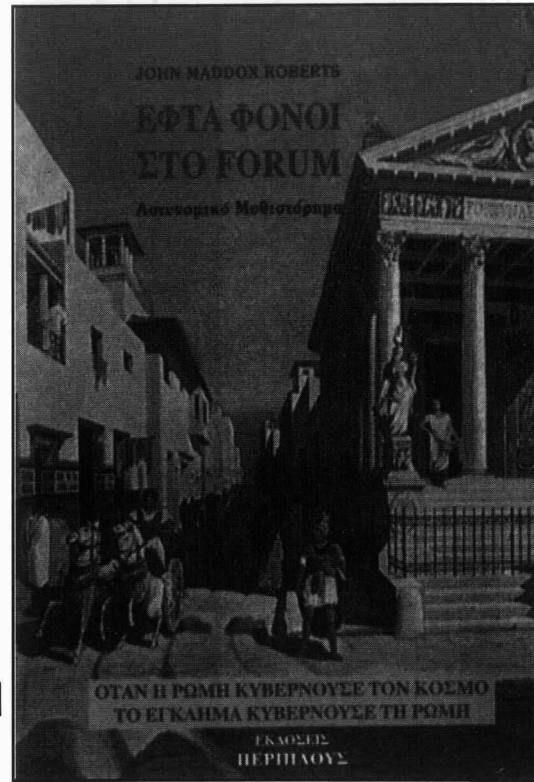

Εφτά φόντοι στο Forum

αστυνομικό μυθιστόρημα

Όταν η Ρώμη
κυβερνούσε τον
κόσμο,
το έγκλημα
κυβερνούσε τη Ρώμη

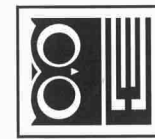
Ο Δέκιος Καϊκίλιος Μέτελλος καλείται να διαλευκάνει μυστηριώδεις δολοφονίες. Άφθονο σασπένς, πλούσιο χιούμορ και ιστορικά τεκμηριωμένες πληροφορίες για την αρχαία ρωμαϊκή καθημερινότητα και τα απόκρυφα της ιδιωτικής και δημόσιας ζωής.

Από το διάσημο Αμερικανό συγγραφέα και σεναριογράφο **John Maddox Roberts**

Στα βιβλιοπωλεία όλης της χώρας

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΕΡΙΠΛΟΥΣ

Τηλ. 8211796 - 8254053, Fax. 8254053

ΕΛΕΥΘΕΡΟΥΔΑΚΗΣ

ΔΙΕΘΝΕΣ ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ - ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΕΠΑ & ΚΕΝΤΡΙΚΟ
ΚΑΤΑΣΤΗΜΑ

ΚΑΤΑΣΤΗΜΑΤΑ

FRANCHISE

ΚΕΝΤΡΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ 17
10564 ΑΘΗΝΑ

ΤΗΛ. 01-331 4180

ΔΕΥ-ΠΑΡ

9:00-20:00

ΣΑΒ

9:00-17:00

ΣΥΝΤΑΓΜΑ

ΝΙΚΗΣ 4

10563 ΑΘΗΝΑ

ΤΗΛ. 01-322 9388

ΤΗΛ. 01-323 1401

ΔΕΥ-ΤΕΤ

9:00-16:00

ΤΡΙ-ΠΕΜ-ΠΑΡ

9:00-20:00

ΣΑΒ

9:00-17:00

ΑΜΠΕΛΟΚΗΠΟΙ

ΠΥΡΟΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΣΙΝΔΡΗΣ 2

11142 ΑΘΗΝΑ

ΤΗΛ. 01-770 8007

ΔΕΥ-ΤΕΤ

9:00-15:00

ΤΡΙ-ΠΕΜ-ΠΑΡ

9:00-20:00

ΣΑΒ

9:00-15:00

ΝΕΟ ΨΥΧΙΚΟ

ΕΜΠΟΡΙΚΟ

ΚΕΝΤΡΟ

ΨΥΧΙΚΟΥ

ΚΗΦΙΣΙΑΣ 294

15451 Ν. ΨΥΧΙΚΟ

ΤΗΛ. 01-677 8350

ΔΕΥ-ΤΕΤ

9:00-16:00

ΤΡΙ-ΠΕΜ-ΠΑΡ

9:00-14:00

& 17:00-20:00

ΣΑΒ

9:00-17:00

ΓΛΥΦΑΔΑ

ΛΑΖΑΡΑΚΗ 27

Έναρξη

Λειτουργίας

μέσα

Δεκεμβρίου

1998

ΚΗΦΙΣΙΑ

ΠΑΝΑΓΙΤΣΑΣ 3

14562 ΚΗΦΙΣΙΑ

ΤΗΛ. 01-808 3764

ΔΕΥ-ΤΕΤ

9:00-15:00

ΤΡΙ-ΠΕΜ-ΠΑΡ

9:00-20:00

ΣΑΒ

9:00-17:00

ΑΓΡΙΝΙΟ

ΔΗΜΟΤΣΕΛΙΟΥ 6

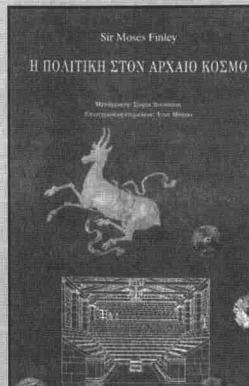
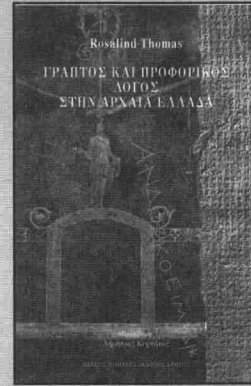
30100 ΑΓΡΙΝΙΟ

ΤΗΛ. 0641-29010

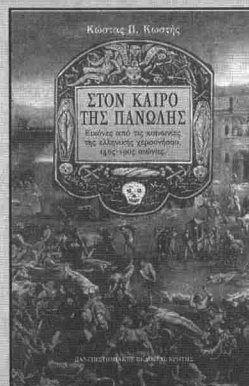
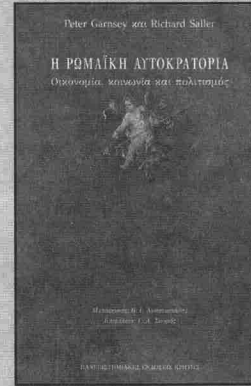
www.books.gr

email: elebooks@hellasnet.gr

ΣΕΙΡΑ: Ιστορία και Κοινωνία

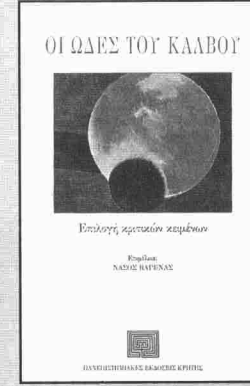
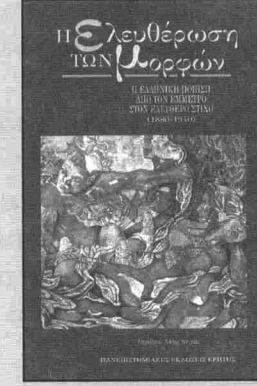
- JEFFREY HERF:** Αντιδραστικός μοντερνισμός
GEORGES DUBY: Ο ιππότης, η γυναίκα και ο ιερέας
 Ο γάμος στη φεουδαρχική Ευρώπη
ROSALIND THOMAS: Γραπτός και προφορικός λόγος στην Αρχαία Ελλάδα
MOSES I. FINLEY: Η πολιτική στον αρχαίο κόσμο
ΚΩΣΤΑΣ Π. ΚΩΣΤΗΣ: Στον καιρό της πανώλης
 Εικόνες από τις κοινωνίες της ελληνικής χερσονήσου, 14ος-19ος αιώνας
P. GARNSEY-R. SALLER: Η Ρωμαϊκή αυτοκρατορία
 Οικονομία, κοινωνία και πολιτισμός
FRANÇOIS DOSSE: Η ιστορία σε ψήφουλα
 Από τις «Annales» στη «νέα ιστορία»
Γ. ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΣ, Χ. ΧΑΤΖΗΓΩΦ (επιμ.): Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός.

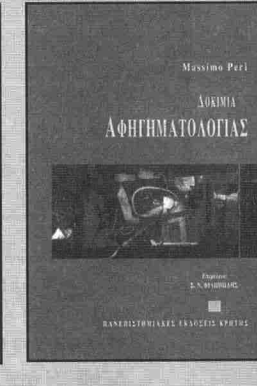
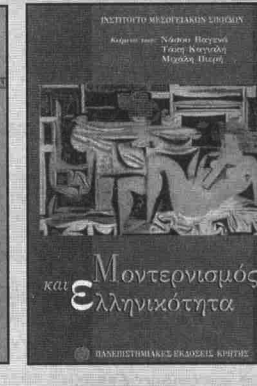
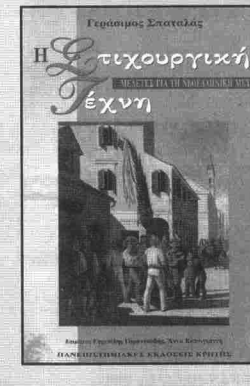
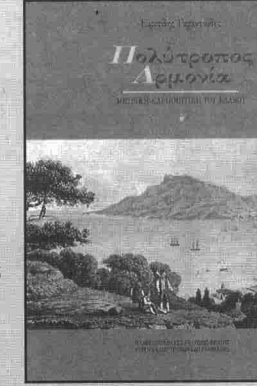
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ - Ι.Τ.Ε.

ΑΘΗΝΑ: Μάνης 5 - 106 81 ΤΗΛ. (01) 3818372, FAX: 3301583
 ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ: «Στόα του βιβλίου», Νέα Στόα Αρσακείου, Πανεπιστημίου 49,
 ΗΡΑΚΛΕΙΟ: Νέα Κτίρια Φυσικού Τ.Θ. 1527 - 711 10. ΤΗΛ. (081) 394235, FAX: 394236
 e-mail: pek@physics.uch.gr. URL: http://www.pek.uch.gr

ΣΕΙΡΑ: Θεωρία και Κριτική της Λογοτεχνίας

- Μ. ΠΙΕΡΗΣ (επιμ.):** Εισαγωγή στην ποίηση του Καβάφη
Δ. ΔΑΣΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ (επιμ.): Εισαγωγή στην ποίηση του Σεφέρη
ΝΑΣΟΣ ΒΑΓΕΝΑΣ (επιμ.): Η ελευθέρωση των μορφών
ΝΑΣΟΣ ΒΑΓΕΝΑΣ (επιμ.): Νεοελληνικά Μετρικά
ΝΑΣΟΣ ΒΑΓΕΝΑΣ (επιμ.): Οι «Ωδές» του Κάλβου
ΕΥΡΥΠΙΔΗΣ ΓΑΡΑΝΤΟΥΔΗΣ: Πολύτροπος αρμονία
 Μετρική και ποιητική του Κάλβου
ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΣΠΑΤΑΛΛΑΣ: Η στιχουργική τέχνη
 Μελέτες για τη Νεοελληνική Μετρική
Ν. ΒΑΓΕΝΑΣ, Τ. ΚΑΠΙΤΑΛΗΣ, Μ. ΠΙΕΡΗΣ: Μοντερνισμός και ελληνικότητα
JEREMY HAWTHORN: Ξεκλειδώνοντας το κείμενο
MASSIMO PERI: Δοκίμια Αφηγηματολογίας

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ - Ι.Τ.Ε.

ΑΘΗΝΑ: Μάνης 5 - 106 81 ΤΗΛ. (01) 3818372, FAX: 3301583
 ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ: «Στόα του βιβλίου», Νέα Στόα Αρσακείου, Πανεπιστημίου 49,
 ΗΡΑΚΛΕΙΟ: Νέα Κτίρια Φυσικού Τ.Θ. 1527 - 711 10. ΤΗΛ. (081) 394235, FAX: 394236
 e-mail: pek@physics.uch.gr. URL: http://www.pek.uch.gr

Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης

Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης

ΤΕΤΡΑΜΗΝΙΑΙΑ ΕΚΔΟΣΗ

ΤΙΜΗ ΔΡΧ. 3.000

Ιδιοκτήτης

Η μη κερδοσκοπική εταιρεία «Οι Φίλοι του Περιήλου»

Εκδότης

ΔΙΟΝΥΣΗΣ ΒΙΤΣΟΣ

Σπ. Τρικούπη 38, 106 83 Αθήνα, τηλ.: 8254053

Διευθυντής

ΖΗΣΙΜΟΣ ΣΥΝΟΔΙΝΟΣ

Αρχισυντάκτης

ΜΑΚΗΣ ΤΣΙΤΑΣ

Συντακτική Επιτροπή

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΚΩΣΤΙΟΥ - ΝΙΚΟΣ ΛΟΥΝΤΖΗΣ

Γραφείο Ζακύνθου

ΓΙΑΝΝΗΣ ΔΕΜΕΤΗΣ

Μουσείο Σολωμού, Πλ. Αγίου Μάρκου, 291 00 Ζάκυνθος

τηλ.: (0695) 28982, 22357

Γραμματεία

ΜΙΝΑ ΔΑΛΚΑ

Διαχωρισμοί-Φιλμ

ΚΥΤΤΑΡΟ ΑΤΕΛΙΕ ΓΡΑΦΙΚΩΝ ΤΕΧΝΩΝ, Πολυτεχνείου 12, τηλ. 5221553

Εξώφυλλο

ΠΑΡΙΣ ΧΑΒΙΑΡΑΣ

ΠΡΟΣΩΠΟΓΡΑΦΙΑ Δ. ΣΟΛΩΜΟΥ ΑΠΟ ΜΙΝΙΑΤΟΥΡΑ ΤΗΣ

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ ΛΟΥΝΤΖΗ (ΒΗΜΑ, 24-5-98)

Διεύθυνση στο Internet

WWW.Galaxy.gr/Bookstore

Διανομή

ΑΘΗΝΑ: Σπ. Τρικούπη 38, 106 83, τηλ.: 8254053*Σακελλαρίδη 8, 112 53 Αθήνα, τηλ.: 8561889*Χριστάκης, Ιπποκράτους 10-12, τηλ.: 3639336*«Κατάρτι», Μαυρομιάλη 9, τηλ.: 3604793*Σπύρος Μαρίνης, Σόλωνος 116, τηλ.: 3808348*ΠΕΡΙΠΤΕΡΑ-ΠΑΓΚΟΙ-ΕΠΑΡΧΙΑ: Πρακτορείο Εφημερίδων Αθηναϊκού Τύπου*ΠΑΡΑΚΑΤΑΘΗΚΗ ΠΑΛΑΙΩΝ ΤΕΥΧΩΝ ΚΙ ΕΚΔΟΣΕΩΝ, ΑΘΗΝΑ: «Εστία», Σόλωνος 60, τηλ.: 3637324*«Πρωτοπορία», Γραβιάς 3-5, τηλ.: 3801591* «Παρουσία», Σόλωνος 94, τηλ.: 3615147*«Πλήθων», Κνωσσού 20 και Λευκωσίας, τηλ.: 8655882*ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ: «Κέντρο Βιβλίου», Λασσάνη 9, τηλ.: 237463*«Ηρόδοτος», Ιωάν. Μιχαήλ 2, τηλ.: 264748*«Πρωτοπορία του Βορρά», Λ. Νίκης 3, τηλ.: 226190*ΒΟΛΟΣ: Βιβλιοπ. «Ομηρος»*ΙΩΑΝΝΙΝΑ: Βιβλιοπ. «Δωδώνη»*ΚΕΡΚΥΡΑ: Βιβλιοπ. «Πλους».

Συνδρομές

ΕΤΗΣΙΑ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ ΙΔΙΩΤΕΣ (απλή): Δρχ. 6.000 (φιλική): Δρχ. 7.000*Βιβλιοθήκες-Οργανισμοί-Επιχειρήσεις-Τράπεζες (ετήσια): ΔΡΧ. 15.000*Ετήσια εξωτερικού: Δρχ. 10.000 ή US\$ 40*Οι συνδρομές θα πρέπει να στέλνονται στη διεύθυνση: ΔΙΟΝΥΣΗΣ ΒΙΤΣΟΣ, Σπ. Τρικούπη 38, 106 83 Αθήνα, με ταχυδρομική επιταγή ή να καταβάλλονται στο ΓΙΑΝΝΗ ΔΕΜΕΤΗ στη Ζάκυνθο ή να κατατίθενται στους λογ/σμούς: ΕΘΝΙΚΗΣ ΤΡΑΠΕΖΑΣ 345/749 012-77 • ΤΡΑΠΕΖΑΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ 54/04870-00010/79 • ΤΡΑΠΕΖΑΣ ΠΙΣΤΕΩΣ 101-002101-685564 • ΤΡΑΠΕΖΑΣ ΚΥΠΡΟΥ 51247.

Διεθνής κωδικός αριθμός περιοδικού (ISSN) 1105-0829

 ορέστης

καινούργια αισθητική
το χώρο του βιβλίου
στο Χαλάνδρι

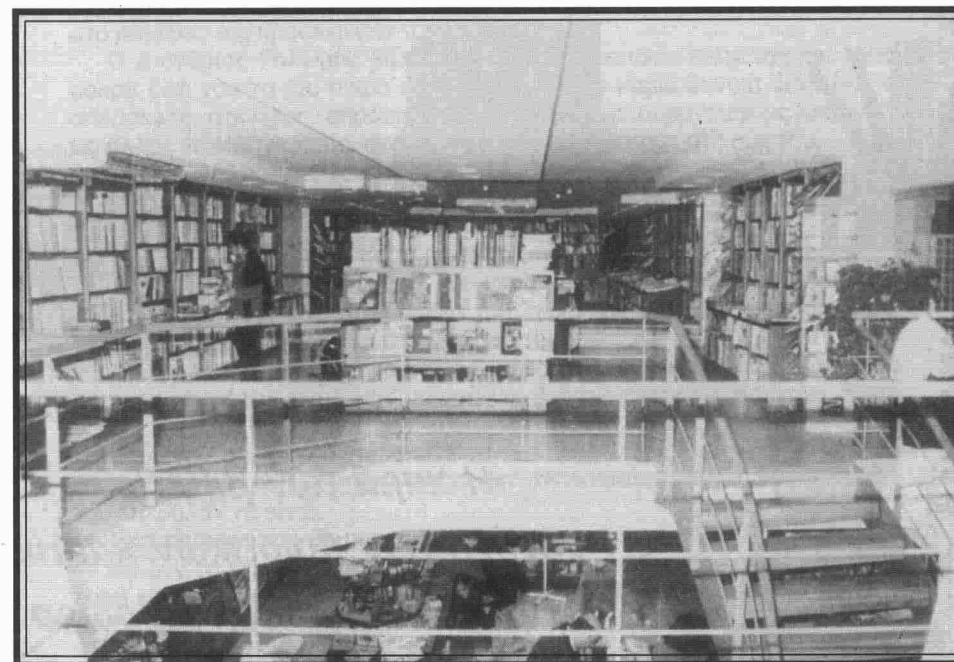
το μεγαλύτερο, το πιο
ενημερωμένο και με
τις καλύτερες τιμές
βιβλιοπωλείο των
Βορείων Προαστείων

Βιβλία για οποιοδήποτε γούστο!

Λειτουργεί Αναγνωστήριο
με προσφορά καφέ
στους
αναγνώστες

- βιβλία
- χαρτικά
- δώρα

Σ' όλα τα λογοτεχνικά
βιβλία
ΕΚΠΤΩΣΗ 10%

Κάθε μήνα γίνονται παρουσιάσεις βιβλίων
τηλεφωνήστε μας για να πληροφορηθείτε
για τις εκδηλώσεις του μήνα.

Πλάτωνος 14 - Χαλάνδρι

• Τηλ./Fax.: 6852024 - 6842969

ΑΝΤΙΓΟΝΗ ΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ

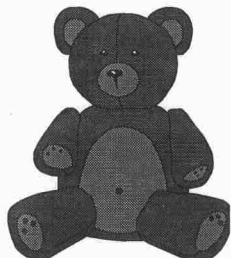
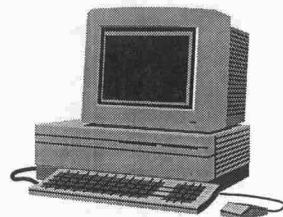
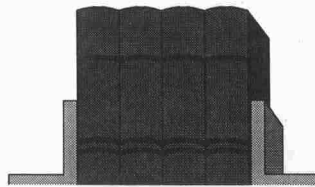
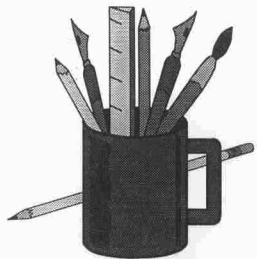
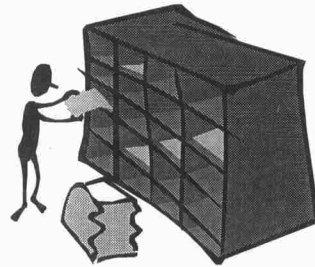
ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ

«ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ»

Μαζί σας με νέο πρόσωπο

Κοντά σας με χιούμορ

Δίπλα σας με καλή εξυπηρέτηση

Η χαρά των βιβλίων

Η σαγήνη των ποιοτικών χαρτικών

Το παιχνίδισμα με τα δώρα

ΒΙΒΛΙΑ - ΧΑΡΤΙΚΑ - ΕΙΔΗ ΓΡΑΦΕΙΟΥ - ΔΩΡΑ
Χριστιανουπόλεως 24, Λαμπρινή
Τηλ. - Fax: 29 23 875

Η ΙΔΙΩΤΙΚΗ ΖΩΗ ΕΝΟΣ ΠΟΙΗΤΗ τίποτα κοινό δεν είναι αναγκαίο να έχει με το βίο ενός αγίου. Ίσως και η έλλειψη αυτής της σχέσης να αποτελεί καθοριστική προϋπόθεση για να γίνει κανείς ποιητής. Άλλωστε το ποιητικό έργο, όπως και κάθε ανθρώπινο δημιούργημα, μετά τη δημιουργία του αρχίζει και λειτουργεί ως αυθύπαρκτο, λάμποντας από μόνο του, απολογούμενο για τις αδυναμίες του αυτό το ίδιο και, ιδίως, δίνοντας αβοήθητο από το δημιουργό του, αλλά κι από κάθε άλλον, τη μάχη του με το χρόνο, η έκβαση της οποίας θα αποτελέσει και την τελική κρίση όσον αφορά την ποιότητά του. Έτσι παραδίδεται στο χρόνο και στις επόμενες του γενιές αποχωρισμένο από την καθημερινότητα του δημιουργού του, η οποία ξεχνιέται, ενώ εκείνο, αν είναι πραγματικό έργο τέχνης, διασώζεται επί αιώνες.

Ο ερευνητής του έργου ενός καλλιτέχνη, παρά ταύτα, αλλά και ο απλός φιλότεχνος κοινωνός της απόλαυσης και της δύναμής του, νομιμοποιείται απόλυτα να θέλει να ξέρει τη σαρκική σύσταση εκείνου που το δημιούργησε. Έρχεται έτσι πιο κοντά στο δημιούργημα, επειδή, στο βαθμό που επισημαίνει στο δημιουργό ανθρώπινα δικά του ή γνώριμα του στοιχεία αρχίζει να αισθάνεται και το έργο κατά κάποιον τρόπο δικό του. Και πέρα από αυτό, είναι εξόχως συγκινητικό να ανιχνεύει κανείς αποτυπωμένα πάνω σ' ένα ποίημα, ένα μυθιστόρημα, έναν πίνακα, ένα μουσικό κομμάτι, μια θεατρική σκηνή, τον πόνο, τη χαρά, την έξαρση, την πίκρα, το πάθος, τη λύπη μιας ανθρώπινης ψυχής που έζησε σε άλλο τόπο και σε άλλη εποχή.

Υπό μια προϋπόθεση: ότι η προσέγγιση αυτή θα γίνει, και όσον αφορά τη σημειολογία της και όσον αφορά την ουσία της, με τον οφειλόμενο σεβασμό στη μνήμη ενός ανθρώπου που πια δε βρίσκεται ανάμεσά μας και στο μέγεθος της προσωπικότητάς του.

Ο Διονύσιος Σολωμός βίωσε και με το παραπάνω στην όχι και τόσο μακρά ζωή του τα πιο πικρά συναισθήματα. Με καμιά έννοια δεν είναι ο απόμακρος, άτεγκτος, απρόσιτος ποιητής, που με ουρανομήκεις κραυγές, ως άλλος νεφεληγερέτης, αναφωνεί τους πατριωτικούς στίχους του.

Έτσι συνήθως μας τον παρουσιάζουν, στην προσπάθειά τους να τον καταστήσουν απρόσιτο, συγκαλύπτοντας έτσι το αιχμηρότερο κομμάτι του έργου του.

Ο Σολωμός δεν ήταν παρά ένας αντιπροσωπευτικός Επτανήσιος της εποχής του. Η καλύτερη εκδοχή του ίσως, αν κρίνουμε από το πόσους και ποιους ανθρώπους είχε στην παρέα του, αλλά και από το πόσοι ακολούθησαν τα ίχνη του στη ζωή και στην ποίησή τους.

Κάθε άλλο παρά για πατριωτικά θέματα ενδιαφερόταν μόνο. Ο εθνικός ποιητής μας ήταν ένας κατ' εξοχήν ανθρωποκεντρικός ποιητής. Ένας άνθρωπος που ζούσε την εποχή του με ένταση, αλλά συγχρόνως κρίνοντας και επιλέγοντας ό,τι καλύτερο είχε να του προσφέρει. Ένας άνθρωπος που θα είχε πλαστεί να είναι πιο αλέγγρος απ' ό,τι οι ατυχείς συγκυρίες της ζωής τού επέβαλαν να είναι.

Εκείνο όμως που θα μπορούσε να προσφέρει το φετινό Έτος Σολωμού — και δεν το έκανε — είναι να καταστήσει το μεγάλο ποιητή προσίτο στο ευρύ κοινό, ιδίως στους νεότερους, συμφιλιώνοντας στο πρόσωπο και το έργο του τις έννοιες του εθνικού και του ανθρώπινου.

«Οι ξεχωριστοί άνθρωποι παρουσιάζονται στην πολιτική ή στην πνευματική ιστορία όταν χρειάζονται. Από αυτούς οι χώρες και οι εποχές παίρνουν τη σημασία τους. Ένας τέτοιος συμβολικός τύπος στην Ελλάδα είναι και ο Διονύσιος Σολωμός, επειδή συνοψίζει το παρελθόν και προετοιμάζει το μέλλον», γράφει ο Μαρίνος Σιγούρος.

Κατά τ' άλλα ισχύει αυτό που λέει ο μεγάλος Ιταλός ποιητής Λεοπάλντι, που όχι μόνο ήταν σύγχρονος του Σολωμού, αλλά που πέρασε μια ζωή λίγο-πολύ σαν τη δική του: «Ένας μεγάλος άνθρωπος ποτέ δεν είναι τέλειος, κι ένας τέλειος άνθρωπος ποτέ δεν είναι μεγάλος».

ΔΙΟΝΥΣΗΣ ΒΙΤΣΟΣ

Ένας μεγάλος ποτέ δεν είναι τέλειος

του εκδότη 7 Ένας μεγάλος ποτέ δεν είναι τέλειος

ΤΡΙΒΟΛΩΝ \ ΠΕΡΙΠΛΟΥΣ

- Διονύσης Βίτσος 11 Σχόλια
 Νώντας Σάρρας 18 Έλλην
 Σπύρος Δόικας 22 Ποιος φοβάται την Αντιγόνη;
 Διονύσης Βίτσος 26 Συνάντηση Αρχαίου Δράματος
 Διονύσης Βίτσος 29 Σολωμός-Φόσκολος

ΑΦΙΕΡΩΜΑΤΟΣ \ ΠΕΡΙΠΛΟΥΣ

- Νίκος Κουρκουμέλης 36 "Τα ψέματα συνεχίζονται"
 Γιώργος Βελουδής 43 Σολωμός και "σολωμιστές"

ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΣΟΛΩΜΟΣ ΤΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΚΑΙ Η ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ

- Του επιμελητή 58 Διονύσιος Σολωμός
 Νικόλαος Μάντζαρς 61 Σημειώσεις για τον Κόμητα Σολωμό
 Φίλιππος Φιλίππου 66 Ο Σολωμός και η εποχή του
 Δικαίος Βαγιακάκος 72 Οι Νίκλοι της Μάνης
 Γ. Ν. Μοσχόπουλος 82 Το ιστορικό (ιδεολογικό-κοινωνικό) πλαίσιο
 Ιωάννης Γ. Δελλής 88 Η θεωρία περί μεθόδου
 Δημήτρης Αγγελάτος 102 Όψεις της σάτιρας στα Επάνησα και την Κύπρο
 Νίκιας Λούντζης 107 Πέρα από την ποίηση
 Lars Norgaard 112 Ο νεαρός Νικόλαος Λούντζης και η Δανία
 Διονύσης Σέρρας 121 Μνημονεύοντας Φόσκολο και Σολωμό
 Γεράσιμος Ζώρας 126 Ο Σολωμός και η Ιταλία
 Εμμανουήλ Κριαράς 147 Εμμανουήλ Στάης
 Βαγγέλης Αθανασόπουλος 159 Σώματα νεκρών γυναικών
 Μαρίνος Ν. Αβούρης 164 Προσέγγιση στο πρόσωπο του Δ. Σολωμού
 Ανδρέας Φουντουλάκης 171 Από το Σολωμό στον Καβάφη
 Αντρέας Φυλακτός 179 Ο Διονύσιος Σολωμός και η Κύπρος
 Ζήσιμος Χ. Συνοδινός 190 Il Dionisio ha voluto per forza morire...
 Θεοδόσης Πυλαρινός 203 Ο θάνατος του Δ. Σολωμού
 Ντίνος Χριστιανόπουλος 220 Η Θεσσαλονίκη και ο Σολωμός
 Σάνια Βέλκιοβα 224 Ο Δ. Σολωμός στη Βουλγαρία
 Θανάσης Βαλτινός 228 Διονύσιος Σολωμός (σενάριο)

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ \ ΠΕΡΙΠΛΟΥΣ

- Ντίνος Μελάχρης 237 Δρόμοι και ατραποί
 Διονύσιος Βίτσος 239 Μια κατακερματισμένη ιδανική εποχή
 Μάριος Στράνης 240 Οι μύθοι των παθών μιας γενιάς
 Διονύσιος Βίτσος 241 Οι άλλοι με θραβείο

ΠΑΡΟΡΜΙΣΕΩΝ \ ΠΕΡΙΠΛΟΥΣ

245

ΦΙΛΩΝ \ ΠΕΡΙΠΛΟΥΣ

249 Τα μέλη της Εταιρείας «Οι Φίλοι του Περίπλου»

253 Γίνετε φίλοι του «Περίπλου»

255

ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ Κατάρτι

ΜΑΥΡΟΜΙΧΑΛΗ 9, 106 79 ΑΘΗΝΑ ΤΗΛ.: 36 04 793, 36 01 271, FAX: 3609697

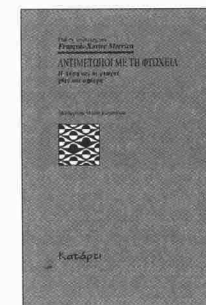
Παντελής Ε. Λέκκας
Η εθνικιστική ιδεολογία

Ο εθνικισμός ως φαινόμενο απασχολεί σοβαρά την κοινωνία μας και συνήθως καλύπτεται από σιωπή. Αυτή τη σιωπή έρχεται να άρει η μελέτη του Παν. Λέκκα. Εξετάζει τις συνθήκες υπό τις οποίες διαμορφώνονται τα εθνικιστικά ιδεολογήματα, τις λειτουργίες που αυτά επιτελούν, τις μορφές που προσλαμβάνουν αλλά και τους τρόπους με τους οποίους υποβάλλονται σε διαρκή επεξεργασία και αναπροσαρμογή. Ένα βιβλίο γι' αυτούς που θέλουν να γνωρίζουν τις διαστάσεις και τις αποχρώσεις του θέματος.

Ελένη Βαρίκα

Η εξέργεση των κυριών

Το βιβλίο εξετάζει τις κοινωνικές συνθήκες ζωής των Ελληνίδων των μεσαίων στρωμάτων έτσι όπως διαμορφώθηκε στα αστικά κέντρα της Ελλάδας του 19ου αιώνα. Διερευνά τους τρόπους με τους οποίους οι γυναίκες αυτές προσπάθησαν να υπερβούν ή να ανατρέψουν τους εξαναγκασμούς της κοινωνικής τους θέσης, πώς επωφελήθηκαν από τις αντιφάσεις της κοινωνίας τους και πώς τελικά οδηγήθηκαν στη δημιουργία μιας φεμινιστικής συνείδησης.

Francois Xavier Merrien
Αντιμέτωποι με τη φτώχεια

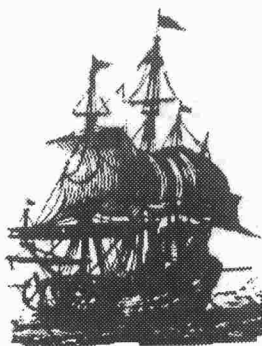
Σ' αυτό το βιβλίο αναλύεται το φαινόμενο που πλήττει την καρδιά όλων των δυτικών κοινωνιών, έτσι όπως το προσέγγισαν Γάλλοι, Γερμανοί, Βρετανοί, Σκανδιναβοί και Αμερικανοί επιστήμονες στο διεθνές συμπόσιο του Τορίνο. Ένα έργο που δεν επιτρέπεται ν' αγνοεί όποιος θέλει να γνωρίζει τις ρίζες του φαινομένου της φτώχειας αλλά και να δώσει λύσεις σ' αυτό.

Brian McNair

Εισαγωγή στην πολιτική Επικοινωνία

Το βιβλίο *Εισαγωγή στην πολιτική επικοινωνία* φιλοδοξεί να προσφέρει μια συνολική κριτική θεώρηση των σχέσεων που συνδέουν τη σύγχρονη πολιτική με τα ΜΜΕ και τους δημοκρατικούς θεσμούς, χρησιμοποιώντας ως αφετηριακό παράδειγμα τη βρετανική περίπτωση, αλλά και με εκτεταμένες αναφορές σε άλλες σύγχρονες κοινωνίες. Ο συγγραφέας αναλύει τη χρησιμοποίηση των ΜΜΕ από πολιτικά πρόσωπα όλων των κατηγοριών (κοινοβουλευτικούς, εκπροσώπους κομμάτων, συνδικαλιστές, ακόμη και τρομοκράτες), θέτοντας το ερώτημα κατά πόσο η πολιτική πράξη στη σύγχρονη κοινωνία του θεάματος και της γενικευμένης επικοινωνίας έχει όντως καταστεί μια θεατρική διαδικασία.

ΠΕΡΙΠΛΟΥΣ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΡΩΜΗ ΑΣΤΥΝΟΜΙΚΗ ΣΕΙΡΑ

Όταν η Ρώμη κυβερνούσε τον κόσμο, το έγκλημα κυβερνούσε τη Ρώμη

Ο Δέκιος Καικίλιος Μέτελος ο νεότερος, καθώς ανεβαίνει τα σκαλιά της κρατικής ιεραρχίας, καλείται συχνά να χρησιμοποιήσει το αστυνομικό του δαιμόνιο για να διαλευκάνει μυστηριώδεις δολοφονίες.

Σειρά αυτοτελών μυθιστορημάτων με άφθονο σασπένς, πλούσιο χιούμορ αλλά και εντυπωσιακές και απόλυτα ιστορικά τεκμηριωμένες πληροφορίες για την αρχαία ρωμαϊκή καθημερινότητα, τη διάρθρωση της κρατικής μηχανής, τη λειτουργία της Αστυνομίας και της Δικαιοσύνης και τα απόκρυφα της ιδιωτικής και δημόσιας ζωής.

Από το διάσημο Αμερικανό συγγραφέα και σεναριογράφο John Maddox Roberts.

κλασικά/διαχρονικά ρωμαϊκά κείμενα

ΣΕΝΕΚΑ: Είναι μικρή η ζωή

Είναι τόσο μικρή η ζωή μας που δεν έχουμε την πολυτέλεια να τη σπαταλάμε σε δυσάρεστες κι άχρηστες ασχολίες. Κάθε στιγμή της πρέπει να τη ζούμε και να την απολαμβάνουμε. Διαφορετικά θα διαπιστώσουμε το λάθος μας όταν θα είναι πια πολύ αργά.

ΟΒΙΔΙΟΥ: Τα αντίδοτα του έρωτα

Είναι ολέθριο πράγμα ο έρωτας. Μας δυναστεύει τη ζωή και συχνά μας οδηγεί στην αυτοκτονία. Ιδού μια σειρά από διαχρονικές όσο και χιουμοριστικές συνταγές για να γινόμαστε καλά κάθε φορά που τα φαρμακερά του βέλη τρυπούν την καρδιά μας.

ΚΙΚΕΡΩΝΑ: Περί φιλίας

Η φιλία είναι η σημαντικότερη από όλες τις σχέσεις στη ζωή μας γι' αυτό χρειάζεται την ιδιαίτερη φροντίδα μας. Πώς να επιλέγουμε τους φίλους, πώς να τους δοκιμάζουμε, πώς να τους φροντίζουμε και τι να ζητάμε από τη φιλία τους.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΕΡΙΠΛΟΥΣ

Σπυρ. Τρικούπη 38, 106 83 Αθήνα
τηλ. 8211796 - 8254053, fax. 8254053

Το ΤΡΙΤΟ

Αν κανείς συμψηφίσει τα υπέρ και τα κατά της επί Γιώργου Τσαγκάρη μορφής του Γ' Προγράμματος της Ελληνικής Ραδιοφωνίας, δεν υπάρχει αμφιβολία πως το αποτέλεσμα θα βγει θετικό. Σφαιρικά ενημερωτικό με πολλές αναφορές και σε θέματα μη μουσικά, αλλά και ιδιαίτερα μεγάλη δραστηριότητα σε διοργάνωση εκδηλώσεων εκτός ραδιοφωνίας.

ΜΕ ΕΝΣΤΑΣΕΙΣ

Με ενστάσεις όμως: Γιατί στο ύφος του να υπάρχει αυτή η τάση για διαχωριστική γραμμή του είδους «εμείς οι γραμματιζούμενοι και οι άλλοι, που, ναι μεν εκτιμάμε εξαιρετικά — πολύ περισσότερο από τον καθένα — το λαό, την αγνή του την ψυχή και τον πολιτισμό του, αλλά δεν παύουμε να αποτελούμε τους αφ' υψηλού παρατηρητές και τιμητές του»;

ΑΥΤΗ Η ΕΛΛΗΝΙΚΟΤΗΤΑ

Και γιατί αυτή η εθνικίζουσα μανία περί «ελληνισμού» και «ελληνικότητας», περί «ορθής πίστεως» και «ορθοδοξίας»; Ας έβγαινε η υπεροχή τους μέσα από το ίδιο το πρόγραμμα. Δε χρειάζονται τόσες παθιασμένες αναφορές.

ΕΥΑΙΣΘΗΣΙΕΣ

Και ναι μεν ο ίδιος ο κ. Τσαγκάρης, που δε χάνει ευκαιρία να μιλά εντός κι εκτός ραδιοφωνικού στού-ντιο, διαθέτει στο λόγο του ένα ιδιαίτερα μελίσρρυτο ύφος, αλλά δεν έχει καταλάβει πως, αν μη τι άλλο, το ύφος αυτό είναι εκτός εποχής; Κι εμείς αισθανόμαστε, κύριε διευθυντά του Τρίτου, αλλά δεν κάνουμε κι έτσι!

Ο ΡΩΜΑΣ;

Αλλά από την άλλη, πόση ευαισθησία χρειάζοταν άραγε για να τιμηθεί από μικροφώνου με μια σειρά εκπομπών κατά τη διάρκεια των προσφάτων παρατεταμένων εορτασμών για τα γενέθλια του Προγράμματος κι ο ιδρυτής του Διονύσης Ρώμας; Τη στιγμή που εκτός από ιδρυτής τόσο και τόσο κείμε-να έχει γράψει για το μικρόφωνο της Ελληνικής Ραδιοφωνίας. Τη στιγμή μάλιστα που έγιναν αφιερώμα-τα —και πολύ σωστά— για το Μάνο Χατζηδάκι που έφερε μεν την άνοιξη στο Τρίτο αλλά μόνο για το ελάχιστο χρονικό διάστημα που τον άφησαν; Μάλλον ελάχιστη...

ΓΙΑ ΝΑ ΑΚΟΥΩ

Είναι πολύ πιθανό καθόλου να μη συμφωνούσε ο Διονύσης Ρώμας με το σημερινό ύφος του σταθμού. Γιατί μπορεί με το γνωστής ποιότητας ιδιότυπο χιούμορ που διέθετε να απάντησε «Για να ακούω καλή μουσική» σ' εκείνο το δημοσιογράφο που αφελώς τον ρώτησε «Γιατί, κύριε Ρώμα, ιδρύσατε το Τρίτο Πρόγραμμα;», αλλά ο σκοπός του ήταν να κάνει όσο το δυνατόν περισσότερους Έλληνες να γνωρίσουν και να αγαπήσουν την καλή μουσική. Όπως ακριβώς έκανε και με την ίδρυση του περιοδεύοντος την ελληνική επαρχία «Αρματος Θέσπιδος» όταν ήταν διευθυντής του Εθνικού Θεάτρου.

ΠΩΣ ΕΙΝΑΙ ΔΥΝΑΤΟΝ;

Πώς είναι δυνατόν όμως, ιδίως στις μέρες μας, να κρατήσει το ραδιόφωνό του στη συχνότητα του Τρίτου πάνω από ένα δευτερόλεπτο ο σημερινός νεοέλληνας όταν βομβαρδίζεται από ατέρμονες συζη-τήσεις περί υψηλής —τάχα μου— τέχνης, αλλά και επί παντός επιστητού; Όταν την Κυριακή πρωί που είναι σπίτι του και μπορεί ν' ακούσει ραδιόφωνο, το Τρίτο μεταδίδει εκκλησιαστική μουσική από εκείνες που κόβεις φλέβες και μετά αρχίζει το μπλα-μπλά των διανοουμένων, σαν να μην έφτανε εκείνο του πρωινού του Σαββάτου, άλλης μέρας που ο κοσμάκης είναι σπίτι του; Όταν αργά το βράδυ, που μπορεί ο άλλος μέσα στη μοναξιά του ν' ανοίξει ραδιόφωνο, σε καθημερινή βάση οι εκπομπές έχουν να κάνουν με την πρωτοπορία της πρωτοπορίας της σύγχρονης μουσικής;

ΚΑΙ ΠΟΥ ΩΡΑΙΕΣ

Πράγματι υπάρχουν εκπομπές πολύ ωραίες. Ας αναφέρουμε χαρακτηριστικά εκείνη του Ανδρέα Ρικάκη τα πρωινά στις καθημερινές ή την καθημερινή περί πολιτιστικής κίνησης του Βαγγέλη Ψυρράκη, που, κρατώντας έναν αέρα του παλιού καλού καιρού, ενημερώνει έγκαιρα και καίρια για ό,τι καλό γίνεται στο χώρο των Γραμμάτων και της Τέχνης. Ή, ακόμα, οι λογοτεχνικές εκπομπές του Μιχάλη Μήτρα, οι οποίες έχουν πλήρη έλεγχο του τρόπου αλλά και του χρόνου δίνοντας τη σωστή δόση λογοτεχνικών κει-μένων στον πρόπονα χρόνο.

ΠΕΡΙ ΣΚΑΛΚΩΤΑ

Υπάρχουν όμως κι εκπομπές ακατάσχετης φλυαρίας καθώς κι εκείνη του Γιώργου Δεμερτζή περί Σκαλκώτα που μήνες τώρα δε λείει να εξαντλήσει το θέμα της. Αντίθετα, αρθρώνει ένα λόγο απίθανης αυταρέσκειας και ναρκισσισμού μιλώντας με ύφος εκατό καρδιναλίων για πράγματα που τα περισσότερα είναι χλιοειπωμένα και τετριμμένα.

Ο CLASSIC FM

Και για όσους πουν πως λαϊκίζουμε ή πως «δεν είμαστε αρμόδιοι διά να ομιλούμε» είμαστε διατεθειμέ-νοι να στείλουμε μια ηχογραφημένη ωριαία κασέτα του αντίστοιχου με το Γ Πρόγραμμα ραδιοφωνικού σταθμού του Λονδίνου, του ιδιωτικού «Classic FM» που μεταδίδει αποκλειστικά και μόνο κλασική μουσι-κή, διανθισμένη από επίκαιρα μικρά και έξυπνα σχόλια, πολύ μικρές αλλά κατατοπιστικές συνεντεύξεις και ειδήσεις, καθόλου μεγαλοστομίες. Που με ύφος ανεπιτήδευτο, γοργό κι εύθυμο επιδιώκει ν' ανεβάσει τη διάθεση των ακροατών και να τους κάνει να καταλάβουν πως και η κλασική μουσική είναι ικανή να ομορφύνει την καθημερινότητα του καθημερινού ανθρώπου. Έτσι εξηγείται η μεγάλη ακροατικότητα του σταθμού και η οικονομική αυτάρκειά του, την οποία εξασφαλίζουν οι επίσης έξυπνες διαφημίσεις.

ΠΕΡΙ ΑΥΤΟΓΝΩΣΙΑΣ

«Ένας άνθρωπος δεν είναι εύκολο να γράψει ένα μυθιστόρημα και να το εκδώσει αμέσως ο Καστανιώτης ούτε να γράψει ένα θεατρικό και να το ανεβάσει το Εθνικό Θέατρο», ομολογεί — εννώ-ντας τη βοήθεια που του έδωσαν οι γονείς του Ντόρα Γιαννακοπούλου και Μηνάς Χρηστίδης — ο νεαρός συγγραφέας Λένος Χρηστίδης στην πρώτη του συνέντευξη στο Γιώργο Καρουζάκη στην «Ελευθεροτυπία». Ο συγγραφέας, που από το 1995 μέχρι σήμερα έχει γράψει τρία μυθιστορήματα (εκδό-θηκαν από τον Καστανιώτη, εκδότη της μητέρας του) και ένα θεατρικό έργο που ανέβηκε από το Εθνικό (γνωστός κριτικός θεάτρου ο πατέρας του), δεν έχει πρόβλημα στη συνέχεια να διαπιστώσει: «Θεωρώ ακόμη ότι η νεοελληνική λογοτεχνία στην πλειοψηφία της είναι ασήμαντη», αλλά και να εξοργισθεί που όλοι πια δίνουν συνεντεύξεις: «Βλέπεις κάποιον που έχει παίξει σ' ένα σίριαλ ή έχει πει ένα τραγούδι και παρουσιάζεται σε δισέλιδο με τίτλο "Ο κόσμος πάει κατά διαόλου". Τι είσαι εσύ ρε;». Θέμα αυτογνωσίας προφανώς δεν μπαίνει, εκτός κι αν αποτελεί αυτοκριτική εκείνο που λείει παρακάτω: «Δεν αισθάνομαι λογοτέχνης». Εν τοιαύτη περιπτώσει για ποια χρήση θα πρέπει ν' αγοράζουμε τα βιβλία του;

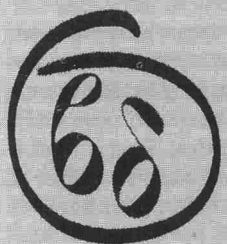
ΜΕΤΑΜΟΝΤΕΡΝΑ

«Ο Δημήτρης Αβραμόπουλος αποτελεί τη μεταμοντέρνα εκδοχή της Παριζιάνας καλλονής» διαπίστω-νε πάλι στην «Ελευθεροτυπία» και εν όψει δημοτικών εκλογών ο Γιώργος Γιαννουλόπουλος, παρομοιά-ζοντάς τον με τη μαντάμ Ρεκαμιέ, διάσημη πόρνη που έζησε στο Παρίσι την εποχή του Ναπολέοντα. Τους ασκούς του Αιόλου ανοίγει ο αρθρογράφος, επειδή μπορεί σε κάποιους ν' ανοίξει η όρεξη και να επιχειρήσουν ανάλογους παραλληλισμούς σε συνυποψήφιους του κ. Αβραμόπουλου. Αλλά κι αυτό να μη γίνει με τι πρέπει άραγε να παραλληλίσει κανείς π.χ. τον προκάτοχό του κ. Γιατράκο που δαπάνησε εκα-τομμύρια για τη διαμόρφωση της πλατείας Συντάγματος, ενώ ήξερε πως τον επόμενο χρόνο θα την ξήλωνε το μετρό; Ή για άλλους προκατόχους του που την είχαν αφήσει μέσα στην εγκατάλειψη επειδή, λείει, το να διαμορφώνεις χώρους δεν είναι πράξη πολιτική αλλά μικροπολιτική;

ΚΙ Ο ΑΝΤΕΝΑ 2

Βέβαια ο Classic FM έχει κατά καιρούς κατηγορηθεί για κατακερματισμό των έργων και για τη mania του να κυνηγά την εμπορικότητα. Ας έλθουμε όμως σ' έναν άλλο κρατικό αυτή τη φορά σταθμό που μεταδίδει μόνο συμφωνική μουσική, και που βρίσκεται πιο κοντά στα ελληνικά μεγέθη. Εκείνος της Λισσαβόνας που φέρει το όνομα «Antena 2, Radio Classica». Οι εκφωνήσεις είναι ελάχιστες, μόνο επεξη-γηματικές των έργων, η ροή της μουσικής συνεχής και τα έργα μεταδίδονται ολόκληρα. Το σημαντικότε-ρο όμως είναι πως ο σταθμός εκδίδει κάθε μήνα ένα ιδιαίτερα καλαίσθητο περιοδικό σαράντα σελίδων με το πρόγραμμα του μήνα σε πλήρη ανάλυση, ανά ημέρα και ώρα. Μπορεί κανείς να το βρει όπου διατίθεται καλή μουσική.

βιβλιοπωλειο
ΔΗΜΟΚΡΙΤΟΣ

- ✓ Ελληνική και ξένη λογοτεχνία
- ✓ Ποίηση
- ✓ Λευκώματα Τέχνης
- ✓ Σχολικά Βοηθήματα
- ✓ Ξενόγλωσσο βιβλίο

Στα 25 χρόνια
λειτουργίας
του βιβλιοπωλείου
δημιουργήσαμε
κάτι παραπάνω
από πελάτες,
δημιουργήσαμε φίλους
Εσάς

Ν. Πλαστήρα 29 - ΑΙΓΑΛΕΩ
Τηλ. 5981945

Η ΕΧΡΟ '98

Οι ΕΧΡΟ είναι σημαντικές και πολυδάπανες διοργανώσεις, τις οποίες κάθε φορά αναλαμβάνει μια χώρα της Ευρώπης, που έχουν εμπορικό χαρακτήρα κι ένα θέμα κάθε φορά. Φέτος την ΕΧΡΟ 98 είχε αναλάβει η Πορτογαλία και για θέμα της είχε τη σχέση της κάθε χώρα που έπαιρνε μέρος με το νερό δηλ. τη θάλασσα, τους καταρράκτες, τις λίμνες, τα ποτάμια, τα φράγματα κλπ, σε συνάρτηση πάντα με την οικονομία της χώρας. Στη Λισαβόνα ξηλώθηκε μια τεράστια και υποβαθμισμένη περιοχή με παλιές αποθήκες και στη θέση της στήθηκε ένα σύνολο εκθεσιακών εγκαταστάσεων, ένα θαύμα τεχνολογίας, εικαστικής αντίληψης και πρωτοπόρας σκέψης.

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ

Προφανώς, θέλετε να μάθετε για το ελληνικό περίπτερο, το οποίο, όπως ευρέως ακούστηκε, στοίχισε ένα δραματικά μεγάλο ποσό. Με δύο λόγια: σαν τα αιώνια περίπτερα του Ε.Ο.Τ. ή άλλως σαν βιτρίνα κεντρικού μαγαζιού επαρχίας της δεκαετίας του '80. Καλογυαλισμένο μιν, αλλά με τη φαντασία, το συναίσθημα, την πρωτοτυπία, την εικαστική αντίληψη του αιώνα που έρχεται, την εκμετάλλευση των τεραστίων πλέον δυνατοτήτων της τεχνολογίας, δηλ. την ουσία σε πλήρη ανεπάρκεια. Νόμιζες πως βρισκόσουν στη Ρόδο σε λόμπι ξενοδοχείου Β' κατηγορίας.

Η ΑΓΓΛΙΑ

Και να σκεφτεί κανείς πως το ελληνικό περίπτερο βρισκόταν δίπλα σχεδόν σ' εκείνο της Μ. Βρετανίας που όλα τα παραπάνω είχαν αξιοποιηθεί στο έπακρο, αλλά με μια λιτότητα κι απλότητα που έκανε το περίπτερο να μοιάζει με εικαστική δημιουργία του μέλλοντος. Προσανατολισμένο στο τι μέλλει γενέσθαι το περίπτερο αυτό δεν έκανε καμιά σαφή αναφορά στο «είχαμ και τι δεν είχαμ» αλλά μόνο σκιαγραφούσε με λιτό πλην σαφή τρόπο τα σχέδια και τα προγράμματα της χώρας όσον αφορά το θέμα. Λες και η Αγγλία δεν είχε ναυτική ιστορία να αναφερθεί. Αλλά τη θεωρούσε δεδομένη στη συνείδηση των επισκεπτών.

Και Πάλι Η ΑΡΧΑΙΟΠΛΗΡΙΑ

Αναλυτικότερα: Στην είσοδο καλωσόριζε ένα γύψινο αγαλματίδιο του Ωκεανού βαμμένο ασημένιο. Τουτέστιν "καλημέρα κιτς". Στο εσωτερικό χρώματα σκούρα και τεράστιες φωτισμένες διαφάνειες με τα γνωστά. Ήτοι: μισοσπασμένες κολώνες, ξαπλωμένα στο έδαφος κολωνάκια, αγάλματα του Ποσειδώνα κι άλλων θεών, τριήρεις και τα λοιπά δηλωτικά του αρχαίου κλέους μας. Δίπλα σ' αυτά μια-δυο αγιογραφίες. Λες και η σχέση της Ελλάδας με το νερό (για να περιοριστούμε μόνο στη θαλασσινή) έχει να κάνει μόνο με την αρχαιότητα. Το Βυζάντιο; Η ναυτιλία στην περίοδο της τουρκοκρατίας; Οι ναυμαχίες που έσωσαν τον πολιτισμό της Ευρώπης; Τα μεγάλα ελληνικά λιμάνια που είχαν σχέση μ' εκείνα της Ευρώπης της περιόδου της εμπορικής ακμής; Όσο για τη σύγχρονη ναυτιλία το μόνο σχόλιο ήταν μια τεράστια πλώρη ενός τάνκερ με γραμμένα πάνω εκατοντάδες ονόματα ελληνικών πλοίων, εξόχως ακατανόητα από το κοινό. Όπως Καπετάν Γιάννης, Παναγία η Γοργοεπίκοος, Παναγής Κ., Παντοχαρά, Κατινάκι κ.ο.κ.

ΤΗΣ ΘΕΟΝΗΣ

Μια μεγάλη σειρά από χωρίς αιτία θρόνες τηλεόρασης έδειχναν τις ακτές μας και πάλι τις ακτές μας. Δίπλα τους κι άλλες θρόνες, ενταγμένες — τάχα μου — σε σύστημα multimedia και τις οποίες ο επισκέπτης μπορούσε ν' αγγίζει για να έχει εναλλαγή πληροφοριακού υλικού, βρίσκονταν σε πλήρη αχρηστία. Οι επισκέπτες άγγιζαν, αλλά αυτές δεν αντιδρούσαν. Ρωτήσαμε το μοναδικό υπάλληλο, που στις 4 το απόγευμα της 18.8.1998 βρισκόταν "αραχτός" — προφανώς επηρεασμένος από το ναυτικό θέμα — στο γκισέ, να μας πει γιατί δε δουλεύουν. Η απάντησή του ελληνικότατη: «Δεν είμαι εγώ ο αρμόδιος». Μάλλον ο επισκέπτης έπρεπε να τηλεφωνήσει στην Αθήνα, στον εργοδότη του, τον "Όργανισμό Προώθησως Εξαγωγών" για να μάθει. Λίγο αργότερα εξηγούσε στεντορεία τη φωνή σ' ένα κινητό τότε σχολάει. Αδειο ήταν και το γκισέ των πληροφοριών (αυτό αρμοδιότητα του Ε.Ο.Τ.) παρ' ότι διέθετε δύο καρέκλες. Λίγο αργότερα εμφανίστηκαν δύο κοπέλες με στολή, αλλά αντί να καθίσουν στις καρέκλες πήγαν κι έκαναν πηγαδάκι με τον — κατά δήλωσή του — αναρμόδιο υπάλληλο, προφανώς για να συζητήσουν από κοινού για το πότε θα σχολάσουν.

Η ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗ

Ένα-δύο, και εν ανεπαρκεία, γενικόλογα προσπέκτους αγωνίζονταν να πληροφορήσουν για τα βασικά. Παραδίπλα η Τουρκία προμήθευε τον κάθε επισκέπτη με πακέτο από περιοδικά σε καθένα από τα οποία παρουσιάζε αναλυτικά τα παράλια της Μικράς Ασίας και τις αρχαιότητές τους, αλλά παράλληλα τις τεράστιες δυνατότητες για διακοπές εκεί. Μια γιγαντοθόνη με συνεχή προβολή βίντεο σε μετέφερε στα ελληνικότατα — εννοείται — αυτά μέρη.

Η ΠΟΡΤΟΓΑΛΙΑ

Η ίδια η Πορτογαλία, παλιά θαλασσοκράτειρα, επίσης δεν έκανε άμεση αναφορά στο ναυτικό παρελθόν της, αλλά είχε τυπώσει και μοίραζε ένα δίγλωσσο, στα πορτογαλικά και στα αγγλικά, πανέμορφο έντυπο όπου δημοσίευε ποιήματα για τη θάλασσα γραμμένα από πορτογαλόφωνους ποιητές δίπλα από φωτογραφίες και βιογραφικά τους. Φαντάζεσθε τι πλούτο, από τον Όμηρο μέχρι τον Ελύτη, από ανάλογα ποιήματα (ή και πίνακες με θαλασσογραφίες Ελλήνων ζωγράφων) θα είχε να αναδείξει η Ελλάδα, αν κάποιος από τους ιθύνοντες της εκπροσώπησης είχε μια τέτοια ιδέα; Δε μιλάμε βέβαια για cd με τραγούδια της θάλασσας γιατί πού να βρεθεί τόση φαντασία. Εδώ το χώρο του περιπτέρου είχαν μουσικά επενδεδυμένο με τον πανταχού παρόντα πλέον σε τέτοιες περιπτώσεις Βαγγέλη Παπαθανασίου.

ΕΝΑ ΜΟΝΑΔΙΚΟ ΧΑΡΤΙ

Στην ΕΧΡΟ '98 της Λισσαβόνας η Ελλάδα είχε ένα μοναδικό και πρώτης τάξεως χαρτί που κανείς δε σκέφτηκε να αξιοποιήσει. Οι Πορτογάλοι πιστεύουν, γράφουν και λένε πως την πρωτεύουσά τους την ίδρυσε ο Οδυσσεύς κατά τη μεγάλη θαλάσσια περιπλάνησή του μέχρι να φτάσει στην Ιθάκη. Ε, λοιπόν κανείς δε σκέφτηκε πως το γεγονός αυτό θα έπρεπε να είναι το κυρίαρχο της ελληνικής συμμετοχής!

ΧΟΥΒΑΡΝΤΑΛΙΚΙΑ

Τέλος, καθότι ο ελληνικός κρατικός κορβανάς είναι ανοιχτοχέρης, εμείς δεν είχαμε σπόνσορες που να αναλάβουν τη δαπάνη της κατασκευής του περιπτέρου και της συμμετοχής. Αντίθετα, άλλες χώρες, όπως η Μεγάλη Βρετανία, η Δανία κ.λπ. στην είσοδο του περιπτέρου τους είχαν αναρτήσει κατάλογο των δεκάδων χορηγών, των σπουδαιότερων επιχειρήσεων της χώρας τους, με τα λεφτά των οποίων — κι όχι με τα κρατικά — χρηματοδοτήθηκε η συμμετοχή. Τους πτωχούς!

ΤΟ MILLENIUM

Έτσι, ενώ οι πολιτισμένες χώρες είχαν ως κοινό σημείο αναφοράς το millennium, δηλαδή την καμπή της χιλιετίας το 2000, και τα προγράμματά τους από εκεί και πέρα, εμείς για άλλη μια φορά σταθήκαμε σ' ένα κακοσφομοιωμένο, όσο και πολυδάπανο, 2000 π.Χ., αναπαυμένοι στις ξεραμένες πια δάφνες μας, που είναι ν' αναρωτιέται κανείς πια για το πόσο μας ανήκουν...

ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΕΠΙΜΥΘΙΟ

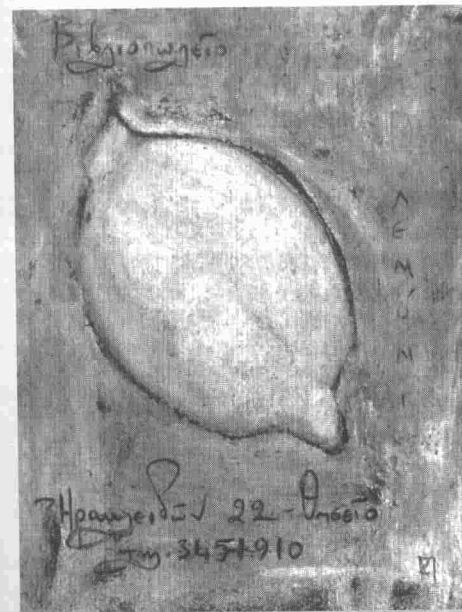
Σε αδυναμία, διαβάζουμε, το Υπουργείο Πολιτισμού ν' ανταποκριθεί στις τρέχουσες οικονομικές υποχρεώσεις του, επειδή προηγούνται «τα σπασμένα» της Πολιτιστικής Πρωτεύουσας Θεσσαλονίκης. Απ' ό,τι φαίνεται, τα γεράκια της συμπρωτεύουσας ήταν πολλά, το κακό είναι ότι δε βρέθηκε ακόμα και ο εισαγγελέας Γεράκης της. Και ότι κανέναν δε φαίνεται ν' απασχολεί κάτι τέτοιο. Και ότι όσο περνάει ο καιρός το ξεχνάμε κι αυτό.

ΤΟ ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΗΜΑ ΣΗΜΕΡΑ

Διαβάζοντας κανείς τα σχόλια της Έλενας Χατζηγιάννου στα «Νέα» καταλαβαίνει πώς θα πρέπει να γράφεται το καλό χρονογράφημα στις μέρες μας. Κρίμα που ο λόγος της εφημερίδας είναι τόσο εφήμερος. Κρίμα που δεν τα μαζεύει σ' ένα βιβλίο. Θα έδινε τη χαρά της ποιότητας αλλά και θα βοηθούσε όλους μας.

ΚΙ ΑΛΛΟ ΣΟΛΩΜΙΚΟ

Τη χρονιά που πέρασε ειπώθηκαν και γράφτηκαν για το Διονύσιο Σολωμό πολλά. Τίποτα όμως δεν ξεπέρασε την πληρότητα, τη φωτογραφική ενημέρωση και την οπτική του αφιερώματος στο ένθετο της κυριακάτικης "Καθημερινής". Λέτε αυτό να οφείλεται στο ότι η Όλγα Σελλά που το επιμελήθηκε είναι από την Κέρκυρα;

- * Ποίηση
- * Πεζογραφία
- * Δοκίμιο
- * Θέατρο
- * Αρχαία Ελληνική και Βυζαντινή γραμματεία
- * Ζωγραφική
- * Αστυνομική λογοτεχνία
- * Φωτογραφία
- * Αρχιτεκτονική
- * Παιδικά βιβλία

Βιβλιοπωλείο **ΛΕΜΟΝΙ**

Ηρακλειδών 22 - Θησείο • Τηλ. 34 51 910

Έλλην

του Νώντα Σάρρα

ΦΑΝΤΑΣΤΕΙΤΕ ΕΝΑ ΔΡΟΜΟ. Ένα δρόμο γεμάτο στροφές και λακκούβες. Αριστερά του το κάθετα σχισμένο βουνό και δεξιά γκρεμός. Γκρεμός και κάτω θάλασσα. Βάλτε μια μπάρα στα δεξιά και δεκάδες κοκκινοκίτρινες πινακίδες που να δηλώνουν τον κίνδυνο που κρύβει σε κάθε του σημείο. Τώρα έχουμε έναν Έλληνα οδηγό που πρέπει να περάσει αυτόν τον δρόμο. Είναι παράξενο και θα φανεί αμέσως πως δεν πρόκειται να κοιτάξει ούτε μια πινακίδα για να συμμορφωθεί στα προστάγματα της. Γιατί;

Μήπως είναι από φύση αναρχικός; Μήπως δεν έχει εμπιστοσύνη στους νόμους;

Μήπως οι νόμοι που κατά καιρούς μπήκαν για να συγκροτήσουν την κοινωνία της φυλής του ήταν άδικοι και ανενεργοί;

Απλώς ο Έλληνας δεν χρειάζεται τον νόμο για να μάθει το τι είναι καλό και τι κακό. Θέλει να ψάξει να το βρει μόνος του. Θέλει να το βιώσει. Η κρίση του είναι σωστή και πατάει βαθιά με τους αιώνες. Είναι μέσα στο γονίδιο του. Έτσι καμιά εμπιστοσύνη δεν έχει στα γραπτά, στα σύμβολα και στις ηθικές που άλλοι του προσθέτουν. Θέλει μόνος του να δει να μάθει να κλωστήσει ή να αφομοιώσει με βάση αυτό που μέσα του αισθάνεται. Αυτό είναι που τον έκανε να ζει και να υπάρχει όταν ο κόσμος γύρω του άλλαζε και προσπαθούσε σαν χείμαρρος να παρασύρει την φυλή του. Και όταν βρίσκει το σωστό, ακόμα και ξένο να είναι, το αφομοιώνει το χαλυβδώνει και το περνάει με το λόγο του, με τον ιδρώτα του, με το αίμα του στο γόνο του. Έτσι μέρα με την μέρα χρόνο με το χρόνο αιώνα με αιώνα το τι είναι σωστό και τι λάθος φωλιάζει μέσα στην ψυχή του και όχι στις ακαταλαβίστικες προτάσεις που νομίζουν πως συνθέτουν το κράτος και την κοινωνία του.

Αυτό είναι ένα προτέρημα του Έλληνα που όλοι αναγνωρίζουν και όλοι σέβονται. Όμως το ίδιο το προτέρημα άπειρες φορές τον έφερε στα άκρα. Η αμφιβολία που σαν όρνεο, που τρώει το συκώτι, τον τιμώρησε. Γιατί κάθε φορά που βρίσκεται μπροστά σε νέες ηθικές με κρούστα λαμπρή και εύοσμη αργεί να τις κατανοήσει. Αργεί να βρει το ρήγμα, να φτάσει στο βρόμικο πυρήνα τους και να τις απορρίψει για πάντα, πριν προλάβουν να μολύνουν την ζωή του και την ζωή των γύρω του. Αυτός είν' ο Έλληνας που κουβαλά τους σοφιστές. Τον Ηράκλειτο, τον Πλάτωνα, τον Σωκράτη, τον Αριστοτέλη.

Αυτός που κυριεύσε τον κόσμο μια φορά και αυτό του είναι αρκετό. Αυτός που κοιτά με οικειότητα αυτά που οι άλλοι κοιτούν με δέος. Που ο πολιτισμός του δεν είναι υπέργεις, λαμπερός και εφήμερος αλλά θαμμένος και μαρμαρινός και περιμένει την στιγμή που την υπεροψία του ξανά να ενισχύσει. Αυτός που ερωτεύτηκε μα δεν αγάπησε την τεχνολογία, την οργάνωση, την εξουσία, το χρήμα, την εξειδίκευση. Αυτός που δεν γνωρίζει την κοινωνική μοναξιά αλλά την μοναξιά του εαυτού του. Αυτός που δεν έχει γεωγραφική θέση. Αυτός που εύκολα γίνεται προδότης με μαύρη κουκούλα στο κεφάλι. Που σκότωσε τον φίλο του και τον αδελφό του. Αυτός που καταστρέφει ότι έφτιαξε, που δεν γνωρίζει την συνέχεια, που παλεύει με την τύχη έως ότου υποταχθεί στην μοίρα του. Αυτός που φοβάται να είναι τέλειος. Αυτός που έχει απαιτήσεις απ' τους Θεούς του, που τους λατρεύει και τους βρίζει ταυτόχρονα.

Αυτός ο Έλληνας δεν στέκεται στο εμφανές ούτε ζητά το μέλλον. Ψάχνει το αίτιο και απ' αυτό μαθαίνει. Αυτός τσακώνεται με το παιδί του λίγο πριν θυσιάσει την ζωή του γι' αυτό. Αυτός που εύκολα γίνεται στην μάχη ήρωας γιατί η ματαιότητα του γκρεμίζει τον φόβο. Αυτός που από μόνος είναι ένας στρατός, μια χώρα, ένα έθνος. Ο Έλληνας δεν έχει αρχηγούς έχει μόνο αγαπημένους. Τους

άλλους που κατά καιρούς τον πείθουνε πρώτα τους υπηρετεί κι ύστερα τους αφήνει. Κι' είναι η λήθη του βαθιά όσο και η μνήμη του. Έτσι δεν έχει άρχοντες ούτε κόλακας είναι κανενός. Νομίζει πως τα ξέρει όλα, γιατί όλα τα ξέρει και ξέρει ότι όλοι ξέρουν μα δεν μπορούν να πουν. Αυτός είναι ο Έλληνας που δεν ξεχωρίζει φυλές και χρώματα παρά αξίες και ηθικές. Αυτός που την ελάχιστη προσφορά σου που την καρδιά του αγγίζει την ανταμείβει με ότι υλικό και έμπυχο κατέχει μα πρώτα και καλύτερα με το να σε θυμάται. Κι αν ένας Έλληνας σε θυμάται θα σε θυμάται όλη η γη.

ΠΡΟΣΦΟΡΑ

ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΑ

ΤΩΝ ΗΡΩΩΝ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ ΤΟΥ 1821

ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΚΟΛΟΚΟΤΡΩΝΗ: (Τόμοι 2) Απομνημονεύματα.

ΜΑΚΡΥΓΙΑΝΝΗ: Απομνημονεύματα.

ΦΩΤΑΚΟΥ: (Χρυσανθόπουλος Φώτιος) Υπασιιστού Θ. ΚΟΛΟΚΟΤΡΩΝΗ, Πελλοπονήσιοι Αγωνιστές του 1821.

ΦΩΤΑΚΟΥ: (Τόμοι 2). Απομνημονεύματα (Για την Επανάσταση του 1821.

ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΞΑΝΘΟΥ: Απομνημονεύματα (Για την Φιλική Εταιρεία).

ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΑΙΝΙΑΝΟΣ: Απομνημονεύματα (Για την Επανάσταση του 1821.

ΣΤΡΑΤΗΓΟΥ ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΥ ΠΕΡΡΑΙΒΟΥ: Πολεμικά Απομνημονεύματα (Μάχες του Σουλίου και Ανατολικής Ελλάδας 1820 - 1829).

ΣΤΡΑΤΗΓΟΥ ΣΠΥΡΟΜΙΛΙΟΥ: Απομνημονεύματα (Για την δεύτερη πολιορκία του Μεσολογγίου).

ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΣΟΛΩΜΟΥ: Άπαντα (Τόμοι 2).

ΤΟΜΟΙ 19 αξίας 65000 δρχ. μόνο 24000 ή κάθε 6 τόμοι 8000 δρχ.

Επίσης πολλοί τίτλοι **λογοτεχνικών, ιστορικών και παιδικών βιβλίων** με έκπτωση έως και **50%**.

βεργίνα ΕΚΔΟΣΕΙΣ - ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ

ΕΜΜ. ΜΠΙΕΝΑΚΗ 22 - 106 78 ΑΘΗΝΑ Τηλ.:3833725 3830663 FAX: 3847090

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ - ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΔΩΔΩΝΗ

Αθήνα, Ασκληπιού 3, ☎ 36.13.029, 36.37.973
Γιάννινα, Μιχαήλ Αγγέλου 27, ☎ 35.026

ΠΑΓΚΟΣΜΙΟ ΘΕΑΤΡΟ
11
ΕΝΤΟΥΡΑΝΤΟ ΚΑΙ ΦΕΛΙΠΠΟ
ΒΕΛΛΙΜΕΝΑ ΜΑΡΙΟΥΣΣΑΝ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ «ΔΩΔΩΝΗ» ΑΘΗΝΑ

ΠΑΓΚΟΣΜΙΟ ΘΕΑΤΡΟ
12
ΤΖΩΝ ΟΣΜΙΘΟΣ
ΟΡΙΣΜΕΝΑ ΝΙΑΤΑ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ «ΔΩΔΩΝΗ» ΑΘΗΝΑ

ΠΑΓΚΟΣΜΙΟ ΘΕΑΤΡΟ
13
ΙΒΑΝ ΤΟΥΡΓΕΝΙΕΦ
ΕΝΑΣ ΣΗΝΑΣ
ΣΤΗΝ ΕΣΟΧΗ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ «ΔΩΔΩΝΗ» ΑΘΗΝΑ

ΠΑΓΚΟΣΜΙΟ ΘΕΑΤΡΟ
14
ΕΥΓΕΝΙΟΥ ΙΟΝΙΣΚΟ
Ο ΡΙΝΟΚΕΡΟΣ

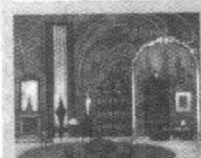
ΕΚΔΟΣΕΙΣ «ΔΩΔΩΝΗ» ΑΘΗΝΑ

ΠΑΓΚΟΣΜΙΟ ΘΕΑΤΡΟ
15
ΜΕΤΕΡΛΙΝ
Ο ΟΥΡΟΣ ΤΗΣ ΠΕΝΤΑΡΑΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ «ΔΩΔΩΝΗ» ΑΘΗΝΑ

ΠΑΓΚΟΣΜΙΟ ΘΕΑΤΡΟ
16
ΒΟΥΛΕΡ ΠΡΑΝΤΣΜΟ
ΟΨΙΣ ΜΕ ΘΕΛΕΙΣ
ΕΝΑΣ ΗΑΗΘΟΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ «ΔΩΔΩΝΗ» ΑΘΗΝΑ

ΠΑΓΚΟΣΜΙΟ ΘΕΑΤΡΟ
17
ΚΑΡΛΟ ΚΑΥΤΣΟΝΙ
ΟΙ ΑΔΕΛΦΟΙ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΙΑΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ «ΔΩΔΩΝΗ» ΑΘΗΝΑ

ΠΑΓΚΟΣΜΙΟ ΘΕΑΤΡΟ
18
ΡΕΟΝΤΕΡ ΠΑΡΑΣ
Η ΠΡΟΣΑ ΤΗΣ ΕΞΕΡΕΣΣΙΣ
ΤΩΝ ΠΛΗΘΕΡΩΝ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ «ΔΩΔΩΝΗ» ΑΘΗΝΑ

ΠΑΓΚΟΣΜΙΟ ΘΕΑΤΡΟ
19
ΒΙΝΣΕΝΤ ΟΥΣΣΑΝΙ
ΣΑΦΗΝΑ ΠΕΡΙ ΤΟ ΚΑΛΩΚΑΡΙ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ «ΔΩΔΩΝΗ» ΑΘΗΝΑ

ΠΑΓΚΟΣΜΙΟ ΘΕΑΤΡΟ
20
ΕΝΤΟΥΡΑΝΤΟ ΚΑΙ ΦΕΛΙΠΠΟ
ΑΙ, ΑΥΤΑ ΤΑ ΦΑΝΤΑΣΜΑΤΑ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ «ΔΩΔΩΝΗ» ΑΘΗΝΑ

ΠΑΓΚΟΣΜΙΟ ΘΕΑΤΡΟ
21
ΜΟΡΑΦΟΣ
ΓΙΑΤΡΟΣ ΜΕ ΤΟ ΣΤΑΘΟ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ «ΔΩΔΩΝΗ» ΑΘΗΝΑ

ΠΑΓΚΟΣΜΙΟ ΘΕΑΤΡΟ
22
ΣΑΝ ΜΟΡΤΟ
ΜΟΝΟΡΑΚΤΑ

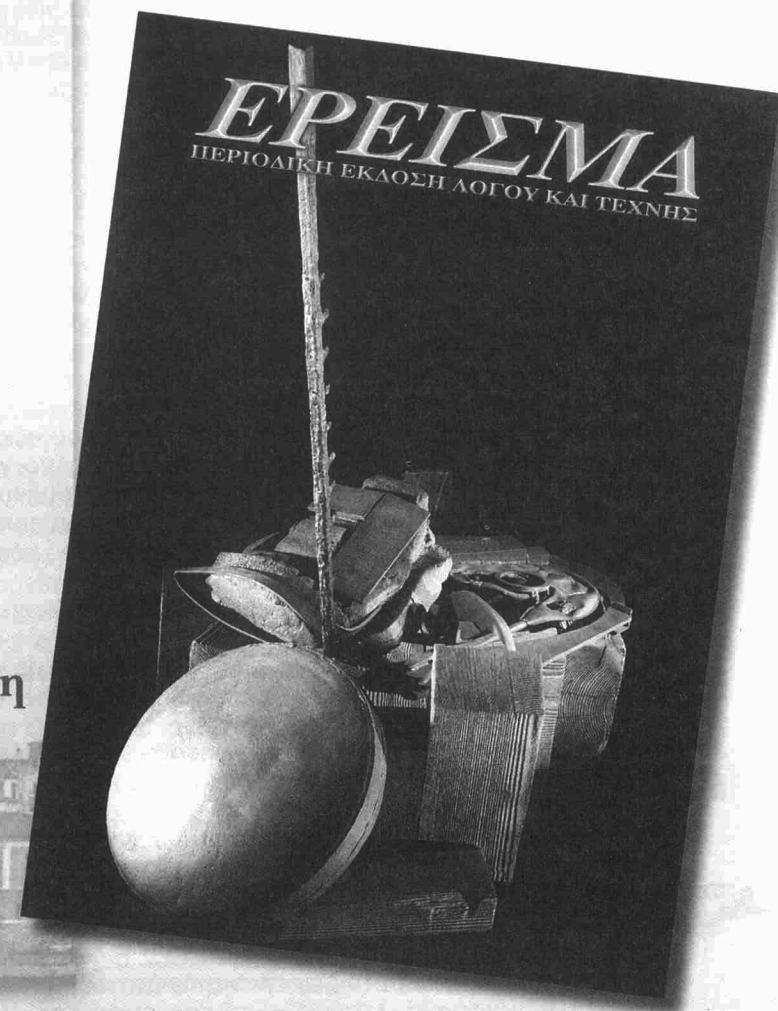
ΕΚΔΟΣΕΙΣ «ΔΩΔΩΝΗ» ΑΘΗΝΑ

Οι εκδόσεις «ΔΩΔΩΝΗ» συνεχίζοντας την παράδοση στο θεατρικό χώρο, έχουν κυκλοφορήσει μέχρι σήμερα:

- Α'. Παγκόσμιο Θέατρο: 159 τόμοι με 184 θεατρικά έργα
- Β'. Σύγχρονο Ελληνικό Θέατρο: 65 τόμοι με 124 θεατρικά έργα
- Γ'. Νεοελληνική Θεατρική Βιβλιοθήκη: 6 τόμοι με 11 θεατρικά έργα.
- Δ'. Μελέτες για το Θέατρο: 17 τόμοι.

ΕΡΕΙΣΜΑ

Λογοτεχνία
Εικαστικά
Αρχιτεκτονική
Θέατρο
Κινηματογράφος
Φωτογραφία
Μουσική
Χορός
Λαογραφία
Ιστορία
Οικολογία
Βιβλιοπαρουσίαση

Χαρίστε στους φίλους σας
ένα δώρο διαρκείας

Μια ετήσια συνδρομή στο περιοδικό ΕΡΕΙΣΜΑ

Διεύθυνση για τις ταχυδρομικές επιταγές: Χρήστος Μαχαίριδης - Περιοδικό ΕΡΕΙΣΜΑ,
8ης Δεκεμβρίου 64, Χανιά, Τ.Κ. 73110, Τ.Θ. 31 - Πληροφορίες: τηλ. 0821 - 28473
Κεντρική Διάθεση: Βιβλιοπωλείο «Κατάρτι», Μαυρομιχάλη 9, τηλ. 3604793

Ποιος φοβάται την Αντιγόνη;

του Σπύρου Δόικα

Αυτός ο καλλιτέχνης μ' αρέσει εμένα, λιτός στις ανάγκες του: θέλει μόνο δύο πράγματα, το ψωμί του και την τέχνη του - panem et Circen¹.
(Νίτσε, Το Λυκόφως των Ειδώλων, 17)

Το θέατρο "Τομή" στο Φεστιβάλ του Εδιμβούργου

ΠΩΣ ΕΙΝΑΙ ΔΥΝΑΤΟΝ μια ελληνική παράσταση της Αντιγόνης του Σοφοκλή να παίρνει πέντε αστέρια και ν' αποσπά διθυραμβικές κριτικές σ' ένα από τα πιο διάσημα φεστιβάλ του κόσμου, αυτό του Εδιμβούργου, και τα ελληνικά Μ.Μ.Ε. να τηρούν σιγή ιχθύος, όχι μόνον αποτυγχάνοντας ν' ανακαλύψουν το γεγονός, αλλά επίσης αδιαφορώντας για τα δελτία τύπου που έλαβαν²; Πώς είναι δυνατόν το Ελληνικό Προξενείο του Εδιμβούργου να είναι κλειδαμπαρωμένο για δύο μήνες (που «τυχαία» συμπίπτουν με το μήνα του φεστιβάλ), ενώ το προξενείο της Ζιμπάμπουε (ναι, σωστά διαβάσατε!) όχι μόνο να είναι ανοιχτό, αλλά να διοργανώνει γιορτή στην οποία είναι προσκαλεσμένοι όχι μόνο το αντιπροσωπευτικό του συγκρότημα αλλά και όλοι οι υπόλοιποι καλλιτέχνες του φεστιβάλ; (Ερώτηση κρίσεως: αν η Ζιμπάμπουε είναι « τρίτος κόσμος », πού θα κατατάσσατε την Ελλάδα;).

Ακόμα και αν η παράσταση δεν άξιζε δεκάρα (άσχετα με ποιανού τα κριτήρια αποφασίζεται κάτι τέτοιο), μόνο και μόνο το γεγονός ότι μια ελληνική παράσταση έλαβε μια τέτοια κριτική στο εξωτερικό θα έπρεπε να αρκούσε για μια κάποια προσοχή από τα Μ.Μ.Ε. Για την Ελλάδα, ρε γαμώτο!

ΕΔΩ, ΑΦΗΝΟΥΜΕ αυτά τα (τόσο ρητορικά!) ερωτήματα αναπάντητα, για να περάσουμε σταδιακά στο καλλιτεχνικό μέρος...

Το Θέατρο "Τομή" αποτέλεσε την πιο επιτυχή ελληνική παρουσία στο φετινό φεστιβάλ του Εδιμβούργου. (Υπήρχε άλλη μία ελληνική συμμετοχή, αυτή του Δημοτικού Θεάτρου Κερατσινίου, μ' ένα παιδικό, που πήρε τρία αστέρια για μια παράσταση που παίχτηκε εξ ολοκλήρου στα ελληνικά.) Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι είναι αυτοχρηματοδοτούμενο, συμπεριλαμβανομένων ακόμα και των εξόδων για τα αεροπορικά εισιτήρια (εδώ «κολλάει» το απόφθεγμα του Νίτσε στο μότο). Και αυτή δεν είναι η πρώτη φορά που το Θέατρο "Τομή" πηγαίνει στο Εδιμβούργο. Η παρθενική του εμφάνιση έγινε πέρυσι, μ' ένα «one woman show», σκηνοθετημένο και ερμηνευμένο από τη Μαρία Πανούτσου, το οποίο έλαβε την κριτική των τριών αστέρων με μία παράσταση που ήταν εξ ολοκλήρου στην ελληνική γλώσσα. (Το έργο, *Ιστορία με τέλος*, αποτελεί μια δραματοποιημένη εκδοχή του βιβλίου της Δ. Μ. Μιχαλακέα *Γυναικείες Φυλακές Αβέρωφ* 1949).

Επανερχόμενος στη φετινή εμφάνιση, μεταφράζω αποσπάσματα της περίφημης κριτικής που έγραψε η Bonnie Lee στην εγκυρότατη Scotsman (19 Αυγούστου 1998): «Το πάλοι ποτέ ελληνικό μεγαλείο αποκαθίσταται στο ακέραιο με τον τρόπο που ερμηνεύεται αυτό το σπουδαίο έργο του Σοφοκλή από το Θέατρο Τομή. Είναι ένας θρίαμβος, ένα έργο γεμάτο πάθος, δονούμενο με τα μυστήρια του σύμπαντος. Καταφέρνει να μεταδώσει τέλεια στο κοινό το έλεος και τον τρόπο της κάθαρσης — ένας γιγαντιαίος άθλος για της 11 π.μ. [...] Η αισθητική, που είχε σημαντικότερο ρόλο στην αρχαία τραγωδία, είναι στην προκειμένη περίπτωση άριστη... ο φωτισμός είναι δεξιοτεχνικός. Υπάρχουν μάσκες, εντυπω-

σιακές δραματουργικές εικόνες και μαγευτικά φωνητικά. Το λευκό φόρεμα της Αντιγόνης, που δεν τη συνοδεύει στον επικείμενο γάμο της αλλά στον τάφο, συμπληρώνει τη δυναμική παρουσία της Βιβής Μάστορα. Δείτε το, κλάψτε και εξέλθετε καθαυμένοι».

Δε θ' αναφερθώ άμεσα σ' αυτή την κριτική, αλλά θα προσπαθήσω έμμεσα ν' αναπτύξω, από θεατρολογικής απόψεως, κάποια από τα σημεία που εθίγησαν σ' αυτήν, προσθέτοντας το δικό μου στίγμα και τοποθετώντας την παράσταση σ' ένα γενικότερο καλλιτεχνικό πλαίσιο.

Αν κατατάσσαμε θεατρολογικά αυτή τη δουλειά, θα την τοποθετούσαμε στο χώρο του πειραματικού θεάτρου, του μεταμοντέρνου, της avant-garde. Η σκηνοθετίδα μας πληροφορεί ότι όλες οι παραστάσεις της αποτελούν «εργασία εν εξελίξει» (η εν λόγω παράσταση είναι η δεύτερη εκδοχή της Αντιγόνης), πράγμα που παραπέμπει σε μια από τις τεχνικές του μεταμοντερνισμού, αυτή του μη συμβατικού τέλους, της αφήγησης «ανοιχτού τέλους» (open-ended narrative).

Τα εμβόλιμα κείμενα του έργου μάς υπενθυμίζουν την εμμονή του μεταμοντερνισμού στη διακειμενικότητα (intertextuality), την αλληλεξάρτηση δηλαδή των έργων τέχνης, την ανάμιξη ετερόκλητων χρονολογικά και υφολογικά λόγων (discourses). Δύο κείμενα παρεμβάλλονται στο έργο του Σοφοκλή, το «Κατά Σαδδουκαίων» του Μιχάλη Κατσαρού, σε ανάγνωση του ίδιου, και ο «Υμνος στην αγάπη» από την επιστολή του Αποστόλου Παύλου προς Κορινθίους.

Η χρήση διαφορετικών γλωσσικών ιδιωμάτων (αρχαία και νέα ελληνικά, ελληνικά της Αγίας Γραφής και αγγλικά) αποτελεί μια εξέλιξη από την περσινή παράσταση που ήταν εξ ολοκλήρου στα ελληνικά, ενώ ταυτόχρονα ενισχύει τη μεταμοντέρνα, πολυπολιτισμική υφή του έργου. Είναι σαν να μας λέει ότι στην εποχή της παγκοσμιοποίησης η τέχνη πρέπει να διευρύνει τις πηγές της αντί να τις περιορίζει, πρέπει να συνθέτει αντί ν' αποσυντίθεται.

Άλλο ένα ενδιαφέρον σκηνοθετικό εύρημα είναι η τελευταία παρουσία της Ευρυδίκης στη σκηνή μέσα από ένα μαγευτικό χορευτικό σόλο, το οποίο αποτελεί και το συναισθηματικό απόγειο του έργου. Η επιλογή της μουσικής εδώ είναι εξαιρετική, όχι μόνο για την ποιότητά της αλλά για την πρωτοτυπία της — ποιος άραγε γνωρίζει τον Pablo Esteve, Ισπανό συνθέτη του Μεσαίωνα; Το κομμάτι που ακούγεται λέγεται «Alma sintamos» και είναι ο θρήνος μιας γυναίκας για το χαμό της κόρης της.

Η πιο τολμηρή σκηνοθετική παρέμβαση στο έργο του Σοφοκλή παίρνει τη μορφή ενός μονόλογου του Τειρεσία, τον οποίο υποδύεται η σκηνοθετίδα (παραπέμποντας στην επαμφοτερίζουσα φύση του), έχοντας εκδυθεί των δραματικών αμφιών της, υπό τη μορφή ενός εισβολέα-θεατή. Κάτι τέτοιο βέβαια θα επευφημούσε όχι μόνον ο Μπρεχτ, που επέμενε να «αποξενώνει» το κοινό του θυμίζοντάς του ότι απλά βλέπει μια παράσταση, αλλά και ο σύγχρονος Augusto Boal, όπου, σύμφωνα με το εθιμοτυπικό του «Θεάτρου των Καταπιεσμένων», ο θεατής μπορεί να γίνει ηθοποιός (spect-actor) και να δώσει τη δική του έκβαση στο έργο. Και σ' αυτό ακριβώς το σημείο επικεντρώνεται η μαχητική διάθεση του Θεάτρου "Τομή", καθώς μεταμορφώνεται σε στρατευμένη τέχνη (art engagé) με σκοπό να καταπολεμήσει την αδικία στο έργο, και κατ' επέκταση, την αδικία στον κόσμο.

Ο μονόλογος είναι κάτι που ενδιαφέρει ιδιαίτερα τη Μαρία Πανούτσου, πράγμα που φαίνεται από τη μέχρι τώρα δουλειά της. Ωστόσο, μπορεί ν' αποβεί δίκαιο μαχαίρι. Μια από τις παρενέργειες που μπορεί να έχει αυτή η έμφαση στο μονόλογο είναι ότι απαιτεί μια φοβερή απόδοση από τον ηθοποιό έτσι ώστε να καταφέρει να κρατήσει την προσοχή του θεατή με το λόγο και την κίνηση και όχι με τη δραματουργική αλληλεπίδραση πολλών προσώπων. Επίσης, εύκολα υπεισέρχεται και μια δυστοκία στην κίνηση, (πράγμα που δεν ισχύει για την ίδια τη σκηνοθετίδα καθώς διδάσκει κινησιολογία) που μπορεί να οδηγήσει σε μια στατικότητα, ή άτεχνη κινητικότητα, κι ένα ενεργειακό λίκνασμα. Ο μεγάλος κίνδυνος είναι όλες αυτές οι παρενέργειες να δημιουργήσουν την εντύπωση ενός «πολ-

λαπλού σόλο εν παραλληλία», ιδίως όταν δεν υπάρχει μια αρμονία και μία συνέχεια στο λόγο, στην κίνηση και την ενέργεια των ηθοποιών. Θα δανειστώ μια μουσική μεταφορά για να εξηγήσω τι εννοώ: Όπως ένα βιολί ακούει ταυτόχρονα όλα τα υπόλοιπα όργανα της ορχήστρας, συνεχώς ρυθμίζοντας ένταση, τέμπο και αποχρώσεις εκφραστικότητας, έτσι πρέπει και ο ηθοποιός να «ακούει» τους συναδέλφους του. Βέβαια, εδώ μπαίνουμε τόσο βαθιά στη δραματουργική τελετουργία ώστε να εισερχόμαστε στο χώρο της ψυχολογίας. Αναπόφευκτα, ένας ηθοποιός δεν επιζητά απλά να βελτιώσει τη ζωή του μέσα από μια τέτοια επίγνωση αλλά κάτι πολύ παραπάνω — να ελευθερωθεί σε τέτοιο σημείο ώστε να προσφέρει, αδιάντροπα, την πιο αυθεντική και επικοινωνιακή έκδοση του εαυτού του. Μπορούμε να πούμε ότι μέρος της εκπαίδευσης ενός ηθοποιού θα έπρεπε να είναι ένα διαδοχικό ξεγύμνωμα προσωπείων, μια αλληλουχία προσβολών προς το εγώ — η τέλεια «υποκριτική» θα ξεκινήσει μόνον όταν πραγματώσουμε την τέλεια διαφάνεια του εαυτού (που δεν τον αναιρεί αλλά τον εμβαθύνει), όταν θ' ακούμε τα υπόλοιπα όργανα της ορχήστρας.

Στον αντίποδα του μονόλογου βρίσκεται η έξοχη χρήση του θεατρικού συμβολισμού. Στα χέρια της Μαρίας Πανούτσου ένα πανί μπορεί να γίνει σύμβολο του έρωτα, της μητρότητας, του θανάτου και να μεταμορφωθεί διαδοχικά σε εραστή, σπάργανα, σάβανο. Είναι αυτή όμως η συμβολιστική πανουργία της σκηνοθέτιδας που απαιτεί ένα ερευνητικό πνεύμα, μια βαθιά θεατρική παιδεία και μια συνεχή εγρήγορση από το θεατή, για ν' ανακαλύψει τα κωδικοποιημένα μηνύματα και τις έμμεσες αναφορές σε πρόσωπα και γεγονότα.

Εν κατακλείδι, η *Αντιγόνη* της Μαρίας Πανούτσου είναι μια παράσταση που έχει ιδιαίτερες απαιτήσεις από το θεατή, για κάποιες στιγμές μάλιστα μεταβάλλεται, σκόπιμα, σε αντιθέατρο, ανατρέποντας τις θεατρικές συμβάσεις. Το γεγονός όμως ότι συγκίνησε το κοινό του Εδιμβούργου, το οποίο εξάντλησε τα εισιτήρια για όλες τις παραστάσεις, υποδηλώνει ότι κατάφερε, αποφεύγοντας την παγίδα της στερείρας, «ακαδημαϊκίζουσας» δραματουργίας στην οποία συχνά πέφτει η *avant-garde*, να βρει μια δίοδο συναισθηματικής επικοινωνίας με το κοινό του.

Ίσως στην προκειμένη περίπτωση να ταιριάζουν τα λόγια του Κάφκα (από ένα γράμμα στο φίλο του Όσκαρ Πόλακ): «*Τα βιβλία που χρειαζόμαστε είναι αυτά που επενεργούν πάνω μας σαν μια συμφορά, αυτά που μας κάνουν να υποφέρουμε τόσο όσο ο θάνατος ενός ανθρώπου που αγαπάμε περισσότερο από τον εαυτό μας, που μας κάνουν να νιώθουμε ότι βρισκόμαστε στα πρόθυρα της αυτοκτονίας, ή χαμένοι σ' ένα απόμερο δάσος — ο σκοπός ενός βιβλίου είναι να λειτουργεί σαν το τσεκούρι που σπάει την παγωμένη θάλασσα που βρίσκεται μέσα μας*».

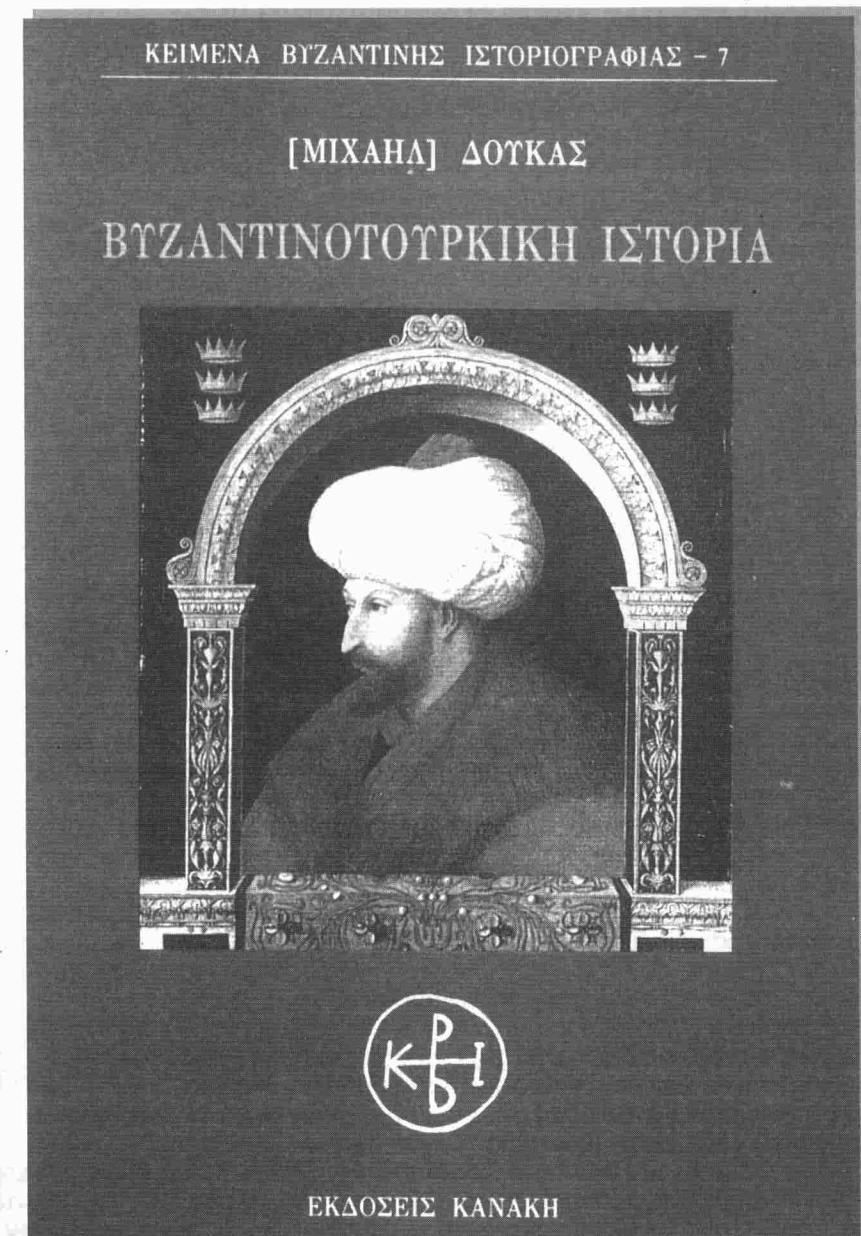
Πιστεύω, ότι η πορεία της Μαρίας Πανούτσου, και του Θεάτρου "Τομή" γενικότερα, είναι όμοια μ' αυτή που οραματίζεται ο Κάφκα για την ιδανική του λογοτεχνία και ότι οι όποιες ατέλειες ή «ημιτέλειες» (ημιτελές ον ως «έργο εν εξελίξει») αποτελούν αναπόσπαστο μέρος της γενικότερης δημιουργικής διαδικασίας.

Υ. Γ.: Την παράσταση του Θεάτρου Τομή *Αντιγόνη* (τη δεύτερη εκδοχή) μπορείτε να δείτε το χειμώνα στο Μουσείο Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αθηνών στην Πλάκα. Επίσης, η Πειραματική Σκηνή του Εθνικού Θεάτρου θα παρουσιάσει τη δεύτερη και την τρίτη εκδοχή του έργου το Μάιο του 1999.

Σημειώσεις

1. Λογοπαίγνιο του Νίτσε πάνω στο *panem et circenses*, ήτοι, «άρτο και θεάματα» το οποίο μετατρέπεται σε «άρτον και Κίρκη», τη γνωστή ομηρική μάγισσα.
2. Εξαιρουμένων δύο άρθρων στον περιοδικό τύπο, ένα στη *Ραδιοτηλεόραση* (12-18 Σεπτ. 1998, σελ. 96) και ένα στον *Οικονομικό Ταχυδρόμο* (10 Σεπτ. 1998, σελ. 112).

ΜΟΛΙΣ ΚΥΚΛΟΦΟΡΗΣΕ ΑΠΟ ΤΙΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΑΝΑΚΗ

Κεντρική Διάθεση: Πρακτορείο Βιβλίου ΑΡΙΑΔΝΗ, Ζωοδόχου Πηγής 2-4

Τηλ. 3823113, 3302385 • 106 78 Αθήνα

Συνάντηση Αρχαίου Δράματος, μια αναφορά

του Διονύση Βίτσου

Η 9Η ΔΙΕΘΝΗΣ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗ Αρχαίου Δράματος πραγματοποιήθηκε φέτος στους Δελφούς από 14-19 Ιουλίου, οργανωμένη όπως πάντα από το εκεί Ευρωπαϊκό Πολιτιστικό Κέντρο.

Παρ' ότι οι ποιοτικές εκδηλώσεις περνούν στα καθ' ημάς σχεδόν απαρατήρητες, αυτή η διοργάνωση έτυχε και υποδοχής και υστεροφημίας από τα Μ.Μ.Ε. Φυσικό άλλωστε αφού, πέρα από το ότι αποτελεί πολιτιστικό γεγονός πρώτου μεγέθους, σε αντίθεση με τα υπόλοιπα «φεστιβάλ» της χώρας μας, είναι η μόνη που συνδυάζει θεωρία και πράξη. Συμπόσιο δηλαδή με θεωρητικούς, ερευνητές και καθηγητές και παράλληλα καλλιτεχνικές εκδηλώσεις, που συνήθως ξεφεύγουν απ' όσα ξέρουμε και στις οποίες εργάτες της θεατρικής πράξης παρουσιάζουν τη θεατρική τους εμπειρία. Κι όλα αυτά συμβαίνουν είτε στις εγκαταστάσεις του Ευρωπαϊκού Πολιτιστικού Κέντρου Δελφών είτε στο αρχαίο στάδιο είτε στο σπίτι του Άγγελου Σικελιανού.

Δε σημαίνει αυτό πως η φετινή διοργάνωση απέσπασε πάντα θετικά σχόλια, ούτε από τους παριστάμενους ούτε από τον τύπο. Έτσι άλλωστε συμβαίνει με ό,τι προκαλεί πραγματικό ενδιαφέρον. Οι συζητήσεις, οι ανταλλαγές απόψεων, πολλές φορές και οι αντεγκλήσεις δεν μπορεί να θεωρηθούν παρά σημάδια υγείας. Και υπήρξαν πολλές τέτοιες υγιείς αντιδράσεις φέτος στους Δελφούς, είτε ζωντανές από εκείνους που παρακολούθησαν τις εκδηλώσεις είτε από όσα ειπώθηκαν και δημοσιεύτηκαν στη συνέχεια.

Υπεύθυνος για το θεωρητικό μέρος ο καθηγητής Φάνης Κακριδής, ενώ για το πρακτικό ο Νίκος Κούνδουρος. Τους καταλογίστηκε πως δε συντονίστηκαν όσο έπρεπε με αποτέλεσμα το φετινό θέμα της Συνάντησης «Περί της ιστορίας των μύθων» να αντιμετωπισθεί με άλλη λογική από το συμπόσιο και με άλλη από τις παραστάσεις.

Ο θεσμός ξεκίνησε τον Ιούνιο του 1985 και η προσφορά του στη μελέτη του αρχαίου δράματος και πλούσια υπήρξε και σημαντικότερη. Είναι γεγονός ότι η διοικητική διοργάνωση του 1998 ήταν άρτια και με φαντασία και ότι το κοινό που την παρακολούθησε, ειδικό και μη, ήταν πολυπληθές. Το ερώτημα όμως είναι αν κατατέθηκε κατά τη διάρκεια των εργασιών της κάτι καινούριο. Αν η ποιότητα της σκέψης που εκτέθηκε ήταν τέτοια ώστε να μπορεί να χαρακτηριστεί πρωτότυπη, σύγχρονη ή διαισθητική. Με άλλα λόγια: Το επίπεδο των μελετητών του αρχαίου δράματος μοιάζει όσο περνά ο καιρός να φθίνει και να χάνει την αιχμηρότητά του. Σήμερα, που περισσότερο παρά ποτέ ακούγονται λόγια εκτίμησης γι' αυτό και διατίθενται τα περισσότερα κονδύλια!

Σε παγκόσμια πρώτη παρουσιάστηκαν οι «Βάκχες» από το Διεθνές Κέντρο Χορού Κατακάλι. Κανείς όμως από τους συντελεστές της παράστασης δεν ήταν σε θέση να πει στο συνέδριο κάτι από τη σχετική εμπειρία του. Έτσι το όλο θέμα καλύφθηκε θεωρητικά απλώς και μόνο από μια εισαγωγή της χορογράφου Λίας Μελετοπούλου γύρω από την ιστορία του Κατακάλι.

Η Εθνική Όπερα του Πεκίνου παρουσίασε τις «Βάκχες» και η Hebei Bangzi, όπερα από τη Βόρεια Κίνα, τη «Μήδεια». Η παρακολούθησή τους ήταν ιδιαίτερα χρήσιμη, επειδή, πέρα από την αρτιότητα των θεαμάτων και των ερμηνευτών και την εμπειρία της προσαρμογής μεσογειακών μύθων στα δεδομένα της Άπω Ανατολής, έδινε γλαφυρή εικόνα της διαφοράς αντιμετώπισης των μεγάλων ζητημάτων που απασχολούν τον άνθρωπο μεταξύ Δύσης και Ανατολής.

Ένας «Ορέστης» από τη Θεατροκίνηση του Ισίδωρου Σιδέρη και μια «Αντιγό-

νη» από το Εθνικό Κέντρο Χορογραφίας του Μομπελιέ εξέπληξαν το κοινό. Στην πρώτη περίπτωση για το συντηρητισμό της σκηνοθετικής αντιμετώπισης και στη δεύτερη για το πολύ προχωρημένο του πράγματος.

Όσον αφορά το συμπόσιο η Μαριάννα Μακντόναλντ, στην οποία τόσα οφείλει ο αρχαίος λόγος, μίλησε για την πρόσληψη του προσώπου της Μήδειας από την όπερα, ο Τζαίμς Ντιγκλ για τη σχέση «Μήδειας» του Ευριπίδη και «Μήδειας» του Νεόφρονος, ο Φάνης Κακριδής για την πορεία του μύθου του Οιδίποδα από τον 5ο π.Χ. αιώνα μέχρι το σημερινό Μποστ, ο Πασκάλ Τιερσύ για τους θεούς στον Αριστοφάνη, ο Φίλιππο Αμορόζο για τη Μήδεια στον Αναξαγόρα, η Αριάδνη Γκάρτζιου για την παρουσία του Ποσειδώνα στο αρχαιοελληνικό θέατρο, η Άννα Ταμπάκη τοποθέτησε το θέμα του συνεδρίου στο 19ο αιώνα, ο Ανδρέας Παναγόπουλος για τη σχέση λογοτεχνίας, ιστορίας και πολιτικής, ο Χιου Ντέναρντ για την επίδραση της αρχαίας τραγωδίας σε Ιρλανδούς συγγραφείς κ.ο.κ.

Σχετικά με την εμπειρία τους ως δημιουργοί μίλησαν ο Τόνυ Χάρισον, ο Ιάκωβος Καμπανέλλης και η Θάλεια Ιστικοπούλου.

Είναι γεγονός πως διόλου δεν εντυπωσιάσαν με την πρωτοτυπία τους όσα παρουσιάστηκαν στο σπίτι του Άγγελου Σικελιανού. Κι ήταν μια παράσταση χοροθεάτρου με τίτλο «Κλυταιμνήστρα...» από τη Λία Μελετοπούλου, μια παραγεμισμένη την τελευταία στιγμή με λαϊκά δρώμενα «διαφόρων λαών» παράσταση του Σωτήρη Χατζάκη με βάση τη «Φόνισσα» την οποία ερμήνευε η Λυδία Κονιόρδου, μια «πρόταση» ερμηνείας των χορικών της «Αντιγόνης» από τον Άρη Ρέτσο, που και τι δεν άκουσε, μια σχεδόν αυθαίρετη πρόταση περί του τρόπου ερμηνείας της μουσικής στην αρχαία Ελλάδα από τον Πέτρο Ταμπούρη και το συγκρότημά του και η... αποθέωση, η «Μήδεια» της Κρίστα Βολφ από το Νίκο Διαμαντή, ένα επίπεδο και άχρωμο θέαμα, αυτοαποκαλούμενο «μια παράσταση ανάγνωσης και ανάλυσης του μύθου από τα κείμενα της Κρίστα Βολφ». Το ενδιαφέρον εδώ ήταν μόνο το μαντολίνο του έξοχου Δημήτρη Μαρίνου.

ΑΝ ΚΑΝΕΙΣ ΗΘΕΛΕ να συνοψίσει, θα μπορούσε να πει ότι, παρά τις τεράστιες, σοβαρές και ουσιαστικές διοργανωτικές προσπάθειες των πρωτεργατών του Ευρωπαϊκού Πολιτιστικού Κέντρου Δελφών, του διευθυντή καθ. Βασίλη Καρασμάνη, της κ. Λίτσας Φλωρεντή, της κ. Μάρως Νικολοπούλου, του κ. Περικλή Σπάτουλα και του κ. Γιάννη Βογανάτση και της μεγάλης σημασίας της διοργάνωσης ως μοναδικής τέτοιου βεληνεκούς εκδήλωσης στον ελλαδικό χώρο, το όλο εγχείρημα «χάνει» προφανώς από την αρκετά πρόχειρη αντιμετώπιση του επιστημονικού μέρους από τους συνεργάτες της εκάστοτε Συνάντησης. Κάποιος που έρχεται να παρουσιάσει τη δουλειά του στους Δελφούς πρέπει να είναι δοκιμασμένος δημιουργός, με αποδεδειγμένα σοβαρή άποψη. Από την άλλη το πλέγμα παραστάσεων - συμποσίου πρέπει να είναι άρτια διαρθρωμένο ώστε το ένα να βαδίζει παράλληλα με το άλλο, αλλά και να υποστηρίζει το άλλο. Αυτό θα αποτρέψει το μεγάλο ποσοστό συμμετοχής ερασιτεχνών του χώρου, τόσο στους ομιλητές όσο και στο ακροατήριο, και θα συντελέσει στην αναβάθμιση του κύρους της Συνάντησης ώστε να αποτελεί διεθνές γεγονός και για την Ελλάδα και για το Αρχαίο Δράμα και για το Θέατρο.

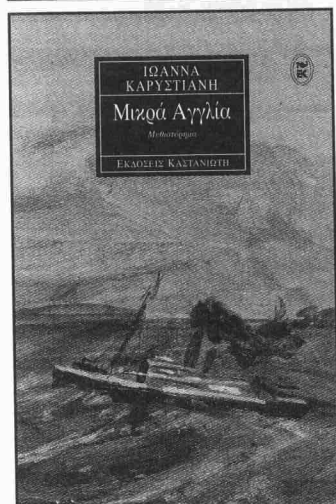

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΑΣΤΑΝΙΩΤΗ Τ Α Β Ρ Α Β Ε Ι Α

ΖΟΖΕ ΣΑΡΑΜΑΓΚΟΥ
Περί τυφλότητας

Μυθιστόρημα

ΒΡΑΒΕΙΟ ΝΟΜΠΕΛ
ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ 1998

ΙΩΑΝΝΑ ΚΑΡΥΣΤΙΑΝΗ
Μικρά Αγγλία

Μυθιστόρημα

ΚΡΑΤΙΚΟ ΒΡΑΒΕΙΟ
ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑΤΟΣ 1998

ΝΑΝΟΣ ΒΑΛΑΩΡΙΤΗΣ
Μοντερνισμός,
πρωτοπορία και Πάλι

ΚΡΑΤΙΚΟ ΒΡΑΒΕΙΟ
ΜΑΡΤΥΡΙΑΣ 1998

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΑΣΤΑΝΙΩΤΗ
ΓΡΑΦΕΙΑ: Ζαλόγγου 11, 106 78 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ.: 330.12.08 – FAX: 382.25.30
www.kastaniotis.com e-mail: info@kastaniotis.com

Σολωμός-Φόσκολος Ιταλία-Ελλάδα-Ζάκυνθος-21ος αιώνας

του Διονύση Βίτσου

ΜΕΣΟΥΝΤΟΣ ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ ΣΟΛΩΜΟΥ, στις 14 Αυγούστου 1998, ένα δημοσίευμα της έγκυρης ιταλικής εφημερίδας *La Stampa* έρχεται να μας θυμίσει τον τρόπο με τον οποίο τιμούμε έναν άλλο μεγάλο ποιητή, τον Ούγκο Φόσκολο, γεννημένο κι αυτόν στη Ζάκυνθο, δάσκαλο του Σολωμού αλλά και του Κάλβου, επιστήθιο φίλο τους, από τους μεγαλύτερους ποιητές της Ευρώπης, φλογερό επαναστάτη κι έναν από τους ποιητές που η Ιταλία θεωρεί εθνικούς της.

Με το θάνατο του Φόσκολου έγραψε ο Σολωμός το περίφημο «Εγκώμιο στον Ούγο Φώσκολο».

«Ούτε το νησάκι αυτό, που έχει όνομα ευγενικό στους Ξένους», γράφει ο Σολωμός εννοώντας το όνομα της Ζακύνθου *Fior di Levante*, «και έλαβε τη δόξα να τον ιδή να γεννιέται μεσ' την αγκαλιά του, μπορούσε να μείνη ντροπιασμένα αναισθητο στην αγγελία του θανάτου εκείνου, του οποίου η φήμη, όπως εκείνη της ζωής του, θ' αντιλαλήσει σε κάθε τόπο που έχει την ευτυχία του πολιτισμού, ενώ όλες οι Ακαδημίες της Ιταλίας θα διαπλάτωσουν για να τον υμνήσουν και τον κλάψουν, ενώ το άνθος της μάθησης στην Ευρώπη θα θρηνήσει κοιμισμένον για πάντα τον άνθρωπο που άφησε αιώνια ίχνη».

Φοβούμενοι δε πως οι Ιταλοί θα διεκδικήσουν το Φόσκολο για δικό τους ποιητή συνεχίζει:

«Και στην τόση φήμη του, μπορεί κανείς να φαντασθή πιθανό ότι πολλοί — για να τον κάμουν δικό των — θα βοηθηθούν από τη γλώσσα στην οποία έγραψε τα υψηλά του διδάγματα, άλλοι από τη μακρινή διαμονή που έκαμε και άλλοι σχεδόν από το θνητό λείψανο, στο οποίο έδωσαν το στερνό κομμάτι γης. Στα ζηλότυπα αυτά επιχειρήματα, όχι χωρίς φιλοδοξία, κι εμείς θ' ανταποκριθούμε σήμερα με κλάματα, θυμώντες ότι ο δοξασμένος εκείνος γεννήθηκε ανάμεσά μας. Μα η ξαφνική συγκίνησι σε κοινό πόνο δεν είναι μόνο χρέος σεβασμού σ' εκείνον, που, γεννημένος εδώ και απ' εδώ μακριά ζώντας, μας ετίμησε, αλλ' αν υπάρχει χρέος κανένα γίνεται δυνατότερο, επειδή τα μέρη δεν είναι ίσα. Γιατί αυτός, στις χώρες εκείνες που μιλούν έναν ήχο και ονομάτων και πραγμάτων υπέροχο, ούτε από απόστασι τόπων, ούτε από μακρινότητα καιρών, ούτε εξ αιτίας της γλυκάδας των επαίνων, που τόσο απαλά στάζουν μεσ' τ' ανθρώπινα σπλάχνα, και σιγά σιγά σβήνουν την αγάπη για τα μικροπράματα τ' αγαπημένα σε παλιούς χρόνους, ποτέ δεν επέτρεψε να σβησθή η αγάπη που γι' αυτό το φτωχό περιβολάκι τόσο δυνατά τον ζέσταινε. Μάλιστα το κάνει ωραιότερο σε τόσοσους στίχους τραγουδώντας το, και θέλησε να τραβήξη σ' αυτό την προσοχή των ψυχών εκείνων που με θαυμασμό άκουγαν» (μτφ. Κώστας Καιροφύλας).

Και αναφέρει στη συνέχεια ο Σολωμός τους στίχους από το ποίημα του Φόσκολου «Le Grazie» όπου μιλά για την πατρίδα του τη Ζάκυνθο:

«... Χαίρε, γλυκειά μου Ζάκυνθο! Μεσ του Αδρία τες όχθες,
των εφεστίων μου Θεών, εκεί που οι πρόγονοί μου
στον τάφο αναπαύονται θα δώσω το τραγούδι
και τα ψυχρά μου κόκκαλα κι εσέ τους στοχασμούς μου.
Γιατί σ' αυτές τες Χάριτες δεν ομιλεί με σέβας
εκείός που την πατρίδα του τολμά ν' αλησμονήση...»

(μτφ. Στέφ. Μαρτζώκης).

Μεσούντος του Έτους Σολωμού λοιπόν, κι ενώ το πανελλήνιο σχεδόν αγνοεί ακόμα κι αυτή την ύπαρξη του Φόσκολου, έρχεται η ιταλική εφημερίδα να μας θυμίσει πως λησμονήσαμε ένα χρέος.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΨΥΧΟΓΙΟΣ

ΝΕΕΣ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΕΣ

Ο Pier Franco Guaglieni από τη Ρώμη, ως εκπρόσωπος της «Ομοσπονδίας των ελευθέρων επιστημόνων», όπως μας ενημέρωσε η αναγνώστριά μας κ. Αθηναΐς Γρηγορίου, αναφέρει στην εφημερίδα *La Stampa* τα εξής:

«Μόλις επέστρεψα από το ελληνικό νησί Ζάκυνθος στο οποίο, όπως είναι γνωστό, γεννήθηκε το 1778 ο Ούγκο Φόσκολος, και θα ήθελα να πληροφορήσω ότι η μνήμη του Φόσκολου βρίσκεται στο νησί σε τέλεια εγκατάλειψη.

»Το κενοτάφιο, που είναι τοποθετημένο εκεί όπου υπήρχε κάποτε η οικία του ποιητή, η οποία καταστράφηκε από σεισμό, έχει πλήρως εγκαταλειφθεί. Μια μικρή πλάκα φέρει στίχους από το σονέτο "Στην Ζάκυνθο" μεταφρασμένους με φρικτά ορθογραφικά λάθη.

»Θα ήθελα να παρακαλέσω τον [Ιταλό] Υπουργό Πολιτισμού και τον Υπουργό Εξωτερικών για την άμεση παρέμβασή τους, που άλλωστε δεν είναι και ιδιαίτερα δαπανηρή, προκειμένου να προστατευτεί η μνήμη ενός από τους μεγαλύτερους Ιταλούς ποιητές.

»Αν το Υπουργείο δεν ενδιαφερθεί εγκαίρως για την αποκατάσταση της προβολής που υφίσταται ο Φόσκολος και δεν προστατεύσει στο εξωτερικό αυτό το μεγάλο πνευματικό και πολιτικό μας κεφάλαιο, το ιταλικό παράρτημα "Benedetto Croce" της "Ομοσπονδίας των ελευθέρων επιστημόνων" θ' αναλάβει την αναγκαία δαπάνη και θα φροντίσει για αυτή την αποκατάσταση».

Δε χρειάζονται σχόλια...

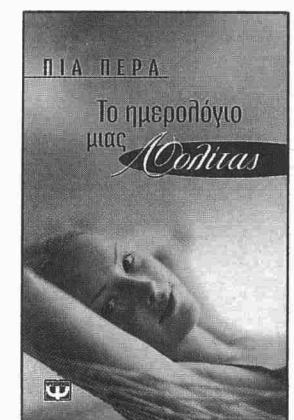
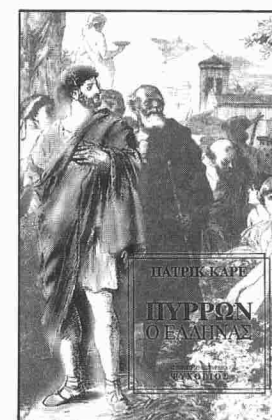
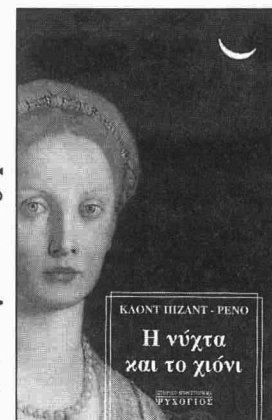
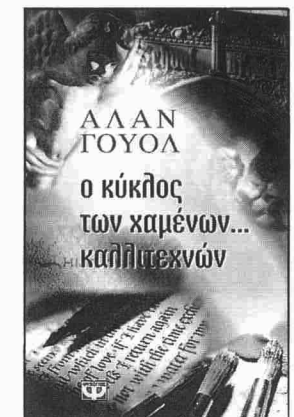
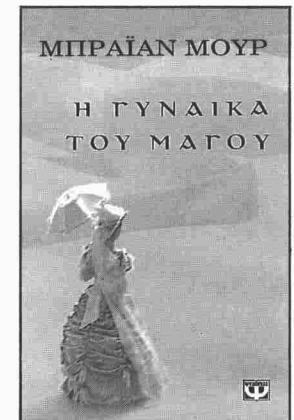
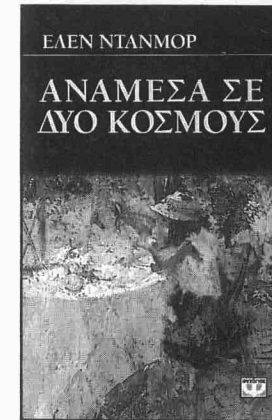
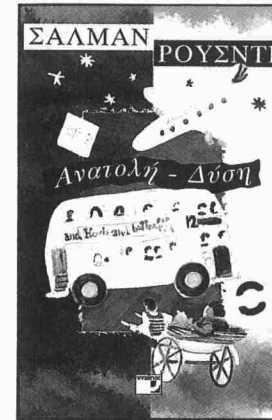
ΤΡΙΒΟΛΩΝ \ ΠΕΡΙΠΛΟΥΣ

Le memorie sull'isola in totale abbandono

Di ritorno da Zacinto, l'isola greca in cui - come noto - nel 1778 nacque Ugo Foscolo, vorrei segnalare come le memorie foscoliane presenti nell'isola siano in totale abbandono. Il cenotafio posto dove sorgeva la casa del poeta, andata distrutta in un terremoto, è abbandonato a se stesso. Una piccola stele marmorea posta quasi in riva al «greco mar» riporta versi del sonetto «A Zacinto» trascritti con banali errori ortografici.

Vorrei sollecitare al ministro dei Beni culturali, di concerto con quello degli Esteri, un rapido intervento - di per sé neppure particolarmente costoso - volto a tutelare il ricordo di uno dei massimi poeti italiani. Se il ministero italiano non provvederà tempestivamente a riparare il torto subito dal Foscolo, tutelando all'estero un grande retaggio culturale e civile, la Federation of Free Culture - Sezione italiana «Benedetto Croce» - si farà promotrice del restauro.

Pier Franco Quaglieni, Roma
Federation of Free Culture

Για αναγνώσεις με απαιτήσεις

Ζητήστε αναλυτικό κατάλογο

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΨΥΧΟΓΙΟΣ ΑΕ • ΜΑΥΡΟΜΙΧΑΛΗ 1, 106 79 ΑΘΗΝΑ ΤΗΛ: 36 02 535, 36 18 654, 36 36 011, FAX: 01-36 40 683

ΕΚΔΟΣΕΙΣ «ΕΝΤΟΣ»

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΓΙΑ ΕΝΑ ΚΑΛΥΤΕΡΟ ΑΥΡΙΟ

Μιχάλης Παγούνης
Ο ΘΑΜΠΟΣ ΔΙΣΚΟΣ ΤΟΥ ΗΛΙΟΥ

Μυθιστόρημα. Γράμμος στα χρόνια 1947-1948. Η αθέατη πλευρά της ζωής στα χωριά στα χρόνια του εμφυλίου.

Τιμή: 5.500

Νίκος Κυτόπουλος
ΑΣΒΗΣΤΗ ΕΛΠΙΔΑ

Μυθιστόρημα που αναφέρεται στις μέρες του Εμφυλίου πολέμου, όπως τις έζησαν φαντάροι κι αντάρτες.

Τιμή: 3.800

Βάσω Κιούση
ΤΑ ΤΡΑΓΟΥΔΙΑ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΣΤΑ ΜΕΣΟΓΕΙΑ (1900-1950)

Μια αξιόλογη συλλογή τραγουδιών, όπως: νανουρίσματα, ταχαρίσματα, της αγάπης, της ξενιτιάς, του γάμου κ.ά.

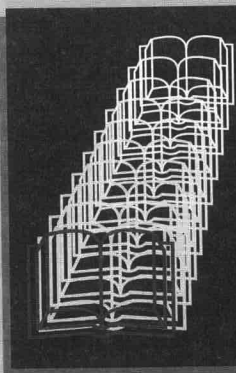
Τιμή: 2.600

Θεοδωρής Κοντούλης
ΤΟΤΕ ΠΟΥ Η ΠΑΤΡΙΔΑ ΜΟΥ 'ΚΛΕΙΝΕ ΠΟΝΗΡΑ ΤΟ ΜΑΤΙ

Μυθιστόρημα ψυχωφελές κι εκτονωτικό. Αναμνήσεις από την Αεροπορία.

Τιμή: 2.600

Σοβουόδ Νοέλ Σπρέτνελ
ΟΡΑΜΑ ΟΡΑΜΑΤΩΝ ή Η ΛΟΓΙΚΗ ΤΗΣ ΤΕΛΕΙΟΤΗΤΑΣ

Βρείτε σε 368 σελίδες τις απαντήσεις σε ερωτήματα που δεν κατόρθωσαν να λύσουν οι κορυφαίοι φιλόσοφοι και οι σχολές σκέψης.

Τιμή: 5.000

Αλέξανδρος Φασιός
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΤΗΛΕΚΑΡΤΩΝ 1992-1998 ΟΔΗΓΟΣ ΓΙΑ ΣΥΛΛΕΚΤΕΣ

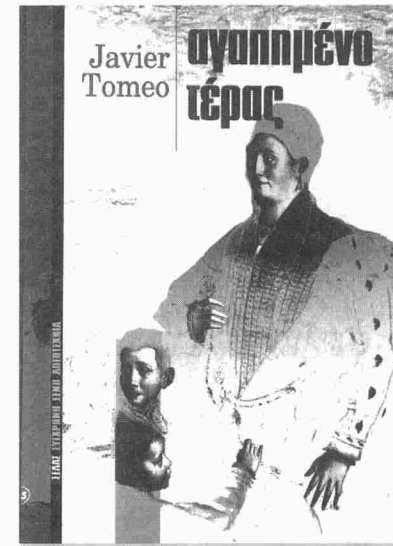
Μια έγχρωμη πολυτελής έκδοση 232 σελίδων, συνοδευόμενη από ένθετο Τιροκατάλογο των Ελληνικών Τηλεκαρτών.

Τιμή: 5.000

ΕΚΔΟΣΕΙΣ «ΕΝΤΟΣ», Ερυθραίας 4, Καισαριανή • Τηλ.: 76.48.900 • Fax: 76.48.901

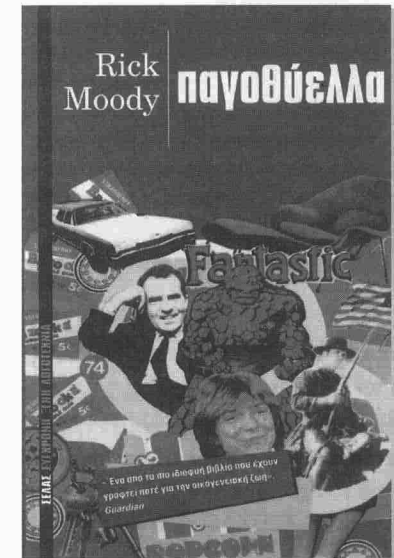
Internet: www.defacto.gr • e-mail: entos@defacto.gr

ΦΘΙΝΟΠΩΡΟ '98 ΚΥΚΛΟΦΟΡΟΥΝ ΑΠΟ ΤΙΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΜΕΔΟΥΣΑ / ΣΕΛΑΣ

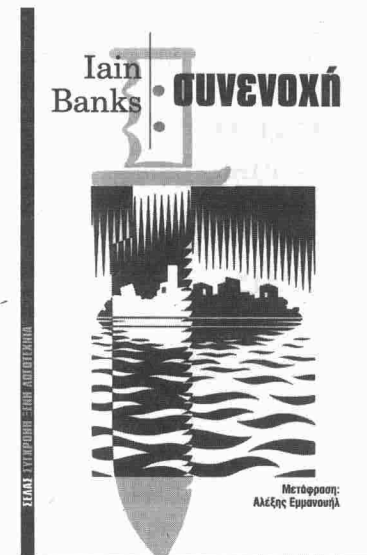
Javier Tomeo

αγαπημένο τέρας

Rick Moody

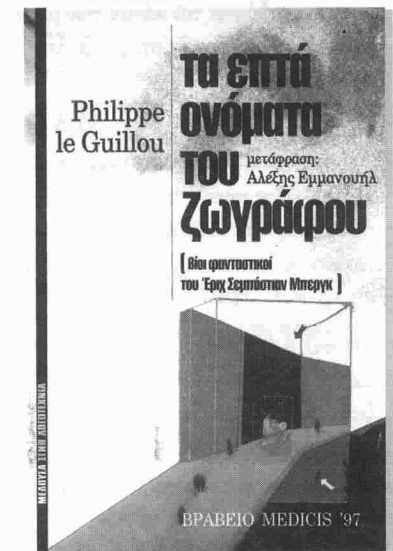
παγοθύελλα

Iain Banks

συνενοχή

Μετάφραση:
Αλέξης Εμμανουήλ

Philippe Le Guillou

τα επτά ονόματα του ζωγράφου

μετάφραση:
Αλέξης Εμμανουήλ
[βίαι οριστικοί του Έρχ Σερμπάστιαν Μπεργκ]

ΒΡΑΒΕΙΟ MEDICIS '97

ΑΠΟΚΛΕΙΣΤΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ: ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ

Α. ΜΕΤΑΞΑ 4 - ΑΘΗΝΑ

Τηλ.: 3808954, 3808937 • Fax: 3808970

Αρχιπέλαγος

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΖΟΕ ΛΟΣΠΙΝΟ

Η αγριλιά - ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑ

Μια δεκαεξάχρονη Σφακιανή εγκαταλείπει την αγαπημένη της Κρήτη, μ' ένα νεογέννητο στην αγκαλιά, για να βρει τον άνδρα της που έχει φύγει για τη Γαλλία αναζητώντας μια καλύτερη τύχη. Ένα βιβλίο ύμνος στην ελληνική ψυχή. «Ένα συναρπαστικό μυθιστόρημα...» **ΒΑΣ. ΒΑΣΙΛΙΚΟΣ**

ΖΟΕ ΛΟΣΠΙΝΟ

Μια στάλα δηλητήριο, μια στάλα μέλι - ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑ

Ο μικρός Αλέξανδρος βλέπει μια μέρα τον κόσμο του να γκρεμίζεται. Μέσα από τη διαλυμένη του οικογένεια, ανακαλύπτει τον κόσμο των μεγάλων, την υποκρισία, το μίσος, αλλά και τον δυνατό έρωτα. Ο πόλεμος των γονιών του δηλητηριάζει την παιδική του καρδιά, ενώ προσπαθεί να κρατήσει τις απαραίτητες ισορροπίες. Θα τα καταφέρει;

ΜΑΡΙΑΝΝΑ ΚΥΡΙΑΚΑΚΗ

Η κατάρα των Μοντεβέρντι - ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑ

Η θυελλώδης πορεία της ατίστακτης Αρσινόης Μοντεβέρντι ως το μοιραίο έρωτα, το πάθος που είναι αδύνατο να ξεπεράσει. Πού θα την οδηγήσει; Θα επαληθευτεί η κατάρα που συνοδεύει από αιώνες την οικογένειά της;

ΜΙΧΑΗΛΗΣ ΠΙΤΣΙΛΙΔΗΣ

Η παλιά φωτογραφία - ΔΙΗΓΗΜΑΤΑ

«Η παλιά φωτογραφία» περιλαμβάνει έξι διηγήματα. Στα τρία πρώτα, κυρίαρχο ρόλο κατέχει ο έρωτας και τα παράξενα παιχνίδια του. Στα επόμενα, το μοτίβο αλλάζει και ο συγγραφέας τοποθετεί στο πρίσμα του τη ζωή, το θάνατο, αλλά και τον παραλογισμό της εποχής μας. Ιστορίες που, με τις ανατροπές και τις απροσδόκητες εξελίξεις τους, κρατούν αμείωτο το ενδιαφέρον του αναγνώστη.

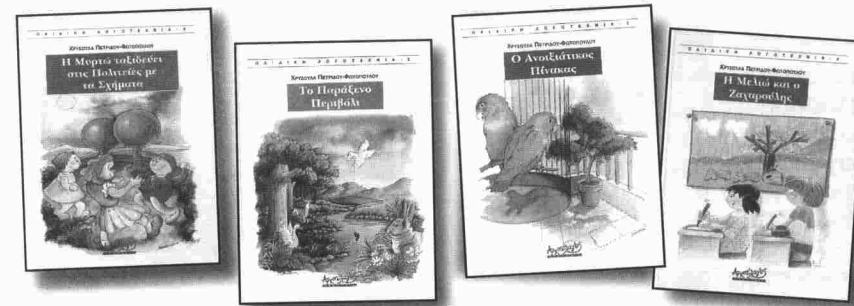
ΜΙΧΑΗΛΗΣ ΠΙΤΣΙΛΙΔΗΣ

Μετά τη βροχή - ΔΙΗΓΗΜΑΤΑ

Στα πρώτα από τα έξι διηγήματα της συλλογής «Μετά τη βροχή», ο συγγραφέας καταπιάνεται με τα δύσκολα χρόνια της πρόσφατης ιστορίας μας και τους απλούς καθημερινούς ανθρώπους που βίωσαν αναγκαστικά τις συνέπειές τους. Στα άλλα διηγήματα η έμφαση δίνεται στις διαπροσωπικές σχέσεις και στις εύθραυστες ψυχικές ισορροπίες της εποχής μας. «... σου αφήνουν μια βαθιά συγκίνηση». **ΣΑΡ. ΚΑΡΓΑΚΟΣ**

Αρχιπέλαγος

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΧΡΥΣΟΥΛΑ ΠΕΤΡΙΔΟΥ-ΦΩΤΟΠΟΥΛΟΥ

Ο ανοιξιότικος πίνακας

Ένα βιβλίο γεμάτο λουλούδια, τραγούδια και χρώματα. Φίλοι αγαπημένοι η Παπαρούνα, το Χαμομήλι, ο Λεμονανθός, η Μαργαρίτα, το Χελιδόνη και το Πευκάκι, μετά από πολλές περιπέτειες ξανασιμίζουν στον κήπο ενός σχολείου την άνοιξη. Πλάι τους υπάρχουν χαρούμενα παιδιά που τα αγαπούν και τα φροντίζουν. Ανθρωπιά, Υπευθυνότητα, Τρυφερότητα και Οικολογική συνείδηση, μεταδίδουν οι όμορφες αυτές ιστορίες που θα διαβάσουν μικροί και μεγάλοι.

Το παράξενο περιβόλι

«Το παράξενο περιβόλι» είναι γεμάτο όνειρα και φαντασία. Ένας παππούς καλοσυνάτος, τρυφερός και απρόβλεπτος διηγείται τις ιστορίες του περιβολιού στην εγγονή του. Ιστορίες όπου οι παπαγάλοι μιλούν και τα βατράχια τραγουδούν, ενώ μυούν το παιδί έντεχνα στις αληθινές αξίες της ζωής και το οδηγούν ομαλά σε προβληματισμό γύρω από θέματα όπως ο ρατσισμός, η υιοθεσία κ.λπ.

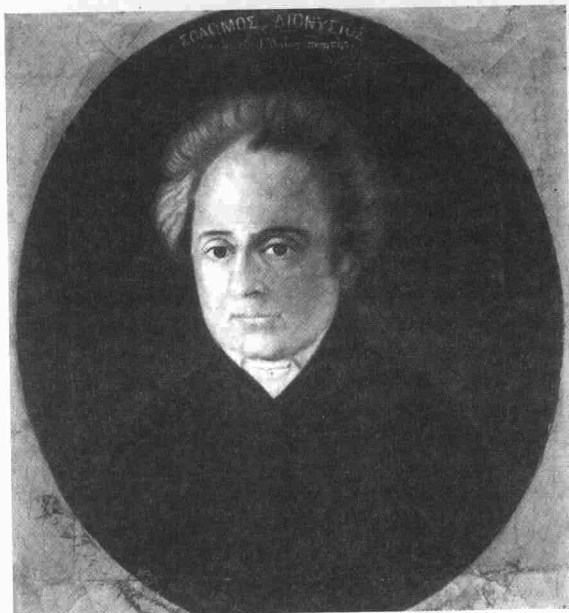
Η Μυρτώ ταξιδεύει στις πολιτείες με τα σχήματα

Η Μυρτώ μαθαίνει τα σχήματα. Καθώς τα κοιτάζει αποκοιμιέται και τότε, μέσα στον κόσμο του ονείρου, ανακαλύπτει πολιτείες με ένα μόνο σχήμα! Δεν της αρέσει αυτό και προσπαθεί να τα αλλάξει. Ένα πρωτότυπο βιβλίο που μέσα από τις όμορφες ιστορίες του βοηθάει τα μικρά παιδιά να εμπεδώσουν τις έννοιες των σχημάτων και να κατανοήσουν την αισθητική και την αρμονία του κόσμου που μας περιβάλλει.

Η Μελιώ και ο Ζαχαρούλης

Η Μελιώ και ο Ζαχαρούλης είναι δύο αδελφάκια που περνούν τις καλοκαιρινές διακοπές στην Αίγινα, στο σπίτι της γιαγιάς τους. Η Μελιώ προσέχει τη διατροφή της ενώ ο Ζαχαρούλης είναι επιρρεπής στις λιχουδιές και ειδικά στα γλυκά. Η κάθε ιστορία αφήνει στους μικρούς και μεγάλους αναγνώστες μια γεύση ευχαρίστησης και ένα απαλό, αβίαστο μήνυμα όπως υγιεινή διατροφή, αλληλεγγύη, φιλία.

Τα βιβλία είναι κατάλληλα για παιδιά άνω των 4 ετών.

Συλλογή Γιώργου Θεοτοκά

Ο ΝΗΦΑΛΙΟΣ ΦΙΛΟΛΟΓΟΣ και σοφός καθηγητής κ. Κάρολος Μητσάκης, σε ανύποπτο χρόνο, μου είχε υποδείξει πως ένα βιβλίο επιτελεί το ρόλο του έστω με αρνητικό τρόπο. Ακόμα και από το βιβλίο που θεωρούμε περιττό κάτι χρήσιμο απομένει. Γι' αυτό η ανοχή πρέπει να χαρακτηρίζει τους τρόπους προσέγγισης όσων βιβλίων το περιεχόμενο μας προκαλεί.

Οι απόψεις αυτές μου φάνηκαν εξαιρετικά χρήσιμες όταν ολοκλήρωσα την ανάγνωση του βιβλίου του κ. Σωκράτη Καψάσκη «Μοναχικοί μαυροντυμένοι περιπατητές της Κέρκυρας. Διονύσιος Σολωμός, Ανδρέας Κάλβος», το οποίο πρόσφατα εξέδωσε ο Γιώργος Δαρδανός.

Ομολογώ ότι οι διαθέσεις μου δεν ήταν οι ίδιες όταν το αγόραζα. Τον κ. Καψάσκη τον θεωρώ φίλο και σέβομαι το έργο του. Αν και είχα (και έχω) τις όποιες αντιρρήσεις για την πρώτη μελέτη του για το Σολωμό («Η ιδεολογική και πολιτική διαμόρφωση του Διονυσίου Σολωμού, 1818-1838»), πίστευα στην καλή του προαίρεση, γι' αυτό χωρίς δισταγμούς αγόρασα τους «Περιπατητές» του με τη βεβαιότητα πως θα 'βρισκα νέα στοιχεία και απόψεις για ένα θέμα που πολύ έχει απασχολήσει τους μελετητές και η μικρή προσωπική συμβολή μου έχει δημοσιευτεί στα Πρακτικά του 12ου Συμποσίου Ποίησης.

Αλλά όσο προχωρούσε η ανάγνωση τόσο περισσότερο άρχισα να εκπλήσσομαι και να αμφιβάλω για τα γραφόμενα, με αποτέλεσμα, τελειώνοντας, να έχω την αίσθηση πως αν κάποιες απόψεις του μείνουν αναπάντητες, θα έχουν σοβαρά τραυματιστεί οι επτανησιακές σπουδές.

Έτσι, ενώ με μεγάλη χαρά θα έγραφα στο φίλο ένα συγχαρητήριο και συνάμα ευχαριστήριο γράμμα για τους κόπους του, αναγκάζομαι να πω την άποψή μου έστω κι αν αυτό δεν μου αρέσει.

Επιδίωξη του κ. Καψάσκη είναι να παρέμβει διορθωτικά στον υπάρχοντα ιστό βιογραφικών πληροφοριών των εθνικών ποιητών

Κάλβου και Σολωμού και να προτείνει την ηθική, πολιτική και κοινωνική ανακατάταξή τους. Εργασία δηλαδή άκρως ενδιαφέρουσα εάν όντως έχει διαπιστωθεί παρόμοια ανάγκη.

Μην έχοντας όμως κάνει σχετικές σπουδές, οι οποίες θα συστηματοποιούσαν τις γνώσεις του, δεν είναι σε θέση ν' ανταποκριθεί σ' αυτές τις επιδιώξεις, με αποτέλεσμα από το έργο του να μη λείπουν τα ελαττώματα. Επίσης μην έχοντας ασχοληθεί με την έρευνα, αναγκάζεται να καταφεύγει σε απόψεις τρίτων για να διαμορφώσει τις δικές του και να προτείνει τις υποθέσεις του. Γίνεται δηλαδή ουσιαστικά δέσμιος της αξιοπιστίας άλλων, αφενός χάνοντας την πρωτοτυπία, αφετέρου κινδυνεύοντας διαρκώς να υποπέσει σε λάθη όταν δεν κάνει επιλογή και διασταύρωση των πληροφοριών.

Πέραν τούτων το έργο του χαρακτηρίζεται από την έλλειψη οικονομίας στη δομή του (επαναλήψεις, χρήση πολύ γνωστών στοιχείων, εκτενή παραθέματα), την ανυπαρξία μεθόδου (ασυνέπειες στις παραπομπές και τη βιβλιογραφία, κάνει λανθασμένη αναφορά ακόμα και δικού του έργου, σελ. 206), τα ορθογραφικά λάθη, την άγνοια σημαντικού μέρους της βιβλιογραφίας, την κακή χρήση των γνωστών πηγών, την επιλεκτική χρήση αποσπασμάτων, γεγονότα που εκθέτουν το έργο του και τον ίδιο προσωπικά.

Δεν θέλω να εκταθώ στο σύνολο των αντιρρήσεών μου, άλλωστε και η οικονομία του περιοδικού δεν μου το επιτρέπει. Επιλεκτικά μόνο θα παραθέσω κάποιες από αυτές για να μη νομιστούν τα παραπάνω αναπόδεια.

Η αντίθεσή μου προκαλείται κυρίως από τις ιστορικές ανακρίβειες που χρησιμοποιούνται ως υλικό για τις «υποθέσεις εργασίας», ουσιαστικά δηλαδή από αυτά που θεωρεί ο κ. Καψάσκη συμβολή του στη διαμόρφωση νέων θέσεων.

Οι απόψεις του για τα όργανα και τους μηχανισμούς του Ιόνιου Κράτους είναι συγκεχυμένες, μάλιστα μοιάζουν να προέρχονται όχι από πηγές ή από κάποια πλήρη βιβλιογραφία αλλά από εντελώς περιστασιακές και αμάρτυρες πληροφορίες. Σαφές παράδειγμα αποτελούν οι ελάχιστοι τεκμηριωμένες απόψεις του για τους ρόλους της Αρμοστείας, της Γερουσίας και της Βουλής στην πολιτική και κοινωνική ζωή των νησιών πριν και μετά την οργάνωση των πολιτικών κομμάτων. Μάλιστα θεωρεί τα αντιπολιτευόμενα «φιλελεύθερα» πολιτικά μορφώματα των πρώτων κοινοβουλίων ταυτιζόμενα με το πολιτικό κόμμα των μεταρρυθμιστών, το οποίο εμφανίστηκε μετά το Δ' Κοινοβούλιο. Χαρακτηριστική είναι η σχετική αποκάλυψή του (σελ. 41): «Είναι λίγο δύσκολο να είσαι μεταρρυθμιστής και να γίνεσαι δεκτός «εις το παλάτιον». Τον καιρό του Άνταμ οι μεταρρυθμιστές φοιτούσαν σε άλλα ενδιαίτηματα...». Αν ο κ. Καψάσκη μπορεί να αποδείξει αυτά που υπερβατικά ενημερωμένος ισχυρίζεται, πολλές κρατούσες απόψεις θα ανατραπούν, ιδιαίτερα μάλιστα αν προσδιορίσει και «τα άλλου είδους ενδιαίτηματα». Οι αντιλήψεις του για την επτανησιακή κοινωνία της εποχής και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της κοινωνίας κάθε νησιού είναι νεφελώδεις. Ενώ η πληροφορήσή του για τον πολιτικό και κοινωνικό μετασχηματισμό στο χώρο των πολιτικών και οικονομικών ισχυρών είναι ελλιπής. Γι' αυτό δεν κατανοεί στη στάση του Δημητρίου Σολωμού, του Γεωργίου Δε Ρώσση, του Διονυσίου Βούλτσου, των αδελφών Λούντζη. Έτσι, μη γνωρίζοντας αυτά, χάνει ευκαιρίες για την προσφιλή του ενασχόληση, την παραγωγή υποθέσεων. Ειδικά μάλιστα για την περίπτωση του Ευτύχιου Ζαμπέλη, καθώς δεν γνωρίζει ότι υπήρξε υποστηρικτής των γαλλικών απόψεων και Διοικητής της Ζακύνθου (1808-1810), χάνει την ευκαιρία να κάνει (σε πραγματική αυτή τη φορά βάση) υποθέσεις για τις αρχές της σχέσης του με τον Κάλβο.

Οι απόψεις του για τον εταιρισμό και τις αντικαθεστωτικές δραστηριότητες βαρύνονται από μια ιεροεξεταστική διάθεση να υποψιαστεί οτιδήποτε δεν καταλαβαίνει ή δεν μπορεί να στηρίξει υπόθεσή του. Με αυτά τραυματίζει την αξιοπιστία του βιβλίου του και δημιουργεί κλίμα επιφύλαξης για τις γενικότερες απόψεις του. Για παράδειγμα: κάνει κακή ανάγνωση της επιστολής Σεντλίσκου (σελ. 22) και θεωρεί τη Βρετανία του 19ου αιώνα επιτηρούμενη για την ύπαρξη μυστι-

κών εταιρειών, πράγμα απίθανο και πρακτικά αδύνατο, αν λάβει κανείς υπόψη του πως αυτή ακριβώς την εποχή ήταν το κέντρο του ελεύθερου τεκτονισμού, της μαζικότερης μυστικής εταιρείας όλων των εποχών.

Είμαι έτοιμος να πιστέψω οτιδήποτε ο κ. Καψάσκη υποψιαστεί και αποδείξει για τους τέκτονες στο κυνήγι μαγισσών που ανέλαβε. Πρώτα όμως, πρέπει να εξηγήσει πώς γίνεται να μη βλέπει ότι και αυτός μπερδεύεται από την ταύτιση τεκτονισμού και αντικαθεστωτικών ή επαναστατικών εταιρειών, Φιλικής Εταιρείας Ζακύνθου και Τεκτονικής Στοάς Ζακύνθου, επαναστατικών και τεκτονικών ιδιοτήτων των περισσοτέρων προσώπων που κυριαρχούν στην εποχή.

Η παραπομπή στο φιλμ «Αλονζανφάν» των Ταβιάνι (σελ. 110) ελάχιστο επιστημονικό κύρος προσδίδει στους ισχυρισμούς του και η κακή χρήση των απόψεων Παμπούκη (σελ. 108-111) για την αντικατάσταση του δυσανάγνωστου επιθέτου με αποσιωπητικά δείχνουν επιστημονική ανεπάρκεια. Άσχετα που τελικά οι ισχυρισμοί του λειτουργούν εις βάρος των προθέσεων του, όταν αποσιωπά ή δεν γνωρίζει ότι οι μυστικές εταιρείες των «καρμπονάρων» και των «πεφωτισμένων» είχαν διαφορετικούς συμβολισμούς και τέλος πάντων οι τρεις διαστίξεις μετά τη λέξη αδελφός δηλώνουν τεκτονική ιδιότητα. Με αυτά εκεί που δεν το θέλε του προέκυψε του κ. Καψάσκη ο Κάλβος Μασόνος, κι όχι τίποτε άλλο, όπως έχει αποδείξει ο Πορφύρης, μέλη τεκτονικών στοών ήταν ο πατέρας και ο θείος του Κάλβου και η «Ωδή εις Θάνατον» περιέχει μυστικιστικά στοιχεία.

Σε σοβαρή σύγχυση επίσης είναι οι απόψεις του για το ποιος οργάνωσε την πρόταση ανάληψης της προστασίας της επαναστατημένης Ελλάδας (1824-25). Η Φιλική Εταιρεία Ζακύνθου (σελ. 24), η Τεκτονική Στοά Ζακύνθου (σελ. 24-25) ή η Τεκτονική Στοά της Κέρκυρας (σελ. 27); Κι ακόμα δεν καταλήγει στο τι έγινε τελικά στην Κέρκυρα, αφού «η Υψηλή Αστυνομία είχε δώσει τη δέουσα προσοχή στα ποιήματα του Κάλβου» (σελ. 27). Τον παρακολουθούσε; Του συνέστησε αποχή από κάποιες δραστηριότητες όπως η αστυνομία της Φλωρεντίας; Του απαγόρευσε τη διδασκαλία; Πού επιτέλους οδηγεί η υπόθεση του κ. Καψάσκη; Πάντως όχι στην παραδοχή του (στην ίδια σελίδα) ότι «τον υπεδέχθη κάλλιστα... ο Γκίλφορντ». Πώς λοιπόν τα συνδυάζει όλα αυτά με την άποψή του για την παρέμβαση της βρετανικής διοίκησης στην επιλογή των καθηγητών της Ακαδημίας (σελ. 10), γιατί δεν παρενέβη και γι' αυτόν;

Άλλο ενοχλητικό στο έργο του κ. Καψάσκη είναι οι πληροφορίες του σχετικά με τις καλβικές μελέτες οι οποίες είναι ελλιπείς, μη ασφαλείς ή στερούμενες πρωτοτυπίας. Αποδίδει στον Π. Καραγιώργο (σελ. 28-29) την επισήμανση για την έναρξη των παραδόσεων του στην πρώτη καθηγεσία και αναρωτιέται: «είναι περίεργο που για μια τόσο μεγάλη χρονική περίοδο κανένας ερευνητής δεν έχει εντοπίσει ενωρίτερα τη δημοσίευση».

Το περίεργο όμως δεν είναι αυτό. Είναι το ότι ο κ. Καψάσκη αναφέρεται πολλές φορές στο έργο του Σπύρου Ασδραχά «Ελληνική Κοινωνία και Οικονομία ΙΗ΄-ΙΘ΄ αιώνας» (Αθήνα 1982), και δεν έχει δει τη σχετική δημοσίευση στη σελίδα 270. Αυτό όμως αποτελεί διαρκές αμάρτημα του κ. Καψάσκη γιατί και το έργο του π. Γ. Μεταλλινού «Ιόνιος Ακαδημία» (κριτική στο ομώνυμο έργο του G. P. Henderson) αναφέρει ότι έχει δει, αλλά, παρά τις παρατηρήσεις εκείνου για την ορθή γραφή του ονόματος Καραντινός, επιμένει στο λανθασμένο τύπο «Καρανδηνός» (σελ. 30, 34, 35, 69), ενώ στη σελίδα 59 αναφέρει ως ημερομηνία έκδοσης της Gazzetta 534 την 10/22 Μαΐου 1828 αντί του ορθού Μαρτίου, κλασικό πρόβλημα ανεξέλεγκτης χρήσης δάνειας πληροφορίας.

Επίσης στη σελίδα 35 αναφέρει ότι «απ' όσα καταθέτει ο Καρανδηνός, τελικά συνάγεται πως είναι και ο μόνος που παραιτείται», ενώ σε όλο το έργο αναφέρεται στο Γ. Τυπάλδο Ιακωβάτο, στον Ασδραχά, τον π. Μεταλλινό, τον Henderson που έχουν άλλη γνώμη. Βέβαια «εμπλουτίζει» το έργο του (σελ. 37) με τις γνώμες του Σεφέρη και του Ελύτη που ως νεότερες και αστήρικτες δεν έχουν καμία ιστορική δυνατότητα πέραν των εντυπωσιακών (και γι' αυτό άκρως χρήσιμων) ονομάτων των συγγραφέων τους.

Στη συνέχεια στη σελίδα 38 αναφέρεται «Το επεισόδιο με το γιο του Άνταμ». Εντύπωση κάνει που βρήκε τον Άνταμ. Πάντως όχι στο παρατιθέμενο απόσπασμα του Παλαμά (ο οποίος αναφέρει: «... απεδίωξε τον υιό του αρμοστή»). Εν πάση περιπτώσει γιος του Άνταμ δεν αναφέρεται να έζησε στην Κέρκυρα, κι είναι γνωστό πως «η μονάκριβη θυγατέρα του» από τον πρώτο γάμο του πέθανε το 1833 στην Ινδία (βλέπε το σχετικό πικρόχολο σχόλιο του Γ. Τυπάλδου Ιακωβάτου, Ιστορία, σελ. 92). Από το δεύτερο γάμο του με την Νίνα Παλατιανού δεν απέκτησε παιδιά, γι' αυτό και υιοθέτησε την ανιψιά της Μαργαρίτα Αλμπάνα-Μηνιάτη. Λοιπόν πόσο βοηθάνε όλα αυτά «να ξεκαθαρίσει», όπως υπόσχεται, «τα πράγματα» (σελ. 38). Μήπως και αυτά ήταν χρήσιμα κατασκευασμένα ώστε να μπορέσει να αφιερώσει κι άλλες σελίδες (όπως οι 36-37) με τον τίτλο «Η δική μας άποψη» και να εντυπωσιάσει τους αδαείς (καμιά φορά και επίσημους) χειροκροτητές του;

Στη σελίδα 42 κάνει τη φοβερή αποκάλυψη πως «ποτέ δεν μας μίλησαν για υπηρετικό προσωπικό στο σπίτι του Κάλβου» και του είναι πολύ βολικό να σκέπτεται πως ένας υψηλόμισθος καθηγητής του Πανεπιστημίου και ακριβοπληρωμένος ιδιωτικός δάσκαλος θα αυτοεξυπηρετείτο. Δηλαδή ο κ. Καψάσκη μάς βάζει στον πειρασμό να φανταστούμε τον Κάλβο να πλένει πιάτα, να βάζει αλισίβα για να καθαρίσει ασπρόρουχα, να σιδερώνει πουκάμισα, να παίρνει συνταγές μαγειρικής, να στρώνει κρεβάτια και να κάνει κι άλλα ωραία και πολύ ποιητικά. Χρήσιμα όλα αυτά για να αποδείξει ότι ο Κάλβος ήταν ταυτισμένος με τον εργάτη λαό, άρα πρόχειρος για λαϊκή κατανάλωση, αν συνδυαστεί και η αστική καταγωγή του πατέρα του. Πάντως όχι ευγενής όπως ο κόντε Σολωμός. Επιτέλους ένας λαϊκός ήρωας! Είναι σε θέση όμως ο κ. Καψάσκη να μας αναφέρει έστω από έναν υπηρέτη όλων των (συνήθως ευγενών ή προηγμένων αστών) λογίων της εποχής του Κάλβου; Είναι σε θέση να μας αναφέρει και άλλους λαϊκής καταγωγής επτανήσιους που είχαν την ίδια παιδευτική εξέλιξη; Κι ακόμα, πώς ερμηνεύει το γεγονός ότι ο Κάλβος, εγγονός του συνδίκου της ευγενούς Κοινότητας Ζακύνθου, ένα από τα δύο εγγόνια που από θηλυγονία συνεχίζουν μία γενιά τριακοσίων χρόνων αφεντοσύνης (= ευγένειας), ο μεγαλωμένος έως τα δέκα του στο μητρικό ντομενικάλε, ο γιος εγγράμματου αξιωματικού και εμπόρου, ο ανιψιός εγγράμματου πρόξενου και εμπόρου, ο συγγενής αριστοκρατών πρέπει να θεωρηθεί πως έχει εκπέσει κοινωνικά κάνοντας μάλιστα μια βιοποριστική εργασία αξιοεβάστη κι ακριβοπληρωμένη, ικανή να τον φέρνει σε επαφή με τη διοίκηση, να τον εισάγει στα μεγαλύτερα σαλόνια και, σύμφωνα με τις νέες κοινωνικές αντιλήψεις, να τον αναβαθμίσει κοινωνικά (βλέπε τα Συντάγματα της Επτανήσου Πολιτείας); Αν κατά τον κ. Καψάσκη η συμμετοχή στην Επανάσταση δικαιολογεί το φαινόμενο που ισχυρίζεται, φοβάμαι πως τα παραδείγματα της ναπολεόντειας κοινωνίας τον διαψεύδουν (αν δεν θέλει να ιδεί πως μετασχηματίστηκε μετά το 1815 η νέα επανησιακή κοινωνία).

Σχετικά με τη δεύτερη καθηγεσία του Κάλβου στην Ιόνιο Ακαδημία μάς έχει μεπρδέψει. Στην σελίδα 75 δέχεται ότι «... υπάρχει λοιπόν μια περίοδος μεταξύ της 7ης Σεπτεμβρίου 1836 και μιας ημερομηνίας που δεν καθορίζεται επακριβώς (και πάντως προσδιορίζεται μέσα στο Μάιο 1837) κατά την οποία ο Κάλβος είναι για δεύτερη φορά καθηγητής, έστω με τον χαρακτηρισμό «προσωρινός...». Στις σελίδες, όμως, 84-87 παρουσιάζει ολόκληρο το κείμενο πρόδρομης ανακοίνωσής μου με την οποία τουλάχιστον αυτό το πρόβλημα επιλύεται. Δεν θέλει να καταλάβει ή όντως δεν καταλαβαίνει;

Στη σελίδα 89, αναφερόμενος στο ιταλικό ποίημα του 1831, που παρουσίασα το 1983 στον «Πόρφυρα», πιθανολογεί ότι έχει γραφτεί από τον Κάλβο. Δηλαδή τι άλλο ήθελε ο κ. Καψάσκη για να πειστεί πέραν του γραφικού χαρακτήρα και της υπογραφής «Καίνο»; Δακτυλικό αποτύπωμα ή φωτογραφία; Όμως, έστω κι αν το κείμενό μου τελικά δεν το διάβασε, τα σχετικά κείμενα των Ντ. Κονόμου και Γ. Ανδρειωμένου τα είδε;

Στις σελίδες 84 έως 87 μού κάνει την τιμή να καταχωρίζει ολόκληρη την πρό-

δρομη ανακοίνωσή μου για την αλληλογραφία Κάλβου-Θεριανού (της οποίας μεγάλα τμήματα έχουν ήδη χρησιμοποιηθεί σε άλλες ανακοινώσεις μου) και η οποία πρόκειται εντός των ημερών να κυκλοφορήσει αυτοτελώς από τις εκδόσεις «Περίπλους». Επειδή στα ερωτήματα που θέτει θα έχει από εκεί τις απαντήσεις, δεν θα κουράσω με επαναλήψεις. Θα απαντήσω εδώ μόνον σ' εκείνα τα ερωτήματα που δεν μπορούσα να φανταστώ, όταν έγραφα αυτό το βιβλίο. Στη σελίδα 84 αναρωτιέται γιατί καθυστέρησε η έκδοση «δεκατέσσερα χρόνια από τότε», ενώ στη σελίδα 87 επαναλαμβάνει «αδυνατώ να εξηγήσω πώς καθυστέρησε τόσο πολύ η ανεύρεση παρόμοιων εγγράφων και πώς, ύστερα από την ανεύρεσή τους, καθυστερεί κατά δεκατέσσερα χρόνια η δημοσιοποίησή τους». Το ερώτημα είναι εύλογο. Η κατανόηση των μηχανισμών έρευνας και δημοσίευσης απαιτούν επαφή με αυτές. Ο κ. Καψάσκης όμως και πάλι συλλαμβάνεται ανακόλουθος: στη σελίδα 9, αναφερόμενος στο χειρόγραφο της Ιστορίας του Γ. Τυπάλδου Ιακωβάτου, λέγει ότι «ο Σπ. Ι. Ασδραχάς το 1963 ανακαλύπτει το χειρόγραφο στη βιβλιοθήκη της οικογένειας και το δημοσιεύει το 1982». Δηλαδή εδώ δεν του προκαλούνται ερωτηματικά, γιατί η δημοσίευση έγινε μετά δεκαεννιά χρόνια και δεν «αδυνατεί να εξηγήσει»; Ύστερα δεν είναι ενημερωμένος αφού δύο τουλάχιστον ανακοινώσεις μου για το Έτος Κάλβου χρησιμοποίησαν αυτό το υλικό.

Στη σελίδα 87 επιτίθεται αναίτιως δηλώνοντας ότι διατηρώ μια «φαινομενικά ουδέτερη στάση στην ιστορική αφήγηση», η οποία, κατά τη γνώμη του, «δεν διακρίνεται για την αμεροληψία της». Έτσι αστήρικτα και αδικαιολόγητα δημιουργεί κλίμα έντασης και δίνει την εντύπωση πως προσπαθεί να απονείμει στον εαυτό του την ιδιότητα του «κριτή της Οικουμένης», αντιποιούμενος τον Πατριάρχη Αλεξανδρείας που αιώνες κατέχει τον τίτλο. Στη συνέχεια αναφέρει το γνωστό από τα παραπάνω ατυχή ισχυρισμό του για την αποχώρηση του Κάλβου από την Ακαδημία στην πρώτη καθηγεσία και αμέσως μετά αναφέρεται στις απόψεις μου για την υποσημείωση και καμία υποστήριξη τους». Μα τι περίμενε ο κ. Καψάσκης σε μια πρόδρομη ανακοίνωση, που περισσότερο είχε σκοπό να ειδοποιήσει αλλά και να ανακόψει το ενδιαφέρον άλλων μελετητών που δεν σέβονται τον εαυτό τους και τα ακαδημαϊκά ήθη και με χαρά θα παρουσίαζαν τον ξένο κόπο σαν δικό τους; Αν ο κ. Καψάσκης δεν κατανοεί την τελευταία παράγραφο και θέλει ιδιαίτερες εξηγήσεις ευχαρίστως να του δοθούν οποτεδήποτε επιθυμεί.

Και συνεχίζει ο κ. Καψάσκης «... σε ποιες διαφορετικές ομάδες ανήκανε το 1836 ο Μουστοξύδης και ο Κάλβος; Τι γνωρίζει επ' αυτού ο Ν. Κουρκουμέλης; Επειδή τον Μουστοξύδη τον είχε διορίσει ο μεταρρυθμιστής αρμοστής Νιούτζεντ και τον απέλυσε ο συντηρητικός Ντούγκλας και επειδή ο Μουστοξύδης ήτανε μεταρρυθμιστής μήπως ο Ν. Κουρκουμέλης θέλει να πει ότι ο Κάλβος διορίστηκε επειδή ήτανε συντηρητικός;». Ωραία λοιπόν. Να που δεν γνωρίζει την εποχή, να που κάνει λάθος, καθώς δεν επαληθεύει τις νεφελώδεις απόψεις του για τα πρόσωπα και τα γεγονότα, μου χρεώνει και από επάνω απόψεις που δεν έχω διατυπώσει. Ωραία πράγματα, άκρως επιστημονικά!

Φυσικά ο κ. Καψάσκης κάπου καταλήγει. Αυτό το φαντάζονται όλοι όσοι έχουν έστω φυλλομετρήσει το βιβλίο του. Παρουσιάζεται και πάλι αυτόκλητος κριτής, τιμητής της χαμένης τιμής των καλβικών σπουδών. Όπου για κάποια στιγμή στο παραλήρημά του, ούτε λίγο ούτε πολύ, μου χρεώνει τις υποψίες του για τις τυχόν εξαρτήσεις και διασυνδέσεις του Κάλβου (άκουσον άκουσον) με την... Υψηλή Αστυνομία και τον Ταμία του Θησαυροφυλακίου. Ομολογώ ότι λιγότερο θα ξαφνιαζόμουνα αν, αντί γι' αυτή την παράγραφο, ανέφερε αποσπάσματα αραβικών μύθων, κάτι τέλος πάντων για φίδια που χορεύουν και χαλιά που πετάνε.

Επειδή αδυνατώ να κατανοήσω πώς τα σκέφτηκε όλα αυτά που υπονοεί ο κ. Καψάσκης, σημειώνω πως η κατά τα ζητούμενα ανάλυση των ιστορικών γεγονότων δεν αποτελεί για κανέναν επιστημονικό, ηθικό ή άλλο λόγο αποδεκτή επι-

στημονική συμπεριφορά. Απλώς κατατάσσει αυτά τα κείμενα στα μη αποδεκτά από την επιστημονική κοινότητα και εκθέτει τους συγγραφείς στην κριτική.

Δεν θα συνεχίσω. Θυμίζω ότι το περιοδικό έχει την οικονομία του. Άλλωστε ειδοποίησα πως θα σταχυολογήσω αντιρρήσεις. Εξάλλου ευκαιρίες για συζητήσεις θα υπάρξουν, αφού δεν θίξαμε καθόλου την περίπτωση Σολωμού. Ένα απομένει να πω: το μόνο με το οποίο ανεπιφύλακτα συμφωνώ με τον κ. Καψάσκη είναι η διαπίστωση του στη σελίδα 67 «... τα ψέματα συνεχίζονται»...

LAURIE FOOS

Ex Utero

“Ένα αριστούργημα της σύγχρονης γυναικείας λογοτεχνίας”.
Fay Weldon,
Συγγραφέας

Μια μητέρα χάνεται, ένας κόλπος κλείνει, τα κανάλια σπίνουν εκπομπές, τα ριάλιτι σόου παίρνουν συνεντεύξεις, γυναίκες κατεβαίνουν σε πορείες, εμπορικά κέντρα πολιορκούνται.

Άνδρες και γυναίκες βρίσκονται στα πρόθυρα νευρικής κρίσης, που κινδυνεύει να πάρει επιδημικές διαστάσεις.

Ένα πρωτότυπο μυθιστόρημα από μία νέα συγγραφέα, που συνδυάζει μοναδικά το παράδοξο του Κάφκα και το φεμινισμό της Έρικα Γιόνγκ.

ΑΝΔΡΕΑΣ ΦΛΟΥΡΑΚΗΣ

η ψυχή των ημερών

Μια παραλιακή κωμόπολη ο υπάλληλος του κυλικείου, ένας έρωτας που έθρησε.

Οι σκέψεις, οι αναμνήσεις, τα συναισθήματα, οι επιθυμίες πλημμυρίζουν τη ψυχή του νέου άνδρα, δρουν αποφασιστικά στη ζωή του και την αναθεωρούν. Το ίδιο καταλυτικά είναι και μια συχνή γυναικεία παρουσία στο κυλικείο του.

Ξαφνικά ο χρόνος αποκτά άλλη σημασία, ο έρωτας κάνει πάλι την εμφάνισή του και ο ήρωας αποχαιρέτά τη “νύχτα” της ψυχής του ξεκινώντας ένα νέο ταξίδι στο φως της ημέρας.

Ένα συναρπαστικό ταξίδι σε πρόσωπα, εικόνες, και τόπους γημάτο συγκινησίας

ΚΥΚΛΟΦΟΡΟΥΝ ΕΠΙΣΗΣ

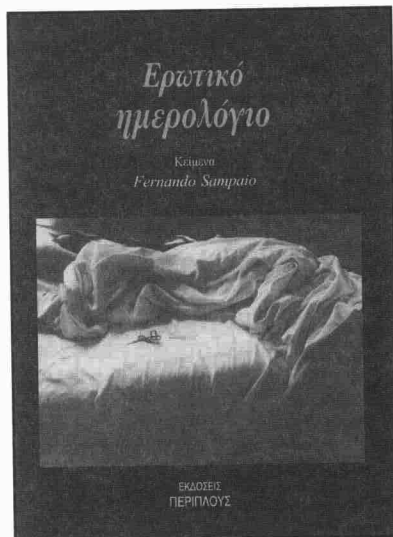
• ΔΥΟ ΜΟΝΑΔΙΚΑ ΛΕΥΚΩΜΑΤΑ ΠΑΛΙΩΝ ΔΙΑΦΗΜΙΣΕΩΝ
ΔΕΚΑΕΤΙΑΣ '50 ΚΑΙ ΔΕΚΑΕΤΙΑΣ '60

• ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΑΝΑΤΟΛΙΚΟΣ ΜΕ ΑΠΟΚΛΕΙΣΤΙΚΗ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ ΤΟΥ ΧΡΗΣΤΟΥ ΛΑΖΟΥ

εκδόσεις
ΑΝΑΤΟΛΙΚΟΣ

Αποστολοπούλου 64, 152 31 Χαλάνδρι, Τηλ.: 6775.147, email: apt@compulink.gr

Περίπλους Ημερολογίων

Ερωτικό Ημερολόγιο

Κείμενα του Βραζιλιάνου φιλοσόφου και μεταφυσικού Fernando Sampaio.

Με ερωτικές φωτογραφίες από τους μεγαλύτερους φωτογράφους του αιώνα μας.

Σε κάθε μέρα του χρόνου περιέχει μια γλυκιά και σοφή ερωτική συμβουλή ικανή να μας δώσει την αυτοπεποίθηση και την υπευθυνότητα για ν' αποκτήσουμε το νέο χρόνο πιο ισορροπημένη ερωτική ζωή, ώστε κι ολόκληρη η ζωή μας να γίνει ευτυχισμένη.

Δεμένο

Δρχ. 3.200, σελ. 144

Αντικαταθλιπτικό Ημερολόγιο

Τα πιο ωραία σατιρικά ποιήματα της ελληνικής Γραμματείας και μια σειρά χιουμοριστικών σκίτσων υπόσχονται να μας φτιάχνουν το κέφι όλο τον επόμενο χρόνο.

Δεμένο Δρχ. 2.300

Αδετο Δρχ. 1.700, σελ. 144

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΕΡΙΠΛΟΥΣ

Σπ. Τρικούπη 38, 106 83 Αθήνα
Τηλ.: 8254053, 82111796, Fax.: 8254053

Περιοδικό "ΜΕΝΤΩΡ" Σμύρνη 1873

ΕΧΕΙ ΤΕΘΕΙ ΕΠΑΝΕΙΛΗΜΜΕΝΑ και έχει επαναστατήσει πρόσφατα το ερώτημα: Υπάρχει κριτική στην Ελλάδα;

Η σύγχυση, που παρατηρείται στις αναρίθμητες, παλαιότερες και νεότερες, απόπειρες για απάντηση στο ερώτημα, συναρτάται με τη σύγχυση ή τουλάχιστον την ασάφεια, που παρατηρείται στη χρήση των σχετικών όρων και εννοιών: Είναι προφανές ότι θα έπρεπε να γίνει, κατ' αρχήν, μια στοιχειώδης μεθοδολογική διάκριση ανάμεσα στη λογοτεχνική και γενικότερα καλλιτεχνική (θεάτρου, μουσικής κ.τ.λ.) από τη μια πλευρά και την επιστημονική κριτική από την άλλη.

Η «λογοτεχνική κριτική» έχει εκφυλιστεί στην Ελλάδα σε μian αισθητικίζουσα, ωραιοπαθή, ιμπρεσιονιστική ομφαλοσκόπηση, στην οποία το — λογοτεχνικό — (αντι)κείμενο έχει μεταβληθεί σ' ένα νεφέλωμα, στο κέντρο του οποίου βρίσκεται το ναρκισσευόμενο υποκείμενο του «κριτικού» του. Πολύ περισσότερο: Στην Ελλάδα εμπλέκονται και σ' αυτόν τον τομέα της δημοσιότητας οι προσωπικές σχέσεις και διασυνδέσεις: Πολλές λογοτεχνικές κριτικές γράφονται και δημοσιεύονται, ιδίως στα λαθρόβια «λογοτεχνικά περιοδικά», για βιβλία φίλων και γνωστών, που κινούνται στο ίδιο κύκλωμα ή σ' επιτεμνόμενα κυκλώματα εκδοτικών οίκων, ομάδων ή άλλων «πνευματικών» (μικρο)οργανισμών — πρόκειται για «κριτικές» φιλοφρονήσεις, που στοχεύουν στην ανταπόδοση της «εξυπηρέτησης» από τον «κρινόμενο». Οι «κριτικές» αυτές δεν έχουν ένα ανώνυμο μεν, αλλά πραγματικό αναγνωστικό κοινό: γράφονται και διαβάζονται από τους δύο, κατά κανόνα, «ενδιαφερομένους».

Την έννοια της λογοτεχνικής κριτικής διασώζουν ακόμα, σ' ένα βαθμό, οι σχετικά σύντομες εκείνες κριτικές και βιβλιοκρισίες, που δημοσιεύονται, όπως και οι αντίστοιχες κριτικές θεάτρου, μουσικής, κινηματογράφου κ.τ.λ., σε μερικές εφημερίδες, επειδή υπακούουν, αναγκαστικά, στους, εμπορικούς έστω, κανόνες της δημοσιότητας, χάρη στον «επαγγελματισμό» των συντακτών τους: σ' αυτές ο κρι-

Σολωμός και «Σολωμιστές»
ή Κριτική της άκριτης κριτικής
του Γιώργου Βελουδή

τικός μπορεί να εκφράσει, σχετικά ανεπηρέαστα, τις προσωπικές αισθητικές του προτιμήσεις και να παίξει τον «κλασικό» ρόλο του διαμεσολαβητή ανάμεσα στο κρινόμενο έργο και τον καλλιεργημένο κ' ενδιαφερόμενο αναγνώστη του. Εδώ η αξιοπιστία του (βιβλιο)κριτικού στηρίζεται μόνο στην αισθητική και άλλη παιδεία του: μπορεί κανείς να διαφωνήσει με την αισθητική του κρίση και προτίμηση, αλλά, όπως εκείνος, δεν μπορεί και δεν καλείται, ούτε αυτός, να «αποδείξει» ορθολογικά την αποκλίνουσα ή και την αντίθετη κρίση του: *De gustibus non disputandum*.

Διαφορετικά είναι τα πράγματα με την *επιστημονική κριτική* και δη στις ιστορικοκοινωνικές επιστήμες, στις οποίες ανήκει η φιλολογία, ή, ακόμα ευρύτερα, η γραμματολογία: Και εδώ το υποκείμενο του κριτικού εμπλέκεται στο — αισθητικό και γενικότερα πνευματικό — αντικείμενο και καθορίζει τις αισθητικές ή άλλες επιλογές του. Όμως, ο επιστήμονας κριτικός, ο φιλόλογος ή γραμματολόγος, είναι υποχρεωμένος ν' αντικατοπτρίζει και αυτή την «υποκειμενική» δέσμευσή του, αλλά, ταυτόχρονα, να παραμένει προσηλωμένος στο αντικείμενο της μελέτης του· δεν μπορεί ν' αναγορεύει τις προσωπικές αισθητικές προτιμήσεις κ' επιλογές του σε ύψιστο και ύστατο κριτή.

Ακριβώς επειδή ο ιστορικοκοινωνικός επιστήμονας δεν μπορεί, ούτε αυτός, να «αποδείξει» τις θέσεις και τις απόψεις του (αυτό εναποτίθεται στην ίδια την ιστορικοκοινωνική πράξη), είναι υποχρεωμένος να *καταδεικνύει*, ορθολογικά-μεθοδικά, τον τρόπο και το στόχο των θέσεών του και να *τεκμηριώνει* τα στοιχεία και τα συμπεράσματά του. Αυτός, προπαντός αυτός, είναι υποχρεωμένος ν' αποδεσμεύεται από τις προσωπικές του σχέσεις και «υποχρεώσεις» και να λογοδοτεί κατ' αρχήν στη στενότερη επιστημονική του κοινότητα και, ενδεχομένως, στην ευρύτερη δημοσιότητα. Όπως στο λογοτεχνικό κριτικό η *αισθητική και γενικότερη εγκύκλια παιδεία του*, έτσι και στον επιστήμονα — ιστορικοκοινωνικό — κριτικό την ασφαλέστερη εγγύηση της κριτικής του αποτελεί η *επιστημονική του κατάρτιση*. Κάθε «υφολογικό» μέσο της επιστημονικής κριτικής, ακόμα και η ειρωνεία και το πάθος, είναι νόμιμο, υπό τον όρο ότι υπηρετεί και υποβοηθεί το στόχο της: τη διευκρίνιση και ερμηνεία του αντικειμένου της.

Αυτές τις «επιστημολογικές» σκέψεις μου γέννησε η ανάγνωση της (αντι)κριτικής ενός όψιμου και αυτοσχέδιου «σολωμιστή», που εκστρατεύει, σε προχωρημένη ηλικία, εναντίον τριών νεοελληνιστών και συστηματικών μελετητών του Σολωμού, που είχαν τολμήσει να κρίνουν, αυστηρά αλλά αρμόδια, την αλλοπρόσαλλη και παραμορφωτική, χειρουργική «έκδοση» του — ελληνόγλωσσου κυρίως — έργου του «εθνικού ποιητή». Στα παρακάτω θα προσπαθήσω να καταδείξω και να τεκμηριώσω την ακρισία και αυθαιρεσία της (αντι)κριτικής αυτής παρέμβασης του κρινόμενου, απευθυνόμενος κυρίως στην επιστημονική μου κοινότητα, πλην εκείνου, και, επιπλέον, σε κάθε καλλιεργημένο, ενδιαφερόμενο και ουδέτερο παρατηρητή· αναγκαστικά, θα υπερασπιστώ και την εξαιρετική συνάδελφο Ελένη Τσαντσάνογλου, που δέχεται μετά θάνατον τα δηλητηριώδη βέλη από τη φαρέτρα του ερυθρόδερμου «σολωμιστή», χωρίς αυτό να σημαίνει ότι ταυτίζομαι πλήρως και με τα ενδεχόμενα λάθη ή παραλείψεις της:

Στην πρώτη, αναγκαστικά συνοπτική, κριτική μου για την ανεύθυνη και ανεργάτιστη εκείνη «έκδοση» του Σολωμού (1994) είχα προσάψει στο δράστη της κ. Στ. Αλεξίου «έλλειψη επιστημονικού ήθους» και είχα δώσει ένα μικρό δείγμα της σκόπιμης διαστρέβλωσης των ξένων κειμένων εκ μέρους του¹. Τώρα θα επαναλάβω και θα διευρύνω τη μομφή μου, προσκομίζοντας και νέα, αφθονότερα, τεκμήρια: Τότε, ο κ. Στ. Αλεξίου, για ν' αντικρούσει την κριτική μου εκείνη, είχε επιστρατεύσει, στο τυπογραφείο του βιβλίου του, τη δημοσιογράφο δ. Αμάντα Μιχαλοπούλου, για να της δώσει μιαν «αυθόρμητη» συνέντευξη, στην οποία το κύριο «επιχείρημά» του ήταν ότι ο ίδιος, μόνος μεταξύ όλων των σολωμιστών, κατείχε, δίκην θείας δωρεάς, το προνόμιο της πνευματιστικής επικοινωνίας με τον εκλιπόντα Σολωμό, σύμφωνα με το οποίο μπορούσε να συμπληρώνει, να

διορθώνει και να ολοκληρώνει τα αποσπασματικά καθότι ανολοκλήρωτα έργα του μεταστάντος, όπως ακριβώς θα τα ολοκλήρωνε — αλλά δεν τα ολοκλήρωσε! — ο Σολωμός.

Τι να κάνω τώρα εγώ; Αντί να του ανταποδώσω με μια «συνέντευξη» στη διάσημη συμπατριώτισσά του κ. Τζένη Χειλουδάκη — άλλωστε με είχε προλάβει άλλος —, το θεώρησα επιστημονικά υπευθυνότερο να εκθέσω διεξοδικότερα και συστηματικότερα τις απόψεις μου για τα «Κριτικά, ερμηνευτικά και εκδοτικά ζητήματα στο Σολωμό», που παρουσίασα, αποσπασματικά, στο Συμπόσιο του Τμήματος Νεοελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, στη μνήμη της Ελ. Τσαντσάνογλου, την άνοιξη του 1996. Από την εισήγησή μου εκείνη, κάποιος κολλητός του του σφύριξε στ' αυτά μια φιλολογική παρατήρησή μου πάνω σ' ένα χωρίο του σολωμικού *Διαλόγου*, και ο κ. Στ. Αλεξίου *σπεύδει* τώρα, κατά τη συνήθειά του, να με «διορθώσει»², χωρίς να περιμένει την κυκλοφορία του τόμου των Πρακτικών του Συμποσίου με το *πλήρες*, εκτεταμένο κείμενο της εισήγησής μου: το διάστημα των δύο τουλάχιστον χρόνων για την εκτύπωση των Πρακτικών ενός Συμποσίου, Συνεδρίου κ.τ.ό. είναι φαινόμενο διεθνώς συνηθισμένο. Αν κάποιος «καλοθελητής» από το ευρύτερο περιβάλλον του κ. Στ. Αλεξίου δε σέβονται την ηλικία του, το σεβασμό αυτό θα πρέπει να τους τον επιβάλει ο ίδιος!

Τώρα, στη νέα, εσπευσμένη και νευρική «κριτική» παρέμβασή του ο κ. Στ. Αλεξίου επιχειρεί για μιαν ακόμη φορά να μετατρέψει μιαν επιστημονική διαμάχη σε προσωπική διένεξη, παραβαίνοντας και μάλιστα τσαλαπατώντας αναφανδόν όλους τους όρους της επιστημονικής κριτικής, που συνόψισα παραπάνω. Παρόλο που τα μάτια μου έχουν δει και χειρότερα³, θα συνεχίσω τον επιστημονικό διάλογο — αποκλείοντας όμως, για τους λόγους που εξέθεσα, εκείνον και απευθυνόμενος, ταυτόχρονα, στο στενότερο επιστημονικό κοινό των σολωμιστών και νεοελληνιστών και στο ευρύτερο κοινό των καλλιεργημένων και ενδιαφερόμενων αναγνωστών μας:

Ο κ. Στ. Αλεξίου εγκαινιάζει το νέο «κριτικό» του συνονθύλευμα με τον κολακευτικό χαρακτηρισμό του εκδότη του βιβλίου του ως «λόγιου(!) εκδότη» (. 13) — με το αζημίωτο, φαντάζομαι. Το «φιλοφρόνημα» αυτό στον τυπογράφο και εκδότη του κ. Στ. Αλεξίου δε θα το έκανε ούτε η κ. Καλιακάτσου: Είναι πανελλήνια γνωστό ότι δεν υπάρχουν σήμερα πια (και) στην Ελλάδα «λόγιοι» εκδότες — τεκμήριο και αυτό της ακατάσχετης κεφαλαιοποίησης και των εκδοτικών *επιχειρήσεων*.

Στο κύριο μέρος του νέου αυτού πονημάτος του ο κ. Στ. Αλεξίου επιστρατεύει και επικαλείται προς επικύρωση των ατεκμηριωτών απόψεών του — και είναι αυτό ένα χαρακτηριστικό γνώρισμα της «επιστημονικής» του μεθόδου — ένα άτακτο πλήθος φίλων και γνωστών του, που συχνά μένουν ανώνυμοι και απροσπέλαστοι, για όποιον τουλάχιστον θα ήθελε να ελέγξει και τις *δικές τους* — όχι τις δικές του! — απόψεις. Διαβεβαιώσεις όπως: «κατά την εύστοχη κρίση συναδέλφου του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης» (σ. 19), ή: «Ζήτησα δειγματοληπτικά τη γνώμη τριών από τους σημαντικότερους σημερινούς πνευματικούς ανθρώπους στην Ελλάδα» (σ. 21) και: «άριστος κρητικός φιλόλογος και ποιητής» (σ. 35) παραπέμπουν τη λύση των επιστημονικών μας προβλημάτων στους γνωστούς (του) αγνώστους (μας), που παραμένουν υπεράνω πάσης κριτικής.

Παρόμοια και αντίστοιχα, στο Παράρτημα, που καταλαμβάνει το μεγαλύτερο χώρο του βιβλίου, ανατυπώνονται, με μερικές ανατιολόγητες περικοπές — κατά το δοκούν του κ. Στ. Αλεξίου — οι «κρίσεις» για την έκδοση του 1994 (σ. 77-115). Πρώτα πρώτα: Ο τίτλος αυτός είναι απατηλός: Ανάμεσά τους βρίσκονται (σ. 93-96) και κρίσεις — από άσχετους παρατηρητές, εννοείται — και για παλαιότερες (1989), μικρότερες και ειδικότερες, εργασίες του κρινόμενου και όχι για την «έκδοση» του 1994! Έπειτα: Ο κρινόμενος μαζί με τις κρίσεις των τριών, κατά την ίδια την κρίση του, *σολωμιστών* (Γ. Βελουδή, Γ. Κεχαγιόγλου, Ελ. Τσαντσάνογλου) αναδημοσιεύει και τις πολύ περισσότερες, καμιά εικοσαριά,

«παρουσιάσεις» του βιβλίου του, οι οποίες προέρχονται, στην πλειοψηφία τους, από *άσχετους* βιβλιοκριτές, που όχι μόνο δεν έχουν ασχοληθεί ειδικά με το Σολωμό και μάλιστα με το φιλολογικό εκδοτικό του πρόβλημα, το δυσκολότερο εκδοτικό πρόβλημα σ' ολόκληρη τη νεοελληνική φιλολογία, αλλά δεν είναι καν νεοελληνιστές· οι «κριτικές» αυτές δεν αποτελούν παρά απλές φιλοφρονήσεις, φιλικά χτυπήματα στον ώμο του κολλητού «κρινομένου» — συνηθισμένο φαινόμενο στους «πνευματικούς» λογοτεχνικούς κύκλους της Ελλάδας, όπως υπαινίχθηκα παραπάνω, και δεν υπεισέρχονται, εννοείται, στην ουσία του «κρινομένου» αντικειμένου: το φιλολογικό εκδοτικό πρόβλημα του Σολωμού.

Ένας τουλάχιστον από δαύτους, ο κ. Σπ. Τσακνιάς, αρχίζει την παρουσίασή του με μian ειλικρινέστατη δήλωση της ασχετοσύνης του (σ. 112): «Οι γραμμές αυτές γράφονται από έναν αναγνώστη που δεν τολμά (και δεν έχει την αρμοδιότητα) να αποτιμήσει την προσφορά του Στ. Αλ. [...]», έτσι ώστε όσα «επαινετικά» ακολουθούν δεν είναι παρά ένα φιλικό χτύπημα στην πλάτη του κ. Στ. Αλεξίου — ή, για να το πούμε πιο ωμά: ένα περιποιημένο γλειψίμο. Κάτι τέτοιοι λογοτεχνικοί κριτικοί αποδεικνύουν μόνο ότι δεν έχουν καν διαβάσει το βιβλίο που υποτίθεται ότι κρίνουν: τα αντίτυπα με «άκοπα» τα φύλλα του βιβλίου, που τους έχουν στείλει οι φίλοι τους με τη σχετική αφιέρωση, που ξαναβρίσκονται στα παλαιοβιβλιοπωλεία, είναι αψευδείς μάρτυρες της «κριτικής» αυτής Σχολής.

Το σημαντικότερο όμως είναι ότι ο κ. Στ. Αλεξίου χρησιμοποιεί αυτές τις «κριτικές» και «αφιλοκερδείς» φιλοφρονήσεις, όπως και τους ανώνυμους φίλους και γνωστούς του, σαν ρόπαλο, που το εκσφενδονίζει κατά της κεφαλής των τριών εκείνων σολωμιστών, που τόλμησαν να κρίνουν αρμόδια, συγκεκριμένα και τεκμηριωμένα το «εκδοτικό» πόνημά του: τη θέση δηλαδή των επιστημονικών επιχειρημάτων την πήραν, όπως παρατήρησε ο Γ. Κεχαγιόγλου για τον κ. Στ. Αλεξίου, οι συνεντεύξεις και τα «φιλολογικά» γκάλοπ — στο σύνολο του ελληνικού πληθυσμού!⁴ Σ' ότι αφορά το άτομό μου, έχω πλούσια σχετική πείρα: Άνθρωποι («συνάδελφοι»), που με κολάκευαν με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, μεταβλήθηκαν σε φανατικούς πολέμιούς μου και άρχισαν ν' ανακαλύπτουν τα «λάθη» μου, και σε παλαιότερες μάλιστα εργασίες μου, μόνο *αφού* «τόλμησα» ν' ασκήσω, αυστηρή αλλ' αποκλειστικά επιστημονική, κριτική στο έργο τους ή σ' ένα ορισμένο έργο τους: από το γλειψίμο πέρασαν κατευθείαν στο φτύσιμο.

Στο κύριο λοιπόν μέρος του βιβλίου του ο κ. Στ. Αλεξίου δεν κάνει τίποτ' άλλο από το να ξετινάζει τους τρεις αυτούς σολωμιστές — και μόνο αυτούς — ανάμεσα σε όλους όσους έχουν ασχοληθεί με το Σολωμό — και να τους βρίσκει *εκ των υστέρων* όσα αυτός θεωρεί «λάθη», χωρίς να υπεισέρχεται στην ουσία της κριτικής τους και χωρίς να τηρεί, έστω και ως φύλλο συκής, τους κανόνες της επιστημονικής κριτικής, που διατύπωσα συνοπτικότερα παραπάνω. Στα κυριότερα σημεία της άκριτης και αμήχανης «κριτικής» του θ' αναφερθώ, αναγκαστικά, συντομότερα με μια μικρή δειγματοληψία στα παρακάτω, επειδή έχω ασχοληθεί πρόσφατα αλλού, διεξοδικότερα και συστηματικότερα, με τα ίδια φιλολογικά, κριτικά, εκδοτικά και ερμηνευτικά ζητήματα του Σολωμού⁵:

Τους τρεις όλους κι όλους κριτικούς αντιπάλους του σολωμιστές ο κ. Στ. Αλεξίου τους χωρίζει, εντελώς «αντιδογματικά», σε δύο κατηγορίες: τους «αναλυτικούς» και τους «αποσπασματικούς»: στους δεύτερους κατατάσσει, εννοείται, μόνο εμένα, παρόλο που οι θεωρητικοί και υποστηρικτές της αποσπασματικότητας του ωριμότερου έργου του Σολωμού της κερκυραϊκής περιόδου (1829-1854) από τον Πολυλά μέχρι σήμερα είναι τουλάχιστον καμιά εικοσαριά· απ' αυτούς, οι ζωντανόι δεν άσκησαν και οι πεθαμένοι απλά δεν πρόλαβαν ν' ασκήσουν κριτική στο «εκδοτικό» τερατούργημα του κ. Στ. Αλεξίου.

Για τον ίδιο λόγο ο κ. Στ. Αλεξίου συγκεντρώνει τα πυρά του σχεδόν αποκλειστικά εναντίον των δύο «αναλυτικών» σολωμιστών, της Ελ. Τσαντσάνογλου και του Γ. Κεχαγιόγλου, αναζητώντας και σ' αυτούς *εκ των υστέρων* τα επιμέρους «λάθη» και τις αβλεπίες τους· από την «κριτική» του εξαιρεί την «αναλυτική» έκδοση του Α' Σχεδιάσματος των *Ελεύθερων πολιορκισμένων* από τον Π.

Αγγελόπουλο (1988), προφανώς επειδή αυτός ο τελευταίος δεν είναι «εχθρός» του· αποσιωπά επίσης, κατ' ουσίαν, το γεγονός ότι εισηγητής, και στη φιλολογική πράξη, των λεγόμενων «αναλυτικών εκδόσεων» υπήρξε, και μάλιστα σε μια πολύ πρώιμη εποχή (1938), ο δάσκαλος και των παραπάνω «αναλυτικών» Λ. Πολίτης με την «εκδοτική δοκιμή» του στο σολωμικό *Πόρφυρα* — μια «εκδοτική δοκιμή», που έχει όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά που ενοχλούν τον κ. Στ. Αλεξίου.

Προπαντός όμως, ο κ. Στ. Αλεξίου θολώνει, κατά τη συνήθειά του, τα νερά: αντιπαραθέτει απόλυτα και «κατηγορικά» τη δική του *αυθαίρετη συναρμολόγηση* των αποσπασματικότερων και ταυτόχρονα σημαντικότερων έργων της σολωμικής ωριμότητας στις λεγόμενες «αναλυτικές εκδόσεις», ενώ έχει ήδη αναγνωριστεί γενικά, πλην των «λακεδαιμονίων» σαν τον κ. Στ. Αλεξίου, απ' όλους τους άλλους ειδήμονες, με προεξάρχοντα τον πρώτο διδάξαντα Λ. Πολίτη, ότι οι «αναλυτικές» εκδόσεις των συγκεκριμένων αυτών έργων του Σολωμού δεν αποτελούν παρά μian ενδιάμεση βαθμίδα ή «φάση» των σολωμικών κειμένων ανάμεσα στη χειρόγραφη παράδοση των «Αυτογράφων» και την αναμενόμενη «οριστική» φιλολογική-κριτική έκδοση, από την οποία θα προκύψει, αβίαστα, και μια βελτιωμένη «χρηστική» έκδοση.

Τέλος, οι «αναλυτικές εκδόσεις» απευθύνονται κατ' αρχήν στους ειδικούς μελετητές του Σολωμού, χωρίς ν' αποκλείουν το φιλόπονο εκείνο καλλιεργημένο αναγνώστη, που θέλει να παρακολουθήσει και ν' απολαύσει *αισθητικά αυτήν ακριβώς την ανολοκλήρωτη ποίηση* του Σολωμού εν τη γενέσει της, ως «work in progress», ενώ, αντιστρόφως ανάλογα, «αποκλείουν» τον κακομαθημένο εκείνον από το άθλιο ελληνικό σχολείο επιπόλαιο αναγνώστη, που θέλει ένα εύπεπτο και απόλυτα «κατανοητό», τεχνητά συναρμολογημένο «ποίημα», κομμένο και ραμμένο, και αυτό, στα μέτρα του και στα μέτρα του αυτοσχέδιου «εκδότη» του Σολωμού κ. Στ. Αλεξίου, ενάντια στην καλλιτεχνική βούληση του ίδιου του Σολωμού, — βούληση που (εκ)δηλώθηκε ακριβώς με τη μη ολοκλήρωση αυτών των συγκεκριμένων έργων του.

Σε πλήρη αντίθεση μ' αυτή τη φιλολογικοαισθητική ραπτική του κ. Στ. Αλεξίου, οι λεγόμενες «αναλυτικές εκδόσεις», όπως και οι φιλολογικές-κριτικές εκδόσεις, παρουσιάζουν το πλεονέκτημα ότι κάνουν κατάδηλη και συνεπόμενα εξελέγξιμη και την παραμικρή επέμβαση του φιλολογικού εκδότη τους, εκπληρώνουν δηλαδή, σε αντίθεση με τη «λογοτεχνική κριτική», έναν από τους όρους της *επιστημονικής κριτικής*, όπως τους εξέθεσα παραπάνω: είναι έτοιμες να «λογοδοτήσουν» στην επιστημονική τους κοινότητα. Με τα «αισθητικά γούστα» του κ. Στ. Αλεξίου ή οποιουδήποτε άλλου, από τους 16 τόμους των *Απάντων* του Κ. Παλαμά τους 10 τουλάχιστον θα έπρεπε να τους πετάξουμε στη θάλασσα, και ποιος ξέρει αν θα εκδίδαμε καν τα ποιήματα του Κρυστάλλη, τα πεζά του Μωραϊτίδη και πολλών άλλων Ελλήνων ποιητών και πεζογράφων. Είπαμε: De gustibus non disputandum.

Σ' αντίθεση με τη «λογοτεχνική κριτική», για την οποία η αισθητική και γενικότερη εγκύκλια παιδεία αποτελεί αρκετή προϋπόθεση, για την άσκηση της επιστημονικής — στην περίπτωση μας: της φιλολογικής — κριτικής απαιτείται *επιπλέον* μια *ειδική επιστημονική κατάρτιση*: Το «πτυχίο» της Φιλοσοφικής του Αθήνησι ή οποιουδήποτε άλλου ελληνικού «Πανεπιστημίου» είναι αρκετό, για να καταλάβει κανείς μια πανεπιστημιακή θέση με το σχετικό τίτλο και μισθό και ν' αποκτήσει, αν μάλιστα διαθέτει τις κατάλληλες «διασυνδέσεις» και είναι «πολιτικά ορθός» (politically correct), που λένε και οι φίλοι μας Αμερικανοί, και άλλους, «ανώτερους», ακαδημαϊκούς τίτλους, δεν αρκεί όμως για ν' ασκήσει κανείς κάτι πολύ «απλό»: τη φιλολογική-γραμματολογική — στην περίπτωση μας — *επιστήμη*.

Έτσι γίνεται κατανοητό γιατί ο κ. Στ. Αλεξίου όχι μόνο αγνοεί τις εργασίες και τα πορίσματα της παρισινής Σχολής της «γενετικής κριτικής» (critique génétique) του L. Hay και των συνεργατών ή μαθητών του, αλλ' αποποιείται, επι-

δεικτικά και όψιμα, τις σχετικές υποδείξεις και προτάσεις που του έχουν γίνει (σ. 65) — ένδειξη και αυτό του ελλαδικού «επιστημονικού» επαρχιωτισμού. Αντίθετα μ' αυτόν, η καλή συνάδελφος R. Lavagnini, την οποία αυτός επικαλείται (σ. 56), παρόλο που είχε ν' αντιμετωπίσει την απλούστερη από την απελπιστική αποσπασματικότητα του ωριμότερου σολωμικού έργου περίπτωση των «Ατελών» ποιημάτων του Καβάφη, γνώρισε και αξιοποίησε τη σχετική διεθνή φιλολογική-εκδοτική βιβλιογραφία, κι' ανάμεσά της ένα βασικό γερμανικό βοήθημα, που της υπέδειξα και της έστειλα εγώ ο ίδιος, πριν από 13 ή 14 χρόνια, από το Μόναχο.

Έτσι, χωρίς τον εντελώς απαραίτητο θεωρητικό φιλολογικό εξοπλισμό, ο κ. Στ. Αλεξίου καταφεύγει στη δοκιμασμένη ελληνική «επιστημονική» μέθοδο «άρπα-κόλλα»: Για τη συγκρότηση της δικής του «έκδοσης» επικαλείται αναφανδόν το ατομικό του «αισθητικό» κριτήριο, για το οποίο δεν μπορεί και δεν είναι άλλωστε υποχρεωμένος, ακριβώς όπως και ο λογοτεχνικός κριτικός, να λογοδοτήσει στην επιστημονική του κοινότητα. Με το ανεξέλεγκτο αυτό αισθητικό «κριτήριο» ο κ. Στ. Αλεξίου συμπεριλαμβάνει, δεδηλωμένα, στην «έκδοσή» του από το ελληνικό, πρωτότυπο και μεταφρασμένο, έργο του Σολωμού μόνο ό,τι, έτσι γενικά κι' αόριστα, του «γουστάρει» — και αντιστρόφως ανάλογα απορρίπτει ό,τι δεν ανταποκρίνεται στο απόλυτο, μοναδικό και αποκλειστικό αυτό «κριτήριο»: Αυτό το αλάνθαστο «γούστο» του εκδηλώνεται κατ' αρχήν, δεδηλωμένα, υπέρ των «ολοκληρωμένων» (ποιητικών) έργων του Σολωμού. Έτσι, λ.χ. απ' όλα τα ελληνόγλωσσα μεταφράσματα του Σολωμού της ζακυνθικής περιόδου του ποιητή ο κ. Στ. Αλεξίου εγκρίνει και εκδίδει μόνο το ποίημα *Πόθος* (*Desiderio*) του F. Romani, και μάλιστα *μαζί με το πρωτότυπο έργο του Σολωμού*, προβάλλοντας τη δικαιολογία ότι το συμπεριέλαβε στην έκδοσή του μόνο και μόνο επειδή είναι «ολοκληρωμένο» — γεγονός άλλωστε παγκοινώς γνωστό το αργότερο μετά τη δημοσίευση της διατριβής του L. Coutelle (1977).

Με ποιο όμως κριτήριο αποκλείει από την «έκδοσή» του τα μεταφράσματα του Σολωμού από το *Metastasio* (3 ποιήματα), του *Petrarca* και το *Shakespeare* — παρόλο που «καθαρά αισθητικά» δεν είναι κατώτερα από το ποίημα του Romani; Επειδή στο πρώτο — και μόνο σ' αυτό! — την *Άνοιξη* του *Metastasio*, υπάρχει, σε σύνολο 48 στίχων, κενό ενός στίχου;

Με τα ίδια ψευδοαισθητικά «κριτήρια» ο κ. Στ. Αλεξίου αποκλείει από την «έκδοσή» του την πρώιμη (1823) ωδή *Εις Μάρκο Μπότσαρη*. Τώρα, στην απολογητική αναδίπλωσή του (σ. 64), επικαλείται, πρωθύστερα και εκ του πονηρού, την «αισθητική» ένσταση του Κ. Βάρναλη (1825) απέναντι στο παρακάτω δίστιχο του ποιήματος:

*Παρόμοια στους τάφους θα εμβεί,
να κάνει καθένας να εβγεί.*

Αλλά, ω αγαθέ: Πότε είπε ο Βάρναλης ή οποιοσδήποτε άλλος φιλόλογος με σοβαρή κατάρτιση ότι δεν (επαν)εκδίδουμε ένα ποίημα του Σολωμού ή οποιουδήποτε ισάξιου ποιητή, επειδή δεν καταφάσκουμε «αισθητικά» έναν ή περισσότερους στίχους του — ή και ολόκληρες στροφές του; Έπειτα: Ο Βάρναλης είχε προβάλει τις αισθητικές αντιρρήσεις του — δικαίωμά του! — και απέναντι σε μεμονωμένους στίχους άλλων σολωμικών ποιημάτων (*Ύμνος, Φαρμακωμένη*)⁶, τα οποία ο κ. Στ. Αλεξίου συμπεριέλαβε *ανεκδοίαστα στην «έκδοσή» του!* Τέλος: Θα επιφυλάξουμε μόνο στον «ειδικό μελετητή» τη δυνατότητα λ.χ., που διεκδικεί απόλυτα δικαιολογημένο ο P. Mackridge, να παρακολουθήσει (και) σ' αυτό το ποίημα τις «Ομηρικές αναφορές» («Homeric references») του Σολωμού⁷;

Με παρόμοια «αισθητικά» κριτήρια και απολογητικές προφάσεις ο κ. Στ. Αλεξίου αποσκορακίζει από την «έκδοσή» του και ένα μεγάλο αριθμό πρώιμων ελληνικών ποιημάτων του Σολωμού, όπως: *Εις κόρην η οποία αναθρέφετο μέσα εις μοναστήρι, Ανθούλα, Ανάμνησις, Εις φίλον ψυχorraγούντα, Το όνειρο, Ο θάνατος της ορφανής, Ο θάνατος του βοσκού* κ.ά. Για να δικαιολογήσει τον αποκλεισμό αυτό ο κ. Στ. Αλεξίου επικαλείται, αυτή τη φορά, τη σχετική μαρτυρία

του ίδιου του Σολωμού — βάζοντάς την κι' αυτήν στην προκρούστεια κλίση της άκριτης «κριτικής» του: Ο Σολωμός ΔΕΝ «είχε αποκηρύξει» συλλήβδην αυτά τα ποιήματά του «απαγορεύοντας απολύτως τη δημοσίευσή τους», όπως *φαντάζεται* ο όψιμος «εκδότης» του (1994)⁸. Ο Σολωμός, στο γράμμα του στο Γ. Δε Ρώση τον Αύγουστο του 1824, έγραφε απλά «να μην τυπωθεί κανένα από τα ποιήματά (του)», που είχε στείλει στον Α. Μουστοξύδη, για να τυπωθούν στη Γαλλία, και αιτιολογούσε την απόφασή του αυτή: «δε θέλω να περάσει από το μυαλό κανενός, πως την ώρα που νικούν οι δικοί μας στο Μαραθώνα, εγώ κάθομαι και τραγουδώ για ένα βοσκόπουλο ξαπλωμένο στο νεκροκρέβατο» — και ήταν αυτή η μόνη συγκεκριμένη αναφορά *σε ένα* από τα ποιήματα αυτά: το *Θάνατο του βοσκού*⁹. Ο Σολωμός λοιπόν δε θέλει πια να δημοσιευτούν στην Ευρώπη, για χάρη των «φιλελλήλων», «τα ποιήματα αυτά» τώρα, «την ώρα που νικούν οι δικοί μας στο Μαραθώνα» (1824), στο αποκορύφωμα της Ελληνικής Επανάστασης, *αφού* αυτός είχε «προσχωρήσει», και «ποιητικά», σ' αυτήν ένα χρόνο πριν (1823). Πιστεύει λοιπόν ο νεόκοπος αυτός «εκδότης» του Σολωμού ότι *ισχύει ακόμα* ο συγκεκριμένος αυτός λόγος και ο συγκεκριμένος ιστορικός όρος, για τον οποίο ο ποιητής ανακάλεσε την αρχική του πρόθεση να δώσει για δημοσίευση τα ποιήματά του αυτά: η Ελληνική Επανάσταση;

Τέλος πάντων: Σε ποιο αρχαιολογικό σεμινάριο έμαθε ο κ. Στ. Αλεξίου ότι δεν εκδίδουμε τα «αποκηρυγμένα» ή τα «ανολοκλήρωτα» και «αποσπασματικά» έργα ενός ποιητή και, γενικότερα, λογοτέχνη; Ήταν μαλάκες αυτοί που εξέδωσαν, και μάλιστα χωρίς να τα «ολοκληρώσουν» ή να τα «διορθώσουν» οι ίδιοι, τα, πραγματικά και αναμφισβήτητα, «Αποκηρυγμένα» και τα «Ατελή» ποιήματα του Καβάφη, και μάλιστα ενάντια στην εκπεφρασμένη βούληση του ποιητή τους;¹⁰ Ποιος «μεγάλος» ποιητής δεν άρχισε ως «μικρός» ποιητής ή δεν έγραψε και πολύ «αδύνατα» ποιήματα ή δεν πρόλαβε ή δε θέλησε να ολοκληρώσει όλα του τα έργα; Γιατί να μη δώσουμε στον *καλλιεργημένο* αναγνώστη — γιατί το «ευρύτερο κοινό» προτιμάει έτσι κι' αλλιώς άλλους «ποιητές»: το Λ. Παπαδόπουλο και τη Λ. Νικολακοπούλου — τη δυνατότητα να παρακολουθήσει την ποίηση και την ποιητική ενός ποιητή λ.χ. σαν το Σολωμό — και τον Καβάφη — *στην εξέλιξή της*, στις «καλές» και τις «κακές» της στιγμές — και προπαντός: να σχηματίσει και ο ίδιος μίαν ανάλογη «αισθητική» γνώμη και κρίση;

Για την τεκμηρίωση της (αντι)κριτικής μου στα επιμέρους σημεία του θέματος που μας απασχολεί, θα περιοριστώ εδώ, αναγκαστικά, σε μια μικρή δειγματοληψία:

Επειδή ο κ. Στ. Αλεξίου δεν «ευκαιρεί» πια ν' ασχοληθεί με τις συγκεκριμένες αντιρρήσεις που του έχουν υποβάλει οι τρεις αυστηροί μεν γι' αυτόν αλλ' αρμόδιοι κριτικοί του σολωμιστές, καταφεύγει σ' έναν αυτόκλητο απολογισμό των δικών του φιλολογικών κατορθωμάτων και κομπορρημονεί, ανάμεσα σ' άλλα, γιατί, λέει, πρώτος αυτός, μετά από 140 ολόκληρα χρόνια σολωμικών μελετών ανακάλυψε και κατέγραψε την ορθή σημασία μερικών, τεσσάρων ή πέντε, ιδιωματικών λέξεων ή «γραφών» του Σολωμού (σ. 28-29). Και όμως: Το ιδιωματικό ρήμα *πράχνω* της *Τρελής μάνας* υπήρχε ήδη στο *Λεξικό* (1963) του Λ. Χ. Ζώη και μάλιστα με τις σωστές ετυμολογικές παραπομπές στις προγενέστερες μορφές του: *απράχνω<αρπάχνω<αρπάζω*¹¹.

Ο ιδιωματικός τύπος *κρούζω* (από το *κρούω*) δεν ήταν μόνο καταγεγραμμένος στα γνωστά και σ' όλους μας προσιτά λεξικά (Δημητράκος) και μάλιστα με παραπομπές στις σχετικές διαλέκτους (Κριαράς), αλλά αναγράφεται, με τη σωστή σημασία και ετυμολογία του, και στο Γλωσσάριο της έκδοσης Γ. Ν. Παπανικολάου (1972) και είχε ήδη βρει την επιστημονική του διαπραγμάτευση στα *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* (1905) του Γ. Ν. Χατζηδάκι¹².

Τέλος, και ο τύπος *πλεύρα* αντί *πλευρά* είχε ήδη καταγραφεί και ερμηνευτεί από το Γ. Ν. Χατζηδάκι (1907) και μάλιστα με μια σωστότερη παραπομπή (στο Βαλαωρίτη!)¹³, που μας πάει πολύ πιο κοντά στο Σολωμό (Επτάνησα!) απ' ό,τι οι παραπομπές του κ. Στ. Αλεξίου.

Αλλά, στο θέμα αυτό, ο κ. Στ. Αλεξίου δημιουργεί νέα «φιλολογική» Σχολή και σε καθαρά ερευνητικά και ερμηνευτικά ζητήματα: Δε διστάζει ν' αποσιωπά τη συμβολή προγενέστερων μελετητών και να τη ληληλατεί παρουσιάζοντάς την για δική του — ιδίως όταν αυτή η συμβολή οφείλεται σ' έναν πρώην «εξαιρετικό συνάδελφο» και νυν «άσπονδο εχθρό», δηλαδή σ' έναν αυστηρό κριτικό του:

Τις λογοτεχνικές πηγές του Σολωμού για *Το αηδόνη και το γεράκι* (1847;) και τη *Γαλήνη* (1821/22;) δεν τις επισήμανε για πρώτη φορά «με πληρότητα και ακρίβεια» αυτός, όπως ισχυρίζεται με φαιρισαϊκή ειλικρίνεια ο κ. Στ. Αλεξίου (σ. 67): τη λογοτεχνική πηγή του πρώτου (*Το αηδόνη και το γεράκι*), ένα χωρίο του Ησιόδου, είχε ήδη επισημάνει με ακρίβεια, μετά από την απλή μνεία της από το Γ. Κουαρτάνο, ο Ο. Merlier (1966), ο οποίος είχε μάλιστα παραθέσει και τη (γαλλική) μετάφραση του σχετικού χωρίου¹⁴ και την κύρια λογοτεχνική πηγή του δεύτερου (*Γαλήνη*), το ποίημα του Goethe *Meeresstille*, είχε επισημάνει ο Γ. Βελουδής στο βιβλίο του για το Σολωμό (1989), ο οποίος παρέθετε μάλιστα το γερμανικό πρωτότυπο μαζί με την ελληνική του μετάφραση, παραπέμποντας, αυτονόητα, και στις προηγούμενες αναφορές¹⁵. Εννοείται, ότι ο νεόκοπος αυτός κρητικός — όχι κριτικός! — «σολωμιστής» αποσιωπά κουτοπόνηρα όλους τους παραπάνω στ' αντίστοιχα σημεία του «εκδοτικού» του ογκόλιθου, που εκσφενδόνισε κατά του κρανίου του Σολωμού (1994)¹⁶.

Τη μνεία του Μ. Orpitz στο *Διάλογο* του Σολωμού δε διευκρίνισε πρώτος αυτός, όπως σεμνύνεται με ανυπόκριτη μετριοφροσύνη ο κ. Στ. Αλεξίου (σ. 30, σημ. 26), αλλά, πολύ πριν απ' αυτόν, ο Γ. Βελουδής (1989), ο οποίος μάλιστα, πιστός στην επιστημονική δεοντολογία, παραπέμπει και στον «προκάτοχό» του, στο σημείο αυτό, V. Rotolo¹⁷. Αλλά και τη σωστή απόδοση του «in modo misto genuino» ως «με τρόπο μικτό γνήσιο» αντί του «... μικτό νόμιμο» του Πολυλά δεν την πρότεινε αυτός, όπως διατείνεται με τη σεσημασμένη «αθωότητά» του ο κ. Στ. Αλεξίου (σ. 67), αλλά και πάλι ο «άσπονδος εχθρός» του στο αντίστοιχο υποκεφάλαιο του ίδιου βιβλίου του για το Σολωμό (1989)¹⁸. Ο ενδιαφερόμενος αναγνώστης μπορεί, χωρίς μεγάλο κόπο, να επαληθεύσει τις σχετικές αναφορές και παραπομπές.

Έχω συνηθίσει πια να κλέβουν ό,τι και όπως τους γουστάρει από τα βιβλία μου, χωρίς ν' αναφέρουν την «πηγή» τους, αλλά να με κλέβουν και να με χέζουν κι' από πάνω, όπως κάνει ο κ. Στ. Αλεξίου, ε, αυτό πρώτη φορά μου τυχαίνει!

Ύστερα απ' όλ' αυτά, τι να καταλογίσουμε στον κρινόμενο; Άγνοια, ανευθυνότητα ή σκόπιμη αποσιώπηση και σφετερισμό της εργασίας των προγενεστέρων — ή λίγο απ' όλα; Προσωπικά, θα προτιμούσα την πρώτη εξήγηση: Γιατί την ίδια, γλωσσική-γλωσσολογική αυτή τη φορά, άγνοια επιδεικνύει λ.χ. ο κ. Στ. Αλεξίου, όταν προσπαθεί να ετυμολογήσει και να ερμηνεύσει — «πρωτότυπα»! — τον ιδιωματικό τύπο του Σολωμού *λιμνίνας* (= λιμιώνας = λιμάνι) ανάγοντάς τον στο ουσιαστικό *λίμνη*, ενώ είναι, το αργότερο από το Γ. Ν. Χατζηδάκι (1905), γνωστό ότι σε μερικές ελληνικές διαλέκτους μετά το μ, όταν ακολούθει από το φωνηεντικό σύμπλεγμα *ια, ιο, κ.τ.λ.* με συνίτηση, αναπτύσσεται ο φθόγγος ν, όπως: *μνια, καλαμνιά, ζημνιά, Ρωμνιός, όμνοιος* κ.ά.¹⁹ — και η ανάπτυξη αυτή του ν μαρτυρείται ακριβώς και για το ζακυνθινό ιδίωμα!^{19α}

Πάντως, δεν μπορούμε ν' αποκλείσουμε και τις άλλες υποθέσεις: Είχε γίνει στον κ. Στ. Αλεξίου η υπόδειξη ότι ο τίτλος *Ελεύθεροι Πολιορκισμένοι*, που αυτός θεωρούσε και εξακολουθεί να θεωρεί λανθασμένο, είναι ορθότατος, αφού είναι γραμμένος, φαρδιά-πλατιά και «προγραμματικά», από το χέρι του Σολωμού σε μian ολόκληρη σελίδα των *Αυτογράφων* του (ΑΕ 323), στην αρχή των σχεδιασμάτων της μεγαλεπήβολης και τραγικά αποσπασματικής αυτής σύνθεσής του. Ο κ. Στ. Αλεξίου κάνει, κατά τη συνήθειά του, την παλαβή: εξακολουθεί ν' αρνείται (σ. 23) ότι ο ιδιωματικός αλλ' ορθός *τύπος* (όχι τίτλος, όπως αυτός υποκρίνεται) πολιορκισμένος υπάρχει στα σολωμικά *Αυτόγραφα* πέντε τουλάχιστον φορές, τρεις στη *Γυναίκα της Ζάκυθος* και δύο στους *Ελεύθερους πολιορκισμένους*, και, επομένως, αποκλείεται να είναι γραφικό λάθος του Σολωμού. Καλά:

δεν κάνει ο κ. Στ. Αλεξίου τον κόπο να μετρήσει; Τον ιδιωματικό αλλ' απόλυτα ορθό τίτλο *Ελεύθεροι πολιορκισμένοι* έχουν δεχτεί μετά το Ν. Β. Τωμαδάκη (1954) και άλλοι νεότεροι μελετητές — ανάμεσά τους και ο Γ. Π. Σαββίδης (1986)²⁰. Καλά: ακόμα και το Γ. Π. Σαββίδη αποσιωπά ο κ. Στ. Αλεξίου;

Μια παρόμοια «ζαβολιά» κάνει ο κ. Στ. Αλεξίου και με τον τίτλο ενός άλλου *capo lavoro* του Σολωμού: Επιτίθεται στην Ελ. Τσαντσάνογλου (σ. 24), γιατί, λέει, στην «αναλυτική» έκδοση της *Γυναίκας της Ζάκυθος* (1991) «κατάφερε να συνδυάσει στις δύο αράδες του ίδιου τίτλου το λαϊκό της *Ζάκυθος* και το λόγιο *Ζακύνθου*». Αποσιωπά ο κ. Στ. Αλεξίου ότι αυτούς τους δύο γλωσσικούς τύπους (της *Ζάκυθος*, της *Ζακύνθου*), που προέρχονται και οι δύο από το Σολωμό, τους είχε «συνδυάσει» ήδη ο Γ. Π. Σαββίδης στον *ίδιο τίτλο* της δικής του έκδοσης του ίδιου έργου (1986)²¹. Αλλά, είπαμε: κριτική στον κ. Στ. Αλεξίου άσκησε η Τσαντσάνογλου — όχι ο Σαββίδης!

Ο γλωσσικός όμως αυτός οίστρος του κ. Στ. Αλεξίου αποκαλύπτεται ως φιλολογικός τραγέλαφος, όταν ο αρχαιολογικός αυτός «σολωμιστής» ξιφουλκεί και συνηγορεί (σ. 23-24) υπέρ των λογίων τύπων, όπως: *Ύμνος εις την Ελευθερίαν, Εις τον θάνατον του Λορδ Μπάιρον, Εις μοναχήν* (με το τελικό -ν), δηλαδή αγνοεί ότι οι τίτλοι αυτοί, όπως και οι περισσότεροι άλλοι, δεν προέρχονται από το Σολωμό, αλλ' από τους πρώτους εκδότες του! Μ' άλλα λόγια: Ο κ. Στ. Αλεξίου απορρίπτει τους ελάχιστους εκείνους — ιδιωματικούς — τίτλους (*Ελεύθεροι πολιορκισμένοι* κ.ά.), που προέρχονται από τον ίδιο το Σολωμό, δέχεται όμως όσους προέρχονται από τους εκδότες του — αρκεί να είναι λόγιοι!

Και μια άλλη λαθροχειρία — ή ατζαμοσύνη; —, ερμηνευτική αυτή τη φορά, του ίδιου «εκδότη» του Σολωμού: Είχα υποδείξει στον κ. Στ. Αλεξίου²² ότι στο στίχο από το Γ' Σχεδιάσμα των *Ελεύθερων πολιορκισμένων*

Γλάρε, στρειδόφλουτζα ξερνάς, πολύν αφρό, σαλίγκι

το ουσιαστικό *σαλίγκι* θα πρέπει να εννοηθεί ως δεύτερη, μετά το *Γλάρε, κλητική*, στην οποία θ' αναφέρεται έπειτα η αιτιατική (*ξερνάς*) *πολύν αφρό*, και όχι ως, τρίτη κατά σειρά, αιτιατική, όπως ερμήνευε, ακολουθώντας άκριτα έναν άγγλο μελετητή ο κ. Στ. Αλεξίου. Για την ορθότερη αυτή ερμηνεία είχα υποδείξει τη μαρτυρία της — αναλυτικότερης — παραλλαγής του παραπάνω σολωμικού «μοτίβου» σε δύο στίχους, που ο κ. Στ. Αλεξίου εξοβέλισε αυθαίρετα από την «έκδοσή» του²³:

Γρικώ σε, γλάρε, που ξερνάς φλούτζια στρειδιών στο βράχο

Δουλειά χεις, γδυμνοσάλιγκα, και βλέπω τους αφρούς σου.

Ακόμα κ' ένας πρωτοετής της φιλολογίας θα μπορούσε να διακρίνει και να εννοήσει τι είχε κάνει ο Σολωμός: τη διπλή «εικόνα» με το γλάρο και το σαλίγκι (ή γδυμνοσάλιγκα) την είχε διατυπώσει αναλυτικά: σε δύο στίχους, που τους συνέπτυξε σ' ένα στίχο στο δεύτερο στίχο της παραλλαγής (*Δουλειά χεις, γδυμνοσάλιγκα...*) φαίνεται κατακάθαρα ότι το δεύτερο μέλος της διπλής αυτής εικόνας (*γδυμνοσάλιγκας/σαλίγκι*) είναι η δεύτερη *κλητική* και ότι η αιτιατική *αφρό/αφρούς* αναφέρεται σ' αυτήν. Σ' αυτούς λοιπόν τους στίχους ο «γλάρος» ξερνάει μόνο «φλούτζια στρειδιών» («στρειδόφλουτζα»). Τώρα, ο κ. Στ. Αλεξίου (σ. 47), διαφωνώντας, κατά τη συνήθειά του, με το Σολωμό, βάζει το γλάρο να ξερνάει με το ζόρι τα πάντα: στρειδόφλουτζα, αφρό και *ολόκληρα* σαλιγκάρια! Καιρός να ξεράσουμε κ' εμείς...

Υπάρχουν όμως, αλίμονο, στον κρινόμενο κρητικό αλλ' άκριτο «κριτικό» κ. Στ. Αλεξίου και πολλά άλλα κρούσματα άγνοιας, σύγχυσης και επιστημονικής αήθειας: ιδού μια νέα επιλογή τους:

Είχα επισημάνει ότι την έκφραση *scappata della tromba* στα ιταλικά σχεδίσματα του *Κρητικού* δεν την είχα μεταφράσει: *ξετύλιγμα*, όπως αυτός, κακόβουλα και επιπόλαια, μου απέδιδε, αλλά: «*ξεπέταγμα* της σάλπιγγας». «Δυστυχώς ούτε αυτή η ερμηνεία είναι ορθή», αντιτείνει τώρα ο καθυστερημένος αυτός «σολωμιστής» (σ. 46). Πρώτα πρώτα: τι θα πει: «ούτε αυτή», αφού η «πρώτη» δεν υπήρχε καν στο βιβλίο μου, αλλά ήταν καθαρή «εφεύρεση» του κ. Στ. Αλεξί-

ου; Είναι αυτό δείγμα επιστημονικού ήθους; Έπειτα: Η απόδοση-μετάφραση — όχι «ερμηνεία»! — «παρέκβαση» που προτείνει αυτός, είναι εντελώς άστοχη και οφείλεται, υποθέτω, σε παρεξήγηση εκ μέρους του του ελληνικού «όρου» «έκβασι», που υπάρχει στα ίδια ιταλικά σχεδιάσματα του *Κρητικού* — όρος, που αναφέρεται στο τέλος της ποιητικής του σύνθεσης και όχι σε κανένα ενδιαμέσο επεισόδιο («παρέκβαση»). Έχει δίκιο ν' απεχθάνεται ο κ. Στ. Αλεξίου τα «λεξικά», γιατί τα λεξικά είναι, πράγματι, εναντίον του: Η «παρέκβαση» στα ιταλικά λέγεται «digressione» ή «diversione». Το ρήμα *scappare* σημαίνει «(ξε)φεύγω», «(ξε)σπάω», «(ξε)πετάγομαι». Είχα υποδείξει σε άλλη σολωμική μελέτη μου²⁴ τη σημασία της ελληνικής απόδοσης των ιταλικών σχεδιασμάτων — και αντίστροφα — από τον ίδιο το Σολωμό για την αμοιβαία κατανόησή τους. Πραγματικά: Τη «scappata», το «ξεπέταγμα» της σάλπιγγας, μιας άλλης σάλπιγγας, στους *Ελεύθερους πολιιορκισμένους*, ο Σολωμός την αποδίδει στα ελληνικά με τη ρηματική έννοια «πετιέμαι» — όπερ έδει δείξει:

Κ' η περιπαίχτρα σάλπιγγα μεσουρανίς πετιέται.

Τέλος, το επίθετο «lunga», που συνοδεύει τη «scappata della tromba» στο Σολωμό, δε σημαίνει «μακρά σε έκταση, σε αριθμό στίχων», όπως οπτασιάζεται ο κ. Στ. Αλεξίου, αλλά «μακρά, μακρόσυρτη στον ήχο», όπως μας υποδεικνύει για μian ακόμη φορά ο ίδιος ο Σολωμός:

Τέλος μακριά σέρνει λαλιά, σαν το πεσούμεν' άστρο'

και:

Μ' ηχούς πολλούς, πολλώ λογίω, κι' ώρα πολλή και πέρα'

και:

Τρόμου ψηλή χύνει λαλιά και βγάν' ηχούς πολλήώρα.

Και στα ερμηνευτικά και γραμματολογικά ζητήματα δεν τα πάει καθόλου καλύτερα ο επαγγελματίας αρχαιολόγος και αυτοσχέδιος «φιλόλογος» κ. Στ. Αλεξίου: Είχα επισημάνει ότι στο ιταλικό σχέδιο του Σολωμού *Η γυναίκα με το μαγνάδι* (*La donna velata*, 1847/48) πίσω από την έκφραση «ίσως να μη λειώσει ποτέ η ίδια» (η νεκρή αγαπημένη με το «μαγνάδι», που παρουσιάζεται, σε όραμα, στον ποιητή) υποκρύπτεται, υπαινικτικότητα, το μοτίβο της (νεκρής) γυναίκας-βαμπίρ· ταυτόχρονα, ως κύρια λογοτεχνική πηγή του Σολωμού για το μοτίβο αυτό υπεδείκνυα τη διάσημη μπαλάντα του Goethe *Η νύφη της Κορίνθου* (*Die Braut von Korinth*, 1797), την οποία ο Σολωμός είχε, αποδεδειγμένα, στη διάθεσή του σε δύο διαφορετικές μεταφράσεις, που είχε κάνει για χάρη του ο Ν. Λούντζης, και στην οποία εκτός από το μοτίβο της γυναίκας-βαμπίρ υπάρχει και το «μαγνάδι» (= βέλο) της επίσης νεκρής γυναίκας (της «Νύφης της Κορίνθου»)²⁵. Ας σημειωθεί ότι το μοτίβο της γυναίκας-βαμπίρ υπάρχει, πιο ευδιάκριτα, και σ' ένα άλλο ιταλικό σχέδιο του Σολωμού της ίδιας εποχής (1847/57), το *Η φαρμακωμένη* (*L'anvenenata*).

Τώρα, ο κ. Στ. Αλεξίου, αδυνατώντας να καταλάβει ποιοι νεκροί δε λειώνουν στον τάφο τους, σύμφωνα με τις λαϊκές παραδόσεις και δοξασίες, που έχουν βρει τη θέση τους και στη λόγια ποίηση — και λογοτεχνία — της ρομαντικής εποχής του Σολωμού με τη μορφή και το μοτίβο της γυναίκας-βαμπίρ, εξορκίζει κάθε ανάλογη ερμηνεία και για τη *Γυναίκα με το μαγνάδι* του Σολωμού: μας διαβεβαιώνει, προσκομίζοντας και το σχετικό πιστοποιητικό από τον παπά της ενορίας του αντί οποιουδήποτε άλλου γραμματολογικού τεκμηρίου, ότι το ποίημα αυτό του Σολωμού είναι «καθαρά χριστιανικό» (σ. 49-50). Καλά, ευλογημένο: Και οι σύγχρονοι του Σολωμού ευρωπαίοι ποιητές και άλλοι λογοτέχνες, που χρησιμοποιήσαν κατά κόρον το μοτίβο της (νεκρής, αγαπημένης) γυναίκας-βαμπίρ²⁶, τι ήταν; Μωαμεθανοί ή βουδιστές;

Και την παρουσία των παραψυχολογικών φαινομένων στο έργο του ώριμου Σολωμού, που ήταν γνωστά στην εποχή του με τον περιληπτικό όρο «μεσμερισμός» από τ' όνομα του «ιδρυτή» τους Franz Anton Mesmer, αρνείται ο κ. Στ. Αλεξίου με το έωλο «επιχείρημα» (σ. 48) ότι «το όνομα του Mesmer δεν μνημονεύεται άλλωστε στα ΑΕ [= *Αυτόγραφα έργα* του Σολωμού], δεν υπάρχει στο

ευρετήριο». Ο κ. Στ. Αλεξίου επικαλείται και πάλι την άγνοιά του: Όχι μόνο το όνομα του Mesmer αλλά και ολόκληρη, διεξοδικότατη, μελέτη γι' αυτόν και για τα σχετικά παραψυχολογικά φαινόμενα υπήρχε — και σώζεται ακόμη! — ανάμεσα στις μεταφράσεις του Λούντζη για το Σολωμό — και είναι και βιογραφικά μαρτυρημένα για το Σολωμό. Ας σημειωθεί ότι, μετά το σχετικό, αναλυτικότερο και πλουσιότερο τεκμηριωμένο κεφάλαιο στο βιβλίο μου για το Σολωμό²⁷, η παρουσία των παραψυχολογικών αντιλήψεων και του «μεσμερισμού» στον ώριμο Σολωμό έχει γίνει στο μεταξύ δεκτή από τους νεότερους μελετητές²⁸.

«Είναι μόνο μια παρομοίωση», παρατηρεί με την εγνωσμένη αυτοπεποίθησή του, που δε δέχεται αντιρρήσεις, ο κ. Στ. Αλεξίου (σ. 48) σχετικά με την «παρομοίωση» που υποδηλώνεται στο στίχο του σολωμικού *Κρητικού*: *Καταπώς στέκει στο Βοριά η πετροκαλαμίθρα* (και: *Εγώ το σίδερο κι' αυτή η πετροκαλαμίθρα*): και διερωτάται με την αιπιάρθρηνη γραμματολογική του αθωότητα: «Ποια σχέση έχει η στροφή της μαγνητικής βελόνης προς τον βορρά (ένα πραγματικό φυσικό φαινόμενο) με τον «magnétisme animal» [...] του Mesmer;». Ο κ. Στ. Αλεξίου νομίζει ότι ξεμπερδεύουμε με την αφελή παρατήρηση ότι πρόκειται για «μian απλή παρομοίωση» και ότι δεν είμαστε υποχρεωμένοι ή δεν μπορούμε να την παρακολουθήσουμε γραμματολογικά, τη στιγμή που μπορούμε να καταδείξουμε ότι ήταν αρκετά κοινή στους ευρωπαίους ρομαντικούς ποιητές και πεζογράφους στην εποχή του Σολωμού. Επιπλέον: Και η —μερική — «σύγχυση» του «φυσικού μαγνητισμού» — και του γαλβανισμού — με το λεγόμενο «ζωικό μαγνητισμό» στην ίδια εποχή είναι όχι μόνο δεδομένη αλλά και στο βιβλίο μου για το Σολωμό (1989) σεσημασμένη και τεκμηριωμένη²⁹.

Θέλοντας ο κ. Στ. Αλεξίου να διαφωνήσει οπωσδήποτε με τους κριτικούς του, διαφωνεί, για μian ακόμη φορά, με τον ίδιο το Σολωμό: Καταφέρεται, μετά θάνατον, κατά της Ελ. Τσαντσάνογλου (σ. 24), γιατί, λέει, το συνδυασμό και τη συνένωση των οκτώ επιμέρους έργων, τεσσάρων «λυρικών» και τεσσάρων «σατιρικών», που σχεδίαζε ο Σολωμός στο αυτόγραφο Τετράδιο Ζακύνθου αρ. 11, η Τσαντσάνογλου το χαρακτηρίζει ως «σύνθεση», ενώ δεν ήταν παρά μια απλή «συλλογή». Αλλά, άνθρωπέ μου: Ως «σύνθεμα» (*Componimento*) και «σύνθεση» (*Composizione*) χαρακτηρίζει, προγραμματικότερα, αυτό το φιλόδοξο σχέδιό του ο ίδιος ο Σολωμός!³⁰ Άλλωστε, αυτό σημαίνει «σύνθεση» στη διαλεκτική (και στη μουσική!): συνύπαρξη ανόμιων — και αντιθέτων! Τώρα, το ότι το «σύνθεμα» αυτό δεν μπορούσε — και δε σκόπευε! — να το «πουλήσει» και στο χειρότερο «κουτόφραγκο» ως το «νέο είδος» (*genere nuovo*), που οραματιζόταν σ' έναν ιταλικό στοχασμό του ο Σολωμός, δεν μπορεί να το φανταστεί ο νεόκοπος «εκδότης» του, παρόλο που κανένας, ούτε καν οι τρεις σολωμιστές κριτικοί του ισχυρίστηκαν ποτέ το αντίθετο.

Το καταπληκτικό όμως είναι ότι ο κ. Στ. Αλεξίου, ενώ *τώρα* (1997) με επικρίνει (σ. 45) για την κρίση μου τη σχετική μ' αυτή τη «σύνθεση» των τεσσάρων «λυρικών» και των τεσσάρων «σατιρικών» ποιημάτων του Σολωμού, που ανασυνέστησε η Ελ. Τσαντσάνογλου, λίγα χρόνια πριν (1994), προτού, εννοείται, να του ασκήσω κριτική, με *επαινούσε ανεπιφύλακτα* για τις ίδιες ακριβώς κρίσεις και παρατηρήσεις μου!³¹ Πάντως, σ' ένα τουλάχιστον σημείο πρέπει να συμφωνήσουμε με τον κ. Στ. Αλεξίου (σ. 66): Πραγματικά, όταν λέμε ότι *συγκαταριθμούμε* κάποιον στους άσχετους, εννοούμε ότι *θεωρούμε* τον κ. Στ. Αλεξίου άσχετο!

Το εκδοτικό πρόβλημα του Σολωμού, ειδικότερα του ωριμότερου και αποσπασματικότερου έργου της κερκυραϊκής περιόδου, είναι το δυσκολότερο φιλολογικό πρόβλημα σ' ολόκληρη την ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας και, απ' ό,τι ξέρω, ένα από τα δυσκολότερα στην ιστορία των νεότερων ευρωπαϊκών λογοτεχνιών. Για την επίλυση του προβλήματος αυτού πολλοί νεότεροι μελετητές (Ελ. Τσαντσάνογλου, Γ. Κεχαγιόγλου, Λ. Παπαδοπούλου-Ιωαννίδου, Π. Αγγελόπουλος) έχουν ήδη εργαστεί και έχουν συμβάλει με μεγαλύτερη σοβα-

ρότητα, υπευθυνότητα αλλά και σεμνότητα απ' ό,τι ο νεόκοπος και αυτόκλητος, παρωχημένης ηλικίας και ιδεολογίας αυτός «σολωμιστής».

Τη βασική φιλολογική αρχή για την έκδοση των σολωμικών αλλά και άλλων ανάλογων κειμένων την έχει διατυπώσει, λακωνικότατα, ο ωριμότερος από τους παραπάνω «αναλυτικούς» εκδότες του Σολωμού Γ. Κεχαγιόγλου στη διεξοδική και εμπεριστατωμένη κριτική του για το απονενομημένο «εκδοτικό» διάβημα του κ. Στ. Αλεξίου — κριτική, την οποία ο όψιμος και αυτοσχέδιος αυτός «σολωμιστής» έχει πετσοκόψει ανελέητα (σ. 91-92)³²: «Στην περίπτωση των σολωμικών κειμένων, νομίζω πως το «τακτ» αυτό [για το οποίο μιλούσε η R. Lavagnini] μπορεί να διαμορφωθεί μόνον όταν ένας εκδότης προτάξει το αίτημα της «πιστότητας στο κείμενο» και επιτάξει (ή υποτάξει) τη λεγόμενη «πληρέστερη κατανόηση του κειμένου»: έτσι κι' αλλιώς, με τα εισαγωγικά, υποσελίδια ή επιμετρικά σχόλια και τα υποβοηθητικά παραπληρωματικά στοιχεία, με τα οποία είμαστε ελεύθεροι να εφοδιάσουμε την έκδοση ενός ή περισσότερων σολωμικών κειμένων, διαθέτουμε πολλά και νόμιμα μέσα, για να κορέσουμε τις υποκειμενικές (και πάντοτε αυξομειούμενες, ανάλογα με την εποχή ή τη σύνθεση του προσδοκώμενου κοινού) ανάγκες της ιστορικής, θεματικής, ερμηνευτικής και αξιολογικής διαφώτισης των αναγνωστών ή των υποτιθέμενων νεότερων λογοτεχνών, που θα μπορούσαν να αντλήσουν δημιουργικά ερεθίσματα από την έκδοσή μας».

Θα ολοκληρώσω θετικότερα τη φιλολογική-εκδοτική πρόταση του Γ. Κεχαγιόγλου με μερικές συμπερασματικές προτάσεις — για μια συνολικότερη και συστηματικότερη έκθεσή της σύγχρονης μας φιλολογικής κριτικής και εκδοτικής μου επιτραπεί να παραπέμψω στο αντίστοιχο κεφάλαιο της *Γραμματολογίας* μου (1994· 21997)³³:

1. Το αίτημα για την πρόταξη της «πιστότητας στο κείμενο» έναντι της «πληρέστερης κατανόησης του κειμένου» δεν μπορεί να σημαίνει για το *φιλόλογο-εκδότη* παρά την αρχή της πλήρους αποχής από κάθε επέμβασή του, που θ' αλλοίωνε τη διαπιστωμένη *αυθεντικότητα* του κειμένου — ιδίως σε περιπτώσεις της νεότερης προσωπικής κ' επώνυμης λογοτεχνίας και, γενικότερα, γραμματείας, και μάλιστα στις περιπτώσεις «αυθεντικής» παράδοσης του κειμένου: αυτό-γραφο/δακτυλόγραφο, εγκεκριμένο/θεωρημένο αντίγραφο, εγκεκριμένη έκδοση. Σ' αυτά τα κείμενα η «διορθωτική» επέμβαση του φιλόλογου-εκδότη νομιμοποιείται μόνο α) σε περίπτωση αναμφισβήτητου *γραφικού λάθους* (*lapsus calami*) του (συγ)γραφέα· β) σε περίπτωση αναμφισβήτητου *τυπογραφικού λάθους* ή σε περίπτωση άλλης, ξένης προς την αυθεντία του συγγραφέα του αρχής, επέμβασης στο κείμενο (λογοκρισία κ.τ.ό.). *Πραγματικά λάθη* (*realia*) του συγγραφέα, ιδιότροπη γραφή ονομάτων κ.τ.λ. αφήνονται και αναπαράγονται άθιχτα. Σε κάθε περίπτωση, η «διορθωτική» επέμβαση του φιλόλογου-εκδότη πρέπει να δηλώνεται εμφανώς στο προβλεπόμενο τμήμα της έκδοσης (κριτικό ή φιλολογικό υπόμνημα, σχόλια). Μια κάπως μεγαλύτερη «διορθωτική» ελευθερία παραχωρείται στο φιλόλογο-εκδότη κατά την επέμβασή του στη *στίξη* του εκδιδόμενου κειμένου, μ' εξαίρεση τη μοντέρνα ποίηση (ή, γενικότερα, λογοτεχνία), στην οποία μια ενδεχόμενη «ανορθόδοξη», ιδιότυπη ή ακόμα και ιδιότροπη στίξη μπορεί ν' αποτελεί προσωπικό εκφραστικό στοιχείο του συγγραφέα του κειμένου. Σε κάθε περίπτωση ισχύει και για τις νεότερες φιλολογίες ο σιδηρούς κανόνας της κλασικής φιλολογίας: *πρώτα ερμηνεύουμε και έπειτα διορθώνουμε*.

Εκτός από μίαν ενδεχόμενη διορθωτική επέμβαση στη στίξη απαγορεύεται οποιαδήποτε άλλη επέμβαση του φιλόλογου-εκδότη για μια πραγματική ή υποτιθέμενη «πληρέστερη κατανόηση του κειμένου» — και μάλιστα στην περίπτωση ενός «ατελούς», «ανολοκλήρωτου» και, γενικότερα, «αποσπασματικού» κειμένου: Στις περιπτώσεις αυτές, η ασάφεια, τα νοηματικά κενά, είναι μια *εγγενής* και εγγεγραμμένη στο κείμενο ιδιότητα του κειμένου — όπως άλλωστε, αν και για διαφορετικούς λόγους, στη μοντέρνα ποίηση (λογοτεχνία). Εδώ, κάθε άλλη, πλην των ανωτέρω, διορθωτική επέμβαση του φιλόλογου-εκδότη, με την ολοκλήρωση λ.χ. στίχων ή τμημάτων του κειμένου ή με τη συγκόλληση διαφορετι-

κών τμημάτων του ή από διαφορετικές φάσεις της γραφής του κ.τ.λ., και μάλιστα χωρίς τις προδιαγεγραμμένες φιλολογικές ενδείξεις, θα οδηγούσε, στην πραγματικότητα, σ' ένα κείμενο που δε βγήκε *ποτέ σ' αυτή τη μορφή* από τη γραφίδα του συγγραφέα του και που, ως εκ τούτου, δεν εκφράζει τη δεδηλωμένη «καλλιτεχνική βούλησή» του.

2. Ο κ. Στ. Αλεξίου επιάρεται (σ. 71-72) για τις εξαιρετικές επιδόσεις του στη «λογοτεχνική κριτική». Αλλά: ανάμεσα στις χιλιάδες λογοτεχνικές κριτικές, που έχουν γραφτεί από εκατοντάδες κριτικούς από καταβολής της «λογοτεχνικής κριτικής» (18ος αι.), δεν έχει βρεθεί ούτε ένας που να έχει επέμβει «διορθωτικά» σ' ένα κείμενο, σ' ένα ποίημα λ.χ., ή σ' ένα τμήμα ενός κειμένου, το οποίο αυτός απαξίωσε αισθητικά, ή, πολύ περισσότερο, που να πρότεινε την αποσιώπησή του ή την παράλειψή του από μίαν ενδεχόμενη αναδημοσίευση ή επανέκδοση της συλλογής ή του τόμου, στο πλαίσιο της οποίας/του οποίου είχε πρωτοπαρουσιαστεί, όπως ακριβώς αποτολμά και διαπράττει ο καινοφανής αυτός «εκδότης» του Σολωμού. Τα όρια ανάμεσα στη «λογοτεχνική» και τη «φιλολογική κριτική» είχε διαγράψει, ήδη στα 1931, μ' εξαιρετική σαφήνεια και εγκυρότητα, στο λαμπρό άρθρο του «Κριτική» ο Ι. Συκουτρής — και είναι ενδεικτικότερη η άγνοια ή η παραγνώριση του έργου του πρωτοπόρου εκείνου φιλόλογου εκ μέρους όχι μόνο του παλαιοημερολογίτη «εκδότη» του Σολωμού αλλά και εκ μέρους των νεότερων ελλήνων φιλόλογων, για την υπανάπτυξη των νεοελληνικών φιλολογικών σπουδών³⁴: «Με την λογοτεχνική κριτική έχει κοινόν η φιλολογική, ότι ασχολείται, όπως και εκείνη, με τα κείμενα, την μορφήν αυτών και το περιεχόμενον, διαφέρει όμως αυτής ότι, ενώ η λογοτεχνική κριτική ζητεί να εμβαθύνει εις την καλλιτεχνικήν κατανόησιν και καλαισθητικήν απόλαυσιν του κειμένου, διά να καταλήξη εις κρίσεις περί της αισθητικής (πολλάκις δε και φιλοσοφικής, ηθικής κ.λπ.) αξίας του έργου, και εργάζεται με εννοίας αξιολογικής (ωραίων, άσχημον, επιτυχές, πρέπον κ.λπ.), η φιλολογική κριτική αρκείται εις διαπίστωσιν πραγμάτων και γεγονότων, ανεξαρτήτως της αξίας ή απαξίας του έργου, εργάζεται δε με τας αντικειμενικωτέρας πάντως εννοίας του αληθούς, βεβαίου, γνησίου, εφθαρμένου κ.λπ.».

Σημειώσεις

1. *Γιώργος Βελουδής*, Σ' αναζήτηση του χαμένου Σολωμού, «Το Βήμα», 5.6.1994, σ. Β6 (40)· αναδημοσιεύτηκε στο: *Γ. Βελουδής*, Παράταιρα. Μελέτες, κριτικές, επιφυλλίδες, Δωδώνη, Αθήνα 1995, σ. 87-90 και 137-139.
2. *Στ. Αλεξίου*, Σολωμιστές και Σολωμός, Στιγμή, Αθήνα 1997. Στο εξής οι παραπομπές στις σσ. αυτού του βιβλίου εντός κειμένου.
3. Η κριτική μου λ.χ. στο γιο ενός έλληνα πολιτικάντη σχετικά με το ύψος του «tirage» μερικών ελληνικών βιβλίων στην Τουρκοκρατία προκάλεσε τη φασιστικότερη απαγόρευση (VERBOTEN!) κάθε συνεργασίας μου στο περιοδικό «Τα Ιστορικά» (συντακτική επιτροπή: Σπ. Ασδραχάς, Β. Παναγιωτόπουλος, Φ. Ηλιού). Σε μίαν άλλη περίπτωση, ο έλεγχος της αγραμματοσύνης δύο ή τριών «πανεπιστημιακών» εκ μέρους μου τους οδήγησε στον αποκλεισμό μου από μίαν Επιστημονική Εταιρεία, για να εξασφαλίσουν τη «σφραγίδα» της.
4. *Γιώργος Κεχαγιόγλου*, Εκδοτικά χαρακτηριστικά των τελευταίων δεκαετιών. Από τον υποκειμενισμό των «συνθετικών» σολωμικών ανθολογιών ως την ακρίβεια της «αναλυτικής» μεθόδου έκδοσης των κειμένων, *Μαντατοφόρος*, τεύχ. 41 (1996, Ι), σ. 63.
5. *Γιώργος Βελουδής*, Κριτικά, εκδοτικά και ερμηνευτικά ζητήματα στο Σολωμό, στο: *Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης*, Τομέας ΜΝΕΣ: Ζ' Επιστημονική Συνάντηση αφιερωμένη στην Ελένη Τσαντσάνογλου, Θεσσαλονίκη, 25-27 Απριλίου 1996 (τυπώνεται στα Πρακτικά της Συνάντησης).
6. *Κώστας Βάρναλης*, Ο Σολωμός χωρίς μεταφυσική, Στοχαστής, Αθήνα 1925, σ. 39-41.
7. *Peter Mackridge*, [κριτική του:] *Δ. Σολωμού*, Ποιήματα και πεζά, επιμ. Στ. Αλεξίου, 1994,

Byzantine and Modern Greek Studies, 19 (1995), σ. 268.

8. Στ. Αλεξίου, στο: Δ. Σολωμός, Ποιήματα και πεζά, Στιγμή, Αθήνα 1994, σ. 17.
9. Δ. Σολωμός, Άπαντα, τ. 3: Αλληλογραφία, επιμ. Λ. Πολίτης, Ίκαρος, Αθήνα 1991, σ. 87-89.
10. Κ. Π. Καβάφης, Αποκηρυγμένα ποιήματα και μεταφράσεις (1886-1898), επιμ. Γ. Π. Σαββίδης, Ίκαρος 1983 και Κ. Π. Καβάφης, Ατελή ποιήματα, 1918-1932, επιμ. R. Lavagnini, Ίκαρος, Αθήνα 1994· βλ. Και τις εύστοχες παρατηρήσεις της Lavagnini στις σσ. 22-25.
11. Λ. Χ. Ζώης, Λεξικόν ιστορικών και λαογραφικών Ζακύνθου, τ. Β', Αθήνα 1963, σ. 400 (λ. Πράχνω).
12. Γ. Ν. Χατζιδάκις, Μεσαιωνικά και νέα ελληνικά, τ. Α', Αθήνα 1905, σ. 276.
13. Γ. Ν. Χατζιδάκις, παραπάνω, τ. Β', Αθήνα 1907, σ. 127.
14. Solomos, Éloge de Foscolo et autres textes, traduits... par J. Peretti... présentés par O. Merlier, 2e éd., Éditions Filelfo, Tolentino 1966, σ. 15-16.
15. Γ. Βελουδής, Δ. Σολωμός, Ρομαντική ποίηση και ποιητική, Γνώση, Αθήνα 1989, σ. 69-70 και 410 (σημ. 9).
16. Στ. Αλεξίου, παραπάνω (σημ. 8), σ. 329-330 και 371-372.
17. Γ. Βελουδής, Δ. Σολωμός, παραπάνω (σημ. 15), σ. 34 και 405-406 (σημ. 23 και 24).
18. Γ. Βελουδής, Δ. Σολωμός, παραπάνω (σημ. 15), σ. 374-375.
19. Γ. Ν. Χατζιδάκις, παραπάνω (σημ. 12), τ. Α', σ. 333.
- 19α. Κωνστ. Ν. Γιαννούτσος, Συμβολή εις την γραμματικήν του ζακυνθίου γλωσσικού ιδιώματος, Αθήνα 25 (1913), 5. 200 (βλαστήμνια) και 202 (καλάμνια, ποτάμνια).
20. Γ. Π. Σαββίδης, Εισήγηση σε μια νέα ανάγνωση της «Γυναίκας της Ζάκυθος», Περίπλους, χρ. Γ', τεύχ. 9-10 (Καλοκαίρι 1986), σ. 22.
21. Γ. Π. Σαββίδης, παραπάνω, σ. 15.
22. Γ. Βελουδής, Σ' αναζήτηση του χαμένου Σολωμού, παραπάνω (σημ. 1), σ. 138-139.
23. Δ. Σολωμός, Άπαντα, τ. Α', Ποιήματα, επιμ. Λ. Πολίτης, 3η έκδ., Ίκαρος, Αθήνα 1971, σ. 242.
24. Γ. Βελουδής, Δ. Σολωμού «Στοχασμοί» στους «Ελεύθερους πολιορκισμένους», Εκδόσεις Περίπλους, Αθήνα 1997, σ. 55.
25. Γ. Βελουδής, Δ. Σολωμός, παραπάνω (σημ. 15), σ. 79-80.
26. Γ. Βελουδής, παραπάνω, σ. 307 και 435 (σημ. 39).
27. Γ. Βελουδής, παραπάνω, σ. 290-307 (και σ. 192-203).
28. Χρ. Παπάζογλου, Μυστικιστικά θέματα και σύμβολα στο *Carmen Seculare* του Διονυσίου Σολωμού, Κέδρος, Αθήνα 1995.
29. Γ. Βελουδής, παραπάνω (σημ. 15), σ. 291.
30. Ελ. Τσαντσάνογλου, Μία λανθάνουσα ποιητική σύνθεση του Σολωμού, Ερμής, Αθήνα 1982, σ. 46 και 49.
31. Στ. Αλεξίου, παραπάνω (σημ. 8), σ. 426, σημ. 30.
32. Γ. Κεχαγιόγλου, παραπάνω (σημ. 4), σ. 52.
33. Γ. Βελουδής, Γραμματολογία. Θεωρία λογοτεχνίας, 2η έκδ., Δωδώνη, Αθήνα 1977, σ. 210-234, ειδικότερα σ. 222-234.
34. Ι. Συκουτρής, Μελέται και άρθρα, Εκδόσεις Αιγαίου, Αθήνα 1956, σ. 173· για τις νεότερες απόψεις βλ. Γ. Βελουδής, Γραμματολογία, παραπάνω, σ. 372-373.

ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΣΟΛΩΜΟΣ

Περιοδικό "ΕΒΔΟΜΑΣ" 1884

Το περιβάλλον και η εποχή του

Επιμέλεια: ΔΙΟΝΥΣΗΣ ΒΙΤΣΟΣ

Αν αναζητάς τη γαλήνη έξω από τον εαυτό σου και απ' ό,τι είναι σωστό, άδικα την αναζητάς. Πρέπει να την αναζητήσουμε με τον ορθό τρόπο πριν μας πάρουν τα γεράματα.

Επιστολή προς Δημήτριο Σολωμό, 20.7.1838

Όλες αυτές οι συγχύσεις του μυαλού, που το κάνουν να μην μπορεί να δει έξω από το κυκλικό όριό του που το ίδιο έθεσε, σου στερούν την αληθινή μορφή των πραγμάτων. Χαλάρωσε... και θα διακρίνεις τα πάντα.

Επιστολή προς Δημήτριο Σολωμό, 4.3.1844

Το Οικόσημο της οικογένειας Σολωμού

ΟΙ ΠΡΩΤΕΣ ΣΤΡΟΦΕΣ ΤΟΥ Ύμνου εις την Ελευθερίαν έγιναν Εθνικός Ύμνος της Ελλάδας, μετά το θάνατο του ποιητή και σχεδόν εξαιτίας διαφόρων συγκυριών της εποχής. Δεν ξέρω αν ο Σολωμός θα επιθυμούσε τον τίτλο του Εθνικού Ποιητή ως μνηστή της γενναιότητας και της αυτοθυσίας — αλλά και της σκληρότητας — των Ελλήνων χάριν της εδαφικής ελευθερίας, όπως δηλαδή έχει καθιερωθεί στη συνείδηση της πλειοψηφίας των Ελλήνων.

Βεβαίως, θα τον ενδιέφερε να κατορθώσει να συντελέσει στη δημιουργία μιας εθνικής γλώσσας που να στηρίζεται στη λαϊκή λαλιά και όχι σε εγκεφαλικά κατασκευάσματα.

Βεβαίως, θα τον ενδιέφερε να δει το έθνος των Ελλήνων ελεύθερο, χωρίς όμως η εδαφική ελευθερία να προχωρά χωριστά από την ηθική και την πνευματική. Ήθελε ένα έθνος θεμελιωμένο πάνω στην ομόνοια των Ελλήνων και στηριγμένο πάνω στα κόκαλα των προγόνων τους, όχι μόνον εκείνων που έπεσαν στις μάχες της Επανάστασης του '21, ούτε μόνον εκείνων που πέθαναν εν καιρώ πολέμου.

Τι συνέβη όμως στην πραγματικότητα με το Σολωμό; Ό,τι συνέβη μοιάζει να φανερώνει ότι ο Διονύσιος Σολωμός σχεδόν διέλαθε κι έγινε εθνικός ποιητής του νεότερου ελληνικού κράτους.

Ο Σολωμός, που δεν είχε άλλο στο νου του «πάρεξ ελευθερία και γλώσσα», αναγορεύτηκε εθνικός ποιητής ενός κράτους το οποίο συγχρόνως με τη δική του αναγόρευση αναγόρευσε ως εθνική γλώσσα την καθαρεύουσα, το εγκεφαλικό δηλαδή κατασκευάσμα των μισητών στον ποιητή σοφολογιότατων, καταδικάζοντας έτσι τους Έλληνες να μην μπορούν στην πλειοψηφία τους να διαβάσουν ούτε το πιο απλό επίσημο έγγραφο ούτε την πιο απλή ειδηση μιας εφημερίδας. Ό,τι δηλαδή ο ποιητής δεν ήθελε να συμβεί.

Ο Ύμνος του, στον οποίο αφιερώνει ένα ιδιαίτερα μεγάλο μέρος του για να καταδικάσει την αδελφοκτόνο για τους Έλληνες διχόνοια, ανακρούστηκε πανηγυρικά κι επίσημα — αν και στις πρώτες του μόνο κι ανώδυνες στροφές είναι αλήθεια — σε εθνικούς διχα-

σμούς κι εμφυλίου πολέμου και σε όλες τις άλλες αδελφοκτόνους για τους Έλληνες περιόδους που μεσολάβησαν από το 1864 μέχρι σήμερα. Όπως ανακρούστηκε σε όλες τις δουλοπρεπείς υποδοχές των επισήμων εκπροσώπων των ισχυρών χωρών, οι οποίοι ήρθαν για να διαφεντέψουν — επ' ωφελεία τους φυσικά — τα ελληνικά συμφέροντα, παρ' ότι ο Ύμνος στο μεγαλύτερό του μέρος καταδικάζει αυτή ακριβώς τη συμπεριφορά των μεγάλων δυνάμεων απέναντι στο ελληνικό έθνος.

Έτσι, τι εικόνα περί Σολωμού σχηματίζεται στο μυαλό της πλειοψηφίας των κατά εποχές νεοελλήνων υπηκόων; Η εικόνα ενός Σολωμού — συνθέτη παιάων, το πολύ — και ποιητή κάποιων ανώδυνων τραγουδιών όπως η Ξανθούλα, η Αγνώριστη κι η Φαρμακωμένη.

Το υπόλοιπο έργο του παρέμεινε στη σκιά. Δεν ταίριαζε με τη φύση και τις θέσεις του ελληνικού κράτους το να διαδοθεί ο Διάλογος, είτε η Γυναίκα της Ζάκυθος, είτε οι Ελεύθεροι Πολιορκισμένοι, ενώ αποτελούσε ταμπού η αναφορά στην αιμομικτική σχέση του Λάμπρου.

Ταμπού αποτελούσε και η προσωπική ζωή του ποιητή. Και αντί να καταβληθεί προσπάθεια να τον κατανοήσουμε ως άνθρωπο, αποκρύφτηκε η γεμάτη τραγικότητα ζωή του. Και τι πιο τραγικό μπορεί να συμβεί σ' έναν άνθρωπο από το να προδοθεί από την ίδια τη μητέρα του κι από τον αδελφό του, στον οποίο μάλιστα είχε προσφέρει τα πάντα;

Είναι λοιπόν φυσικό ν' αναρωτιέται αυτή η πλειοψηφία σήμερα, που οι ερωτήσεις γίνονται πιο εύκολα, για την αιτία που ο Σολωμός θεωρείται εθνικός ποιητής, υπονοώντας συχνά τη δήθεν απαξία του έργου του.

Ο Διονύσιος Σολωμός είναι ασφαλώς ο εθνικός ποιητής της Ελλάδας, αλλά για εντελώς διαφορετικούς λόγους από εκείνους για τους οποίους καθιερώθηκε, εντελώς διαφορετικούς από εκείνους που όλοι πιστεύουμε. Αίτημα συνεπώς του έτους Σολωμού δεν μπορεί παρά ν' αποτελεί η όσο το δυνατόν ευρύτερη δημοσιοποίηση τόσο του συνόλου του έργου του, όσο και της ίδιας της προσωπικότητάς του ποιητή.

Κι ένας ποιητής, όσο μεγάλος κι αν είναι, καθίσταται εθνικός, δηλαδή περνά στη συνείδηση του ευρέως κοινού ως μεγάλος, στο βαθμό που μπαίνει στην καθημερινότητα όσο το δυνατόν περισσότερων αποδεκτών της ποίησής του. Ας θυμηθούμε πόσο μέσα στην καθημερινότητα της εποχής τους ήταν τα ομηρικά έπη, που, ως γνωστόν, προέκυψαν ως ψυχαγωγικά άσματα των συναθροίσεων των αρχαίων. Ας θυμηθούμε πόσο κέρδισε στα σύγχρονα χρόνια η υψηλή ποίηση όταν μπήκε μέσω της μελοποίησής της από σπουδαίους συνθέτες — όσες ενστάσεις κι αν υπάρχουν σ' αυτό — στην καθημερινή ζωή μας. Ας θυμηθούμε πόσο αγαπήθηκε κι ο ίδιος ο Σολωμός στον τόπο του, όταν ποιήματά του, ακόμα κι ο ίδιος ο Ύμνος, μελοποιήθηκαν και τραγουδήθηκαν σε ζακυνθινές ταβέρνες.

Ένας ποιητής όμως μπαίνει στην καθημερινότητά μας μέσα από τη δική του καθημερινότητα. Παλιότερα που η ποίηση ήταν πολύ πιο δημοφιλής, ο κόσμος ήξερε και την αφορμή — που δεν ήταν πάντα μέσα στο πλαίσιο της αστικής ηθικής — που ο ποιητής είχε γράψει το κάθε ποίημα. Η τολμηρή καθημερινότητα του Καβάφη όχι μόνον έγινε αποδεκτή από τη συντηρητική ελληνική αλλά και ευρωπαϊκή κοινωνία, αλλά και βοήθησε στο να γίνει ο ίδιος «αγαπημένος ποιητής». Η καθημερινότητα του Διονυσίου Σολωμού είναι πολύ γλυκιά. Ήταν ένας άνθρωπος που ένωσε κι αντιμετώπισε τον πόνο και τη μοχθηρία των άλλων με τρόπο απόλυτα ανθρώπινο. Είναι αναγκαίο να το κρύβουμε; Γιατί ο ποιητής, γιατί ο εθνικός ποιητής δε θα πρέπει ν' αντιδράσει όπως όλοι μας, όταν θεωρεί πως τον προδίδει η ίδια του η μάνα, όταν κινδυνεύει με κοινωνικό και ηθικό αφανισμό από τον άνθρωπο που σπούδασε και ευεργέτησε, όπως δεν όφειλε, μόνο και μόνο από το περίσσειμα της ψυχικής γενναιοδωρίας του; Γιατί να μην απομακρύνεται από τη χυδαιότητα της κοινωνικής υποκρισίας, γιατί να μη μάχεται τους ευτελείς; Γιατί να μην ψάχνει τρόπους να καταπράινει τον πόνο του; Γιατί δηλαδή δε θα πρέπει να είναι ένας άνθρωπος όπως όλοι εμείς;

Και μπορεί άραγε να είναι πραγματικός, ειλικρινής και ευαίσθητος ποιητής κάποιος που έχει απομακρυνθεί από τα ανθρώπινα πάθη, δηλαδή την ίδια τη ζωή, την πηγή της ποιήσής του; Δηλαδή, μήπως ο Σολωμός είναι ανυπέρβλητος ακριβώς επειδή ήταν τόσο ανθρώπινος και γήινος στην καθημερινή του συμπεριφορά;

Άλλωστε το πιστοποιητικό της προσωπικότητας ενός δημιουργού είναι αυτό το ίδιο το έργο του και όχι οι καθημερινές του εκδηλώσεις και αντιδράσεις. Αν και στην περίπτωση του Σολωμού, ένας Ζακυνθινός μπορεί κάλλιστα να διαπιστώσει πως ο ποιητής δεν είναι παρά ένας Επτανήσιος που πολλές φορές έχει συναντήσει, που πολλές φορές του έχει παραχωρήσει την κατανόησή του και στον οποίο σε κάθε περίπτωση απονέμει το σεβασμό που του πρέπει.

Στις μέρες μας τα πράγματα έχουν αλλάξει. Η δημοτική έχει καθιερωθεί και προσπαθεί να ισοροπήσει. Τα ταμπού έχουν πέσει. Η νέοι άνθρωποι αναζητούν την αλήθεια στα φανερά. Την πραγματική έννοια της ελευθερίας. Δεν είναι όμως διατεθειμένοι να την αναζητήσουν και στο έργο κάποιου δημιουργού που δεν αισθάνονται δικό τους, ανθρώπινο και καθημερινό. Ούτε από βιβλία με σοβαροφάνεια κι ακαδημαϊσμό ή παρωχημένη αισθητική. Οι νέοι αγαπούν τον Καβάφη, αγαπούν και την Κική Δημουλά. Γιατί να μην αγαπήσουν και το Σολωμό; Όλοι μπορούν να κατανοήσουν την ποιότητα, αρκεί να τους τη δείξει κανείς με το σωστό τρόπο.

Το αφιέρωμα αυτό θέλει να συντελέσει στο να φέρει τον αναγνώστη σε επαφή με την καθημερινότητα του Εθνικού Ποιητή. Εκείνη της κοινωνίας στην οποία γεννήθηκε κι έζησε, εκείνη των χώρων μέσα στους οποίους έζησε, εκείνη της εποχής η οποία τον εξέθρεψε. Τόποι, ήθη, απόψεις, περιβάλλον και κυρίως πρόσωπα που πέρασαν από τη ζωή του Διονυσίου Σολωμού. Βεβαίως, το θέμα δεν εξαντλείται εδώ. Πολλά από την εποχή και το περιβάλλον του, τα οποία είναι ήδη γνωστά και πολυσυζητημένα, δεν κρίναμε σκόπιμο να τα επαναλάβουμε.

Αν με το αφιέρωμα αυτό καταφέρουμε να γίνει στα μάτια μας το πρόσωπο του Σολωμού λιγότερο θολό, θα έχουμε καταφέρει κάτι. Αν δώσει αφορμές και για περαιτέρω έρευνα τόσο το καλύτερο.

Όπως και να έχει το πράγμα, θεωρήσαμε το θέμα «Διονύσιος Σολωμός, το περιβάλλον και η εποχή του» πιο χρήσιμο ως συμβολή του «Περιπλου» στο Έτος Σολωμού, από μια ακόμα αναφορά στο καθαυτό έργο του. Βέβαια, όπου μας προέκυψαν σοβαρά σημερινά σολωμικά θέματα δεν τα απαρνηθήκαμε αλλά εκδοτική αδεία — μπορείτε να το πείτε και εκδοτική αυθαιρεσία — τα περιλάβαμε κι αυτά.

Άλλωστε, την κοινωνία, στην οποία το έργο ενός δημιουργού εξακολουθεί να προκαλεί έρευνες, συζητήσεις και αντεγκλήσεις, δεν μπορούμε παρά να την πούμε κοινωνία του, όσο μακριά κι αν απέχει από εκείνη που έζησε ο ποιητής. Και την εποχή της, εποχή του.

Για όλα τα θέματα βρισκόμαστε μέσα στο σκοτάδι. Οι δικαστές δεν ξέρουν ποια θα είναι η τύχη τους, τα δε σχολεία έχουν δυναμίτη κάτω από τις έδρες. Το μόνο που τους νοιάζει είναι η Οικονομία. [...] Κι εγώ πιστεύω βαθιά πως να ξέρει κανείς και να μην ξέρει είναι πια το ίδιο. Και σε πολλές περιπτώσεις είναι προτιμότερο το δεύτερο. Πιο μεγάλη αξία έχει μια πεντάρα από μια επιστήμη. Γι' αυτό και δεν είναι τυχαίο που οι άνθρωποι ιδρώνουν και κρυώνουν για να μαζεύουν πεντάρες. Δεν είμαι τρελός για να μην μπορώ να δω πως, αν δεν είχα ούτε πεντάρα, οι έγκριτοι κριτικοί των νησιών μας θα βρισκανε τους στίχους και τα πεζά μου ίδια με τον Ροΐδη. Αλλά επειδή έχω καμιά πεντάρα είναι πρόθυμοι να τους βρουν καλούς, έστω κι αν είναι χειρότεροι κι από του Ροΐδη. Ζήτη λοιπόν και πάλι ζήτω οι πεντάρες...

Επιστολή προς Ιωάννη Γαλβάνη, 26.10.1833

Νικόλαος Μάντζαρος

- (1) – Τέλειας είναι διάπλασης φυσικής.
- (2) – Εξαιρετική ελαστικότητα και λεπτότητα του νευρικού συστήματος, τον κάνει υπερευαίσθητο στην αρμονία των ήχων. Ικανό να νιώσει τη μουσική υπεράνω όλων, όντας, από τη φύση, γεννημένος μουσικός.
- (3) – Διαθέτοντας οξύτατη και υπέροχη αίσθηση και φαντασία, αποτυπώνει στο πνεύμα το αντικείμενο στο οποίο προσηλώνεται. Το αποσυνθέτει και ταυτόχρονα το ανασυνθέτει, διεισδύοντας στην ουσία και δρέποντας την αλήθεια χωρίς να το επιζητήσει. Η αλήθεια μπαίνει μέσα του, φυσιολογικά, με τη μορφή μιας περιεκτικής ιδέας.
- (4) – Θα μπορούσε να λεχθεί ότι η αίσθηση, μέσα του, γίνεται το συνολικό αντικείμενο που μιλάει στο πνεύμα του.
- (5) – Χάρη σε μια θαυμαστή ρυθμική-αρμονική έφεση της διάνοιας, το αληθινό αποκαλύπτεται μέσα του, μεμιάς, διαισθητικά. Με σημάδια αυθεντικά, ανάλογα με τη φύση του αντικείμενου που παρατηρεί, όπως εκείνο ξεπετιέται από τα απειροελάχιστα άκρα ή από τις ρίζες για να ολοκληρωθεί. Για το λόγο αυτό, μέσα του, αντικείμενο, ιδέα και όνομα σχηματίζουνε μια τέλεια τριάδα. Μια τριάδα αρμονική, ταυτόχρονη, αδιαίρετη.
- (6) – Όσο πιο αφηρημένη είναι μια ιδέα τόσο, εκφράζοντάς την, τη συγκεκριμενοποιεί με το λόγο. Την παρουσιάζει στο πνεύμα των άλλων: καθαρή στο βάθος της, απλή στην πολυπλοκότητά της, θεωρητικά αληθέστατη.
- (7) – Κάθε ιδέα του, αποτελεί οντότητα νέα κατά την ουσία και τον τρόπο που τη βλέπει. Και κάθε λέξη του, αποτελεί ζωτικό μέσο προορισμένο, ζωηρά, να εντυπωσιάσει το πνεύμα και την ακοή. Καθώς σ' αυτόν, η λέξη μάλλον από το πνεύμα βγαίνει παρά από το στόμα. Το πνεύμα, όντας γεμάτο από την ιδέα, εμψυχώνει από αυτήν το λόγο, που μέσα του είναι σκέψη.
- (8) – Στις δυνατότητες των φωνητικών του οργάνων οφείλει την ποιότητα της φωνής του. Που είναι αρμονική, ευλύγιστη, εκφραστική, ικανή να εμπνεύσει και έτοιμη ν' αποδώσει την τονικότητα των

στίχων του. Ενστικτωδώς, γι' αυτό, δημιουργεί το μεγαλύτερο μέρος τους τραγουδώντας. Αυτοσχεδιάζοντας δηλαδή μελωδίες, στις οποίες ακούγεται η έκφραση της ποιητικής ιδέας συγκεκριμενοποιημένη από ένα ηχηρό πνεύμα.

(9) – Έχοντάς τον πολλές φορές ακούσει να δημιουργεί έτσι, κατάλαβα ότι σχηματίζει την ποιητική αρμονία με την αλληλουχία των τόνων που αρθρώνει χρησιμοποιώντας μια καταπληκτική και αρμονικότερη ποικιλία αυτοσχεδιασμών. Από τις πιο πάνω αρθρώσεις, βγαίνουν λόγοι απλούστατοι, από μόνοι τους ικανοί να εκφράσουν το ρυθμό, την ιδέα και την αρμονία του στίχου.

(10) – Καθώς, κάποτε, μου απάγγελλε αποσπάσματα ενός νέου εθνικού ποιήματος ανομοιοκατάληκτου (που μια μέρα θα δείξει τη δύναμη που ήξερε να υψώνει την τέχνη), εντυπωσιάστηκα! Εντυπωσιάστηκα, τόσο από την απόλυτα νέα για το αφτί μου μετρική, όσο από τις τονικές αρμονίες. Τελικά, ενώ μετριόφωνα μου έλεγε πως του φαινόταν πως βελτιώνει τούτο το μέτρο ή εκείνο, αναγκάστηκα να του παρατηρήσω ότι δεν είχε επίγνωση του τι έκανε. Παρακινημένος από μένα, τότε, λες και μιλούσα σ' έναν τρίτο, σκέφτηκε την ομορφιά του στίλ της ποιητικής αρμονίας του και άρχισε την πράξη του να συνειδητοποιεί. Αυτή η μετρική μπορεί κανείς να πει ότι προσφέρει, σχετικά με το ρυθμό, οποιαδήποτε δυνατή παραλλαγή του μουσικού χρόνου. Παρουσιάζοντας ρυθμικές συνηχίες νέες, που προκύπτουν από τους αρμονικότερους συνδυασμούς των μακρών και των βραχέων, ο ποιητής μας παραλλάσσει τον τονισμό του στίχου. Δίνοντας την αρμόζουσα, την αληθινή ηχητική μορφή στη σκέψη ή, ενίοτε, σχηματίζοντας βάσεις νέες, πολυσύλλαβες, μιας τονικότητας μοναδικής, ανήκουστης, ωραιοτάτης.

(11) – Αυτοσχεδιαστής της σκέψης του, με έμπνευση άμεση και στιγμιαία, είναι αληθινός ρομαντικός ποιητής. Τα ποιήματά του στην ενότητά τους προσφέρουν λειτουργία λυρική, επική και δραματική σ' ένα ιδεώδες αφ' εαυτού αληθινό, απόλυτα νέο και τέλειου ύφους.

Τα χαρακτηριστικά των πλασμάτων της φαντασίας του είναι: πρωτοτυπία, βάθος, απλότητα και ρομαντισμός.

(12) – Ικανός είναι να εισδώσει σε όποια, και όσο ψηλή, περιοχή της επιστήμης και μάλιστα ευκολότερα όσο λιγότερα κατέχει στοιχεία. Όπως επίσης και κάθε τέχνης, όπου συλλαμβάνει απόλυτα τη δημιουργική πράξη του αριστουργήματος. Ξαναδημιουργώντας το μέσα του, ανακαλύπτει με τις προσωπικές του δυνάμεις ό,τι περικλείει αληθινό και μυστικό και μαζί το σφραγίζει με την πράξη του.

(13) – Πάντα στις πνευματικές του θέσεις: κάθετος!

(14) – Όταν δημιουργεί, δε μιμείται αλλά εφευρίσκει!

(15) – Όσο πιο πρωτότυπος είναι στη δημιουργία του, τόσο αργεί να την τιθασεύσει καθώς, ζωηρή, διατηρείται στο πνεύμα του η ιδέα από την οποία αδυνατεί να ελευθερωθεί αν εκείνη δεν ηρεμήσει.

(16) – Ικανός είναι να επηρεάσει το συνάνθρωπό του, προσηλώνοντάς τον απόλυτα, διεγείροντάς τον ζωηρά τη συμπάθειά του, εντυπωσιάζοντάς τον όσο αντέχουν, εκείνου, οι δυνάμεις.

(17) – Έτοιμος και σθεναρός στο να δώσει την προσοχή του σε ό,τι μπορεί να τον ενδιαφέρει: ανυπόμονος και οργίλος στο ν' ανεχθεί την κενότητα.

(18) – Μου λέει, συχνά, ότι δημιούργησε ποιητικά με μουσική έμπνευση. Γι' αυτό νιώθω βεβαιότατος! Πιστεύω, μάλιστα, ότι τα πιο πρωτότυπα και αφηρημένα μέρη των ποιημάτων του, που υποστηρίζει ότι προκύψανε χωρίς καμία συνθετική προπαρασκευή, από τέτοιες προέρχονται εμπνεύσεις. Οι εμπνεύσεις αυτές πιστοποιούν κάποια καλλιτεχνικά κέντρα μυστικά, στα οποία κατευθύνεται με ορμή κυνηγώντας, ταυτόχρονα, διάφορα αξεδιάλυτα αντικείμενα.

(19) – Αληθινός, ζωηρότατος και πάντα πρωτότυπος στις εικόνες που πραγματοποιεί, με τρόπο εντελώς νέο για τη, μέχρι σήμερα, γνωστή τέχνη. Θα έλεγε κανείς: ψυχές και σώματα που ζούνε ταυτόχρονα.

(20) – Μεταξύ των υπερβατικών τάσεων της φαντασίας του υπάρχει μία που,

κάποτε, μπορούσε να γίνεται νοσηρή. Είναι εκείνη του να ιδεάζεται, με επιμονή, ασθένειες από τις οποίες ενδεχόμενα θα υπέφερε.

(21) – Είναι μπορετό να απατηθεί από την καλή του πίστη αλλά και από τις καχυποψίες του: εκείνη ενός άπειρου παιδιού, εκείνες ενός αρχιπανούργου. Έτσι, κάποτε, δεν αξιολογεί στην πρώτη περίπτωση την υποκρισία και στη δεύτερη την αφέλεια.

(22) – Έχει την τάση να πλησιάζει ανοιχτόκαρδα τα πρόσωπα της υπηρεσίας του. Τα ίδια πρόσωπα, ωστόσο, κινδυνεύουν να υποστούν την οργίλη συμπεριφορά του για κάποιο μικρό, τυπικό, παράπτωμα. Γι' αυτό, πάντως, μετανιώνει και προσπαθεί τα πράγματα ν' αποκαταστήσει.

(23) – Σταθερό και ζωηρότατο, μέσα του, είναι το αίσθημα της φιλίας. Αγαπάει εγκάρδια τους φίλους του, νιώθοντας τα καλά και τα κακά τους σαν δικά του. Γι' αυτό, κάποτε, δοκιμάζει τις πιο έντονες συγκινήσεις.

(24) Αρκεί, ένα πρόσωπο που αντιπαθεί, να δυστυχήσει για ν' αρχίσει να το αγαπάει.

(25) – Όντας μετριόφρων υπερβολικά, συχνά αδυνατεί ν' αξιολογήσει τον έπαινο. Προερχόμενο από φίλο τον θεωρεί υπερβολή, από άλλους: κολακεία.

(26) – Είναι επιρρεπέστατος στο γέλιο και μάλιστα το ξεκαρδιστικό: φτάνοντας καμιά φορά στα όρια νευρικού σπασμού. Άλλο τόσο εύκολος είναι στο κλάμα, για την παραμικρή ψυχική συγκίνηση. Αυτή η αντίθεση που, κάποιες φορές, εναλλάσσεται στιγμιαία δείχνει τη μεγάλη ευαισθησία των νεύρων του: αλλά και την ισορροπία του οργανισμού του.

(27) – Χάρη σε μια ενόραση, εντελώς διαισθητική, είναι ικανός να βλέπει στο μέλλον.

(28) – Είναι χαριτωμένα περιπαιχτικός και κυρίως μίμος.

(29) – Η συχνότητα και η ποικιλία της αφηρημάδας που πέφτει ο λογισμός του, κάποτε, τον κάνει να μην ξέρει τι θέλει. Συχνά είναι ανακόλουθος στις επιθυμίες του, νιώθοντας ταυτόχρονα, λανθάνουσες, άλλες αντίθετες. Για παράδειγμα: πολλές φορές επιθυμεί τη συντροφιά του φίλου και δοκιμάζει, βλέποντάς τον, ευχαρίστηση μεγάλη. Σε λίγο, όμως, μια αφηρημάδα που τον θέλει ολότελα δικό της, τον κάνει να επιθυμεί τη μοναξιά. Χωρίς να του το εκφράσει, τότε, του το διαμηνύει μ' ένα παίξιμο του ματιού.

(30) – Είναι ικανός, όταν διαισθάνεται ή εμπνέεται, να περάσει από την αρχική φυσιολογική κατάσταση στην πιο ακραία αντίθεση. Και από εκεί, αβίαστα, σε άλλη. Και όσο εισδύει στη διαίσθηση, τόσο ελευθερώνονται οι αισθήσεις του για να ξεχωρίσει οποιοδήποτε αντικείμενο.

(31) – Είναι ικανός, με δυνάμεις θαυματουργές, να διατηρεί τη φυσικότητά του. Γι' αυτό θα μείνει για πάντα παιδί αγνότητα, νεαρός στις δυνάμεις της καρδιάς και του νου και γέρος στη σοφία της σκέψης.

(32) – Μη ανεκτικός μικρών παρενοχλήσεων, είναι καρτερικότερος στις μεγαλύτερες συμφορές. Έτοιμος είναι, όποτε τύχει, να νιώσει το θάνατο του σώματος σαν ζωή του πνεύματος! Στρέφει συχνά, μυστικά, τη σκέψη και την αγάπη του στον ωραίο κόσμο που τον προσμένει. Γιατί οι βαθύτερες διαισθήσεις που χαρακτηρίζουν το πνεύμα του, βρίσκονται στην αιωνιότητα και στο άπειρο.

(33) – Είναι απόμακρος από εξωτερικά τυπικά αλλά αισθάνεται, έντονα, τη θρησκεία. Τρεις αγάπες τρέφει στην ψυχή του: του Θεού, του πλησίον και κάθε χριστιανικής αρετής.

(34) – Απλός και ανοιχτός στους τρόπους, αντιτίθεται σε κάθε προσποίηση. Είναι εχθρός της ψευτιάς που, ίσως, περισσότερο από καθετί τον απωθεί.

(35) – Γεννημένος είναι να ζει μακριά από τον κόσμο, με τον εαυτό του ή με τα παιδιά. Μολονότι αγαπάει τον άνθρωπο και αισθάνεται ζωηρό τον πόθο να φανεί χρήσιμος.

(36) – Ζώντας μοναχός όσο γίνεται περισσότερο, διατηρεί άθικτο το ένστικτό του. Του οποίου κύρια χαρακτηριστικά είναι: η αγνότητα, η ταπεινοφροσύνη, η γαλήνη, η αγαθοεργία, η μεγαλοψυχία και η δικαιοσύνη. Καθώς και μια παιδιά-

στική αθωότητα, περισσότερο από κάθε άλλο, ικανή να του εξασφαλίζει την ηρεμία.

(37) – Όσο υψώνεται στη δημιουργία τόσο, μυστικά, νιώθει τα τρία πρώτα χαρακτηριστικά του ενστίκτου του. Μέσα σ' αυτά, μετά τη δημιουργία, αναπαύεται σαν παιδί ξανοιγμένο σε ευχάριστο όνειρο, με το πνεύμα κρυφά στραμμένο στο Θεό.

(38) – Είναι προορισμένος, από τη φύση του άγνωστου εαυτού του, να οδηγεί σε προστριβή συνεχή τις πνευματικές του δυνάμεις. Δημιουργώντας, αυτές αυξάνονται όσο περισσότερο εμπνέεται από τη διαίσθηση, κάνοντάς τον ικανό να νιώσει συνειδητά τον εαυτό του.

(39) – Αγαπάει τον άνθρωπο όσο περισσότερο τον βλέπει· αλλά και τον πλάθει στη φαντασία του.

(40) – Μια απλή ανθρώπινη επαφή είναι ικανή να τον ταραξεί και να τον οδηγήσει στην υπερβολή. Σε τρόπο που να μην μπορεί να συνέλθει χωρίς προσπάθεια.

(41) – Είναι ικανός να ξεγεραθεί από τα πάθη και στο βρασμό τους να φτάσει στις πιο βίαιες υπερβολές. Επανακώνοντας ωστόσο συνείδηση των πράξεών του, μετανοεί και κρίνει τον εαυτό του αυστηρά.

(42) – Αυτά που λεχθήκανε για το φίλο, είναι όσα μπόρεσα να δω μέχρι τα τώρα. Εγώ που, περισσότερο από τον όποιον άλλο, πέρασα κοντά του ένα μέρος της ζωής. Τελικά, σε βάλος δεν θα μπορέσει να εισχωρήσει στην ύπαρξή του. Ούτε ο ίδιος θα φθάσει να γνωρίσει απόλυτα τον εαυτό του. Και τούτο, γιατί το πνεύμα του διαρκώς αναπτύσσει φρέσκιες δυνάμεις και ανανεώνεται.

Παραπομπές

- 1-2. Ελλείπουν.
- 3. Διαθέτει ζωηρές και ισχυρές ρυθμικές-αρμονικές ικανότητες. Μια μέρα μου ζήτησε να του δώσω ιδέα γενική της, λεγόμενης, μουσικής Φούγκας· ή του ελεύθερου και αυθόρμητου νόμου που δημιουργεί την ενότητα στο καλλιτεχνικό αρμονικό ποίημα. Μόλις του προσδιόρισα τους όρους: Θέμα, Αντιθέμα, Απάντηση, Ανταπάντηση, Ζεύξιμο, Συνοδεία, Παραλλαγή, Δομή κ.λπ., εκείνος με μάτι φεγγερό, βρέθηκε έτοιμος να εκφράσει την πράξη αλλά και την αφηρημένη ιδέα. Για μέγιστή μου έκπληξη, στη στιγμή, με καθαρότατο λόγο, συγκεκριμενοποίησε μια Φούγκα φωνών και οργάνων που με εντυπωσίασε.
- 4. Ακατανόητο.
- 5. Στα ιταλικά φιλολογικά και επιστημονικά ιδρύματα, σε σύντομο χρόνο και σε ηλικία αρκετά νεανική, καλλιέργησε και ανέπτυξε τους σπόρους του ανθρώπινου επιστητού. Έκτοτε, τίποτα δεν υπήρξε γι' αυτόν καινούριο· και τίποτα δεν ακούστηκε από το στόμα του παλιό. Ευρισκόμενος με το πνεύμα προσηλωμένο στο άπειρο και στο μεγάλο ποίημα της δημιουργίας, προσπαθεί να κάνει κάθε νέο του ποίημα, εδώ, μέρος εκείνους. Και τέτοιος Επιδιωρητής του αιώνα, στον κόσμο αποκαλύπτει ανακαλύπτοντας.
- 6. Όταν περνάει από τους σκοπούς, αμέσως, σε τρεις χρόνους του παρουσιάζουν όπλα για να τον τιμήσουν· επαναληπτικά· όσες φορές και να περάσει προς τους. Και με την έγκριση των αξιωματικών τους δίχως, ούτε αυτοί ούτε εκείνοι, να τον γνωρίζουνε.

Σημείωμα του μεταφραστή

Ο Σπύρος Δε Βιάζης, το 1880, μαζί με τα τότε γνωστά «Άπαντα του Σολωμού»^(α), εξέδωσε μια σειρά από παρατηρήσεις του Κερκυραίου μουσουργού Νικόλαου Χαλικιόπουλου-Μάντζαρου που αφορούσαν τον ποιητή. Το κείμενο Δε Βιάζης έχει χρονολογία 1850 και θεωρήθηκε, εσφαλμένα πιστεύω, σαν αντίγραφο. Ο Ντίνος Κονόμος, το 1957, δημοσίευσε το σωζόμενο πρωτότυπο^(β) με χρονολογία 31 Δεκεμβρίου 1848^(γ), μαζί με πρόχειρη μετάφραση («ανάγνωση») του καθηγητού Γ. Ζώρα.

Τα χειρόγραφα, σύμφωνα με σημείωμα του Γ. Ζώρα^(δ), έχουνε κάποιες διαφορές ενώ

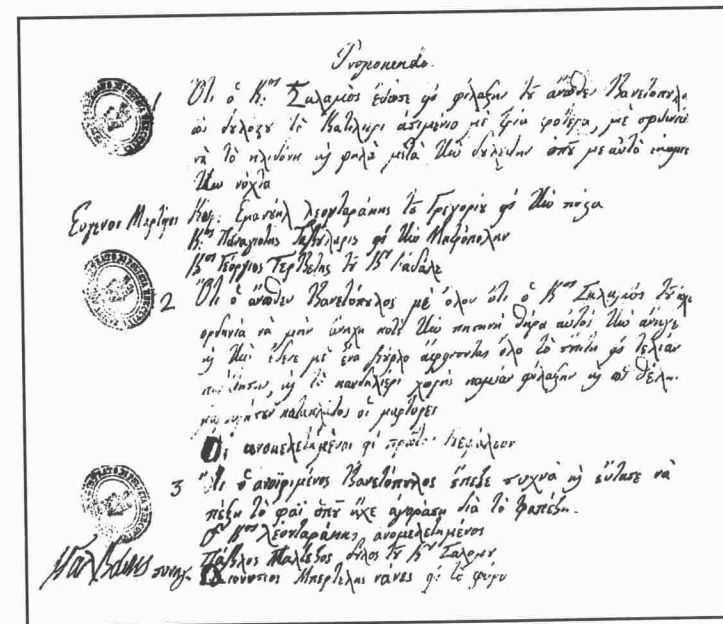
στο κείμενο Δε Βιάζης παραλείπονται 6 παραπομπές. Ο Ντίνος Κονόμος, τέλος, σχολιάζει τη διαφορά των τίτλων. Εκείνος του σωζόμενου πρωτότυπου είναι συνοπτικός: Cenni sul Conte Solomos («Σημειώσεις για τον κόντε Σολωμό»), ενώ εκείνος του χειρόγραφου Δε Βιάζης πολύ διεξοδικότερος: «Εκθέτοντας τον τρόπο που είδα την προσωπικότητα του φίλου μου, ισχυρίζομαι ότι δεν έχω πρόθεση να πλέξω εγκώμιο. Ζητώ να διατυπώσω, πραγματικά, εκείνα που μέσα του μπόρεσα ν' ανακαλύψω μετά από 22, περίπου, χρόνια στενής φιλίας. Και να τι μου προέκυψε».

Από τη διαφορά των τίτλων αλλά και από την αναφορά των 22 χρόνων φιλίας^(ε), ισχυρίζομαι ότι και το χειρόγραφο Δε Βιάζης είναι πρωτότυπο, δυο χρόνια μεταγενέστερο, κάπως αναθεωρημένο από τον Μάντζαρο.

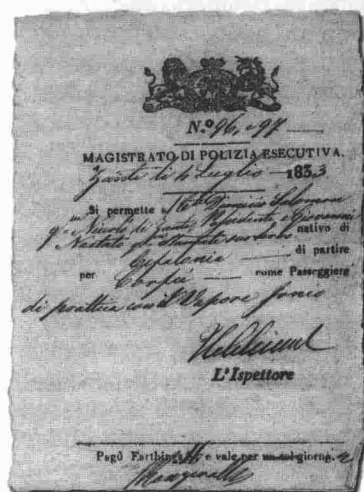
Η μετάφραση που παρατίθεται εδώ, είναι από το χειρόγραφο Ζώρα-Κονόμου του 1948 (με τις παραπομπές). Το εγχείρημα αποδείχτηκε δύσκολο, εξαιτίας: τόσο της διαφοράς της γλώσσας όσο και της ιδιότυπης σύνταξης της εποχής^(ε). Τελικά, ανάμεσα στην πίστη και στην τόλμη επέλεξα τη δεύτερη! Αν προτιμάτε, τόλμησα να είμαι πιστός, όχι απόλυτα, αλλά με το δικό μου τρόπο. Αν ο Νικόλαος Χαλικιόπουλος-Μάντζαρος έγραφε σήμερα, και έγραφε ελληνικά, πιστεύω πως θα ερχότανε... στα λόγια μου.

Σημειώσεις

- (α). Εκδόσεις Σ. Χ. Ραφτάνη, Ζάκυνθος, 1880, σελ. 281-320.
- (β). Από τα χειρόγραφα που δώρισε στη Ζάκυνθο η Aspasia Sordina Riegler και που φυλάσσονται, σήμερα, στο Μουσείο Σολωμού και επιφανών Ζακυνθίων.
- (γ). «Επτανησιακά Φύλλα», Περίοδος Γ', Αρ. φ. 5, Αθήνα Δεκέμβρης 1957, σελ. 135-143.
- (δ). Ο Διονύσιος Σολωμός ήρθε, ως γνωστόν, στην Κέρκυρα το 1828 και το 1850 η φιλία του με τον Μάντζαρο συμπλήρωνε πράγματι 22 χρόνια.
- (ε). Χρήση μακροσκελών και πλήθους παρενθετικών προτάσεων.

Κατάθεση μαρτύρων από δικόγραφο δίκης που είχε προκαλέσει ο Δ. Σολωμός (αρχείο Γ. Χρυσικόπουλου).

Διαβατήριο για τη μετάβαση το 1833 του Διον. Σολωμού και του υπηρέτη του G. NASTATO από τη Ζάκυνθο στην Κέρκυρα (αρχείο Γ. Χρυσικόπουλου)

ΚΑΤΑ ΤΑ ΤΕΛΗ ΤΟΥ 17ΟΥ ΑΙΩΝΑ, ενώ η κυρίως Ελλάδα και τα νησιά του Αιγαίου βρίσκονταν υπό τον τουρκικό ζυγό με αποτέλεσμα τη γενική κατάπτωση των εμπορικών δραστηριοτήτων που είχαν αναπτυχθεί από τα χρόνια της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, οι Έλληνες του εξωτερικού στην κεντρική, δυτική και ανατολική Ευρώπη άρχιζαν βαθμιαία να προσδεύουν στον εμπορικό και βιοτεχνικό τομέα. Την ίδια στιγμή τα Επτάνησα απολάμβαναν μίαν ιδιάζουσα ελευθερία στο πλαίσιο της κυριαρχίας της Ενετικής Δημοκρατίας. Ανεπτυγμένα οικονομικά και κοινωνικά, παρά το φεουδαρχικό σύστημα που είχε επιβληθεί από τη Βενετία κατά την τέταρτη σταυροφορία, όταν παραχωρήθηκαν σε δέκα ευγενείς Ενετούς τα τιμάρια, θεσμός που πρωτοεφαρμόστηκε την εποχή του Βυζαντίου, είχαν φτάσει σ' ένα υψηλό πολιτιστικό επίπεδο. Εκεί καλλιεργούνταν με ζήλο τα γράμματα και οι τέχνες, πράγμα αδιανόητο να συμβεί στις τουρκοκρατούμενες περιοχές. Δεν είναι, λοιπόν, υπερβολή να χαρακτηριστούν τα Επτάνησα ως μια μικρή Ευρώπη, «φυτεμένη στο υπογάστριο της ράθυμης και ανεκτικής από αδυναμία Οθωμανικής Αυτοκρατορίας», αφού η κοινωνία τους ήταν ανήσυχη και δημιουργική, ανοιχτή στα καινούρια ρεύματα, σε κάθε νέα ιδέα εκ Δυσμών προερχόμενη¹.

Με την Κέρκυρα πύλη της Επτανήσου προς τη Δύση και το λιμάνι της κέντρο διαμετακομιστικού εμπορίου, με τη Ζάκυνθο πύλη προς την Ανατολή, αν και με μειωμένη εμπορική δραστηριότητα, τα νησιά είχαν αποκτήσει σημαντική οικονομική αξία. Τα αγαθά, όμως, και ο πλούτος ήταν συγκεντρωμένα στα χέρια των ευγενών, οι οποίοι δωροδοκούσαν τις ενετικές αρχές επιτυγχάνοντας προνόμια σε βάρος των εμπόρων, των τεχνιτών και των αγροτών με αποτέλεσμα να σιγοβράζει μια δυσaréσκεια στην πλειοψηφία του πληθυσμού που κατά κανόνα αποκτούσε ένταση με τη μορφή λαϊκών κινητοποιήσεων.

Από την εποχή των Σταυροφοριών μέχρι τη μέρα της εκδίωξής τους, οι Ενετοί στάθηκαν τυραννικοί έναντι των φτωχών των πόλε-

ων και της υπαίθρου. Ήταν σκληροί και ανάλητοι, κι όπως γράφει ο Γιάννης Κορδάτος, το μόνο καλό που έκαναν ήταν η προστασία που προσέφεραν στα νησιά «από τις επιδρομές και την κατοχή των Τούρκων»². Παρά τη σχετική ανεκτικότητα τους, δεν προώθησαν τα γράμματα, αφού είχαν απαγορεύσει τη σύσταση δημοσίων σχολείων, δεν επέτρεπαν τη λειτουργία τυπογραφείου, ενώ η λογοκρισία που έδρευε στη Βενετία επέβαλε αυστηρό έλεγχο σε κάθε έντυπο που κυκλοφορούσε στα Επτάνησα. Αγράμματοι δεν είχαν παραμείνει μόνο οι χωρικοί αλλά και πολλοί αστοί και αριστοκράτες. Ο Ιωάννης Καποδίστριας σε επιστολή τους προς το λόρδο Καστλερίγκ το 1815 γράφει: «Η βενετική εξουσία συστηματικώς απέβλεπε στην ηθική εξαχρείωση του τόπου. Κυβερνούσε διά της διαφθοράς. Φοβόταν την ανωτερότητα των φυσικών χαρισμάτων του Έλληνα. Σκοπός της ήταν να τον κρατάη στην κατώτατη πνευματική βαθμίδα διά της αμαθείας»³.

Με τη σειρά του ο ποιητής και δάσκαλος του Σολωμού Αντώνης Μαρτελάος έγραψε τους εξής στίχους: «Δεν μπορεί ανθρώπου γλώσσα / να ειπή τι συμφορές / εγεννούσαν των αρχόντων / οι κλειψίες και αδικίες».

Η συσσώρευση πλούτου προκάλεσε ευημερία στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα και κατά συνέπεια συνέτεινε στην ανάπτυξη του πνεύματος. Έτσι, διαμορφώθηκε μια ιδιότυπη ιθύνουσα τάξη, αποτελούμενη από άτομα ιταλικής, βυζαντινής, βαλκανικής καταγωγής, αλλά και ντόπιους άρχοντες, μια τάξη με ιταλική παιδεία, πολιτική νομιμοφροσύνη προς τη Βενετία και, παραδόξως, ορθόδοξη πίστη. Ουσιαστικά τα Επτάνησα ήταν δίγλωσσα με προβάδισμα της ιταλικής επί της ελληνικής. Η ορθόδοξη εκκλησία πάντως, μολοντί διέθετε τη δύναμη να αφομοιώνει τους καθολικούς κατοίκους, είχε χάσει τον παραδοσιακό χαρακτήρα της και «είχε αρχίσει να δυτικοφέρνει στην εμφάνισή της και τη λατρεία της»⁴.

Γύρω στο 1800 ο επανησιακός πολιτισμός είχε φτάσει «στο τέλειο ωρίμασμά του»⁵ κι αυτό χάρη στα πολιτιστικά στοιχεία που είχαν ληφθεί από τη γειτονική Ιταλία, όπου τον 19ο αιώνα αναπτυσσόταν ένας αξιοθαύμαστος πνευματικός οργανισμός με πρωτεργάτη το γεννημένο στη Ζάκυνθο ποιητή Ούγο Φόσκολο — από πατέρα Ιταλό και μητέρα Ζακυνθινή. Παράλληλα η Ιταλία τροφοδοτούσε την Επτάνησο με επαναστατικές ιδέες, αφού εκεί δρούσε ένα επαναστατικό κίνημα — με τη μορφή μυστικών πατριωτικών εταιρειών — το οποίο ετοίμαζε την απαλλαγή της χώρας από τον αυστριακό ζυγό. Πολλοί κυνηγημένοι Ιταλοί πατριώτες είχαν καταφύγει στα Ιόνια νησιά μεταφέροντας το κλίμα της εξέγερσης που πήγαζε από ένα πνεύμα ελευθερίας. Ιταλός πατριώτης ήταν ο ιερέας Σάντο Ρόσι — είχε εγκαταλείψει την πατρίδα του εξαιτίας της ανάμιξης του στο αντιαυστριακό επαναστατικό κίνημα — τον οποίο ο Νικόλαος Σολωμός, πατέρας του ποιητή, προσέλαβε ως οικοδιδάσκαλο για το γιο του.

Όταν, λοιπόν, ιδρύθηκε η Φιλική Εταιρεία, βρήκε λίαν πρόσφορο έδαφος στα Επτάνησα, όπου φιλοξενούνταν πρόσφυγες από την Ήπειρο και την Πελοπόννησο, κυνηγημένοι από τους Τούρκους. Την ίδια εποχή, το 1797, είχε τελειώσει η βενετοϊάνικη κυριαρχία και τη θέση των Ενετών πήραν οι Γάλλοι του Ναπολέοντα. Ήδη οι Επτανήσιοι είχαν διαποτιστεί από τις φιλελεύθερες αρχές της Γαλλικής Επανάστασης, οπότε η άφιξη των γαλλικών στρατευμάτων δεν ήταν παράξενο που προκάλεσε λαϊκό ενθουσιασμό. Αντιθέτως, στους ευγενείς προξένησε, εκτός από την αρχική έκπληξη, δυσάρεστα συναισθήματα, διότι γνώριζαν ότι τα προνόμια τους τίθονταν αυτομάτως σε κίνδυνο. Ευθυγραμμίστηκαν μεν με τη στάση του λαού, μα ταυτόχρονα περίμεναν την κατάλληλη στιγμή για να ξανακλείσουν τις ρωγμές που είχαν δημιουργηθεί στην κοινωνική ιεραρχία.

Μια από τις πρώτες πράξεις των Γάλλων ήταν να ιδρύσουν τυπογραφείο στην Κέρκυρα για να τυπώνουν τις προκηρύξεις και τα προπαγανδιστικά τους φυλλάδια. Στη συνέχεια κάηκε το Libro d'Oro, η Χρυσή Βίβλος όπου καταχωρούνταν οι κληρονομικοί τίτλοι ευγενείας, και καταργήθηκαν όλες οι κοινωνικές διακρίσεις. Στην προσωρινή κυβέρνηση που σχηματίστηκε στην Κέρκυρα συμμετείχαν ευγενείς, αστοί, κληρικοί, Εβραίοι, τεχνίτες και αγρότες, πράγμα πρωτοφα-

νές για τα τοπικά δεδομένα. Αυτά τα κοσμογονικά γεγονότα στην ουσία δημιούργησαν μια νέα τάξη που γιορτάστηκε «με συμπόσια»⁶, ενώ οι Κερκυραίοι απομάκρυναν το φτερωτό λιοντάρι της Βενετίας και το αντικατέστησαν με τον κόκορα, σύμβολο των δημοκρατικών Γάλλων.

Ο άνεμος ελευθερίας και δημοκρατίας που έπνεε στην Επτάνησο ενίσχυσε τη δημόσια εκπαίδευση μέσα στο πλαίσιο της γαλλικής πολιτικής για βελτίωση του βιοτικού επιπέδου. Παράλληλα με τη δημιουργία δημοσίων και κοινωφελών έργων δόθηκε έμφαση στην καλλιέργεια των γραμμάτων κάτι που βοηθήθηκε από την παρουσία του τυπογραφείου και την κατάργηση κάθε είδους λογοκρισίας. Πολύ σύντομα όμως με την κοινή επέμβαση Ρώσων και Τούρκων η παλιά κοινωνική τάξη αποκαταστάθηκε, όταν ο Ζακύνθιος κόμης Γεώργιος Μοντσενίγος στάλθηκε επικεφαλής στρατού για να καταστείλει την εξέγερση των αγροτών και των μεσαίων στρωμάτων που απειλούσαν την έννομη τάξη.

Ωστόσο, από τον Αύγουστο του 1803, μετά την υπογραφή συμφωνία για την ίδρυση της Ιονίου Πολιτείας ή Δημοκρατίας των Επτά Νήσων, το πρώτο ανεξάρτητο ελληνικό κράτος ύστερα από αιώνες, ο άνεμος της ελευθερίας έπνευσε ξανά στην Επτάνησο. Το Σύνταγμα του Δεκεμβρίου εκείνης της χρονιάς κατήργησε και τυπικά τα προνόμια της αριστοκρατίας καθιερώνοντας τα δικαιώματα του πολίτη και κατοχυρώνοντας την προσωπική ελευθερία. Η ευνοιοκρατία μπορεί να συνεχίστηκε (αυτό φαίνεται από τις αλλεπάλληλες τοποθετήσεις του Ανδρέα Λασκαράτου σε δημόσιες θέσεις με την επέμβαση συγγενών του) αλλά κανένας πλέον δε θα κατόρθωνε να διοριστεί στο δημόσιο εάν δεν ήξερε τη γραφή και την ανάγνωση της ελληνικής γλώσσας.

Μέχρι το 1811 τα αξιώματα, τα γράμματα και οι επιστήμες αποτελούσαν πρόνομιο της αριστοκρατίας. Η τάξη των ευγενών είχε τα υλικά μέσα να μορφώνεται και ν' αναρριχάται κοινωνικά, διαγωνίζοντας την ισχύ και την εξουσία της πάνω στις υπόλοιπες τάξεις. Οι αριστοκράτες, επειδή είχαν την οικονομική άνεση κι επειδή ντρέπονταν για την αμάθεια που επικρατούσε σε μεγάλο τμήμα του πληθυσμού, συνήθιζαν να στέλνουν τα παιδιά τους — τα αγόρια, βεβαίως — στην Ιταλία για ν' αποκτήσουν μόρφωση. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να καταστεί η ιταλική ως επίσημη γλώσσα της «καλής» επτανησιακής κοινωνίας αλλά και των τοπικών φιλολογικών κύκλων.

Ο Διονύσιος Σολωμός έμαθε αρχαία ελληνικά από τον Ιθακήσιο δάσκαλο Αναστάση Καραβία, ο οποίος τον έβαλε να μελετάει αρχαίους κλασικούς, ιδίως τον Πλάτωνα και το Θουκυδίδη. Ταυτόχρονα διάβαζε την Αγία Γραφή — έχοντας λάβει από την απλοϊκή και θρησκώληπτη μητέρα του μίαν τάση προς τη θρησκευτικότητα — ιδιαίτερα τα έργα του Ιωάννου του Χρυσοστόμου και του Μεγάλου Βασιλείου. Για τους λόγους που αναφέρθηκαν πιο πάνω, το 1807, στάλθηκε στην Ιταλία για να μορφωθεί. Ήταν η εποχή που στα Επτάνησα υποδέχονταν με ευλάβεια την ιταλική κουλτούρα, τη λογοτεχνία και την τέχνη. Στη ζωγραφική οι λαϊκοί καλλιτέχνες, με κυριότερο εκπρόσωπο το Νικόλαο Κουτούζη, επιχειρούσαν να εκλαϊκεύσουν το ρεαλισμό της Ιταλικής Αναγέννησης και στο θέατρο ανθούσε η παράδοση του κρητικού θεάτρου το οποίο καλλιεργούσε κυρίως ο Αντώνιος Μάτεσις.

Οι Επτανήσιοι λόγιοι έγραφαν στη δημοτική γλώσσα, δηλαδή τη γλώσσα που μιλούσαν οι χωρικοί, θέλοντας μ' αυτό τον τρόπο να επικοινωνούν με το λαό κι όχι να απευθύνονται μόνο σε μια μικρή ομάδα προνομιούχων μορφωμένων. Τότε οι κατώτερες τάξεις της Επτανήσου μιλούσαν ένα ιδίωμα αποτελούμενο από παραφθαρμένες ελληνικές φράσεις και από λέξεις της ενετικής διαλέκτου. Οι αριστοκράτες απέφευγαν — ως μη αρμόζον στην τάξη τους — αυτό το περίεργο ιδίωμα, γι' αυτό στα δικαστήρια και τις εθνικές συνελεύσεις γινόταν χρήση ενός παραφθαρμένου ιταλικού ιδιώματος, κατανοητού από τους ανθρώπους της τάξης τους.

Όταν ο Σολωμός επέστρεψε στη Ζάκυνθο από την Ιταλία, το 1818, με το πτυχίο της Νομικής στο χέρι, είχε ήδη αρχίσει να γράφει ποιήματα στην ιταλική

γλώσσα. Κάτω από πιθανές πιέσεις, νουθεσίες, προτροπές, υποδείξεις ή από δική του απόφαση, ξεκίνησε δειλά δειλά να μεταχειρίζεται την ελληνική. Αυτή δηλαδή που μιλούσαν και διέδιδαν οι διανοούμενοι, οι οποίοι αποτελούσαν πλέον μια καινούρια τάξη, την αριστοκρατία του πνεύματος.

Σύμφωνα με τον Ανδρέα Κάλβο, το 1820 υπήρχαν ελάχιστα σχολεία στην Επτάνησο και αυτά «εις αξιοθρήνητον κατάστασιν»⁷. Σε σύνολο 176.392 κατοίκων των Ιονίων Νήσων τα σχολεία ήταν μόνο 29 (Κέρκυρα 3, Παξοί 1, Ζάκυνθος 13, Κεφαλλονιά 2, Ιθάκη 1, Λευκάδα 1, Κύθηρα 8), με αριθμό μαθητών (αγοριών) 1.733. Σ' αυτά τα σχολεία διδάσκονταν η ελληνική και η αγγλική γλώσσα, η αριθμητική και τα μαθηματικά. Κατά τον Κάλβο πάντα, ήταν ανάγκη «να εισέλθωμεν εις την οικίαν του εργάτου, να επισκεφθώμεν τα διάφορα χωριά και, ελλείψει παραδειγμάτων, να χρησιμοποιήσωμεν τον λόγον και την λογικήν ίνα πείσωμεν τον λαόν και τον κάμωμεν να δεχθή τας ευεργεσίας μιας καλλίτερον εννοουμένης πνευματικής και ηθικής παιδείας».

Οι παραπάνω σκέψεις του Κάλβου φανερώνουν το βαθμό του ενδιαφέροντος του Επτανήσιου ποιητή για το λαό και την εκπαίδευσή του. Μερικοί μελετητές εικάζουν ότι για τη μη συνάντηση των δύο Ζακυνθίων πνευματικών ανθρώπων — του Κάλβου και του Σολωμού — ευθύνεται ο πρώτος, διότι ενόσω ζούσαν στην Κέρκυρα δε φρόντισε να καλλιεργήσει σχέσεις με τον ποιητή του εθνικού μας ύμνου. Εγράφη ότι ο Κάλβος είχε απογοητευτεί από την άρνηση του κράτους να τον χρησιμοποίησει σε καιρία θέσης, γι' αυτό έπαψε να γράφει ποιήματα και αποκόπηκε από τους φιλολογικούς κύκλους. Άλλοι ισχυρίζονται ότι οι εκπρόσωποι της επτανησιακής λογοτεχνικής σχολής που είχε αναπτυχθεί γύρω από το Σολωμό δεν ανέχονταν το αρχαϊκό γλωσσικό ιδίωμα του Κάλβου — υπήρξε διακεκριμένος διδάκτωρ Φιλολογίας και Φιλοσοφίας στην Ιόνιο Ακαδημία — και μάλιστα τον αποκαλούσαν «αποστάτη», θεωρώντας τον «σχισματικό» και «αιρεσιάρχη».

Ανεξάρτητα από τα παραπάνω, πρέπει να σημειωθεί ότι με τους ευγενικούς καταγωγής διανοούμενους της Επτανήσου αναμίχθηκαν βαθμιαία και ανήσυχτα μυαλά από τα μεσαία στρώματα, τα οποία άρχισαν να ξεχωρίζουν σε πολλούς τομείς. Τέτοιοι ήταν ο Ζακύνθιος Κωνσταντίνος Λομβάρδος, ο οποίος ανήκε στο ριζοσπαστικό κόμμα που πρωτοστάτησε επί χρόνια στον αγώνα της αφύπνισης του Ζακυνθινού λαού και είχε βάλει στο πρόγραμμά του την Ένωση με την Ελλάδα. Ο ριζοσπαστισμός ήταν ένα κίνημα που ασκούσε έλξη σ' ένα μεγάλο φάσμα ιδεολογιών και συμφερόντων — πολυσυλλεκτικό θα το λέγαμε σήμερα: «χρεωμένους ή δυσареστημένους αριστοκράτες, κατώτερους κληρικούς, φιλελεύθερους αστούς, αναρχικούς, θιασώτες της οποιασδήποτε αλλαγής με συχνά αλληλοσυγκρουόμενα αιτήματα»⁸.

Ο ριζοσπαστισμός είχε αναπτυχθεί ζώντος του Σολωμού, δε γνωρίζουμε όμως τη σχέση του ποιητή με τα στελέχη και τους οπαδούς του κινήματος. Δύο εξεγέρσεις στην Κεφαλλονιά, το Σεπτέμβριο του 1848 και τον Αύγουστο του 1849, αν και διατυπώθηκαν υπόνοιες ότι υποκινήθηκαν από συντηρητικά στοιχεία, θεωρήθηκε ότι διαπνέονταν από τις ριζοσπαστικές απελευθερωτικές διακηρύξεις. Οι ηγέτες των ριζοσπαστών είχαν ξεπηδήσει από τις αντιαγγλικές εκδηλώσεις. Λίκνο τους, αρχικά, ήταν η Ζάκυνθος, όπου η συστηματική σταφιδοκαλλιέργεια είχε προσπορίσει πλούτο και ευμάρεια στο νησί αλλά ταυτόχρονα είχε οδηγήσει σε ταξικές συγκρούσεις, ενίοτε αιματηρές. Η γεινίαση της Ζακύνθου με την Πελοπόννησο και η επικοινωνία των εμπόρων με την τουρκοκρατούμενη Ελλάδα είχε ως αποτέλεσμα να γίνονται συγκρίσεις ανάμεσα στο καθεστώς ελευθερίας που απολάμβαναν τα Επτάνησα και την κατάσταση δουλείας στην οποία ζούσαν οι σκλαβωμένοι Έλληνες.

Οι έμποροι και οι σπουδασμένοι στη Δυτική Ευρώπη διανοούμενοι ενστερνίστηκαν πρώτοι τις ιδέες της Φιλικής Εταιρείας και στρατεύτηκαν στον αγώνα υπέρ της απελευθέρωσης (οι ίδιοι μετά τη νίκη της Επανάστασης πρωτοστάτησαν στον καινούριο αγώνα, εκείνον της Ένωσης με την Ελλάδα). Οι άνθρωποι

της Φιλικής Εταιρείας στη Ζάκυνθο δε χρειάστηκαν πολύ χρόνο για να πείσουν τον αριστοκράτη Διονύσιο Σολωμό να συστρατευτεί στον αγώνα για την αποτίναξη του τουρκικού ζυγού, αφού, όπως είδαμε, ο ποιητής είχε ζήσει μερικά χρόνια στην Ιταλία, όπου είχε αναπτυχθεί ένα επαναστατικό κίνημα με τη μορφή μυστικών εταιρειών κατά των Αυστριακών.

Προτού πάει στη Ζάκυνθο ο Σπυρίδων Τρικούπης για να συντονίσει τις επαναστατικές δραστηριότητες και προτού συναντηθεί με τον ποιητή, ο Σολωμός δεχόταν στο σπίτι του τους μελλοντικούς οπλαρχηγούς της Επανάστασης, τον Κολοκοτρώνη, τον Νικήτα, τον Πετμεζά, οι οποίοι είχαν καταφύγει στο νησί, καταδιωκόμενοι από τους Τούρκους. Τους βοηθούσε χρηματικά και ηθικά, όπως και άλλοι εύποροι Ζακύνθιοι, οι οποίοι θαύμαζαν τους πόθους των συμπατριωτών τους για την ελευθερία. Τον έμπρακτο θαυμασμό τους τον απέδειξαν το 1823, όταν το Πατριωτικό Κομιτάτο της Ζακύνθου σε συνεννόηση με τον Τρικούπη οργάνωσε την παροχή βοήθειας προς τους πολιορκημένους⁹. Σ' αυτή την εκδήλωση αλληλεγγύης είχαν αντιταχτεί οι αγγλικές αρχές της Ζακύνθου και της Επτανήσου γενικότερα — ιδιαίτερα ο ανθέλληνας Αρμοστής Μαίτλαντ — οι οποίες επεδίωκαν την ουδετερότητα των Επτανήσων επειδή ήθελαν να διατηρούν καλές σχέσεις με την Τουρκία.

Μέχρι το θάνατο του Σολωμού, το 1857, και την Ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα, το 1864, μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα, στα Ιόνια νησιά διατηρούνταν τα ήθη με τα οποία είχαν εισέλθει σ' αυτό τον αιώνα. Ακόμα και οι ταξικοί αγώνες συνεχίζονταν με την ίδια ένταση και την ίδια αποφασιστικότητα. Σύμφωνα με τον Άγι Στίνα (= Σπύρος Πρίφτης), τον Κερκυραίο μαρξιστή, η ένωση με το ελληνικό κράτος ήταν για τις αγροτικές μάζες της Κέρκυρας η κατάληξη της μακρόχρονης και σκληρής πάλης τους που είχε ως στόχο την οριστική κατάλυση «της μισητής βασιλείας των αρχόντων»¹⁰. Όλα αυτά τα χρόνια οι χωρικοί και οι φτωχοί των πόλεων ζούσαν σε υλική και πνευματική ένδεια. Ο Ανδρέας Λασκαράτος στην αυτοβιογραφία του, γραμμένη γύρω στο 1885, σημειώνει ότι τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα της Ζακύνθου, στερημένα θρησκευίας χριστιανικής, δεν είχαν ηθική. Ο ίδιος προσθέτει ότι και «η ανώτερη τάξη στη Ζάκυνθο, αυτή των αρχόντων, είναι επίσης τιποτένια και επιπόλαιη»¹¹. Φυσικά για να τα γράφει αυτά ο Κεφαλλονίτης ποιητής είχε τους προσωπικούς λόγους του, ήταν πικραμένος για όσα του είχε κάνει ο όχλος, ωστόσο μερικές παρατηρήσεις του δεν απέχουν από την πραγματικότητα.

Κλείνοντας αυτό το κείμενο που αναφέρεται στην εποχή του Σολωμού, πρέπει να θυμίσουμε ότι στα Επτανήσα δεν υπήρχε ισότητα ανάμεσα στους άντρες και τις γυναίκες. Ακόμα κι όταν γίνονταν χοροεσπερίδες σε σπίτια εύπορων, σε άλλο δωμάτιο μαζεύονταν οι μεν και σε άλλο οι δε. Οι γυναίκες δεν πήγαιναν να ψωνίσουν στα μαγαζιά αλλά οι έμποροι επισκέπτονταν τα σπίτια με την πραγματεία τους. Πολύ λίγοι γονείς έστελναν τις κόρες τους στο σχολείο για ν' αποκτήσουν μόρφωση, αφού για τις γυναίκες οι γνώσεις εθεωρούντο ολέθριες και ήταν απαγορευμένες. Η αριστοκράτισσα Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου μορφώθηκε στο σπίτι από τη μητέρα, τη γιαγιά και κάποιους κληρικούς, ενώ το σύζυγό της της τον βρήκαν ή καλύτερα της τον επέβαλαν οι γονείς της. Γράφει στην αυτοβιογραφία της: «Το σπίτι μας είχε (καθώς και ακόμη έχει) εκείνο το παλαιόν, βάρβαρον και αφάνθρωπον ήθος, οπού θέλει τες γυναίκες ξεχωρισμένες από την ανθρωπίνην εταιρείαν»¹².

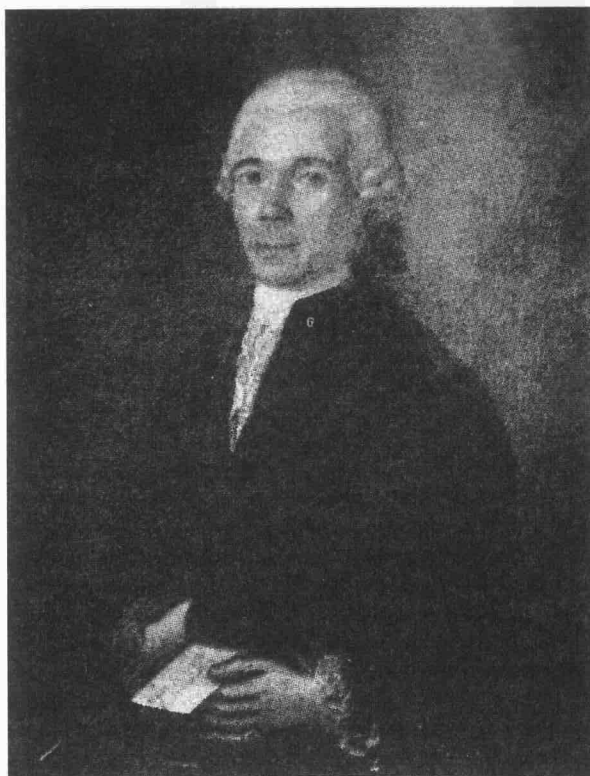
Σημειώσεις

1. Άρθρο του Μάνου Στεφανίδη στον τόμο «Επτανήσιοι καλλιτέχνες του 18ου και 19ου αιώνα» έκδοση Υπουργείου Πολιτισμού, Εθνική Πινακοθήκη, Ιούνιος 1993.
2. Γιάννης Κορδάτος, «Μεγάλη ιστορία της Ελλάδας», εκδόσεις «20ος Αιώνας», χ.χ.
3. Γιάννης Κορδάτος, ό.π.

4. Γιώργος Θεοτοκάς, «Η επανησιώτικη κοινωνία», στη «Νέα Εστία», 1963 και στο «Τότε», αρ. 22, Μάρτιος 1985.
5. Γιώργος Θεοτοκάς, ό.π.
6. Έλλη Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, «Κερκυραϊκά», Αθήνα 1997.
7. Άρθρο του Γεωργίου Θ. Ζώρα στο περιοδικό «Ελληνική Δημιουργία», αρ. 31, 15 Μαΐου 1949.
8. Εισαγωγή του Εμμ. Ι. Μοσχονά στον τόμο «Ανδρέας Λασκαράτος, Ποιήματα», εκδόσεις «Οδυσσεάς», 1981.
9. Κώστα Καιροφύλα, «Σολωμός, η ζωή και το έργο του», εκδόσεις «Ι. Σιδέρη», χ.χ.
10. Άρθρο του στο περιοδικό «Τότε», αρ. 28, Νοέμβριος 1987.
11. Ανδρέας Λασκαράτος, «Αυτοβιογραφία», μετάφραση Πόπη Θεοδώρατου, εισαγωγή-σημειώσεις Αλόη Σιδέρη, εκδόσεις «Γνώση», 1983.
12. Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου, «Αυτοβιογραφία», εισαγωγή-επιμέλεια Βαγγέλης Αθανασόπουλος, εκδόσεις «Ωκεανίδα», 1997.

Μιτέρα, μεγαλοψύχη στο ποσο μ' στη δόξα
 κ' αν στο κρυφό μυστιγιο ζην παντα τα πεδία σε
 λογισμοί κ' εργο κ' ονειρο τι τ' αν' ε'σταν τα μάτια
 τα μάτια τ'ετα να δ' ιδέν μετ το ματέρμι δάσος,
 πε ζάφην ε'σ' τριγύρισε τ' αδανάτα ποδάγια
 (μ'ετα) με φίλε της λαπαρής με φίλα τ'ε λαγίονα.
 Το δεικόστ πάτιμα δέν ακούσα δέν ίδα
 Ατάρατη σ'αν φραγός μ' όλα τα κάλλοι π' ο'σ'η,
 π' μίροι τ'οσα φέροντε κ' μέγ' ίνα κρημεία.
 αλλ' δια δέν ιμπορό ν' εκύσο τ'η φορηόση
 κ' εσφύς ε'ο τ' ε'πινικώ κόβεν να τη τ'αρίση;
 δόξα! κ' η μάβρετ πέτρατε κ' το ζερό τ'αρίσι.

Αυτόγραφο του Σολωμού από τους «Ελεύθερους Πολιορκημένους».

Νικόλαος Σολωμός (1737 - 1807), πατέρας του ποιητή

Περί της οικογενείας του έθνικου ποιητού Διονυσίου Σολωμού και περί του ίδιου του ποιητού πολλά έχουν γραφή μέχρι σήμερα. Περί της μητρος όμως αυτού Αγγελικής Νίκη ολιγόλογος είναι η αναφορά των μελετητών. Ουδεμία επίσης μνεία γίνεται περί της οικογενείας — της γενιάς — της Αγγελικής και των συνθηκών της παρουσίας της γενιάς εις την Ζάκυνθον.

Ο Ι. Πολυλάς¹ έγραψε: «Διονύσιος Σολωμός, υίος του Κόμ. Νικολάου Σολωμού και της Κυρίας Αγγελικής Νίκη, γεννηθείς εις τή Ζάκυνθο, τήν 8 Απριλίου 1798».

Ο Κ. Καιροφύλας² επίσης αναφέρει: «Τίς αρχές του 1798 γεννήθηκε στή Ζάκυνθο ο Διονύσιος Σολωμός από πατέρα γέρο αριστοκράτη και μάννα νεώτατη και όμορφη κόρη του λαού. Ο εύτυχισμένος αυτός συνδυασμός αίματος δύο κοινωνικών τάξεων τόσοσ αντιθέτων δέν είναι άσχετος μέ τή ζωή και τό έργο του έθνικου ποιητού. Και τό εύεργετικό αποτέλεσμα του παρουσιάζεται ολοφάνερο στήν περίπτωση αυτή... Και ενώ ζούσε ακόμη ή νόμιμη γυναίκα του, ο Νικόλαος Σολωμός γνωρίστηκε μέ τήν Αγγελική Νίκη, μία πανώρια φτωχοπούλα, μέ τήν όποία απόχτησε δύο αγόρια, τό Διονύσιο και τό Δημήτρη».

Και ο Νικόλαος Τωμαδάκης³ αναφέρει: «Του Νικολάου Σολωμού έξώγαμον τέκνον εκ της Αγγελικής Νίκη ήτο ο Διονύσιος, γεννηθείς τήν άνοιξιν του 1798 εις τήν Ζάκυνθον. Από τήν Αγγελικήν έγέννησε και τόν Δημήτριον. Τήν λαϊκήν αυτήν κόρην, ή όποία όμιλει και έτραγουδούσε τήν κοινήν Έλληνικήν γλώσσαν και ήτο

ανάθρεμμένη ως κόρη του λαού, έλαβε σύζυγον ο Νικόλαος Σολωμός μίαν ήμέραν πρό του θανάτου του και ούτως ένομιμοποίησε (κατά τά ισχύοντα τότε εν Έπτανήσω) τά δύο φυσικά του τέκνα, τόν Διονύσιον και τόν Δημήτριον».

Τό 1948, επ' εύκαιρία των 150 χρόνων από της γεννήσεως του έθνικου ποιητού έδημοσίευσά μελέτην⁴, εις τήν όποίαν, επί τή βάσει έγγραφων του Αρχείου Ζακύνθου, γίνεται φανερόν ότι ή οικογένεια της Αγγελικής Νίκη εύρίσκεται έγκατεστημένη ήδη τό 1554 από τήν Μάνην εις τήν Ζάκυνθον.

Έπ' εύκαιρία πάλιν του έτους Σολωμού — διακόσια χρόνια από της γεννήσεως του — μία νέα παρουσίασις του θέματος μέ ενδιαφέροντα νέα αρχαιακά στοιχεία περί των Νίκλων της Μάνης και της Ζακύνθου θα διαφωτίση ιστορικώς καλύτερον τήν καταγωγήν της Αγγελικής Νίκη.

Α. Οι Νίκλοι της Μάνης

Η παλαιότερα μαρτυρία μέχρι σήμερα, καθ' όσον γνωρίζω, του έπωνύμου Νίκλος εις τήν Μάνην εκ γραπτών εκ Μάνης πηγών, ανάγεται εις τό έτος 1582. Τότε, εις επιστολήν των Μανιατών⁵ της 3 Αυγούστου 1582 προς τόν πάπαν Γρηγόριον Γ', διά της όποίας ζητούν τήν βοήθειάν του εις τόν άγώνα των εναντίον των Τούρκων, έχομεν τάς υπογραφάς των αρχηγών οικογενειών — γενιών — της Μάνης, μεταξύ δε των αρχηγών αυτών υπογράφει και ο «κωστατης ο νηκλο».

Μετά ταύτα, εις ύστερόγραφον μέ ήμερομηνίαν 9 Οκτωβρίου 1612 ιδιοχείρου ιταλιστί γεγραμμένης επιστολής του επισκόπου Μαΐνης Νεοφύτου προς τόν δούκα του Νεβέρ⁶ υπογράφουν, επίσης ιταλιστί ο αρχιεπίσκοπος Νεόφυτος μεθ' ενός ιερέως Ανδρέου Νίκλου (Andreia Niclo) και οι αρχηγοί Μανιατών Καλαπόθος, Κατελάνος και Πανταλέων Κοσμάς, Δημήτριος, Δαμιανός, Μιχαήλ, Νικήτας και Ιωάννης Κοντόσταβλοι και Γεώργιος, Νικόλαος και Τζιώγας (Giogas) Νίκλοι.

Βραδύτερον, εις άλλην επιστολήν των Μανιατών τό 1619 πάλιν προς τόν δούκα του Νεβέρ⁷ υπογράφουν δέκα έννεά προεστοί έξ όλης της Μάνης «άπο τον καβο τις Μανις εος τήν Καλαμάτα». Έκαστος τούτων υπογράφει «μέ τή γενεά του» ως αντιπρόσωπος «όλης της χώρας του — του χωρίου του — των χωριών του — όλου του τόπου του». Μεταξύ των προεστών αυτών είναι και δύο Νίκλοι μέ τό όνομα Δημήτριος: «Κ' εγο Δημητρης Νηκλος με τη γενεα μου προσκυνο την ύψηλοτητα σου αφεντια». «Και εγο Δυμυτρης Νυκλος προσκυνο την υψηλοτη σου αφεντια με τη γενεα μου ολυ και με τον τοπον».

Περί του έπωνύμου Νίκλος πολλά⁸ έγράφησαν μέ επικρατήσαν τήν άποψιν ότι τούτο είναι τό έθνικόν της μεσαιωνικής πόλεως της Τεγέας «Νίκλι», από τήν όποίαν, μετά τήν καταστροφήν της τό 1296, μέρος των κατοίκων της κατέφυγεν εις τήν Μάνην. Η πόλις αναφέρεται υπό του Χρονικου του Μορέως, οι δε κάτοικοι της καλοϋνται Νικλιώτες⁹.

Τοπωνύμιον Νίκλι μαρτυρείται και εις τήν Μάνην έξ έγγράφου του Αρχαιοφυλακειου Ζακύνθου του έτους 1591: «Γεώργος Νίκλος του ποτέ Νικολού από τήν Μάνην, κάτοικος εις τόπον λεγόμενον Νίκλι»¹⁰.

Τό έπώνυμον Νίκλος εξέλιπεν ένωρίς εις τήν Μάνην¹¹. Τούτο αντικατέστησαν τά έπώνυμα των οικογενειών της πατριάς των Νίκλων, σχηματισθέντα είτε εκ παρωνυμίων είτε ως πατρωνυμικά. Ένα τοιούτον μαρτυρείται και από έγγραφον του Αρχαιοφυλακειου Ζακύνθου του 1816¹²: «Η παρούσα εύγενής κυρία Κατίνα Νίκλο π(ο)τ(έ) σινιόρ Εύσταθίου λεγόμενος Μπράτης». Τό Μπράτης είναι έπων. οικογενείας της Κοίτας, λεγόμενον μέχρι των αρχών του αιώνας. Μαρτυρείται τό 1727 ως κάτοικος της «πάνου χώρας της Κοίτας» εις τό Ημερολόγιον του ιατρού Παπαδάκη¹³ ως τραυματίας εις εμφύλιον πόλεμον του χωρίου τούτου: (έγιανε) «ό μπράτης σι γκατήνα μπαλοτή ά», «έγιανε ή μπράτενα του-φεκλή στο νόμο». Η οικογ. ανήκει εις τήν πατριάν των Καουριάνων, οι όποιοι είναι Νικλιάνοι και σήμερα τό Μπράτης έπεκράτησε του Νίκλος και λέγεται

Μπρατάκος.

Εἰς τὴν Μέσα Μάνην βάσις τῆς κοινωνικῆς ὀργανώσεως ἦτο ἡ πατριά — ἡ γενιά — μέ ἰδικόν τῆς ἀρχηγόν καὶ πύργον ἢ πύργους. Χαρακτηριστικὴ δὲ κατάληξις, δηλοῦσα τὸν ἀνήκοντα εἰς τὴν γενιάν — τὸ μέλος τῆς γενιάς — εἶναι ἡ κατάληξις *-iānos* (πληθ. *-iānoi*).

Αὕτη προστιθεμένη εἰς τὸ ὄνομα τοῦ γενάρχου ἀπέδιδε τὸ ὄνομα τῆς γενιάς. Οὕτω, μέλος τῆς οικογενείας τῶν Νίκλων ἐκαλεῖτο *Νικλιᾶνος*, ὅλοι δὲ ὀμοῦ *Νικλιᾶνοι*¹⁴.

Τὸν τύπον κατὰ γενικὴν πληθ. τῶν Νικλιανῶν ἀναφέρει καὶ ὁ Ζώης¹⁵ γράφων: «*Νίκλου οἰκ. ἀπαντᾷ ἐν Ζακύνθῳ τὸ 1554... ἢ Νικλιανῶν οἰκ. ἐκ τῆς ἐν Πελοπον. κατὰ τὸ Χρονικόν τοῦ Μορέως ὄχυρᾶς μεσαιωνικῆς πολίχνης Νίκλι ἢ Νύκλι τῆς Μάνης*». Κατὰ τὸ Χρονικόν (στ. 2046) τὸ ἐθνικόν τοῦ *Νίκλι* εἶναι *Νικλιώτης*. Πρόκειται προφανῶς ἢ γεν. Νικλιάνων, ὅπου ἡ ὄνομ. *Νικλιᾶνος*, τὸ ὄνομα δηλ. τοῦ μέλους τῆς γενιάς τῶν *Νικλιάνων* σημειώνεται καὶ ὡς ἐπώνυμον. Ὁ πληθ. τοῦ *Νίκλος* εἰς τὴν Ζάκυνθον ἀπαντᾷ καὶ ὑπὸ τον τύπον οἱ *Νικλαῖοι*. Ἀφοῦ εἰς τὰ ἀνωτέρω ἐγγραφα ὑπογράφουν ὡς προεστοί — ἀρχηγοὶ γενιῶν — ὀκτῶ Νίκλοι, εἶναι βέβαιον ὅτι οὗτοι ἐν τῷ συνόλῳ ἀντιπροσωπεύουν μεγάλην γενιάν, διαχωρισμένην εἰς ἐπὶ μέρους αἱ ὁποῖαι κατῶκουν εἰς διαφόρους ἀνεξαρτήτους μεταξὺ τῶν περιοχᾶς εἰς τὴν Μέσα Μάνην. Τοῦτο βεβαιώνεται ἀπὸ τὸ περιεχόμενον τοῦ τετάρτου Ὑπομνήματος τῶν Μανιατῶν τὸ 1618 πρὸς τὸν δούκα τοῦ Νεβέρ, τὸ ὁποῖον εἶναι στατιστικὴ ὄλης τῆς Μάνης μετὰ τὸ ὄνομα 125 χωρίων αὐτῆς καὶ τὸν ἀριθμὸν τῶν οικογενειῶν ἐκάστου χωρίου. Εἰς αὐτὴν καταγράφονται ὡς χωρῖα κατοικούμενα ὑπὸ τῶν Νίκλων μετὰ τῶν οικογενειῶν τῶν ὑπὸ τὸν τύπον Νικλιᾶνοι¹⁶, τὰ: *Bragia di Nicliani 10 = Βάρδια τῶν Νικλιάνων οἰκογ. 10, Chita di Nicliani 80 = Κοίτα τῶν Νικλιάνων οἰκογ. 80, Arano Mulareon Nicliani 40 = Ἀπάνω Μπουλαριοὶ τῶν Νικλιάνων οἰκογ. 40, Chalionna de Nicliani 15 = Καλονιοὶ τῶν Νικλιάνων οἰκογ. 15, Νόμια di Nicliani 30 = Νόμια τῶν Νικλιάνων οἰκογ. 30. Ἐξ αὐτῶν γίνεται φανερόν ὅτι ἡ ἔδρα τῆς γενιάς τῶν Νικλιάνων εἶναι ἡ Μέσα Μάνη μετὰ τὸ κέντρον τὴν Κοίταν, πέριξ δὲ καὶ πλησίον αὐτῆς εἶναι τὰ ἀναφερόμενα χωρῖα Καλονιοὶ, Νόμια, Ἐπάνω Μπουλαριοὶ. Τὸ χωρίον Βάρδια δὲν ὑπάρχει σήμερον, ἐρείπια ὅμως αὐτοῦ σώζονται βορείως τῆς Κοίτας εἰς μικρὰν ἀπόστασιν καὶ παρά τὸ ρεῦμα μικροῦ χειμάρρου, πλησίον τῆς ἐκκλησίας Ἁγίου Γεώργιου, ὅπου σήμερον τὸ τοπων. *Βάρδια* ἢ.*

Ἡ ἀνωτέρω περιοχὴ τῶν Νικλιάνων εἰς τὴν Μάνην βεβαιώνεται καὶ ἀπὸ ἐγγραφα τοῦ προεσμικοῦ Ἀρχείου Ζακύνθου, τὰ ὁποῖα ἐδημοσίευσεν. Οὕτω, εἰς ἐγγραφοῦν τοῦ ἔτους 1663 ἀναγράφεται: «*Τὴν σήμερον ὁ παρὼν κύρ Λίας Νίκλος Μανιάτης ἀπὸ χωρίο Πουλαριοῦς*» καὶ εἰς ἄλλο τοῦ ἔτους 1670: «*Παρὼν σωματικῶς ὁ κύρ Μιχάλης Νίκλος τοῦ ποτέ Λιά ἀπὸ τῆς Μάνης χωρίο Γίτα*»¹⁷.

Εἰς τὴν περιοχὴν ὅπου κατῶκουν οἱ Νίκλοι καὶ μόνον εἰς αὐτὴν καὶ ὄχι εἰς τὴν ἄλλην Μάνην τρεῖς ἦσαν τρόπον τινὰ αἱ τάξεις τῶν κατοίκων: Οἱ *Νικλιᾶνοι* δηλ. οἱ ἰσχυροὶ, οἱ διαθέτοντες πολλοὺς ἐνόπλους, οἱ ἀποτελοῦντες, ὡς θὰ ἐλέγομεν, τὴν στρατιωτικὴν ἀριστοκρατίαν τῆς περιοχῆς, οἱ *Ἀχαμνόμεροι* δηλ. οἱ ἀδύνατοι ἀπὸ στρατιωτικῆς ἰσχύος, ἀντίθετοι τῶν Νικλιάνων καὶ ἀνεξάρτητοι καὶ οἱ *Φαμέγιοι* ἀδύνατοι εἰς ὅπλα οἰκονόμοι, ἀνίσχυροι, προστατευόμενοι ὑπὸ τῶν Νικλιάνων καὶ ἀποτελοῦντες τὸ ὑπηρετικὸν αὐτῶν προσωπικόν, διὰ τοῦτο ἐλέγοντο καὶ Ἀκκουμπισμένοι (στηριζόμενοι εἰς τοὺς ἰσχυροὺς Νικλιάνους)¹⁸. Τὸ ὄνομα *Νίκλος* διετηρήθη εἰς τὴν Μάνην ὡς τοπωνύμιον καθὼς μαρτυρεῖται τὸ 1554: «*Νίκλου οἰκογ. ἐκ χ. Νίκλου τῆς Μάνης 1554*»¹⁹. Διετηρήθη καὶ μετὰ ταῦτα, διότι τὸ 1743 μαρτυρεῖται ἐπισκοπὴ *Νίκλου*²⁰ καὶ μέχρι πρό τινας εἰς τὸ Κέντρον τῆς Κοίτας ὑπῆρχε τοπωνύμιον «*Τοῦ Νίκλου ἢ γι-ελιά*»²¹. Ἀπαντᾷ ὅμως καὶ εἰς τὰ μοιρολόγια, ὡς:

Κάθετου ἢ Κοσονόνυφη
καὶ τὴν ἐτριγυρίζασι
τὸ Σταυροπήγι κι ὁ Ζυγός
κι ὁ Νίκλος ὁ πολεμικός,

Λάγια καὶ Κολοκυθιανοί,
Μαλεύρι μετὰ τὸν Τρυγονᾶ.

Εἶναι διάφοροι περιοχαὶ τῆς Μάνης²².

Ἡ περιοχὴ εἰς τὴν ὁποίαν διέμενον οἱ Νικλιᾶνοι ἐλέγετο τὸ *Νικλιάνικο* ἢ τὰ *Νικλιάνικα*. Ἦτο δὲ κυρίως τὸ χωρίον Κοίτα. Ἐκ μοιρολογίων οἱ στίχοι:

— *Στὴν Κοίτα, στό Νικλιάνικο.*
— *Στὴν Κοίτα τὴν πρωτεύουσα,*
στὴ βέργα τοῦ Νικλιάνικου
— *Δέν πάου στὴ Κοίτας τὰ στενά,*
δέν πάου στὰ Νικλιάνικα.

Εἰς ἐγγραφοῦν τοῦ 1804 τοῦ ἐπισκόπου Μαΐνης πρὸς τὸν Ἀντώμπην Γρηγοράκη²³ ἀναφέρεται «*χωρίον Νικλιάνικα*» ἀπὸ τὸ ὁποῖον κατήγετο ὁ κουρσάρος *Μιχαὴλ Γρηγορακόγγονας*, κάτοικος τοῦ χωρίου Κοίτας. Ἀλλὰ καὶ εἰς ἀναφορὰν τῶν Μανιατῶν πρὸς τὸν Καποδίστριαν τοῦ 1831 σημειώνεται ὡς διοικητικὴ περιοχὴ «*Τμῆμα Νικλιάνικο, κωμόπολις Κοίτας*».

Ἦσαν λοιπὸν οἱ Νίκλοι μία τῶν ἰσχυρῶν οικογενειῶν — γενιῶν — τῆς Μάνης.

Β. Οἱ Νίκλοι τῆς Ζακύνθου

Μετὰ τὴν πτώσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1453) καὶ τοῦ Μυστρά (1460) ἡ Μάνη παρέμεινε περιοχὴ ἐλευθέρη, ὅπου ἤρχισεν ἡ συγκρότησις στρατιωτικῶν σωμάτων ἀπὸ ἡσκημένους περὶ τὰ ὅπλα Μανιάτας, οἱ ὁποῖοι εἶναι γνωστοὶ μετὰ τὸ ὄνομα «*Stratioti-Στρατιῶται*»²⁴. Τὸ κέντρον τῆς ὀργανώσεως αὐτῆς ἐκαλεῖτο «*Luogotenenza di Strata di Maina-Στρατόπεδον τῶν ἐν Μάνη Στρατιωτῶν*»²⁵. Τὰ σώματα αὐτὰ εἶχον ἀρχηγούς τῶν ἀνδρᾶς προερχομένους ἐκ τῶν ἰσχυρῶν οικογενειῶν τῆς Μάνης καὶ ἔκαμαν τὴν πρώτην ἐνοπλιον ἐναντίον τῶν Τούρκων κινήσιν τῶν τὸ 1463 ὑπὸ τὸν Κροκόδειλον Κλαδᾶν²⁶ συγχρόνως μετὰ τὴν ἐναρξιν τοῦ Βενετοτουρκικοῦ πολέμου (1463-1479). Ἡ Βενετία τότε ἐδέχετο τοὺς Μανιάτας ὡς συμμάχους εἰς τοὺς ἀγῶνας τῆς ἐναντίον τῶν Τούρκων, διότι ἐγνώρισε τὴν ἀνδρείαν τῶν καὶ τὴν κατάρτισιν τῶν εἰς τὴν τέχνην τοῦ πολέμου.

Ὅτε δὲ τὸ 1483 ἡ Βενετία κατέλαβε τὴν Ζάκυνθον ἀπὸ τοὺς Τούρκους, ἐπειδὴ αὐτὴ εἶχε σχεδὸν ἐρημωθῆ ἐκ τῶν τουρκικῶν καὶ πειρατικῶν ἐπιδρομῶν καὶ τῶν συχνῶν ἐπιδημιῶν, ἡ Βενετικὴ Γερουσία δι' ἀποφάσεώς της τῆς 4ης Μαρτίου 1485²⁷ καὶ ἄλλης τῆς 10ης Σεπτεμβρίου 1492²⁸ προσεκάλει ἀπὸ τὰς κτήσεις της διὰ τῶν διοικητῶν τῶν φρουρίων Ναυπάκτου, Μεθώνης, Κορώνης καὶ Ναυπλίου κυρίως «*Στρατιῶτας*» νὰ ἐγκατασταθοῦν μετὰ τῶν οικογενειῶν τῶν εἰς τὴν νῆσον, θὰ ἐχορήγει δὲ εἰς αὐτοὺς κτήματα καὶ πᾶσαν συνδρομὴν πρὸς εὐημερίαν. Εἰδικώτερον ἐστράφη πρὸς τοὺς Μανιάτας Στρατιῶτας, τοὺς ὁποῖους εἶχε γνωρίσει κατὰ τὸν πόλεμον αὐτῆς ἐναντίον τῶν Τούρκων. Τότε, πολλοὶ Μανιάται ἐξ ἀρχηγικῶν οικογενειῶν μετὰ στρατιωτικῶν σωμάτων ἐγκατεστάθησαν εἰς τὴν Ζάκυνθον, κυρίως εἰς τὸν παράλιον χώρον, «*εἰς τὸν Αἰγιαλὸν τῆς πόλεως*», ὅπως ἀναφέρεται εἰς τὰ ἐγγραφα, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰ πέριξ χωρῖα. Γνωστοὶ εἶναι οἱ *Βούλτσος, Γερακάρης, Δοξαράς, Κοντόσταβλος, Κουρούμαλος, Κουτήφαρης, Μελισσηνός, Μεσσαλάς, Νοβάκος, Σαμαριάρης, Σκιαδόπουλος, Στεφανόπουλος, Σωμερίτης, Φουκάς*²⁹ κ.ἄ. Μεταξὺ αὐτῶν ἦσαν καὶ οἱ *Νίκλοι*. Πολλοὶ τῶν Μανιατῶν αὐτῶν διεκρίθησαν πολιτικῶς καὶ στρατιωτικῶς, ἐπλοῦτισαν ὡς ἔμποροι καὶ ἐνεγράφησαν εἰς τὴν Χρυσὴν Βίβλον.

Μετὰ ταῦτα, καθ' ὅλην τὴν περίοδον τῆς Τουρκοκρατίας πολλοὶ Μανιάται, κουρασμένοι ἀπὸ τὰς συγκρούσεις μετὰ τοὺς Τούρκους, φεύγοντες τὰς θηριώδεις ἐπιδρομὰς τῶν, κατέφευγον ὁμαδικῶς εἰς τὴν Ζάκυνθον πλησίον τῶν ἐκεῖ ἐγκατεστημένων συμπατριωτῶν τῶν. Συχνὴ ὅμως ἦτο ἡ ἐμπορικὴ ἐπικοινωνία Μάνης καὶ Ζακύνθου. Οἱ Μανιάται ἠγόραζον κρασί καὶ πυρομαχικά καὶ μετέφερον πρὸς

πώλησιν ζῶα, τρόφιμα καὶ ὀρτύκια. Χαρακτηριστικός εἶναι ὁ διάλογος μεταξύ πωλητοῦ ὀρτυκιῶν ἀπὸ τὴν Μάνην καὶ δύο ἀγοραστῶν, τὸν ὁποῖον παρουσιάζει ὁ Δ. Γουζέλης εἰς τὸν *Χάσην*³⁰:

Μαρῆς : Ἐχῶ ἐν' ἀσκή γιά πούλημα μέ κάτι ὀρτύκια μέσα, μά πρᾶμα! ὅσοι τὰ εἶδανε, κατά πολλά τσ' ἀρέσα.

Παπουτσης : Μανιάτικα εἶναι, ἀδελφέ;

Μαρῆς : Φαμόζα, ναί, ἀφ' τὴ Μάνη.

Φημισμένα λοιπὸν εἰς τὴν ζακυνθινὴν ἀγορὰν ἦσαν τὰ ὀρτύκια τῆς Μάνης.

Οἱ Προβλεπταὶ συχνὰ ἀναφέρουν εἰς τὸν Δόγην τὴν ἐγκατάστασιν Μανιατῶν εἰς τὴν νῆσον, εἰς μίαν δὲ ἐκθεσίαν τοῦ τῆς 30ης Αὐγούστου 1670 ὁ Προβλεπτής Πιζάνι³¹ γράφει: «κατέφυγον εἰς τὴν Ζάκυνθον 1500 Μανιάται καὶ θά ἤρχοντο περισσότεροι, ἀλλὰ τώρα δὲν ἤμποροῦν νά εὔρουν μπεργαντίνα, διότι ὁ πασᾶς ἀπηγόρευσε τὴν προσέγγισιν νησιωτικῶν πλοιαρίων». Ἦτο δὲ τὸσον τὸ πλῆθος τῶν Μανιατῶν εἰς τὴν συνοικίαν τῆς Ἀναλήψεως, ὥστε ἡ περιοχὴ ἦτο γνωστὴ μέ τὸ ὄνομα τὰ *Μανιάτικα*³².

Κατόπιν τούτου, ἦτο πολὺ φυσικὸν τὸ πλῆθος τῶν Μανιατῶν νά ἀσκή ἐπίδρασιν εἰς τὸν δημόσιον βίον καὶ τὰ ἔθιμα τῶν Ζακυνθίων, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν διάλεκτον τῆς περιοχῆς εἰς τὴν ὁποῖαν κατῶκουν. Οὕτω, ὁ Προβλεπτής Marco Basadonna Revorsi³³ εἰς ἐκθεσίαν τοῦ τῆς 6ης Μαρτίου 1546 πρὸς τὸν Δόγην γράφει ὅτι «ἔχει πολὺ αὐξηθῆ ὁ ἀριθμὸς τῶν ξένων εἰς τὴν πόλιν καὶ τὰ περίχωρα, ἰδίως τῶν Κορωναίων καὶ τῶν Μανιατῶν, ὥστε συνενούμενοι κατὰ τὰς ἐκλογάς, ἐκλέγουν κατ' ἔτος τοὺς κατὰ τὴν γνώμην των ἀξίους, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἐπιφέρει τὴν ἀποτυχίαν τῶν ἐντοπίων καὶ τὴν δημιουργίαν παραπόνων». Ὁ Μύλλερ³⁴ ἐπίσης ἀναφέρει ὅτι «εἰς τὴν ἀνάμειξιν τοῦ πληθυσμοῦ ἀπέδιδον οἱ Βενετοὶ διοικηταὶ καὶ τὴν δυσκολίαν τῆς τηρήσεως τῆς τάξεως εἰς τὴν νῆσον. Καὶ μάλιστα οἱ φόνοι ἦσαν συχνοὶ καὶ οἱ ἐκ Μάνης μετανάσται ἐτήρουν καὶ πρὸς τοὺς Ζακυνθίους τὴν συνήθειαν τῆς ἐκδικήσεως τοῦ αἵματος».

Ἐνεργὸς ἦτο ἡ συμμετοχὴ τῶν Μανιατῶν εἰς τὴν ὀργάνωσιν τοῦ *Ρεμπელიοῦ τῶν Ποπολάρων 1628*³⁵. Ἐκ τῶν τεσσάρων πληρεξουσίων τοὺς ὁποῖους ἐξέλεξαν οἱ ἐπαναστάται ὁ ἓνας ἦτο Μανιάτης, ὁ Ἀναστάσιος Ροῦσος, ἐκ δὲ τῶν 28 καθοδηγητῶν διὰ τὴν ἐνοπλιον ἐξέγερσιν 5 ἦσαν Μανιάται, οἱ Ἀναστάσιος Ροῦσος, Θεόφιλος καὶ Δημήτριος Κουκουλομμάτης, Θεόδωρος Μελισσηνός καὶ Μᾶρκος Βαρσαμᾶς. Ἄλλὰ καὶ βραδύτερον, τὸ 1788 εἰς ἄλλην ἐπαναστατικὴν ἐνέργειαν τὴν ὁποῖαν ὀργάνωσαν «τὰ δεύτερα σπίτια», δηλαδὴ οἱ μικροακτήμονες εὐγενεῖς, οἱ ὑποδεέστεροι τῶν ἐχόντων «τὰ πρῶτα σπίτια»³⁶ δηλαδὴ τῶν μεγαλοκτημόνων, ἀρχηγὸς ἦτο ὁ Μανιάτης Βαρβίας.

Ἐνδιαφέρον εἶναι νά σημειωθῆ ὅτι οἱ Μανιάται μετέφερον εἰς τὴν Ζάκυνθον καὶ τὸ μοιρολόγι. Κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ *Ρεμπელიοῦ* ἔζη εἰς τὴν Ζάκυνθον μία Μανιάτισσα περιφήμος μοιρολογίστρα, ἡ Ἀγγέλিকা Νίκλη — συνώνυμος τῆς μητρὸς τοῦ ἐθνικοῦ ποιητοῦ —, τὴν ὁποῖαν εἶχον κάμει ἀγαπητὴν εἰς ὅλον τὸ νησί τὰ μοιρολόγια τῆς, ἐλέγετο δὲ περὶ αὐτῆς: «Κουφάρι ἀκλαφτο ἀπὸ τὴν κυρ' Ἀγγέλিকা τοῦ Νίκλη, ἦτανε σά νά τὸ θάβανε ἀδιάβαστο ἀπὸ τὸν παπᾶ, σκάρωνε καὶ κάτι ρίμνες σατιρικῆς πού ἀφήνανε ἄκουσμα»³⁷.

Ἐπίδρασιν ἠσκήσεν ἐπίσης καὶ ἡ διάλεκτος τῶν Μανιατῶν ἐπὶ τῆς διαλέκτου τῆς περιοχῆς τῆς νήσου, ὅπου οὗτοι κατῶκουν, καθὼς ἔχω παρατηρήσει εἰς σχετικὰς μελέτας μου³⁸. Ἦτο λοιπὸν ἐντονος ἡ παρουσία τῶν Μανιατῶν εἰς τὴν Ζάκυνθον. Μεταξὺ δὲ τοῦ πληθυσμοῦ αὐτῶν ἦσαν καὶ πολλοὶ Νίκλοι, οἱ ὁποῖοι θά ἐφθάνον εἰς τὴν Ζάκυνθον καὶ μετὰ τὴν πρῶτην ἐγκατάστασιν τῶν Νίκλων Στρατιωτῶν.

Ἡ παλαιότερα μαρτυρία μέχρι σήμερον, καθ' ὅσον γνωρίζω, τοῦ ἔπων. Νίκλος εἰς τὴν Ζάκυνθον εἶναι τοῦ ἔτους 1554, ἡ ὁποία προέρχεται ἐκ τοῦ κώδικος τοῦ ἐν Ζακύνθω ναοῦ τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς τῶν Ἀθιγγάνων, ἡ ὁποία ἐβομβαρδίσθη ὑπὸ τῶν Ἰταλῶν³⁹. Τὴν μαρτυρίαν αὐτὴν ἀναφέρει ὁ Λ. Ζώης, γράφων: «Νίκλου οἰκ. ἐκ χ. Νίκλους τῆς Μάνης, 1554, παρωνύμιον ταύτης Φινωμένου». Ὁ ἴδιος⁴⁰ ἐπαναλαμβάνει τὰ ἐξῆς: «Νίκλου οἰκ. ἀπαντᾶ ἐν Ζακ. τὸ 1554 — Νικόλα-

ος, φαρμακοποιὸς 1595... Ἡ οἰκ. ἀφίκετο ἐν Ζακ. μεσοῦντος τοῦ 16 αἰῶνος». Ἔτερος Νίκλος Γεώργιος μαρτυρεῖται ἐξ ἐγγράφου τοῦ 1591 τοῦ προσεισμικοῦ Ἀρχείου Ζακύνθου: «Γεώργιος Νίκλος τοῦ ποτέ Νικολοῦ ἀπὸ τὴ Μάνη, κάτοικος εἰς τόπον λεγόμενον Νίκλι»⁴¹.

Μεγάλον ἀριθμὸν Νίκλων τῆς Ζακύνθου παρουσιάζουν τὰ 129 ἐγγραφα μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1653-1824, τὰ ὁποῖα εἶναι ἀντίγραφα τῶν εἰς τὸ προσεισμικὸν Ἀρχεῖον Ζακύνθου εὐρισκομένων. Αὐτὰ μοῦ ἀπέστειλεν ὁ ἀείμνηστος φίλος μου, διευθυντῆς τοῦ Ἀρχείου, Λεωνίδας Ζώης καὶ τὰ ὁποῖα ἐδημοσίευσεν μετὰ σχετικῆς εἰσαγωγῆς περὶ τῆς γλώσσης αὐτῶν καὶ πλῆθους ποικίλων σχολίων⁴². Ἐκ τούτων καὶ ἄλλα ὀνόματα Νίκλων εἶναι γνωστά ἐκ τῶν ληξιαρχικῶν βιβλίων τῶν ναῶν τῆς Ζακύνθου, (Μητροπόλεως, Ἁγίων Ἀποστόλων, Ἀναλήψεως, Ἁγίου Ἰωάννου τῶν Λογοθετῶν, τῆς Ὀδηγητρίας καὶ τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος)⁴³. Εἰς τὰ ἀνωτέρω ἐγγραφα τὰ ὀνόματα τῶν Νίκλων ὑπερβαίνουν τὰ 180, ἐκτός δὲ τῶν πολλῶν κοινῶν βαπτιστικῶν ὀνομάτων ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν, χριστιανικῆς ἀρχῆς τῶν περισσοτέρων, μαρτυροῦνται διὰ τῶν ἐγγράφων καὶ ὀνόματα ἰδιάζοντα κοινὰ εἰς τοὺς Νίκλους τῆς Ζακύνθου καὶ τῆς Μάνης, ὡς τὰ ἀνδρῶν: Ἀγγελῆς, Βρετός, Δήμος, Δικαῖος, Λεούτσης, Παναγιώτης, Πιέρος, Σκάλκος, Τζαννέτος, γυναικῶν δὲ τὰ: Ἀγγέλω, Ἀντριάνα, Καλίτσα, Κυριακῆ, Λαμπρινῆ, Μαρούλλα, Σταμάτα, Σταματούλλα. Κοινὸν ὄνομα μέ ἐπίδοσιν εἰς τὴν γενίαν τῶν Νίκλων εἶναι τὸ *Δημήτριος*.

Ὁ διπλοῦς τύπος Νίκλος-Νίκλης δὲν μαρτυρεῖται ἀπὸ τὴν Μάνην, ὅπου ἐπικρατεῖ ὁ τύπος Νίκλος. Εἰς τὴν Ζάκυνθον ἐπικρατεῖ ἐπίσης ὁ τύπος Νίκλος, μαρτυρεῖται ὅμως καὶ ὁ τύπος Νίκλης δύο φορές. Πρῶτον ὡς ἐπώνυμον μιᾶς περιφήμου Μανιάτισσας μοιρολογίστρας ἡ ὁποῖα κατῶκει εἰς τὴν Ζάκυνθον περὶ τὸ 1628 ἡ κυρ' Ἀγγέλিকা Νίκλη καὶ δεύτερον ὡς ἐπώνυμον τῆς μητρὸς τοῦ ἐθνικοῦ ποιητοῦ Ἀγγελικῆς Νίκλη τοῦ Δημητρίου, ἡ ὁποῖα ἀπέθανε τὸ 1859. Εἰς τὴν Ζάκυνθον ὅμως ἔχομεν ἐξ ἐγγράφου τοῦ 1710⁴⁴ καὶ ἐκ μαρτυρίας ἐπ' αὐτοῦ τοῦ 1712 διὰ τὸ αὐτὸ πρόσωπον καὶ τοὺς δύο τύπους Νίκλος καὶ Νίκλης: «1712 Φεβρ(ουαρίου) 25. Τὴν σήμερον ὁ σ(ινιό)ρ Θεόδωρῆς Νίκλος δίδει τοῦ παρόντος μ(ισσε)ρ Δημήτρη Γιατρᾶ τοῦ π(ο)τ(έ) Ἀθανάση κάτοικος εἰς τὸν Ἅγιον Νικόλαον τοῦ Τσιλιβῆ εἰς τόσα μετρητὰ ριάλια ἐξ Νο 6, τὰ ὁποῖα ὑπόσχεται νά τὰ ἐπιστρέψῃ τοῦ ἄνωθεν Νίκλου εἰς κάθε του καλὴν ἀναζήτησιν κατὰ τὴν τερμιναντζιόν Κορνάρα ὑπόσχοντας τὰ καλά του καὶ σωματικῶς εἰς μαρτυρίας

Νικολέττος Κούμανης μαρτυρῶ.

[Ἐπὶ τοῦ περιθωρίου]

1712 Σεπτ(εμβρίου) 28. Κυράτσα Καλομοῖρα χήρα γυνὴ τοῦ ἄντικρυς σ(ινιό)ρ Θεόδωρῆ Νίκλη, κάνοντας ὡς μάννα γοβενατρίτζε τῶν παιδιῶν της, ἔλαβε τὰ ριάλια ἐξ γνωρίζοντας πληρωμένη ὡς ἄντικρυς εἰς μαρτυρίας

Κωνσταντῆς Κοντόσταβλος μαρτυρῶ».

Τὸ ὅτι θά ἐλέγοντο καὶ οἱ δύο τύποι Νίκλος καὶ Νίκλης καὶ εἰς τὴν Μάνην μέ ἐπικρατέστερον τὸ πρῶτον, νομίζω ὅτι πιστοῦται καὶ ἐκ τοῦ ὅτι διὰ τὸ αὐτὸ μανιάτικον πρόσωπον ἔχομεν εἰς ἐγγραφοῦν τοῦ 1653 δύο τύπους τοῦ ὀνόματος, εἰς -ος καὶ εἰς -ης, ὡς: «1653 Μαγίου 29. Τὴν σήμερον ἐνεφανίστησαν κατέμπροστε ἐμοῦ νοταρίου καὶ μαρτύρων ὑπογεγραμμένων παρόντες καὶ σωματικοὶ ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος ὁ κύρ Μιχάλης Νίκλος τοῦ ποτέ Στρατῆ, ἐκ δὲ τοῦ ἐτέρου ὁ μ(ισσέ)ρ Πέτρος Κοντοστάβλης τὰ ὁποῖα μέρη ἐσυμφώνησαν ὡς κάτωθεν ἤγουν ὁ ἄνωθες Νίκλος κράζεται πλερωμένος καὶ εὐχαριστημένος ἀπὸ τὸν αὐτὸν Κοντόσταβλο σ' ὅ,τι ἐπρεζεντάριζε...»⁴⁵. Ἐχομεν ἐπίσης δύο τύπους καὶ εἰς ἄλλο ἐκ Μάνης ἐπώνυμον, ὡς Κουρούμαλος καὶ Κουρούμαλης. Ἡ διπλοτυπία αὐτὴ εἰς τὰ ἐπώνυμα εἶναι ἐν χρήσει καὶ εἰς τὴν Ζάκυνθον, ὅπου ἔχομεν τὰ: Ἀνδρῆκος-Ἀνδρῆκης, Βίτσος-Βίτσης, Γιακουμέλος-Γιακουμέλης⁴⁶ (ἐξ ἐγγράφου 1717), Κάλβος-Κάλβης, Κλάδος-Κλάδης, Λάζαρος-Λάζαρης, Μαρῖνος-Μαρῖνης, Πάγκαλος-Πάγκαλης, Σκουφός-Σκουφῆς κ.ἄ. Εἶναι συνήθης καὶ εἰς τὸν ἄλλον ἐλληνικὸν χῶρον.

Εἰς τὰ ἐγγραφα, τὰ ὁποῖα ἐδημοσίευσεν, φαίνεται ὁ τρόπος τῆς διαβιώσεως

τῶν ἐγκατασταθέντων εἰς τὴν Ζάκυνθον Νίκλων, ἀλλὰ καὶ ἄλλων Μανιατῶν. Οἱ τὸ πρῶτον ὡς πρόσφυγες ἐρχόμενοι, ἄνδρες καὶ γυναῖκες, ἐκινουῦντο πρὸς εὐρεσιν ἐργασίας ἢ πρὸς ἐκμάθησιν τέχνης. «Οἱ εὐρισκόμενοι ἀπὸ χρόνους εἰς τὴν Ζάκυνθον», οἱ ἀρχικῶς δηλαδὴ ἐγκατασταθέντες, μὲ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου, παρουσιάζονται ὡς μικροαστοὶ μὲ κτηματικὴν περιουσίαν, τῆς ὁποίας τὴν καλλιέργειαν ἀναθέτουν εἰς σέμπρους. Ἔχουν οἰκονομικὴν εὐχέρειαν νὰ δανεῖζουν χωρὶς τόκον, ἐνοικιάζουν εἰς ἄλλους οἰκίας ἢ πωλοῦν, εἶναι ἰδιοκτητὰ πλοιαρίων κ.ἄ. Ἐκ τῶν ἐγγράφων ἀναφέρομεν μερικὰς σχετικὰς ἐνδείξεις:

1663. Ὁ Ἥλιος Νίκλος Μανιάτης ἀπὸ τὸ χωρίο Πουλαριούσ συμφωνεῖ μὲ τὸν Τζιόρτζιο Μακρυνικόλα νὰ τοῦ δουλεύη διὰ κοπέλλι τῆς ρόγας (ἐμισθος ἐργάτης) χρόνον ἕνα.
1670. Ὁ Γιωργανᾶς Παπατωμᾶς «παίρνει διὰ τὴν ψυχὴν του τὴν κυρά Μαρούλα, θυγατέρα τοῦ Γληγόρη Νίκλου ἀπὸ τῆ Μάνη, νὰ τὴν ἔχη, θρέψη, δένη ποδένη κατὰ τὴν τάξιν τῶν κοπελλῶνε καὶ νὰ τήνε παντρέψη ὅτες θελήση ὁ αὐτός Παπατωμᾶς νὰ τῆς δίδῃ ἄντρα τῆς κατὰ τὴν ἀντετζιό τῆς».
1671. Ἡ Σταμάτα Νίκλου μπαίνει διὰ δουλεύτρα εἰς τὸν εὐγενῆ Ἀναστάσιον Λογοθέτην.
1672. Ὁ Ἀντώνης Νίκλος συμφωνεῖ μὲ τὸν Ἀντώνη Πεταλᾶν νὰ τὸν δουλέψη διὰ κοπέλλι τῆς ρόγας χρόνους δύο.
1673. Ὁ Μᾶρκος Νίκλος γίνεται δουλευτῆς τοῦ Εὐγενίου Ἀβούρη.
1674. Ὁ Νικολός Νίκλος συμφωνεῖ μὲ τὸν Νικολόν Μαυρίκη νὰ τὸν δουλεύη δύο χρόνους καλὰ καὶ ἐμπιστεμένα καὶ νὰ τοῦ δίνῃ κάθε χρόνον ριάλια δύο.
1680. Ὁ Προκόπης Νίκλος πηγαίνει εἰς τὸ μαγαζὶ τοῦ Ραφομανίκη νὰ τὸν δουλεύῃ εἰς τὴν τέχνην τοῦ ράφτη.
1690. Ὁ Δῆμος Νίκλος δίδει τὸ παιδί του εἰς τὸν Δημήτριον Σαμόλην διὰ ὀκτώ χρόνους διὰ νὰ μάθῃ τὴν τέχνην τῆς μαραγκοσύνης.
1670. Ὁ Μιχάλης Νίκλος πηγαίνει εἰς τὸν Μαρῆν Κόνιαρην διὰ χρόνους πέντε διὰ νὰ μάθῃ τὴν τέχνην τῆς κτιστοσύνης.
1728. Ὁ Νικόλαος Νίκλος δίδει τὸ παιδί του εἰς τὸν Ἀντώνιον Μασάρην διὰ χρόνους ὀκτώ διὰ νὰ μάθῃ τὴν τέχνην τῆς τσαγκαροσύνης.
1674. Ὁ Νικόλαος Νίκλος ἔδωσε τοῦ Τζαννέτου Κακολύρη ριάλια δεκαπέντε δανεϊκά χάριν φιλίας δίχως κανένα σημάδι.
1709. Τὰ ἀδελφία Νικλαῖοι δίδουν εἰς σεμπρίαν ἕνα κομμάτι χωράφι εἰς τὸν Γιώργο Φαρισαῖο.
1715. Ὁ Προκόπης Νίκλος δίδει εἰς σεμπρίαν πρὸς τοὺς Γεωργάκη Μαθόπουλον καὶ Στάθην Σπετζέρην τὰ ἀμπέλια ὅλα μὲ τὰ σπίτια καὶ ἀγκιναρότοπον.
1723. Ὁ Προκόπης Νίκλος ἐνοικιάζει εἰς τὸν Ματιόν Μαρόπουλον ἕνα σπίτι χαμώνγειον εἰς τὴν κοντράδα τῆς Ἀναλήψεως.
- Εἰς αὐτὸ τὸ περιβάλλον ἔζησε καὶ ἡ πτωχιά — ἡ πανώρια —, ὡς παραδίδεται⁴⁷, Ἀγγελικὴ Νίκλη καὶ τὸ 1796 ἀνέλαβεν οἰκειακὴν ἐργασίαν εἰς τὸν πλούσιον εὐγενῆ Νικόλαον Σολωμόν. Κατέληξεν ὅμως νὰ συζήσῃ μετ' αὐτοῦ ἕνδεκα σχεδὸν χρόνους καὶ ἀπέκτησε δύο τέκνα τὸν Διονύσιον, γεννηθέντα τὴν 8ην Ἀπριλίου 1798 καὶ τὸν Δημήτριον τὸ 1801.
- Τὴν 18 Σβρίου 1802 ἀπέθανεν ἡ σύζυγος τοῦ Σολωμοῦ Μαρνέτα καὶ τὴν 27 Φεβρουαρίου ἐνυμφεύθη οὗτος τὴν Ἀγγελικὴν Νίκλην καὶ τὴν ἐπομένην ἀπέθανεν. Ὅπως ὅμως ἀναγράφεται εἰς τὴν κατὰ τὴν 27 Φεβρουαρίου 1807 πρᾶξιν στεφανώματος⁴⁸, ὁ Σολωμός «ἔκρινε διὰ ἔργον σωτηρίας τῆς ψυχῆς του νὰ στεφθῇ καὶ νὰ λάβῃ διὰ γυναῖκα του νόμιμον καὶ εὐλογητικὴν τὴν Κυρίαν Ἀγγελικὴν θυγατῆρ τοῦ Δημητρίου Νίκλην μὲ τὴν ὁποίαν συνέζησεν σχεδὸν χρόνους ἕνδεκα καὶ μὲ αὐτὴν ἐγέννησε δύο υἱούς». Ὁ πρῶτος ἐβαπτίσθη τὴν 8ην Ἰουνίου 1798 ἀπὸ τὸν ἀνάδοχον του Ἀντώνιον Καπνίσσην καὶ ὠνομάσθη Διονύσιος. Ἡ πρᾶξις βαπτίσεως: «1798. Ἰουνίου 8. Ἐβαπτίσθη παιδίον ἀρσενικὸν φυσικὸν τοῦ κυρίου Κόντε Νικολάου Σολωμοῦ καὶ ὠνομάσθη παρά τοῦ ἀναδόχου αὐτοῦ Ἀ. Καπνίσση Διονύσιος. Ἦτο καὶ μηνῶν δύο»⁴⁹.

Ἡ Ἀγγελικὴ Νίκλη ἀπέθανε τὴν 20ὴν Ἰουνίου 1859 ὀγδοηκοντούτις, ὡς σύζυγος τοῦ Ἐμμανουὴλ Λεονταράκη, τὸν ὁποῖον συνεζεύχθη μετὰ τὸν θάνατον τοῦ πρῶην συζύγου τῆς Νικολάου Σολωμοῦ. Ὁ Λεονταράκης εἶχεν ὑπογράψει ὡς μάρτυς τὴν πρᾶξιν τοῦ γάμου τῆς.

Ὁ Σολωμός ἐγεννήθη καὶ ἐμεγάλωνεν εἰς μανιάτικον οἰκογενειακὸν περιβάλλον. Ἀπὸ τὴν μάνναν του ἤκουε τὰ ναουρίσματα εἰς τὴν μανιάτικην διάλεκτον, ἀπὸ αὐτὴν καὶ ἀπὸ τὸν πάππον του Δημήτριον Νίκλην ἔμαθε τὸ πρῶτον λεξιλόγιον, τὸ ὁποῖον δὲν θὰ ἦτο ξένον τῆς διαλέκτου τῆς Μάνης. Καὶ αὐτός ὁ κηδεμών του Ν. Μεσσαλᾶς ἦτο Μανιάτης ἀπὸ τὸ Κουτήφαρι τῆς Μάνης. Ὁ ἴδιος ὁ Σολωμός ἀργότερα εἰς τὴν «Πρωτοχρονιάν» ἀναφέρει: «τό παιδί τοῦ Μεσσαλᾶ» διὰ τὸ ὁποῖον ὁ Δέ Βιάζης εἰς τὴν ἐκδοσιν τῶν ποιημάτων τοῦ Σολωμοῦ προσθέτει τοὺς στίχους: «πού 'ναι κόντες ἀπτῆ Μάνη // κ' ἔχει χέρια γιὰ νὰ κἀνη»⁵⁰. Μανιάτης ἦτο καὶ ὁ ἀναφερόμενος εἰς τὸ αὐτὸ ποίημα ὑποδικηγόρος καὶ στιχοπλόκος Παναγιώτης Ταβουλάρης. Ἀκόμη νομίζω ὅτι δὲν εἶναι ἄσχετα πρὸς τὴν γλῶσσαν τοῦ ποιητοῦ, ὅσα ὁ ἴδιος λέγει εἰς τὸν Σοφολογιώτατον: «ἐγὼ ἔλαβα δούλους ξένους, ἕναν ἀπὸ τῆ Μάνη καὶ τὸν ἐκαταλάβαινα ἐξαίρετα»⁵¹. Εἶναι ὅμως πολὺ φυσικόν, ἀφοῦ ἐνωρίς εἰς ἡλικίαν ἐννέα ἐτῶν ἐστάλη διὰ σπουδᾶς εἰς τὴν Ἱταλίαν, νὰ λησμονήσῃ τὰ ὀλίγα ἑλληνικά τῆς παιδικῆς του ἡλικίας.

Ὁ Κ. Καιροφύλας⁵², ἐξετάζων τὰ χαρακτηριστὰ τοῦ ποιητοῦ, γράφει ὅτι τὸ ἀγνόν λαϊκὸν αἷμα τῆς μητρός του, κόρης τοῦ λαοῦ διακρίνομεν εἰς διαφόρους ἐκδηλώσεις τοῦ βίου τοῦ Σολωμοῦ καθὼς ἐπίσης διακρίνομεν καὶ τὴν ἀριστοκρατικὴν κληρονομικότητα, ἡ ὁποία μετεδόθη ἐκ τοῦ πατρός του. Ἡ ἀγάπη πρὸς τὴν ἐλευθερίαν, ἡ ἀπότομος εὐλικρίνειά του, ἡ γενναιοδωρία του δείχνουν τὴν μητρικὴν ἐπίδρασιν, ἐνῶ ὁ ἀτίθασος χαρακτήρ του, τὸ πείσμα του, ἡ καυστικὴ εἰρωνεία του, ἡ ἐκλογή τῶν φίλων, ἡ λατρεία τῆς φύσεως, ἡ ἄψυγος περιβολὴ του δείχνουν τὴν ἀρχοντικὴν ἐπίδρασιν τοῦ γηραιοῦ πατρός του. Μόνον τοιούτοτρόπως δύναται νὰ κατανοηθῇ καλύτερον ἡ ψυχολογία τοῦ Σολωμοῦ, μίγματος δύο κοινωνικῶν τάξεων τὸσον διαφορετικῶν καὶ τὸσον ἀρμονικῶς ἐντούτοις ἀλληλοσυμπληρουμένων.

Εἰς αὐτὰ εἶχα προσθέσει⁵³ ὅτι ὁ ἀτίθασος ἀκόμη χαρακτήρ τοῦ ποιητοῦ ὀφείλεται εἰς τὴν μητέρα του. Αὐτὴ δὲ ἡ ποιητικὴ δύναμις καὶ ἡ καυστικὴ εἰρωνεία τοῦ ποιητοῦ εἶναι, κατὰ τὴν γνώμην μου, μᾶλλον κληρονομία μητρικὴ. Εἶναι γνωστὴ ἡ ἰκανότης τῶν γυναικῶν — καὶ τῶν ἀνδρῶν ἀκόμη — τῆς Μάνης εἰς τὴν αὐτοσχέδιον ποίησιν σατιρῶν καὶ μοιρολογίων, τὰ ὁποῖα, πλὴν τῶν ἄλλων, εἶναι ἀξιοθαύμαστα διὰ τὴν δύναμιν τῆς ἐκφράσεως καὶ τὴν καυστικότητα τῆς εἰρωνείας.

Σημειώσεις

1. Διονυσίου Σολωμοῦ τὰ εὐρισκόμενα, ἐν Κερκύρα 1859, σ. γ'.
2. Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Σολωμοῦ, ἐν Ἀθήναις, σσ. 9-10.
3. Ὁ Διονύσιος Σολωμός καὶ ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάστασις, Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος 12 (1957), 1-13. Τοῦ αὐτοῦ, Δ. Σολωμοῦ, Ἄπαντα, Ἀθήναι, σ. 8.
4. Γενεαλογικά τῆς Ἀγγελικῆς Νίκλη-Σολωμοῦ, Ἀθηνᾶ 52 (1948), 233-243.
5. Σπ. Λάμπρου, Νέος Ἑλληνομνήμων 2 (1905), 397-398. Ἀ. Δασκαλάκη, Ἡ Μάνη καὶ ἡ Ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία (1453-1821), ἐν Ἀθήναις 1923, σσ. 43-44.
6. Xivrey Jules Berger (de), Mémoire sur une tentative d'insurrection dans la Magne de 1612 à 1619 au nom du duc de Nevers comme héritier des droits des Paléologues, Mémoire de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres 15 (1841), 304-335. Μετάφρ. ὑπὸ Γ. Π. Καλλιγᾶ, Μελέται Νομκαὶ, οἰκονομολογικαί, Ἀθήναι 1898, τ. Β, σσ. 628-653 καὶ εἰς Πανελληνιον 1853, ἀριθμ. 20, 21, 22. Buchon J. A., Nouvelles recherches historiques sur la principauté française de Morée et des hautes baronnies à la suite de la quatrième croisade, τ. 1, Paris 1843, σ. 287. Ἀ. Δασκαλάκη, ἐνθ' ἄνωτ. σσ. 54. Στ. Ι. Παπαδοπούλου, Ἡ κίνησις τοῦ δοῦκα τοῦ Νεβέρ Καρόλου Γονζάγα γιὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῶν βαλκανικῶν λαῶν

- (1603-1625), Θεσσαλονίκη 1966, σ. 62. Ένταυθα ἀποκαθιστῆ τὴν ὀρθὴν ἀνάγνωσιν τοῦ χειρογράφου καὶ ἀντὶ *Andreia Nicolo* (Ἀνδρέας Νικόλαος), ὅπως γράφουν ὅλοι οἱ πρὸ αὐτοῦ, γράφει *Andreia Niclo* (Ἀνδρέας Νίκλος).
7. *Buchon*, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 271-274, *Π. Χιώτη*, Ἱστορικά ἀπομνημονεύματα, τ. Γ, Κέρκυρα 1863, σσ. 152-154. *Milkosich-Müller*, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, *Vindobonae* 3 (1865), 270-272, *Κ. Σάθα*, Τουρκοκρατούμενη Ἑλλάς, Ἀθήναι 1869, σσ. 205-207. *Α. Δασκαλάκη*, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 67-69.
8. Σχετικὴν βιβλιογραφίαν βλ. εἰς *Δ. Μέξη*, Ἡ Μάνη καὶ οἱ Μανιάτες, Ἀθήνα, 1977, σσ. 418-422.
9. Ἐκδ. *Π. Καλονάρου*, ἐν Ἀθήναις 1940, στίχ. 1715 (Νίκλι), 2046 (Νικλιῶτες).
10. *Δ. Βαγιακάκου*, Συμβολὴ εἰς τὰ περὶ Νίκλων τῆς Μάνης, Ἀθηνᾶ 53 (1949), 162.
11. Δὲν ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ ἱατροῦ Παπαδάκη εἰς τὸ Ἡμερολόγιόν του, ὅπου γράφει τοὺς ὑπ' αὐτοῦ θεραπευθέντας τραυματίας κατὰ τοὺς ἐμφυλίους πολέμους τῶν οἰκογενειῶν τῆς Μάνης μεταξύ τῶν ἐτῶν 1716 ἕως 1767 καὶ ἰδίως εἰς τὴν ἔδραν τῶν Νίκλων-Νικλιάνων (χωρία Κοίτα, Καλονιοί, Νόμια, Μπουλαριοί).
12. *Δ. Β. Βαγιακάκου*, Μανιάται εἰς Ζάκυνθον, Ἐπετηρὶς τοῦ Ἀρχείου τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου (τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν), τεύχ. 6 (1955), 60.
13. Ἐκδόσις τοῦ Ἡμερολογίου εἰς *Δ. Δημητράκου-Μεσίσκλη*, Οἱ Νυκλιᾶνοι, Ἀθήναι, τ. Α (1949), σ. 211.
14. *Δ. Β. Βαγιακάκου*, ἐνθ' ἄνωτ., Ἀθηνᾶ 53 (1949), 167-179.
15. Λεξικόν Φιλολογικόν καὶ Ἱστορικόν Ζακύνθου, Ἀθήναι 1963, τ. Β, σ. 474.
16. *Buchon*, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 283-284.
17. *Δ. Β. Βαγιακάκου*, ἐνθ' ἄνωτ., Ἐπετηρὶς τοῦ Ἀρχείου τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου (τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν), τεύχ. 5 (1954), 41.
18. *Δ. Β. Βαγιακάκου*, ἐνθ' ἄνωτ., Ἀθηνᾶ 53 (1949), 164-165.
19. *Λ. Ζώη*, Λεξικόν Φιλολογικόν καὶ Ἱστορικόν Ζακύνθου, Ζάκυνθος 1898, σ. 723.
20. *Δ. Β. Βαγιακάκου*, ἐνθ' ἄνωτ., Ἀθηνᾶ 53 (1949), 179-185.
21. *Δ. Β. Βαγιακάκου*, αὐτόθι, σ. 187.
22. *Δ. Β. Βαγιακάκου*, αὐτόθι, σσ. 185-186.
23. *Δ. Β. Βαγιακάκου*, αὐτόθι, σσ. 173-174.
24. Περί αὐτῶν βλ. *Κ. Σάθα*, Ἑλληνες Στρατιῶται ἐν τῇ Δύσει καὶ ἀναγέννησις τῆς Ἑλληνικῆς τακτικῆς, Περιοδ. Ἐστία, τ. 19 (2/6 1885), 20 (8/9 1885) Ἀνατύπωσις ὑπὸ Ν. Καραβία, Ἀθήνα 1986, σσ. 289.
25. *Κ. Σάθα*, ἐνθ' ἄνωτ., (ἔκδ. Καραβία), σ. 264. Πρβ. *Α. Δασκαλάκη*, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 48, Ἀρχηγὸς αὐτῆς ἦτο ὁ *Θεόδωρος Λιβέρης*, ὁ ἐπονομαζόμενος *Λαγός*.
26. *Κ. Σάθα*, Τουρκοκρατούμενη Ἑλλάς, ἐν Ἀθήναις 1869, σσ. 36-43. *Τοῦ αὐτοῦ*, Ἑλληνες Στρατιῶται ἐν τῇ Δύσει..., σσ. 125-127.
27. *Κ. Σάθα*, Μνημεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας, τ. 5 (1883), 75-76.
28. *Π. Χιώτου*, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 58. *Ν. Κατραμῆ*, Φιλολογικά Ἀνάλεκτα Ζακύνθου, Ζάκυνθος 1880, σσ. 48-49. *Κ. Καιροφύλα*, Ἡ Ἐπτάνησος ὑπὸ τοὺς Βενετούς, Ἀθήναι 1948, σ. 27. *Τοῦ αὐτοῦ*, Ἡ Ζάκυνθος ὅπως τὴν εἶδαν οἱ Περιηγηταί, Ἡμερ. Μεγάλης Ἑλλάδος, 1930, σ. 172. *Λ. Χ. Ζώη*, Στατιστικὴ τῆς νήσου Ζακύνθου, Μοῦσαι, Φύλλ. 101, σσ. 624-625. *Τοῦ αὐτοῦ*, Ἱστορία τῆς Ζακύνθου, Ἀθήναι 1955, σσ. 115-118. *Δ. Β. Βαγιακάκου*, ἐνθ' ἄνωτ., Ἐπετ. Ἀρχείου Ἱστορίας Ἑλληνικοῦ Δικαίου (Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν), τεύχ. 5 (1954), 3-5. *Ντ. Κονόμου*, Ζάκυνθος. Πολιτικὴ Ἱστορία, τόμ. 3, τεύχ. Α, Ἀθήναι 1981, σσ. 36-37.
29. Περί αὐτῶν βλ. *Δ. Β. Βαγιακάκου*, Μελισσηνοὶ καὶ Κοντόσταβλοι ἐκ Μάνης εἰς Ζάκυνθον, Ἐπετηρὶς Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τ. 3 (1951), 141-166. *Τοῦ αὐτοῦ*, Σχέσεις Ζακύνθου καὶ Μάνης, Αἰξωνή 3 (1953), 123-127. Μάνη καὶ Ζάκυνθος, Πρακτικά 3ου Πανιονίου Συνεδρίου 1965, Ἀθήνα 1967, σσ. 16-34. Περί αὐτῶν περισσότερα εἰς ἀνακοίνωσίν μου εἰς τὸ βον Διεθνὲς Πανιόνιον Συνέδριον εἰς Ζάκυνθον 23-27 Σεβρίου 1997. Καὶ περὶ ἄλλων ἀκόμη εἰς μονογραφίαν ἐτοιμὴν πρὸς ἐκδόσιν: «*Μανιάται εἰς Ζάκυνθον*». *Ντ. Κονόμου*, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 30.
30. *Ζησίμου Χ. Συνοδινού*, Δημήτριος Γουζέλης, Ὁ Χάσης, Κριτικὴ ἔκδοσις, Ἀθήνα 1997, σσ. 119-120 (Πρᾶξις Α. Σκηνή 10).
31. *Κ. Μέρτζιου*, Ἡ Μάνη εἰς τὰ Ἀρχεῖα τῆς Βενετίας (1611-1674), Λακωνικά Σπουδαί 1

- (1972), 160.
32. *Δ. Β. Βαγιακάκου*, ἐνθ' ἄνωτ., Αἰξωνή 3 (1953), 126.
33. Τὸ κείμενον βλ. εἰς *Κ. Σάθα*, Μνημεῖα, τ. 6, σ. 275 (*Relatio Virinobilis ser Marci Basadonna Reversi provisoris Jacinti a di 6 Marzo 1546*).
34. *William Miller*, Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας στὴν Ἑλλάδα (1204-1566). Μετάφρ. Ἄγγ. Φουριώτη, Ἀθήνα 1960, σ. 623.
35. Τὸ χρονικόν τοῦ Ρεμπელიοῦ ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ὑπὸ *Π. Χιώτου*, Ἱστορικά Ἀπομνημονεύματα, Κέρκυρα, τ. 3 (1863), 165-182. *Κ. Σάθα*, Ἑλληνικά ἀνέκδοτα, τ. 1 (1867), 157-193. *Μαριάννα Μινώτου Γιαννοπούλου*, Τὸ Ρεμπελιὸ τῶν Ποπολάρων, Ἀθήνα 1933. *Κ. Πορφύρη*, Ἀγγέλου Σουμάκη, Το Ρεμπελιὸ τῶν Ποπολάρων, Ἀθήνα 1973. *Ντ. Κονόμου*, Ζακυνθινὰ Χρονικά (1485-1953), Ἀθήνα 1970, σσ. 27-59. *Διον. Ρώμα*, Το ρεμπελιὸ τῶν ποπολάρων, τ. Α-Β, Ἀθήναι 1979.
36. Ἡ ἀντίστοιχος ἔκφρασις «*πρῶτα καὶ δεύτερα σπίτια*» ἐν χρήσει καὶ εἰς τὴν Μάνην προκειμένου νὰ χαρακτηρισθοῦν αἱ ἰσχυραὶ οἰκογένειαι διὰ τὴν ἀνάληψιν τῆς καπετανίας, βλ. *Δ. Β. Βαγιακάκου*, ἡ Ἀρδούβιστα-Ἀνδρούβιστα-Μεγάλη Χώρα τῆς Ἐξω Μάνης, Λακωνικά Σπουδαί 13 (1996), 56.
37. *Διον. Ρώμα*, Τὸ ρεμπελιὸ τῶν ποπολάρων, τ. Β, Ἀθήνα 1979, σ. 344.
38. Κοινὰ γλωσσικὰ φαινόμενα τῆς διαλέκτου τῆς Μάνης μετὰ τῆς διαλέκτου τῆς Ζακύνθου καὶ τῶν Κυθήρων, Λακωνικά Σπουδαί 9 (1988), 133-188.
39. *Λ. Ζώη*, Λεξικόν..., Ζάκυνθος 1898, σ. 723.
40. *Λ. Ζώη*, Λεξικόν..., Ἀθήναι 1963, σ. 474.
41. *Δ. Β. Βαγιακάκου*, Συμβολὴ εἰς τὰ περὶ Νίκλων-Νικλιάνων τῆς Μάνης, Ἀθηνᾶ 53 (1949), 162.
42. Μανιάται εἰς Ζάκυνθον, Ἐπετηρὶς τοῦ Ἀρχείου τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου (τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τ. 5 (1954), 3-96. 6 (1955), 3-92.
43. *Δ. Β. Βαγιακάκου*, Γενεαλογικά τῆς Ἀγγελικῆς Νίκλη-Σολωμοῦ, Ἀθηνᾶ 52 (1948), 234-236.
44. *Δ. Β. Βαγιακάκου*, Συμβολὴ..., Ἀθηνᾶ 53 (1949), 156-157.
45. *Δ. Β. Βαγιακάκου*, ἐνθ' ἄνωτ., Ἐπετ. Ἀρχ. Ἱστορ. τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου, τ. 5 (1954), 25.
46. *Δ. Β. Βαγιακάκου*, ἐνθ' ἄνωτ., Ἐπετ. Ἀρχ. Ἱστορ. τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου, τ. 6 (1955), 30-31. Διὰ τὸν διπλοῦν τύπον πλείονα βλ. *Δ. Β. Βαγιακάκου*, Συμβολή..., Ἀθηνᾶ 53 (1949), 150-157.
47. *Κ. Καιροφύλα*, Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Σολωμοῦ, ἐν Ἀθήναις, σ. 9. *Φ. Μιχαλοπούλου*, Διονύσιος Σολωμὸς 1798-1857, Ἀθήνα 1931, σ. 122.
48. Τὸ κείμενον εἰς τὸ Κέντρον Ἑρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.
49. *Λ. Ζώη*, Πανηγυρικόν τεύχος Δ. Σολωμοῦ, 1902, σ. 52. *Φ. Μιχαλοπούλου*, ἐνθ' ἄνωτ.
50. *Κ. Καιροφύλα*, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 437. *Δ. Β. Βαγιακάκου*, Μάνη καὶ Ζάκυνθος 1967, σσ. 33-34.
51. *Κ. Καιροφύλα*, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 489.
52. *Κ. Καιροφύλα*, Σολωμοῦ ποιήματα, Ἀθήναι, σ. 1.
53. *Δ. Β. Βαγιακάκου*, ἐνθ' ἄνωτ., Ἀθηνᾶ 52 (1948), 242.

Ἡ διαφθορά εἶναι τόσο γενικευμένη καὶ τόσο βαθιὰ ριζωμένη, που μου προξενεὶ κατάπληξη. Θεωρῶ ὅμως δυνατὴ μιὰ ηθικὴ ἀναγέννησις, ἀρκεὶ νὰ φύγουν ἀπὸ τὴ μέση οἱ αἰτίοι αὐτῆς τῆς διαφθορᾶς.

Ἐπιστολὴ πρὸς Δημήτριον Σολωμὸ, 2.2.1842

Η πλατεία Αγίου Μάρκου στη Ζάκυνθο την εποχή του Σολωμού.
Το σπίτι του το πρώτο αριστερά

Σ' ΕΝΑ ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑ στον τιμητικό τόμο για τον εθνικό μας ποιητή του περιοδικού «*Η Λέξη*» χαρακτηριστικά σημειώνεται: «Ποιος θα ήταν ο Σολωμός, αν δεν είχε υπάρξει σ' εκείνη τη μεγάλη ώρα κι αν δεν είχε ζήσει στα αγγλοκρατούμενα Επτάνησα;»¹. Κι ήταν, νομίζω, πράγματι μεγάλη η ώρα της κρίσιμης αυτής για τον Ελληνισμό πεντηκονταετίας, στην οποία εγκυσιώνεται από τη μια πλευρά το παγκόσμιας εμβέλειας ιστορικό φαινόμενο του Εικοσιένα² κι από την άλλη αναζητούνται οι δυνατότητες αξιοποίησης των συνεπειών αυτού του φαινομένου στα πλαίσια (θεωρητικά και πρακτικά) μιας οργανωμένης καινούργιας ελληνικής πολιτείας³.

Η παρουσία, λοιπόν, του Διονυσίου Σολωμού, όπως αναφέρθηκε κιόλας, εστιάζεται μέσα σ' αυτή την πεντηκονταετία και περιγράφεται τοπικά από τα γεωγραφικά όρια του συμπλέγματος των νησιών του Ιονίου. Ο συγκεκριμένος αυτός χωροχρόνος παραπέμπει σε ιστορικά φαινόμενα και γεγονότα, που επηρεάζουν (και εν πολλοίς καθορίζουν) βιώματα και εκφράσεις του εθνικού ποιητή και προσδιορίζουν τον χαρακτήρα της συμβολής του στην εξέλιξη της πολιτικής (πνευματικής δηλαδή και κοινωνικής) σκέψης στον νεο-ελλαδικό χώρο.

Το πρώτο μισό του 19ου αιώνα (και κυρίως οι πρώτες δεκαετίες)⁴ συμπίπτει με την τελευταία φάση του ελληνικού διαφωτισμού, που είναι αδύνατο να νοηθεί χωρίς την άμεση λειτουργική παρουσία της επτανησιακής κοινωνίας⁵. Στο πλαίσιο αυτού του χωροχρόνου (ολόκληρης της πρώτης πεντηκονταετίας του 19ου αι.) απολήγουν ιδεολογικές διαδικασίες της δυτικής Ευρώπης, κληροδοτημένες από τον προηγούμενο αιώνα (απολήξεις του ευρωπαϊκού διαφωτισμού) ή σύγχρονες εκφάνσεις του ίδιου χώρου (τα κινήματα του 1830, 1840, 1848), που διαθλώμενες, λόγω γειτνιάσεως και λόγω της δυνατότητας, ακόμη, άμεσης σχέσης, που την εκχωρούν οι ιδιαίτσες πολιτικές συνθήκες των κατεχόμενων νησιών, παρασκευάζουν το ιδιαίτερο της Επτανήσου φαινόμενο⁶, οι διάφορες μορφές του οποίου συγκλίνουν, σε πρώτη φάση, δικαιώνονται με την Ένωση.

Οι πραγματοποιούμενες λ.χ., με γρήγορο ρυθμό, στον επτανησιακό χώρο πολιτικές και κοινωνικές ανακατατάξεις κατά το τέλος του 18ου και τις αρχές του 19ου αιώνα, ύστερα από τη μακρά βενετική κυριαρχία, μια δηλαδή κυριαρχία με κύριο κοινωνικό χαρακτηριστικό την εξουσιαστική παρουσία μιας ολιγαρχίας, που κλήθηκε «*Ευγένεια*»⁷, είναι από τους κυριότερους παράγοντες που διαμορφώνουν το ιστορικό πλαίσιο της εποχής του Σολωμού. Η παρουσία των Δημοκρατικών Γάλλων, το 1797⁸, εμβολίζει, για πρώτη φορά, το κοινωνικό κατεστημένο της Επτανήσου και μεταφέρει με τις ανάλογες πρακτικές τώρα στους Ιόνιους τις αρχές της μεγάλης επανάστασης, που σε θεωρητικό επίπεδο, βέβαια, είχαν ήδη προλάβει να μυήσουν στα νέα ευρωπαϊκά δεδομένα τον επτανησιακό πολίτη⁹. Υπενθυμίζω, δειγματικά, τις μυστικές συνεννοήσεις των Επτανήσιων με τους Γάλλους, την κυκλοφορία εντύπων με τα μηνύματα της γαλλικής επανάστασης, τις υμνικές συνθέσεις στον Ναπολέοντα κ.ά.¹⁰ Αλλά κυρίως αυτή η παρουσία γίνεται αφετηρία πολιτικών και κοινωνικών κραδασμών για μια τουλάχιστο εικοσαετία (1797-1817) στην επτανησιακή κοινωνία¹¹, που εντάσσονται σε ευρύτερες ευρωπαϊκές διαδικασίες¹² και συνδυάζονται με σύντομες ευρωπαϊκές κατοχές ή προστασίες: Ρωσοτουρκική αρχικά¹³, δεύτερη γαλλική κατοχή στη συνέχεια¹⁴ (αυτοκρατορικοί Γάλλοι), βρετανική μετά το 1809¹⁵. Και οι κοινωνικές αντιστοιχίες: κατάργηση των κοινωνικών τάξεων αρχικά¹⁶, στέρηση εκ νέου των δικαιωμάτων από τους Ιόνιους πολίτες, ανασύσταση της παλαιάς Γερουσίας¹⁷, στη συνέχεια, και επί βρετανικής λεγόμενης Προστασίας, ουσιαστικά, απώλεια της αυτονομίας: «Υπό τύπους δήθεν συνταγματικούς, απολυτόφρων ιδρύθη η των Ιονίων νήσων κυβέρνηση...», μια από τις τόσες σχετικές μαρτυρίες από τον Ανδρέα Ίδρωμένο¹⁸.

Ωστόσο, παρά τους όποιους κοινωνικούς κραδασμούς και τις συχνές και σύντομες ευρωπαϊκές κατακτητικές (ή, αν θέλουμε, προστασιακές) παρεμβάσεις, ο κοινωνικός διαφορισμός, που οικοδομήθηκε κατά την περίοδο της ενετικής κυριαρχίας, περνά αλώβητος στην περίοδο της αγγλικής κυριαρχίας στα Επτάνησα, στην περίοδο δηλαδή, που συμπίπτει με την πνευματική παραγωγή του Διονυσίου Σολωμού. Μόλις την 1 Μαΐου του 1841, με την ισχύ του νέου πολιτικού κώδικα, καταργείται θεωρητικά τουλάχιστον η ενετική νομοθεσία¹⁹, ενώ στην πράξη τα τιμαριωτικά έθιμα παραμένουν και μετά τη χρονολογία αυτή, καλυπτόμενα μάλιστα από σχετικά άρθρα (άρθρα υπ' αριθμ. 1627-1650) του νέου πολιτικού κώδικα²⁰. Ιδιαίτερα το άρθρο 1640 «περί κακογεωργησίας» καλύπτει απόλυτα τα δικαιώματα του εργοδότη-τιμαριούχου, που έχει τη δυνατότητα ν' απομακρύνει από τη γη τον αγρολήπτη²¹. Έτσι, στις σχέσεις μεταξύ γαιοκτημόνων και γεωργών, το συμβόλαιο της αγροληψίας αποτέλεσε τον πυρήνα εχθρότητας ανάμεσα σ' αυτές τις δύο τάξεις και στοιχείο έντονων προστριβών και βέβαιων κοινωνικών αντιθέσεων. Μετά το 1830, όταν αρχίζει πια έντονη η επιρροή των φιλελεύθερων, δημοκρατικών και εθνικιστικών ιδεών της Ευρώπης στον Ιόνιο χώρο, αυτές οι αντιθέσεις λαβαίνουν τη μορφή έντονων (ενίοτε ένοπλων) διαμαρτυριών κατά του ντόπιου κοινωνικού κατεστημένου και της ξενικής (αγγλικής) κυριαρχίας²².

Κατά την ίδια περίοδο, τα αγγλοκρατούμενα Επτάνησα δέχονται τα προκλητικά μηνύματα της μητέρας πατρίδας: 1821, το σύμβολο της ελευθερίας, 1830-1832, ανεξαρτησία του ελληνικού κράτους²³, 1843 η πρώτη οργανωμένη διαμαρτυρία κατά του ντόπιου και ευρωπαϊκού κατεστημένου²⁴. Είναι γνωστή η ανταπόκριση στο πρώτο μήνυμα και ιδιαίτερα υπογραμμισμένη η συγκίνηση που προκάλεσε η ελληνική ανεξαρτησία στους φιλελεύθερους Επτανήσιους, που τελικά προσδιόρισε μια νέα πηγή εθνικού οραματισμού και ελπίδων²⁵. Τα ιστορικά γεγονότα της αγωνιζόμενης και στη συνέχεια ελεύθερης Ελλάδας εμβολίζουν το επτανησιακό φαινόμενο και προκαλούν. Στα 1830-1832, όταν εντατικοποιείται η επιρροή των γεγονότων της δυτικής Ευρώπης στον Ιόνιο χώρο²⁶, στην Ελλάδα πανηγυρίζουν την επίσημη ανεξαρτησία²⁷, αλλά και παράλληλα παραδίδουν την εξουσία σ' έναν ξένο μονάρχη²⁸. Πρόκειται για μια πολιτική φόρμα, που δεν

ανταποκρίνεται στις προσδοκίες του μεγάλου Αγώνα. Η πολιτική σκέψη, σε επίπεδο εξουσίας, εγκυστεύεται στις πολιτικές φόρμες του ξένου και ντόπιου κατεστημένου.

Στο επίπεδο της ευρύτερης μάζας και του αστικού κόσμου, έξω από τον χώρο της οργανωμένης εξουσίας του νεοσύστατου ελληνικού κράτους προωθούνται διαδικασίες, ως αντίπαλο δέος του συντηρητισμού, που στοχεύουν στην υλοποίηση των οραματισμών του Αγώνα. Σ' αυτό το επίπεδο και με αυτόν τον στόχο τον κυριότερο ρόλο διαδραματίζει η Επτάνησος, πριν από την Ένωση, και κατά την περίοδο της αγγλοκρατίας²⁹. Θα πρέπει ν' αντιμετωπισθεί έγκαιρα ό,τι συντηρητικά στεγανοποιείται στο πλαίσιο της θεμελίωσης της νέας ελληνικής Πολιτείας. Θα πρέπει λ.χ. ν' αντιμετωπισθούν οι μεθοδεύσεις και οι νοοτροπίες του νεοϊδρυθέντος αθηναϊκού πανεπιστημίου, για την συμπεριφορά του οποίου εύστοχα υπογραμμίζει ο Mario Vitti ότι «δεν δέχεται την παραμικρή παρέκκλιση από την καθολική εφαρμογή της καθαρεύουσας και αποβαίνει, στα χέρια του κράτους, ένα από τα αποτελεσματικότερα όργανα καταπολέμησης των λαϊκών πολιτισμικών παραγόντων, ανάμεσα στους οποίους και η ίδια η γλώσσα του λαού»³⁰. Θα πρέπει προτού φθάσει η ώρα της επίσημης (και συγκινητικής) υποδοχής της πολιτικής επανησιακής αντιπροσωπείας (στις 3 Αυγούστου 1864) από το ελληνικό Κοινοβούλιο³¹, να έχει προετοιμασθεί ο χώρος υποδοχής της επανησιακής πολιτικής και κοινωνικής ιδεολογίας από την πνευματική ηγεσία. Και τον ρόλο ακριβώς αυτόν έχει αναλάβει, όπως είναι γνωστό, η λογιόσύνη της Επτανήσου. Κι εννοούμε, βέβαια, τον θεσπέσιο ρόλο της μετακένωσης του δυτικού αναγεννησιακού πνεύματος, που μορφώνεται στα επανησιακά ιδεολογικά πρότυπα (πρότυπα πια ελληνικά) και μεταφέρεται στην ανασυγκροτούμενη πολιτικά Ελλάδα από τους πνευματικούς Επτανησίους, που ταξιδεύουν στην Αθήνα και δραστηριοποιούνται ενίοτε σ' αυτήν: Α. Βαλαωρίτης, Γ. Τερτσέτης, Ανδρέας Λασκαράτος κ.ά.³²

Μέσα σ' αυτό το ιστορικό (ιδεολογικό και κοινωνικό πλαίσιο) και στην παραπάνω λειτουργικότητα του επανησιακού χώρου για τη διαμόρφωση της πολιτικής σκέψης στη νέα ελληνική Πολιτεία πρέπει να εντάσσεται (και να συνεξετάζεται) κι η παρουσία και η συμβολή του Διονυσίου Σολωμού. Ο εθνικός ποιητής παρά την αριστοκρατική καταγωγή του, την οποία βιωματικά, όπως είναι γνωστό, αποποιείται, βρίσκεται στο κέντρο της μεγάλης αναγεννησιακής κίνησης, που εμβολίζει την ιδεολογική πραγματικότητα στον ελλαδικό χώρο, με ένα προηγούμενο, τους (προσολωμικούς), κι ένα επόμενο, τους συνεχιστές του³³. Η φιλοσοφία στην ποίησή του, με τη διατοπική και διαχρονική λειτουργικότητά της, υπηρετεί την εξέλιξη της πολιτικής σκέψης στο νέο ελληνικό κράτος, καθώς αντιπροσωπεύει μια νέα φάση της αυτοσυνειδησίας του Ελληνισμού, αφού το κύριο μήνυμά της φιλοσοφίας αυτής είναι υπερεθνικό, καθώς η έννοια του εθνισμού εντάσσεται στα πλαίσια της αλήθειας: βασική προϋπόθεση του «εθνικού» είναι η αλήθεια («θεωρεί εθνικό ό,τι είναι αληθινό»)³⁴.

Ο Σολωμός, λοιπόν, που έζησε μέσα στο κοινωνικό πλαίσιο, που σκιαγραφήσαμε, ανταποκρίνεται στα μηνύματα του συγκεκριμένου αυτού χωροχρόνου, μηνύματα που, ακριβώς, περιέχουν ό,τι συντελείται εκείνη την περίοδο στο δίαυλο Δύση-Επτάνησα-Νέα Ελλάδα.

Σημειώσεις

1. Μάρω Δούκα, «Στη σκιά του Σολωμού», «Η Λέξη», αφιέρωμα στον Διονύσιο Σολωμό, τ. 142 (Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1997), σσ. 742-748, το απόσπασμα από τη σελ. 746. Τα Ιόνια νησιά ιδιαίτερα κατά την περίοδο της αγγλικής κυριαρχίας ήταν ώριμα να δώσουν τη λύση σε καίρια εθνικά και κοινωνικά προβλήματα του μόλις οργανούμενου ευρύτερου ελλαδικού χώρου: στο εθνικό και κοινωνικό με το ριζοσπαστικό κίνημα, στο γλωσσικό και γενικότερα στο πνευματικό με τους φωτισμένους Επτανησίους λογίους, που ήδη είχαν

αφομοιώσει ό,τι τους προσέφερε η Δύση. (Για τους λογίους που συνετέλεσαν στην ανάπτυξη της νεοελληνικής παιδείας και του εθνικού φρονήματος στην Επτάνησο υπάρχει ως γνωστό, αξιόλογη και πλουσιότατη βιβλιογραφία. Επιλεκτικά βλ. Κων. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία. Βιογραφία των εν τοις γράμμασι διαλαμπάντων Ελλήνων, (1453-1821)*, εν Αθήναις, 1868. Γ. Θ. Ζώρα, επιμέλεια, *Ποίησης και πεζογραφίας της Επτανήσου, Βασική Βιβλιοθήκη*, 14, Αθήνα 1953, σσ. 7-70. Mario Vitti, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα 1978, σσ. 237-258. Π. Δ. Μαστροδημήτρης, *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Φιλολογία*, έκδ. 5η, Αθήνα 1990 (οι προηγούμενες εκδόσεις 1974, 1974, 1978, 1983), σσ. 114-128. Για τους εθνικούς και κοινωνικούς αγώνες των Επτανησίων, κατά την τελευταία φάση (αγγλική κυριαρχία), βλ. ενδεικτικά Σπύρος Χρ. Βερούκιος, *Ιστορία των «Ηνωμένων Κρατών» των Ιονίων Νήσων, 1815-1864*, Αθήνα 1964. Για ενδιαφέρουσα ειδική βιβλιογραφία για τους αγώνες των Επτανησίων κατά την ίδια φάση και το ριζοσπαστικό κίνημα στη Μιράντα Παξιμαδοπούλου-Σταυρινού, *Οι εξεγέρσεις της Κεφαλληνίας κατά τα έτη 1848 και 1849*, Αθήνα 1980, σσ. ιε' -κγ'.

2. Από την πλουσιότατη βιβλιογραφία για το ιστορικό φαινόμενο του 1821 (η οποία, βέβαια, δεν έχει θέση εδώ), ξεχωρίζουμε ένα κείμενο του Νίκου Σβορώνου, που δημοσιεύθηκε, για πρώτη φορά, στα γαλλικά, στο περιοδικό *L'autre Grèce*, 10, Απρίλιος 1973, με τον τίτλο «La guerre d'Indépendance», βλ. Νίκος Σβορώνος, *Ανάλεκτα Νεοελληνικής Ιστορίας και Ιστοριογραφίας*, Αθήνα 1987, σσ. 219-236, με τον τίτλο «Για την επανάσταση του 1821».

3. Νίκος Σβορώνος, *Ανάλεκτα*, ό.π., σσ. 275-309, στο κείμενο «Σκιαγραφία της κοινωνικής και πολιτικής εξέλιξης στην Ελλάδα» κυρίως στις σσ. 275-288. Ορισμένα επίσης του ίδιου, *Επισκόπηση Νεοελληνικής Ιστορίας*, Αθήνα 1985, σσ. 77-83. Βλ. επίσης στο ίδιο, στις σσ. 67-88, όπου επισημαίνει αυτές τις αναζητήσεις από την περίοδο ακόμη της επανάστασης: «Παράλληλα με την εθνική πάλη, διεξάγεται αυτή την περίοδο μια εσωτερική σύγκρουση για την ηγεσία της Επανάστασης με αντικείμενο τις πολιτικές και κοινωνικές αρχές του νέου υπό δημιουργίαν κράτους». Πρβλ. επίσης Ι. Α. Πετρόπουλος-Αικ. Κουμαριανού, *Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους (οθωνική περίοδος 1833-1843)*, Αθήνα 1982, σσ. 16-28. Βασίλης Ι. Φίλιας, *Κοινωνία και εξουσία. 1. Η νόθα αστικοποίηση 1800-1864*, Αθήνα 1985, σσ. 52-69 και 108-122. Αξίζει να προσέξουμε και τις σχετικές παρατηρήσεις του Γ. Κορδάτου, *Η κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επανάστασης του 1821*. Εισαγωγή Θανάση Χ. Παπαδόπουλου, Αθήνα 1989, σσ. 179-213.

4. Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, έκτη έκδοση, Αθήνα 1993, σ. 1, όπου αναφέρει τα χρονικά ορια (1774-1821) κι όπου (σσ. 1-22) ευρύτερη ανάλυση στο κεφ. «Ο ελληνικός διαφωτισμός». Ο Π. Δ. Μαστροδημήτρης (*Εισαγωγή στη Νεοελληνική Φιλολογία*, έκδ. 5η, Αθήνα 1990, σ. 119) σημειώνει ότι «Η ελληνική επανάσταση του 1821 σήμανε το τέλος του ελληνικού διαφωτισμού».

5. Γ. Θ. Ζώρας (επιμέλεια), *Ποίησης και πεζογραφίας της Επτανήσου*, «Βασική Βιβλιοθήκη» 14, Αθήνα 1953, σσ. 7-9. Νίκος Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, ό.π., σσ. 92-94.

6. Γ. Θ. Ζώρας, ό.π., σσ. 17-28. Ιδιαίτερα βλ. Διον. Ζακυθηνός, «Αι ιστορικά τύχαι της Επτανήσου και η διαμόρφωσις του επανησιακού πολιτισμού», *Παρνασσός Ζ'* (1965), σ. 336. Π. Χιώτης, *Ιστορικά Απομνημονεύματα*, Ζακύνθου, τόμ. Γ', Κέρκυρα 1863, σσ. 35-36. Πρβλ. και Μιράντας Παξιμαδοπούλου-Σταυρινού, *Οι εξεγέρσεις της Κεφαλληνίας κατά τα έτη 1848 και 1849*, Αθήνα 1980, σσ. 51-53 και Κ. Λομβάρδος, *Το ενωτικό κίνημα στα Επτάνησα, αφιέρωμα στα εκατόχρονα της ενώσεως 1864-1964*. Εισαγωγή-επιμέλεια Σπύρου Μυλωνά, Αθήνα 1965.

7. Για την περίοδο της βενετικής κυριαρχίας στα Επτάνησα βασική μονογραφία είναι του Ermanno Lunzi, *Della Repubblica Settinsulare*, Bologna 1863. Ειδικά για την «Ευγένεια» βλ. στου Νικ. Καραπιτάκη, *Ιστορικά*, τόμ. 3, (Μάιος 1985), σσ. 95-124.

8. Βλ. κυρίως Ερμάννου Λούντζη, *Τα Επτάνησα επί Γάλλων Δημοκρατικών 1797-1798*, μετάφρ. Αβιγαϊλ Λούντζη Νικοκάβουρα, Κέρκυρα 1971. Πρβλ. και Α. Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμ. Δ', Θεσσαλονίκη 1973, σσ. 591-629.

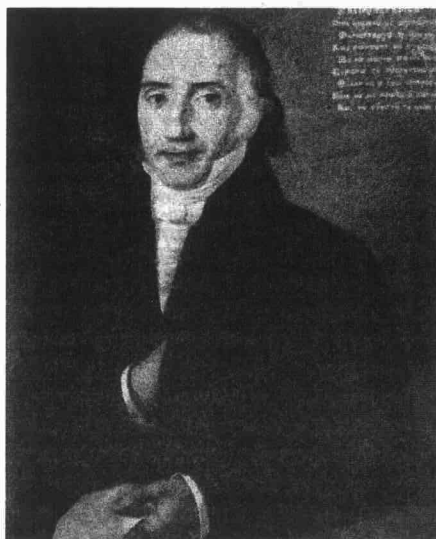
9. Βλ. Γ. Θ. Ζώρας, ό.π., σσ. 33-39, όπου αναφέρεται στην επίδραση του γαλλικού φαινομένου και των προεπαναστατικών ποιητών Φεραίου, Χριστοπούλου, Βηλαρά στην Επτά-

- νησο κι όπου (σ. 38) χαρακτηριστικά σημειώνει: «Γαλλική επίδρασις, ιστορικού και πολιτικού χαρακτήρος, κοινωνικών αρχών και φιλελεύθερων ιδεών παρατηρείται επί τους προσολωμικούς, οίτινες λαμβάνουν ως υποδείγματα των επαναστατικών θουριών των τας γαλλικάς προκηρύξεις και ιδία την Μασσαλιώτιδα». Πρβλ. και Ν. Β. Τωμαδάκης (επιμέλεια), *Διονύσιος Σολωμός*, Βασική Βιβλιοθήκη 15, Αθήναι 1954, σ. πβ'.
10. Γ. Θ. Ζώρας, ό.π., σ. 11. Ερμάννου Λούντζη, *Τα Επτάνησα επί Γάλλων Δημοκρατικών*, ό.π., σσ. 47-50. Γερ. Ε. Μαυρογιάννη, *Ιστορία των Ιονίων Νήσων, αρχομένη τω 1797 και λήγουσα τω 1815*, τόμ. Α', Αθήναι 1889, σ. 76.
11. Ελένη Κούκκου, *Ιστορία των Επτανήσων από το 1797 μέχρι την αγγλοκρατία*, Αθήνα 1983, σσ. 32-42. Πρβλ. και Γ. Θ. Ζώρας, ό.π., σσ. 10-15. Γ. Ν. Μοσχόπουλου, *Ιστορία της Κεφαλονιάς*, τόμ. 2, Αθήνα 1988, σσ. 21-57.
12. Σχετικές πληροφορίες βλ. Α. Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμ. Δ', ό.π., σσ. 427-430 και 548-590. Πρβλ. και Αθ. Υψηλάντης-Κομνηνός, *Τα μετά την Αλωσιν, 1453-1789*, Κωνσταντινούπολις 1870, σ. 534 και Ιωάννης Χασιώτης, «Η κάμψη της οθωμανικής δυνάμεως», στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΑ', σσ. 8-51. Ελένη Κούκκου, ό.π., σ. 44. Δόμνα Βισβίκη-Δοντά, ΙΕΕ, τόμ. ΙΑ', σσ. 369-370, στο άρθρο της «Η Ευρώπη από τη συνθήκη του Ιασίου ως το συνέδριο της Βιέννης (1792-1815)».
13. Γ. Θ. Ζώρας, ό.π., σσ. 12-13. Κυρίως Ελένη Κούκκου, ό.π., σσ. 52-165. Α. Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμ. Δ', σσ. 613-617.
14. Ελένη Κούκκου, ό.π., σσ. 167-179.
15. Ελένη Κούκκου, ό.π., σσ. 180-221. Κυρίως Σπύρος Χρ. Βερούκιος, *Ιστορία των «Ηνωμένων Κρατών» των Ιονίων Νήσων, η αποκληθείσα «Βρετανική Προστασία» και οι αγώνες των Επτανήσιων διά την εθνικήν αποκατάστασιν 1815-1864*, Αθήναι 1964.
16. Ερμάννος Λούντζης, *Τα Επτάνησα επί Γάλλων Δημοκρατικών*, ό.π., σσ. 51-56. Νικόλαος Μοσχονάς, ΙΕΕ, τόμ. ΙΑ' στο άρθρο του «Τα Ιόνια νησιά κατά την περίοδο 1797-1821», σ. 383. Πρβλ. Νίκος Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, ό.π., σσ. 61-62. Γ. Ν. Μοσχόπουλος, *Ιστορία της Κεφαλονιάς*, τόμ. 2, Αθήνα 1988, σσ. 23-32. Γ. Θ. Ζώρας, ό.π., σ. 11.
17. Νικόλαος Μοσχονάς, ό.π., σ. 392. Πρβλ. και Α. Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμ. Δ', σ. 613 και Γ. Θ. Ζώρας, ό.π., σσ. 12-13.
18. Ανδρέας Μ. Ίδρωμένος, *Πολιτική Ιστορία της Επτανήσου 1815-1869*, έκδ. β΄, Κέρκυρα 1935, σ. 24. Σπύρος Χρ. Βερούκιος, ό.π., σσ. 77 κ.ε. Πρβλ. Γ. Θ. Ζώρας, ό.π. σσ. 14-15.
19. Βλ. *Πολιτικός Κώδηξ του Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων*, Κέρκυρα, εν τη τυπογραφία της Κυβερνήσεως, 1851, σ. β', άρθρο 2: «Όθεν οι ενετικοί νόμοι και πας άλλος νόμος, κανονισμός ή έθιμον... θέλουσι παύσει από της ρηθείσης ημέρας ισχύοντες ως νόμοι τούτων των Νήσων». Πρβλ. και την τροποποίηση στην ίδια σελίδα.
20. *Πολιτικός Κώδηξ*, ό.π., σσ. 307-311 «Τίτλος Ι. Περί των αγροληψιών».
21. *Πολιτικός Κώδηξ*, ό.π., σ. 309 «Εάν ο αγρολήπτης δεν καλλιεργή το κτήμα κατά τους κανόνας της τέχνης, οφείλει ένεκα της κακογεωργησίας του ν' αποζημιώση τον αγροδότην διά το περιπλέον του εισοδήματος, το οποίον το κτήμα ηδύνατο να παράγη αν εκαλλιεργείτο κατά τάξιν».
22. Μιράντα Παξιμαδοπούλου-Σταυρινού, ό.π., σ. 53, όπου χαρακτηριστικά σημειώνει ότι «Το 1830 ήταν μοιραία χρονολογία για το Προτεκτοράτο. Από το έτος αυτό τα Ιόνια νησιά άρχισαν να αισθάνονται τη δύναμη των φιλελευθέρων και εθνικιστικών επιρροών». Πρβλ. και Π. Χιώτης, ό.π., τόμ. Β', σ. 71.
23. Βλ. τα σχετικά πολιτικά (διπλωματικά) κείμενα στον Παύλο Πετρίδη, *Νεοελληνική Πολιτική Ιστορία 1828-1843*, τόμ. Α', τεύχ. ΙΙ, Θεσσαλονίκη 1985, σσ. 368-466. Γ. Ν. Μοσχόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνικού Κράτους. Πολιτικές προσεγγίσεις, τόμ. 1, (1832-1940)*, σσ. 39-50 και κείμενα στις σσ. 239-255.
24. Βλ. ενδεικτικά Νίκος Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, ό.π., σσ. 82-83.
25. Βλ. ενδεικτικά Σπύρος Χρ. Βερούκιος, ό.π., σσ. 173-204, όπου παραθέτει ειδικό κεφάλαιο με τον τίτλο «Η συμβολή της Επτανήσου εις την ελληνικήν επανάστασιν». Βλ. επίσης Σπ. Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, τόμ. 1, εν Λονδίνω 1853, σ. 339. Κι από τη νεότερη βιβλιογραφία ενδεικτικά Σπ. Δ. Λουκάτος, (Κεφαλονίτες και Θια-

- κοί, μαχητικοί πρωτοπόροι κατά την επανάστασιν στην Μολδοβλαχία, *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, τόμ. 1 (1976), σ. 51. Νικ. Τζουγανάτος, «Η συμβολή των Κεφαλλήνων στην ανάπτυξη της Φιλικής Εταιρείας», *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, τόμ. 4 (1982), σσ. 241-247.
26. Μιράντα Παξιμαδοπούλου-Σταυρινού, ό.π., σ. 53.
27. Βλ. Διον. Κόκκινος, *Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, τόμ. 2, Αθήνα 1978, σσ. 462-463. Βλ. επίσης την ωραία περιγραφή του Ε. Κυριακίδη, *Ιστορία του συγχρόνου Ελληνισμού (1832-1892)*, τόμ. 1, Αθήνα 1892, σσ. 240-242.
28. Βλ. Γεώργ. Ν. Μοσχόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνικού Κράτους*, ό.π., σσ. 40-50, όπου και σχετική βιβλιογραφία. Χαρακτηριστική είναι η παρατήρηση του Νίκου Σβορώνου (*Επισκόπηση*, ό.π., σ. 77) «Η εθνική και φιλελεύθερη επανάσταση των Ελλήνων κατέληγε στη δημιουργία ενός μοναρχικού κράτους, πού η διοργάνωσή του αφέθηκε σε ξένο πρίγκιπα και σε ξένη κυβέρνηση».
29. Νίκος Σβορώνος, *Επισκόπηση*, ό.π., σσ. 92-95. Νικόλαος Μοσχονάς, «Το Ιόνιο Κράτος και οι αγώνες των Επτανήσιων», ΙΕΕ, τόμ. ΙΓ', σσ. 202-217. Αντώνης Λιάκος, *Risorgimento και Μεγάλη Ιδέα. Ελληνοϊταλικές πολιτικές και ιδεολογικές σχέσεις 1859-1862*, Θεσσαλονίκη 1984, σσ. 98-99, 111, 114-116, 132-228.
30. Mario Vitti, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, μετάφρ. Μυρσίνη Ζορμπά, Αθήνα 1978, σ. 239.
31. Βλ. *Επίσημος Εφημερίς της Συνελεύσεως*, αριθ. 32 (10.8.1864), σσ. 250-256, όπου αναφορά στην υποδοχή των Επτανήσιων πληρεξουσίων. Επίσης *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της εν Αθήναις Β' των Ελλήνων Συνελεύσεως*, τόμ. 5, Αθήναι 1864, σσ. 284-291. Συμπληρωματικά εφημ. *Ο Θρίαμβος* (Κεφαλληνία 5.8.1864), άρθρο με τον τίτλο «Υποδοχή των Ιονίων Πληρεξουσίων».
32. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, έκδ. 5η, Αθήνα 1972, σσ. 314-326 στην ενότητα «Επτανησιακά στοιχεία στην Αθήνα». Π. Δ. Μαστροδημήτρης, *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Φιλολογία*, έκδ. 5η Αθήνα 1990, σσ. 114-129. Mario Vitti, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό.π., σσ. 237-258. Παν. Μουλλάς, «Η επτανησιακή παρουσία», ΙΕΕ, τόμ. ΙΓ', σσ. 495-502.
33. Γ. Θ. Ζώρας, ό.π., σσ. 33-70. Π. Δ. Μαστροδημήτρης, ό.π., σσ. 120-125, 129-139. Μαρία Δ. Μιράσγεζη, *Νεοελληνική Λογοτεχνία*, τόμ. 1, Αθήνα 1978, σσ. 422-521.
34. Νίκος Σβορώνος, *Επισκόπηση*, ό.π., σσ. 92.
35. Νίκος Σβορώνος, ό.π., σσ. 92-93. Για τη συμβολή του εθνικού ποιητή, εκτός των άλλων, και στον κοινωνικό βίο στο νέο ελληνικό κράτος ο Π. Δ. Μαστροδημήτρης επιγραμματικά σημειώνει: «Χωρίς τον Σολωμό θα ήταν, ίσως, αδιανόητες πολλές μεταγενέστερες σημαντικές εξελίξεις, όχι μόνο στον χώρο της λογοτεχνίας, αλλά και της αισθητικής γενικότερα, και της κοινωνίας». (Π. Δ. Μαστροδημήτρης, *Εισαγωγή*, ό.π., σ. 131).

Η Κέρκυρα την εποχή του Σολωμού.

Νικόλαος Μεσαλάς, κηδεμόνας του Δ. Σολωμού

I. Εισαγωγικά

Ο ΒΟΥΛΓΑΡΙΣ¹ ΕΙΝΑΙ Η ΠΛΕΟΝ ΠΟΛΥΔΙΑΣΤΑΤΗ και πολυσχιδής προσωπικότητα του νεοελληνικού Διαφωτισμού. Υπήρξε ένας πανεπιστήμων με τεράστιο συγγραφικό έργο στο οποίο γίνεται ολοφάνερη η επίδραση των ευρωπαϊκών ιδεών κι ένας φωτισμένος και σοφός διδάσκαλος του Γένους. Γνώριζε την αρχαία και τη νεότερη φιλοσοφία και τις πιο πολλές φορές τήρησε μια εκλεκτική στάση επιδιώκοντας να συνδυάσει την αρχαία παράδοση με τα νεότερα επιτεύγματα, τόσο στο χώρο της επιστήμης όσο και στο χώρο του φιλοσοφικού στοχασμού. Ο Βούλγαρις γνωρίζει και αναφέρει στα έργα του, ανάλογα με το περιεχόμενό τους, ό,τι συντελείται στην Ευρώπη. Τα πιο σημαντικά έργα του είναι κατάστικτα από ένα πλήθος αναφορών σε σημαντικά φιλοσοφικά και επιστημονικά έργα σπουδαίων διανοητών της Δύσης, όπως του Descartes, του Newton, του Locke, του Leibniz και άλλων. Ο Γεώργιος Αινιάν κρίνοντας και αξιολογώντας τη σκέψη και το έργο του Βούλγαρι, χωρίς να είναι ο μόνος, γράφει «Νους λαμπρότατος και κρίσις ορθοτάτη μετ' απεράντου μνήμης, έκαμνε λαμπρόν παν ό,τι εξήρχετο εκ της δαιμονίου κεφαλής αυτού, και κατήστραπτε τους οφθαλμώντας εις τας υψηλάς θεωρίας των φιλοσοφικών και φιλολογικών ζητημάτων' ότε εφιλοσόφει, εφάινετο Αριστοτέλης ομιλών τας αναπτυγμένας αρχάς του Νεύθωνος², ή Καρτέσιος κατά την έννοιαν και την φωνήν»³.

Η παραπάνω αξιολογική κρίση του Αινιάνος επιβεβαιώνεται κατά κύριο λόγο από το περισπούδαστο έργο του Βούλγαρι, τη «Λογική», το οποίο είχε την πιο μεγάλη απήχηση και διάρκεια στη ζωή του Γένους⁴. Η «Λογική» τυπώθηκε «Εν Λειψία της Σαξονίας εν τη Τυπογραφία του Βρεϊτκόφ» και αμέσως μετά τον κύριο τίτλο υπάρχει η δήλωση «εκ παλαιών τε και νεωτέρων συνεργανισθείσα»⁵.

II. Επιδράσεις στο «Πέμπτο Βιβλίο της Λογικής»

Ολόκληρο το πέμπτο βιβλίο (σσ. 526-586) επιγράφει ο Βούλγαρις με τον τίτλο «Περί Μεθόδου» και το υποδιαιρεί σε πέντε κεφάλαια. Οι πηγές και τα δάνειά του για τη συγγραφή αυτού του μέρους, σύμφωνα με τις υποσελίδες σημειώσεις του, είναι πολλές. Χρησιμοποιεί γνώμες από τους νεότερους το Leibniz (Λειβνίτιον), το Locke (Λώκιο): «Essay Concerning Human Understanding» τον Descartes (Καρτέσιον). Χρησιμοποιεί όμως για να αναλύσει και να στηρίξει τις απόψεις του σε μεγάλο βαθμό αριστοτελικές πηγές. Παραπέμπει κατά κύριο λόγο στα «Μετά τα Φυσικά», και τα «Αναλυτικά Ύστερα». Ακόμη αναφέρεται σε απόψεις του Ευκλείδη (: Στοιχεία). Πέρα από τις παραπάνω πηγές, τις οποίες ο Βούλγαρις ομολογεί ότι χρησιμοποίησε, ο Henderson⁶ πιστεύει ότι υπάρχει μια δυνατότητα επιφανειακής μόνο σύγκρισης της «Λογικής» του Βούλγαρι, ειδικά όσον αφορά στη διαίρεση και την ταξινόμηση των περιεχομένων με τη «Λογική» του Port Royal⁷. Ειδικά για το πέμπτο βιβλίο της «Λογικής» του Βούλγαρι που μας ενδιαφέρει εδώ, πιστεύει ο Henderson πως είναι «σε μεγάλη έκταση παράλληλο προς το IV μέρος του Port Royal», αλλά η διαπραγμάτευση του θέματος αυτού είναι εκτενέστερη στη «Λογική» του Port Royal. Η επιφανειακή αυτή διαπίστωση του Henderson μπορεί σ' ένα βαθμό να επιβεβαιωθεί ακόμη περισσότερο. Όταν ο Βούλγαρις επιχειρεί να ορίσει τη «Λογική», τη διακρίνει από τη μια μεριά σε «έμφυτη», από την άλλη σε «επίκτητη».

«Έμφυτος Λογική» είναι, όπως πιστεύει, «η μεν κατά δύναμιν, η δε κατά διάθεσιν». Την «επίκτητη» Λογική χωρίζει ο Βούλγαρις πρώτον στην «κατά τέχνην» και δεύτερον στην «κατ' επιστήμην». Αν εξετάσουμε το περιεχόμενο κυρίως της «κατά τέχνην Λογικής», που ο ίδιος θεωρεί ως «των Κανόνων ορθή τε και εξηκριβωμένη είδησιν, δι' ων ασφαλώς, και απαιίστως αι διανοητικαί των ενεργειών εκπεραίνονται», τότε μπορούμε να διατυπώσουμε μια πιο ασφαλή άποψη ότι ο Βούλγαρις πρέπει να γνώριζε τη Λογική του Port Royal, αφού σε μεγάλο βαθμό σκοπός αυτής της «Λογικής» ήταν η εκμάθηση τυπικών κανόνων σκέψης και η καλλιέργεια διανοητικών λειτουργιών.

Εξάλλου ο Βούλγαρις αναφέρει ρητά σε υποσημείωση το βιβλίο του Γάλλου Αρνάλδου⁸ (Arnauld) που δεν είναι άλλο από τη «Λογική» Port Royal. Στο κεφάλαιο: «Τα προ της Λογικής Ειωθότα Προλέγεσθαι» (σσ. 135-144) επιχειρεί ο Βούλγαρις μια συνοπτική επισκόπηση της ιστορίας της Λογικής. Αφού αναγνωρίζει ως πρώτο ευρετή της «Λογικής» το Ζήνωνα⁹ τον Ελεάτη με βάση τη μαρτυρία του Διογ. Λαερτίου¹⁰, φθάνει στους «Νεωτέρους» για τους οποίους σημειώνει «πολλούς αν εύροι τις του σκοπού αξίαν την σπουδήν καταβεβλημένους, ει τις επιμελώς μετίοι τα τούτων σπουδάσματα»¹¹. Για να κατανοήσει κανείς τη συνεισφορά των νεωτέρων στη σπουδή της «Λογικής» είναι αναγκαίο να εντυπώσει με επιμέλεια στα έργα τους, γεγονόσ που ο ίδιος έχει κάνει με πείσμα και κάθε λεπτομέρεια. Στο ερώτημα ποιοι είναι αυτοί και ποιο είναι το έργο τους, απαντά στην υποσημείωση όπου γίνεται φανερό ποιους από τους Ευρωπαίους είχε μελετήσει ο Βούλγαρις προκειμένου να συγγράψει αυτό το σημαντικό έργο του που αποτελεί ένα ακένωτο ταμείο θεωριών και ένα θησαυρό γνώσεων από την αρχαία και νεότερη φιλοσοφία. Σημειώνει: «των περί την επανόρθωσιν της Λογικής εσπουδακότων, εν τοις πρώτοις ταχθείη ο εξ Αγγλίας Βάκων, ο την υπ' αυτού συγγραφείσαν Λογικήν, καινόν όργανον»¹² επιγράφας. Και του Καρτεσίου δε του Γάλλου, περί του όπως δέον περί την του αληθούς χωρείν εύρεσιν, της Λογικής και τούτο ιδέας κέκριται ουκ αλυσιτελές συγγραμμάτιον»¹³ θαυμάζεται δε, και τοις απάντων τρίβεται χερσί, και το Λωκίου του Άγγλου περί του ανθρωπίνου Νου¹⁴ πόνημα ως μάλιστα προς Διανοίας ευθύτητα συμβαλλόμενον. Και μην και τέχνη τις του νοείν¹⁵ εκδέδοται επιγραφείσα, ουκ αδόκιμον εις βελτίωσιν των περί τα Διαλεκτικά ενασχολουμένων βιβλίον, τω Γάλλω Αρνάλδω ή ως άλλοι άλλοις απονεμόμενον. Και η Ουολφίου δε Λογική η Επιστημονική Μεθόδω¹⁶ φιλοπονηθείσα, ταις γε Επιστήμαις και τω βίω επιεικώς ουκ αν γένοιτο

άχρηστος».

Η «Λογική», όπως τη σχεδιάζει και εκθέτει το περιεχόμενό της ο Βούλγαρις, έχει τεράστιο πλάτος και εντάσσει σ' αυτήν πλήθος προβλημάτων. Είναι ενδεικτικό της αξίας, που αποδίδει σ' αυτήν, ότι τη θεωρεί ως «θύραν φιλοσοφίας, και του Νου Ιατρείον και τέχνην του νοείν και Ευρετικήν»¹⁷ και πιστεύει ότι σωστά ονομάζεται συνήθως «Διαλεκτική, Οργανική, Κανονική». Η «Λογική» είναι μια πολύ χρήσιμη επιστήμη, γιατί «δι' αυτής, ο ενδιαθέτος λόγος, αμβλύτερον έχων οξύνεται, και αδρανής ων επιρρώνυται και νωθής διεγείρεται. Ει δε και καθ' ολοκληρίαν ευφυίας ουκ ημοίρησεν από γεννήσεως, επί το μάλλον έτι ισχύειν προάγεται και βελτιούται». Η Λογική ασκεί, ενισχύει και αφυπνίζει τον νουν. Στη συνέχεια προσθέτει: «εύχρηστος δε η Λογική κατά ταύτα. Ουχ όπως εις πορισμόν επιστήμης, αλλά και εν ταις προς τους άλλους εντεύξεσι και ομιλίαις, και εν βουλαις και εν πράξεσι, και εν άπασιν απλώς, ο οίος ο εκ του ορθού λόγου χαρακτηρίζεται άνθρωπος»¹⁸. Το τελευταίο αυτό παράθεμα, όπου ο Βούλγαρις διατυπώνει τις απόψεις του για τη χρησιμότητα και τις λειτουργίες της Λογικής, μας επιτρέπει να διακρίνουμε ότι στο πλαίσιο της Λογικής ο Βούλγαρις εξετάζει τη γλώσσα, τη σκέψη, την Ηθική και όλες τις εκφράσεις του ορθού λόγου που είναι αποκλειστικό χαρακτηριστικό του ανθρώπου. Εξάλλου δηλώνει ότι η «Λογική» δεν είναι αμέτοχος «Μεταφυσικής θεωρίας» (Λογ. 566). Η «Λογική» δεν είναι μόνο όργανο για τον πορισμό της Επιστήμης, αλλά το μέσο, η ιδιότητα και η λειτουργία με την οποίαν ο άνθρωπος σκέπτεται, ομιλεί, πράττει, επικοινωνεί.

III. Ο ορισμός της Μεθόδου

Στο πλαίσιο των επιδράσεων που έχει δεχθεί από τη μια μεριά από την αρχαιοελληνική φιλοσοφική παράδοση, από την άλλη από τους ευρωπαίους στοχαστές, και κυρίως, όπως αναφέραμε, τον Bacon, τον Descartes, το Locke και τον Wolff, ο Βούλγαρις επιχειρεί να ορίσει τι είναι η «Μέθοδος».

Ο ορισμός που προτείνει είναι κυρίως περιγραφικός. «Μέθοδος» είναι «η εύλογος και πρόπευσα των νοουμένων οικονομία», δηλαδή μια διαδικασία του νου που δεν τον δαπανά και δεν τον καταπονεί. Σύμφωνα με αυτή την «οικονομία» «εν τη τάξει κατά το πρότερον και ύστερον μετιόντες, του σκοπούμένου τέλους της γνώσεως ραδίως περιγινόμεθα» (Λογική, σ. 526). Είναι δηλαδή η μέθοδος μια σειρά νοητικών ενεργειών με τις οποίες ο άνθρωπος φθάνει εύκολα στην κατάκτηση της γνώσης. Η μέθοδος είναι ακόμα «οδός δι' ης ευπόρου τε και ευστιβούς ιούσιν, απροσκόπτως εστί χωρείν, και προς το σπουδάζόμενον της επιστήμης πέρασ απλανώς και συν ασφαλεία ελαύνειν». Παρομοιάζει εδώ ο Βούλγαρις τη μέθοδο με δρόμο ευκολοδιάβατο και καλοστρωμένο δια μέσου του οποίου, χωρίς εμπόδια, είναι δυνατόν να προχωρήσει κανείς για να φθάσει στο τέλος, χωρίς πλάνες αλλά με ασφάλεια. Η μέθοδος είναι *conditio sine qua* δεν είναι δυνατόν να φθάσει ο άνθρωπος στην κατανόηση και ν' αποκτήσει γνώση ασφαλή και βέβαιη. Είναι μια «οδός προς τι», δηλαδή δρόμος που οδηγεί τον άνθρωπο σε κάτι, που είναι η γνώση και η μελέτη στην επιστήμη «η εν ταις κατ' Επιστήμην γινομέναις μελέταις».

Αρχικά ο Βούλγαρις διακρίνει δύο μεθόδους α) την «Απλή», και β) τη «Μεικτή». Η πρώτη υλοποιείται στις νοητικές ενέργειες του ανθρώπου «επί του ορισμού, επί της Διαιρέσεως¹⁹ και επί του Συλλογισμού» κι εφόσον αυτή υφίσταται συντελεί ώστε α) ο «ορισμός» να είναι πλήρης και ακριβής, β) η «Διάρθρωση» να είναι «ανελλιπής» συνεχής και χωρίς άλματα και γ) ο «Συλλογισμός» να είναι «κατά συζυγίαν την ταχθείσαν»²⁰. Με βάση αυτό στο οποίο αναφέρεται, η «Απλή» μέθοδος ονομάζεται «οριστική» όταν προσδιορίζει τρόπους «ορισμού» μιας έννοιας, σε «Διαιρετική» όταν υποδεικνύει τρόπους και κανόνες «Διαιρέσεως» και «Συλλογιστική» όταν καθορίζει τρόπους «συλλογισμών». Στο πλαίσιο της «Απλής» μεθόδου εντάσσει ο Βούλγαρις «την Αναγωγή», την «Απαγωγή εις αδύνατον» και γενικά αυτούς τους τρόπους που αναφέρονται «εις τας έννοιαις,

τας σκέψεις, τας κρίσεις και τας διανοήσεις», αφού σε κάθε μια από αυτές τις νοητικές λειτουργίες απαιτούνται κανόνες για τον προσδιορισμό τους και τη νοητική τους δράση. Ως «μεικτή» μέθοδο θεωρεί ο Βούλγαρις εκείνη στην οποίαν συμμετέχουν όλες οι μορφές της «Απλής» για την επίτευξη ενός πιο σύνθετου σκοπού από πλευράς καταβολής νοητικών δυνάμεων ή ως «μεικτή» είναι δυνατό να χαρακτηρίζει τον τρόπο για την επιτέλεση ενός πιο πολύπλοκου πνευματικού έργου «οίον η διδασκαλίας γινομένης, η συγγράμματος φιλοπονουμένου, η διαλέξεως συνισταμένης».

Τα «κυριώτατα είδη» της «Μεικτής μεθόδου» είναι τρία: α) «το κατά Μελέτην», β) «το κατ' Έκθεσιν» και γ) «το κατ' Αντίθεσιν». Το πρώτο «Ευρέσεως εκάλεσαν μέθοδον» το δεύτερο «την διδασκαλίας» και το τελευταίο «την προσδι-λέξεως».

IV. Τα στοιχεία της «Απλής μεθόδου»

Στις σελίδες 528-549 της «Λογικής» του εκθέτει ο Βούλγαρις τις απόψεις του για τις διάφορες μορφές (είδη) της «απλής μεθόδου». Παρουσιάζει μεθόδους ορισμού μιας έννοιας και κάνει λόγο για «γνωριστικό» και «γενετικό» ορισμό. Στη συνέχεια ασχολείται με πολλή συντομία με τη «μέθοδο των διαιρέσεων»²¹ και το «μερικεύειν ή καθολικεύειν»²² τας προτάσεις». Εκτενέστερος γίνεται ο λόγος του για την «Μέθοδο Αξιωμάτων»²³ και αιτημάτων». Αναλύει ακόμα τη «μέθοδο Θεωρημάτων»²⁴, δηλαδή τη χρήση θεωρημάτων ως αποδεικτικών μέσων. Με τη χρήση ορισμών και θεωρημάτων οδηγούμαστε σε αποδείξεις προτάσεων. Στις αναλύσεις του αυτές ο Βούλγαρις κάνει πολλές αναφορές στις λογικές πραγματείες του Αριστοτέλη, διότι έτσι μπορεί τα διάφορα θέματα που ανακύπτουν στις αναλύσεις του για τα διάφορα στοιχεία (έννοια, διαίρεση, απόδειξη κλπ) της Λογικής του, να τα επιλύει.

V. Τα «είδη» της «μεικτής Μεθόδου»

1. «Περί της εν ταις Μελέταις Μεθόδου»

Την «μέθοδον εν ταις μελέταις» ο Βούλγαρις ονομάζει και «μαθητείας μέθοδον»²⁵ αλλά και «μέθοδον αναλύσεως και ευρέσεως». Ως «μελέτην» θεωρεί «την μετά συντόνου της σπουδής θεωρίαν, εις επιβολήν ων της συνέσεως και μάλα τη ψυχή μέλον εστί». Προϋπόθεση για να είναι η μελέτη «κάρπιμος» είναι η χρήση μεθόδου. Αυτή η «αναλυτική μέθοδος» είναι «οδός τις οία, τινί δει βαδίζειν επί ευρέσει αγνοουμένης τινός αληθείας, διά των ήδη γινωσκομένων νοερώς»²⁶. Ο Βούλγαρις προσδιορίζει την «αναλυτική μέθοδο», θέτει τις προϋποθέσεις για να είναι αποτελεσματική και προβαίνει στην καταγραφή και ανάλυση οκτώ κανόνων που προτείνει ότι πρέπει να τη διέπουν. Εκείνο που μπορεί να διακρίνει κανείς στους κανόνες αυτούς είναι επιδράσεις όχι μόνο από τον Σταγειρίτη, όπως τα παραθέματα επιβεβαιώνουν, αλλά και από ευρωπαίους διανοητές που ασχολήθηκαν με θέματα μεθόδου. Αυτό το τελευταίο δε διακρίνεται εύκολα, γιατί ο Βούλγαρις δεν καταφεύγει για να το δηλώσει σε υποσημειώσεις. Ο εξοικειωμένος όμως με τα γνωστά έργα με μεθοδολογικό περιεχόμενο, που συνέγραψαν ο Bacon, ο Descartes, ο Locke κι άλλοι, όπως και παραπάνω επισημάναμε, μπορεί να ιχνηλατήσει τις επιδράσεις αυτές.

Ο πρώτος κανόνας που συντελεί στην ορθότητα εφαρμογής της αναλυτικής μεθόδου είναι η εξέταση του ζητήματος από κάθε άποψη και με ακρίβεια «Η του Ζητήματος κατάστασις επ' ακριβές ως οίον τε πανταχόθεν πολυπλαγμονεϊσθω»²⁷. Με το δεύτερο κανόνα θέτει ως αναγκαίο στοιχείο της «αναλυτικής μεθόδου» τους «ορισμούς» του ζητήματος, που πρέπει να είναι ανελλιπείς και απέρριπτοι²⁸, διότι εξ αυτών εξαρτάται «η δύναμις του ζητουμένου». Προσδιορισμούς χρειάζονται εκείνα τα στοιχεία ενός ζητήματος, που δεν μπορούμε να μάθουμε «εκ πείρας». Π.χ. δεν χρειάζεται προσδιορισμό «ει ισχύει

ο της βαρύτητας νόμος», διότι η εμπειρία το επιβεβαιώνει.

Ένας άλλος κανόνας είναι η διαίρεση των «συνθέτων ζητημάτων» σε απλά και η ενασχόληση πρώτα με τα απλά, η «λύσις» των οποίων βοηθάει στην ευχερέστερη αντιμετώπιση των υπολοίπων.

Στη συνέχεια όσα με βάση τους προηγούμενους κανόνες αποκτήθηκαν είναι αναγκαίο να οργανώνονται όχι μόνο στην ανθρώπινη σκέψη αλλά «και διά γραφής επί χάρτου, κεφαλιωδώς τε και ευτάκτως τα μεν γράμμασι, τα δε σχήμασιν άλλοτε άλλοις, προσφυώς τε και καταλλήλως έχουσι χαρακτηρίζοντας, και αλλήλων αποδιαστέλλονται»²⁹.

Ο πέμπτος κανόνας που πρέπει να διέπει την πορεία της εφαρμογής της Αναλυτικής μεθόδου, είναι ίσως ο πιο σημαντικός με βάση τα όσα αναφέρει ο Βούλγαρις³⁰. Κατά την Αναλυτική μέθοδο θα πρέπει να διακρίνονται «τα γένη» έτσι ώστε «επί το οικείο των προβαλλομένων έκαστον επαναχθέν, εκ του καταλλήλου τόπου των Μέσων θηρασάμενον, ράδιον έχοι και επιλύεσθαι». Η ανάλυση του πέμπτου αυτού κανόνα της Αναλυτικής μεθόδου στην οποία προβαίνει στη συνέχεια ο Βούλγαρις, μας πείθει ότι με τον όρο «γέννη» εννοεί την εξέταση ενός προβλήματος στο πλαίσιο των «κατηγοριών». Έτσι μπορεί να κατανοηθεί η πρόταση του «Ζητείσθαι δε είωθε τα μεν ει εστί, τα δε τι, τα δε οποίον τι, τα δε διατί εστί». Παράλληλα θεμελιώδες στοιχείο της Αναλυτικής μεθόδου είναι το ερώτημα «περί υπάρξεως» αυτού που δηλώνεται με τη διατύπωση του προβλήματος π.χ. «πότερον εστί τις περί την Σελήνην, ατμόσφαιρα, παραπλησία τη περί την γην;». Η «Αναλυτική μέθοδος» περιλαμβάνει ακόμα και την έρευνα «περί ουσίας» π.χ. «η κτηνώδης και άλογος ψυχή των ζώων πότερον σωματική, η ασώματος;». Μια άλλη διανοητική λειτουργία που εντάσσεται στον πέμπτο κανόνα που πρέπει να κατευθύνει την Αναλυτική μέθοδο είναι η εύρεση των αιτιών «το περί των αιτιών γένος». Ο Βούλγαρις διακρίνει τέσσερα αίτια, όπως ακριβώς αυτά αναφέρονται από τον Αριστοτέλη³¹, α) το «υλικό», δηλαδή «οίον εκ τίνος άρα ύλης η περί τον κομήτην κόμη;», β) το «ποιητικό» π.χ. «υπό τίνος αιτίου αι παλίρροιοι;», γ) «τελικό», π.χ. «εφ' ότω αι εν ταις φλεψί και ταις αρτηρίαίς πυλίδες;», δ) «αιτιολογικό» π.χ. «διατί αύται μεν διχίτονες, εκείναι δε μονοχίτονες ούσαι εισίν;». Ο Βούλγαρις δεν αρκείται στην παράθεση των «γενών» «περί υπάρξεως», «περί ουσίας», «περί ποιότητος: οποίον τι» και «περί των αιτιών», αλλά αναφέρει ότι άλλοι χωρίζουν τα γένη με διαφορετικό τρόπο³².

Ο έκτος κανόνας προσδιορίζει ένα άλλο στοιχείο που πρέπει να εμπεριέχεται στην Αναλυτικο-ευρετική μέθοδο ώστε αυτή να είναι ορθή, πλήρης και αποτελεσματική. Αυτό συνίσταται στο χωρισμό των ζητούμενων «άχρι των προδηλωμάτων» και η εξέταση καθενός χωριστά και ταυτόχρονα το σχηματισμό λογικής κρίσης για το καθένα. Ο Βούλγαρις θεωρεί ότι αυτός ο κανών «της ευρετικής Μεθόδου το κυριώτατον ο εστί. ημίν ούτος καθυποβάλλει κανών»³³. Αυτός ο κανόνας του Βούλγαρι δε διαφέρει καθόλου από το δεύτερο από τους τέσσερις κανόνες του Descartes, τους οποίους ξεχώρισε, όπως ομολογεί, από το «πλήθος παραγγελμάτων που απαρτίζουν τη λογική». Ο Descartes σημειώνει «το δεύτερο, να διαιρώ την καθεμιά από τις δυσκολίες που θα εξετάζω σε όσα τεμάχια είναι δυνατόν και χρειάζεται για να τη λύση καλύτερα»³⁴. Η «διαίρεση» είναι το πιο σημαντικό στοιχείο της Ανάλυσης, γιατί μας επιτρέπει να φθάσουμε στα πιο «απλά», τα οποία είναι δυνατόν να ορισθούν, μετά από την εξέτασή τους, με μεγαλύτερη ευκολία. Οι προηγούμενοι κανόνες ήταν «προπαρασκευαστικοί και προτελεστικοί», ενώ η διαίρεση ως μεθοδικός κανόνας «επί τα γνωριμώτατα γίνεται».

Ο έκτος κανών συντελεί στην πρόοδο της Ανάλυσης, η οποία διαφαίνεται με τη δημιουργούμενη δυνατότητα ύπαρξης «εν μεν εννοίαις το εναργές τε και ευκρινές, εν δε κρίσει το ασφαλές και βέβαιον, εν δε διανοήσει το ορθόν τε και αναγκαίον»³⁵.

Ο σχηματισμός από τη μια μεριά εναργών και ευκρινών «εννοιών» και από την άλλη ασφαλών και βέβαιων «κρίσεων», συνιστούν τον έβδομο καθοδηγητικό

ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΝ ΤΕΥΧΟΣ

ΕΠΙ ΤΗ ΕΠΕΤΕΙΩ

ΤΗΣ ΕΚΑΤΟΝΤΑΕΤΗΡΙΑΣ

ΤΟΥ ΨΑΛΤΟΥ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ

ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΠΟΙΗΤΟΥ

ΣΟΛΩΜΟΥ

ΑΞΙΟΤΙΜΕ ΚΤΙΡΕ

ΠΡΟΚΕΙΜΕΝΟΥ να λάβωσι χώραν ένταύθα, κατά τον προσεχῆ Μάιον 1902, έκρηκτα επί τῆς ἐπετείας τῆς ἑκατονταετηρίδος τοῦ μεγάλου Ἐθνικοῦ ποιητοῦ Σολωμοῦ, τοῦ ὁποίου ὁ ἕμνος πρὸς τὴν ἐλευθερίαν, δεκάσκις ἡδη ἑτῶν φέρεται μετὰ λατρείας εἰς τὰ στόματα παντὸς ἀληθοῦς Ἑλλήνου, οὐδέποτε γηράσκων ἀλλὰ πάντοτε ὑψηλός, ὡς ὑπῆρξε κατὰ τὴν πρώτην στιγμὴν τῆς δημοσιεύσεώς του, ἵδαν ἐθέρμαινε καὶ ἐπότιζε, μετ' ἀγνῆ πατριωτικῆ ἐνθουσιασμοῦ, κάθε σκλαβωμένην ἑλληνικὴν καρδίαν, ἀπεφοσίωθη ὡς ἐκδοθῆ πανηγυρικὸν τεύχος ἐπὶ τῆς εὐκαιρίας ταύτης, ὅπως νὰ χρησιμεύσῃ, ὅχι μόνον ἵνα γίνωσιν γνωστὰ εἰς τοὺς ἀπανταχοῦ Ἑλληνας τὰ σθένεα ἐκείνου ἔργα, ἀλλὰ συνάμα καὶ ὡς παρά τὸν ἀνεγερθησόμενον, ἐκ μορμύρου Ἑλληνικοῦ, ἀνδριάντα περιφανῆ, καὶ ἀντάξιον πρὸς τὸν μέγαν ἐκείνου ἄνδρα, ἀνεγερθῆ καὶ ἑτέρων περιφανές καὶ σθένεον μνημεῖον, πνευματικὸν τοῦτο, καὶ δυναμένον νὰ εὐρίσκηται πάντοτε πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν πάντων τῶν ἀπανταχοῦ Ἑλλήνων, κοινὸν κτήμα ἐκάστοι αὐτῶν γιγνόμενον.

Ἐν τῇ πεποθήσει ἴδι θά θελήσῃ, ἐγγραφόμενοι συνδρομηταὶ εἰς τὸ περι οὗ ὁ λόγος τεύχος, ὅχι μόνον νὰ ἀποκτήσῃτε περίκομψον τεύχος, χρυσόδετον ἐξ 800 καὶ πλέον σελίδων, σχήματος μεγάλου ὀγδόου, μεστὸν ὕλης τερπνῆς καὶ ποικίλης, ἀλλὰ λεληθότως νὰ συντελέσῃτε καὶ εἰς τὸν ἱερὸν σκοπὸν τῆς κ.θ' ἡμῶς ἐπιπροσείας, διατελοῦμεν μετὰ πολλῆς ὑπολήψεως.

Ἐν Ζακύνθῳ τῇ 1 Μαΐου 1901

ΒΕΠΠΡΟΦΕΙΑ.

Τὰ μέλη

Ὁ Πρόεδρος

Ν. ΚΟΥΡΟΥΜΑΛΟΣ Δημάρχος Ὀπιταίδων
Ν. ΤΣΟΚΟΣ πρόεδρος Συντεχνίας Βυτιοποιῶν
Α. ΜΙΧΕΛΕΤΗΣ » Δεπτουργῶν
Π. ΑΒΟΥΡΗΣ Ἐμπορος
Α. ΒΟΥΤΑΤΣΟΣ Ἐργοστασιάρχης
Γ. ΔΟΥΖΟΣ Ἐργοστασιάρχης
Α. ΚΑΡΑΝΤΖΗΣ Ἐμπορος.

ΒΙΓΕΛΟΣ ΜΠΡΕΤΤΗΣ
Ἴατρος, Δημάρχικὸς Πάρηρος Ζακυνθίων

κανόνα της Αναλυτικής Μεθόδου.

Ο όγδοος κανόνας δεν περιέχει κάποια μεθοδολογική οδηγία, αλλά αποτελεί μια ομολογία, που είναι μια απόδειξη επιστημονικού ήθους που διέκρινε τον Βούλγαρι. Σε κάθε περίπτωση, όταν «η του Ζητουμένου Επίκρισις» δεν προχωρεί, οφείλει ο ερευνητής να ομολογήσει πως «το μελέτημα ανεπίλυτον είναι», διότι, όπως σημειώνει ο Βούλγαρις, «πλείστα γαρ εστί και των ήτοι καθ' εαυτά, η ημίν ανεφίκτων». Η ομολογία αυτή βεβαιώνει πως για το Βούλγαρι η γνωστική ικανότητα του ανθρώπου δεν είναι απεριορίστη.

2. «Περί της κατά Σύνθεσιν Μεθόδου»

Η «Συνθετική μέθοδος» λειτουργεί «αντίστροφα» προς την «Αναλυτικήν»: «βαίνει γουν από των απλουστέρων επί τα εξ αυτών προϊούσα»³⁶. Ο Βούλγαρις χαρακτηρίζει τη μέθοδο αυτή ως αποκλειστική μέθοδο της «διδασκαλίας και της εκθέσεως», «επειδάν τα σφίσι δήλα τους αγνοούντας αναβάλλονται διδάσκειν», και τη διαιρεί σε «ολοσχερή» και «εν μέρει». Η δεύτερη μορφή της συνθετικής μεθόδου χρησιμοποιείται για τη μελέτη ενός επί μέρους «Ζητήματος», όπως π.χ. «περί βαρύτητος», ενώ την «ολοσχερή» τη χρησιμοποιούμε όταν πραγματευόμεθα ολόκληρη επιστήμη. Η εκτίμηση του Βούλγαρι είναι πως η «Συνθετική μέθοδος» έχει πολλές δυσκολίες διότι «επί εκάστου των εν μέρει ζητουμένων παρατηρείν και τα επιόντα έτι ζητήματα κατά το δέον προσήκει διδάσκειν». Η δυσκολία της Συνθετικής μεθόδου επιβεβαιώνεται και από το γεγονός ότι ο Βούλγαρις προτείνει δώδεκα κανόνες που πρέπει να τηρούνται κατά τη διαδικασία της μεθόδου για να είναι αυτή ακριβής. Οι υποδείξεις αυτές γίνονται σε όποιον επιχειρεί να γράψει μια επιστημονική πραγματεία. Επομένως καθένας που εφαρμόζει αυτή τη μέθοδο πρέπει πρώτα να διαιρεί αυτή την πραγματεία σε μέρη και «είδη» και στη συνέχεια να προχωρεί από τα επί μέρους στα «καθ' όλον». Παράλληλα στην πραγματεία με την οποίαν ασχολείται κανείς, δεν πρέπει να εισάγει κάποια σκέψη (σκέμμα)³⁷ αβασάνιστα, που να μην έχει σχέση με τα άλλα στοιχεία της πραγματείας. Στους τρίτο και τέταρτο κανόνες υποδεικνύει αντίστοιχα την ανάγκη σύνθεσης σημειώσεων σε μια πραγματεία και την ύπαρξη ορισμών και διαιρέσεων³⁸. Εκτενέστερο λόγο για τους ορισμούς και τις διαιρέσεις κάνει στον 7^ο Κανόνα, ενώ τον έκτο αφιερώνει στις «υποθέσεις» τις οποίες θεωρεί «αρχάς των αποδείξεων»³⁹.

Όσο προχωρεί κανείς στη μελέτη των κανόνων της Συνθετικής μεθόδου, όπως τους παραθέτει ο Βούλγαρις, αυτό που διαπιστώνει είναι ότι τη συνθετική μέθοδο δε την αντιλαμβάνεται με την αριστοτελική μορφή⁴⁰, αλλά τη θεωρεί πολύ πρακτικά ως τρόπο σύνθεσης, ή συγγραφής μιας πραγματείας, όταν κάποιος έχει στη διάθεσή του το υλικό για να κάνει αυτή τη συγγραφή, δηλαδή ν' αρθρώσει ένα όλο από πολλά επιμέρους. Πρακτικούς κανόνες σύνθεσης μιας επιστημονικής εργασίας, όπως θα λέγαμε σήμερα, υποδεικνύει ο Βούλγαρις. Γι' αυτό στον έβδομο κανόνα σημειώνει ότι δεν είναι ορθό ν' αποδεικνύει κανείς κάτι με πολλά επιχειρήματα στη περίπτωση που αυτό μπορεί ν' αποδειχθεί με λίγα. Η οικονομία λόγου είναι θετική προϋπόθεση για την σαφήνεια του κειμένου. Δεν αγνοεί ο Βούλγαρις ότι μπορεί κάτι ν' αποδειχθεί με διαλογικό τρόπο⁴¹, γι' αυτό και υποδεικνύει το διάλογο στον έβδομο κανόνα, ενώ κάνει αναφορά στους Σχολαστικούς, οι οποίοι τον χρησιμοποίησαν, όπως σημειώνει, μ' ένα ιδιαίτερο τρόπο⁴².

Η «ταυτολογία» πάνω σ' ένα ζήτημα είναι πολύ ενοχλητικό φαινόμενο και υποδηλώνει έλλειψη μεθόδου, ενώ η ανακεφαλαίωση, πολλές φορές, επιβάλλεται και είναι χρήσιμη.

Εξίσου είναι αναγκαία η χρήση παραδειγμάτων προκειμένου να συγκεκριμενοποιηθούν οι κανόνες. Πολύ περισσότερο απαραίτητα είναι τα παραδείγματα⁴³, όταν πρόκειται για διδασκαλία ενός αντικειμένου σε μαθητές. Σε κάθε περίπτωση, ο Βούλγαρις διατυπώνει και την εκπαιδευτική του εμπειρία.

Εξάλλου αυτό γίνεται ολοφάνερο αφού συνδέει τον ενδέκατο κανόνα με τη

διδασκτική πρακτική. Η άποψή του είναι ότι αυτός που πρόκειται να διδάξει πρέπει πάνω απ' όλα να φροντίζει να είναι σαφής και να ερμηνεύει αυτό στο οποίο αναφέρεται, διότι έτσι μόνο θα επιτύχει να ωφελήσει τους μαθητές του (τους εντυγχάνοντας).

Ο τελευταίος, δωδέκατος κανόνας δεν αναφέρει και δεν προσδιορίζει τη Συνθετική μέθοδο, αλλ' είναι μια νουθεσία διδακτικο-ψυχολογικού περιεχομένου. Ο Βούλγαρις δεν έχει λησμονήσει ποια είναι η πρόθεσή του, όταν απαριθμεί τους κανόνες, αλλά εδώ θέλει να υποδείξει κάτι το γενικό και να δώσει μια οδηγία, η οποία θα βοηθήσει τη μάθηση και την αποτελεσματικότητα της διδασκαλίας. Η μέθοδος της διδασκαλίας για να έχει αποτέλεσμα, να εισφέρει δηλαδή «τους παιδευμένους» προϋποθέτει: «Νουν ησύχιον και απερίσπαστον, μελέτην πυκνήν και σπουδαίαν, και ταύτην εμμελώς τε και ευμεθόδως συνισταμένην»⁴⁴.

3. «Περί Μεθόδου της κατ' Αντίθεσιν: Ήτοι Προσδιαλεκτικής»

Ο ορισμός της «προσδιαλεκτικής μεθόδου» που προτείνει ο Βούλγαρις είναι πολύ περιγραφικός και αναλυτικός. Την εμπειρία, που αποκτούμε από τους διαλόγους, σύμφωνα με την οποία επιχειρούμε να αναιρέσουμε με τη χρήση κανόνων «δόγμα αλλότριον», ή προσπαθούμε ν' αποδείξουμε κάποια δική μας άποψη (οικείον δόγμα) ως αληθή, αποκρούοντας τις αντίθετες απόψεις, χρησιμοποιώντας ερωτήσεις ή δίνοντας εύστοχες απαντήσεις στους συνομιλητές, ονομάζουμε, όπως πιστεύει ο Βούλγαρις, «μέθοδον Αντιθέσεως και Προσδιαλεκτικήν». Με δυο λόγια ως «προσδιαλεκτικήν» μέθοδο μπορούμε να θεωρήσουμε τη τέχνη της σύνθεσης επιχειρημάτων τα οποία αποσκοπούν είτε στην αντίκρουση αντίθετων απόψεων, στις οποίες διαφωνεί κανείς, είτε στη στήριξη προσωπικών απόψεων, όταν οι άλλοι είναι επιφυλακτικοί στην αποδοχή τους.

Ο Βούλγαρις διακρίνει δύο τρόπους⁴⁵ με τους οποίους μπορεί κανείς να διαλεχτεί με κάποιον. Πρώτον με ερωτήσεις και απαντήσεις, όπως ακριβώς ο Σωκράτης και ο Πλάτων, δεύτερον με «συλλογισμούς» και «ενθυμήματα»⁴⁶ όπως οι «εκ της Στοάς» και «εκ του Περιπάτου» καθώς επίσης οι «Σχολαστικοί» αργότερα οι οποίοι «κακοζήλωσ» χρησιμοποίησαν τη διαλεκτική. Ονομάζει την σωκρατική μέθοδο «Ερωτηματική» και «Διαλόγου μέθοδον» ενώ την αριστοτελική και στωική μέθοδο «Συλλογιστικήν ή επιχειρηματικήν» και «Διαλέξεως» μέθοδον. Όπως στις άλλες μορφές μεθόδου έτσι κι εδώ ο Βούλγαρις προτείνει κανόνες από τους οποίους θα ερμηνεύσουμε τους πιο σημαντικούς. Αυτοί οι κανόνες δεν αναφέρονται μόνο στη τέχνη του Διαλόγου και της επιχειρηματολογίας, αλλά και στην ορθότητα των συλλογισμών. Ο ένας από τους δύο συνομιλητές χαρακτηρίζεται ως «προϊστάμενος» και ο άλλος «προσδιαλεγόμενος»⁴⁷. Η «παρασκευή» και η «ακριβής είδησις» είναι απαραίτητες προϋποθέσεις και για τους δυο συνομιλητές. Για την ανάγκη της προετοιμασίας για ένα διάλογο, που να έχει αποτέλεσμα, γράφει «ου καλόν πεπαιδευμένον εν παιδευτοίς διαλέγεσθαι, ώσπερ ουδέ νήφοντα μεθύουσιν». Η προετοιμασία (παρασκευή), απαραίτητη για τους δύο συνομιλητές δεν εξαντλείται στο γνωστικό επίπεδο, αλλά επεκτείνεται και στην ψυχολογική «προπαρασκευή». Πρώτον «την γλώτταν μη προτρεχέτω εάν του νου, ως ο Χίλων φησί». Δεύτερον «Η σύχω ψυχή και διαθέσει ειρηναία τε και ακύμονι (με ακύμαντη) επί τας Διαλέξεις ήκειν χρεών, μη υπερεπιζόμενος, μηδ' εκ πάθους τινός τον Νουν προκατέχοντος υποθολουμένου».

Ως τρίτο κανόνα για τη σωστή διεξαγωγή του διαλόγου προτείνει ο Βούλγαρις μια γνώμη του Δημοκρίτου «Εριδαντέων τε και ιμαντελικτέων λόγους αφετέον»⁴⁸, «πρέπει να μη χρησιμοποιεί κανείς τα επιχειρήματα εκείνων που ερίζουν και αναπτύσσουν περίπλοκα επιχειρήματα». Ο κανόνας αυτός σχετίζεται με τον προηγούμενο. Η σαφήνεια εξασφαλίζεται με την ψυχική ηρεμία, η οποία βοηθάει στη διατύπωση απλών και κατανοητών επιχειρημάτων. Μια άλλη προϋπόθεση-κανόνας που συντελεί στην αποτελεσματικότητα του Διαλόγου είναι η κατανόηση της σημασίας των λέξεων που χρησιμοποιούν και η προσοχή που καταβάλλουν οι συνομιλητές ώστε ν' αποφευχθεί κάθε μορφή παρερμηνείας του λόγου

που διατυπώνουν.

Αυτός που έχει αντίρρηση πρέπει να φανερώνει τη διαφωνία του με σαφήνεια, ενώ ο «προϊστάμενος» πρέπει να κρίνει και να ελέγχει την ορθότητά της και ανάλογα να τη δέχεται, ή να την αποκρούει.

Στη συνέχεια ο Βούλγαρις εκθέτει με πολύ αναλυτικό τρόπο τη δεύτερη μορφή της «προσδιαλεκτικής» μεθόδου σύμφωνα με τη στωική και αριστοτελική άποψη. Καταγράφει διάφορες μορφές «τυπικών συλλογισμών» και «ενθυμημάτων».

Κλείνει τις αναλύσεις του για την «προσδιαλεκτική» μέθοδο, και με τις δύο μορφές της, με μια γενική καθολικής ισχύος οδηγία: «Εκ παντός τε τρόπον το σοφιστικόν και φιλόνηικον και δύσερι φεύγειν, ο των της Διαλεκτικής παραγγελμάτων το ΠΡΩΤΟΝ εστί και ΜΕΣΟΝ και ΠΥΜΑΤΟΝ»⁴⁹. Διάλογος χωρίς ευθύτητα και σαφήνεια, χωρίς ανεκτικότητα και διαλλακτικότητα, χωρίς ηρεμία και αποδοχή του άλλου, έστω κι αν απορρίπτουμε τις απόψεις του, δεν μπορεί να γίνει.

Με πολύ σύντομο τρόπο επιχειρήσαμε μια φιλοσοφική ανάγνωση και ερμηνεία του «Πέμπτου Βιβλίου» της «Λογικής». Είναι αλήθεια ότι ολόκληρη η «Λογική» είναι ένα πολύ δύσκολο γλωσσικά κείμενο, γιατί ο Βούλγαρις, επιδιώκοντας πιθανόν να δηλώσει την αρχαιογνωσία του, καταφεύγει στη χρήση πολλών εξεζητημένων και δυσσερμηνευτων αρχαϊσμών⁵⁰.

Από αυτή την ανάγνωση του Ε' βιβλίου θα μπορούσαμε να συμπεράνουμε τα παρακάτω:

- 1) Στη σκέψη του Βούλγαρι υπερβαίνεται η αντίθεση «ancients and Moderns» που είχε αρχίσει στη Δύση ήδη από το δεύτερο μισό του 17ου αιώνα και συνδυάζει το συντηρητισμό με τον προοδευτισμό.
- 2) Ο Βούλγαρις γνωρίζει με θαυμαστές λεπτομέρειες την αρχαία φιλοσοφία, αλλά παράλληλα δεν αγνοεί ότι έχει συντελεσθεί στην Ευρώπη κατά το 17ο και 18ο αιώνα. Έτσι χρησιμοποιεί με άνεση τα επιστημολογικά έργα των συγχρόνων του, μερικές φορές με εκλεκτικό τρόπο γεγονός που το ομολογεί ο ίδιος.
- 3) Με την ανάλυση των μεθόδων διαπιστώσαμε ότι ο Βούλγαρις δεν προτείνει αποκλειστικά και μόνο εργαλεία επιστημονικής έρευνας, αλλά υποδεικνύει στους μαθητές του και σε κάθε άνθρωπο, τρόπους σκέψης και μάθησης. Αυτό, ίσως, είναι το πιο σημαντικό, ο διδακτικός δηλαδή χαρακτήρας του έργου.
- 4) Ο λόγος του Βούλγαρι για τις μεθόδους δεν είναι αποτέλεσμα μιας πολυγνωσίας και ενδελεχούς γνώσης, που οπωσδήποτε του αναγνωρίζεται, αλλά είναι το αποτέλεσμα μιας εκπαιδευτικής εμπειρίας.
- 5) Η βασική μας διαπίστωση είναι ότι οι μεθοδολογικές αυτές οδηγίες του Βούλγαρι είναι επίκαιρες ως κανόνες ορθολογικής σκέψης, πειστικής επιχειρηματολογίας και αποτελεσματικού διαλόγου.

Σημειώσεις

1. Δεν θα προσθέσουμε τίποτα ουσιαστικό με μια αναφορά μας στη σχέση του Βούλγαρι με το νησί των ποιητών, τη Ζάκυνθο. Ήδη από τον περασμένο αιώνα η αρχαιολογική έρευνα έχει, χωρίς καμιά επιφύλαξη, αποδείξει ότι η οικογένεια των Βούλγαρι ήταν εγκατεστημένη στη Ζάκυνθο. Το γεγονός ότι ο Ε. Βούλγαρις γεννήθηκε στην Κέρκυρα οφείλεται σε ιστορική συγκυρία και μόνο, επειδή η οικογένεια Βούλγαρι αναγκάστηκε να φύγει για λίγο στην Κέρκυρα. Ο Κατραμής στη διεξοδική του έρευνα με τίτλο «Ιστορικά Διασαφήσεις επί της πατρίδος Ευγενίου Βουλγάρεως, Ζακυνθίου, Αρχιεπισκόπου Σλαβωνίου και Χερσώνος» (1854) με βάση κώδικες, διαθήκες και ληξιαρχικά βιβλία της «Φανερωμένης, ενοριακού Ναού των Ζακυνθίων Βουλγάρων» (σ. 383) γράφει «επειδή δ' οθωμανικός στόλος (χιλιάρμενον) ηπειλεί καταστρέψαι την Ζάκυνθον και πολλοί οικογένεια υπό φόβου ανεχώρησαν· ο Πέτρος λαβών την σύζυγον αυτού Τζανέτταν έγκυον ούσαν μετέβη εις Κέρκυραν όπου κατά την ενδεκάτην Αυγούστου 1716 εγεννήθη ο Ελευθέριος»,

που αργότερα μετονομάστηκε Ευγένιος. Ο ίδιος ο Κατραμής αργότερα με βάση ένα συμβολαιογραφικό έγγραφο του (1718), όπου αναφέρεται κάποια δικαιοπρακτική σύμβαση του Πέτρου Βουλγάρεως, πατέρα του Ευγενίου, σε συνδυασμό με τη ληξιαρχική πράξη της «θανής της μητρός του Ευγενίου Τζανέττας» (11 Μαΐου 1721) αποδεικνύει ότι ο Βούλγαρις επανέκαμψε στη Ζάκυνθο όπου και έζησε μέχρι ηλικίας περίπου 20 ετών. Τις ίδιες πληροφορίες παρέχει αργότερα ο Κατραμής στο έργο του: «Φιλολογικά Ανάλεκτα Ζακύνθου» (Εν Ζακύνθω, 1880, σ. 382), γεγονός που επιβεβαιώνει την εγκυρότητα των πληροφοριών του προηγούμενου έργου του. Βιβλιογραφία για τις βιογραφίες του Ε. Βούλγαρι αναφέρει ο Λ. Ζώης, Λεξικόν Ιστορικών και Λαογραφικών Ζακύνθου, Αθήναι 1963, τομ. Α', σ. 103. Βλ. ακόμη Μ., Γεδεών, *Χρονικά της Πατριαρχικής Ακαδημίας: Ιστορικά Ειδήσεις Περί της Μεγάλης του Γένους Σχολής, 1453-1830*, Εν Κίπτολε, 1453-1830, σσ. 161-174. Εδώ αναφέρονται πολλές και χρήσιμες πληροφορίες για την αξιολόγηση του έργου του Ε. Βούλγαρι. Βιογραφία και εργογραφία του Ε. Βουλγάρεως παραθέτει ο Ι. Κωνσταντινίδης στο λήμμα της ΘΗΕ, τομ. Ε' (1964), σσ. 1007-1013. Πολύ περιεκτικό για τη ζωή και το έργο του Ε. Βουλγάρεως είναι το Κεφ. που αφιερώνει ο Τ. Γριτσόπουλος στο έργο του: *Πατριαρχική Μεγάλη του Γένους Σχολή*, (Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Φιλεκαπαιδευτικής Εταιρείας, αριθμ. 37), Εν Αθήναις 1966, τομ. Α', σσ. 385-408. Βλ. ακόμα τις δύο πρόσφατες μελέτες του Β. Κύρκου (: «Αφήγησις προεισοδιώδης» στη «Λογική» του Ε. Βούλγαρι) και Κ. Πέτσιου (: Γνωσιολογικές συνιστώσες της σκέψης του Ε. Βούλγαρι) στο αυτοτελές τεύχος «Η Φιλοσοφία στα Γιάννινα», (επιστημονική ημερίδα), Γιάννινα 1993. Οι συγγραφείς αναφέρουν βιβλιογραφία για διάφορα θέματα του εκπαιδευτικού και συγγραφικού έργου του Βούλγαρι.

2. Τις επιδράσεις του Νεύτωνος στη σκέψη του Βούλγαρι έχουμε εξετάσει λεπτομερώς στην ανακοίνωσή μας στο «Όγδοο Πανελλήνιο Συνέδριο Φιλοσοφίας» (Αθήνα, 12-13 Μαρτίου 1998). Η εργασία αυτή πρόκειται να δημοσιευθεί στα Πρακτικά της Ε.Φ.Ε.

3. Αιλιάνος, Γ., *Συλλογή Ανεκδότων Συγγραμμάτων Ευγενίου Βουλγάρεως*, τόμ. Α', εν Αθήναις 1838, Προλεγόμενα σ. λ' (: το παράθεμα είναι από το έργο του Μ. Γεδεών, *Χρονικά της Πατριαρχικής Ακαδημίας*, ό.π., σ. 168).

4. Ο Ν. Ψημμένος, γράφει για τη «Λογική»: «Φαίνεται ότι καθιερώθηκε στο Γένος για πολλά χρόνια ως το κατ' εξοχήν εγχειρίδιο μελέτης των προβλημάτων της Φιλοσοφίας, ώστε ακόμη και ο πάντα απαιτητικός Αδαμάντιος Κοραής να το ανακαλεί στη μνήμη του»: «ην περ εν τη εμαυτού ψυχη, νέου έτι όντος, εξήγειρεν άμυλλαν η έκδοσίς της». Βλ. Ν. Ψημμένου, *Η Ελληνική Φιλοσοφία από το 1453 ως το 1821: Ανθολογία κειμένων με εισαγωγή και σχόλια*, «Γνώση», Αθήνα 1989, σ. 32. Ο G. Henderson (: *Η Αναβίωση του Ελληνικού Στοχασμού, 1620-1830*, μτφ. Φ. Βώρου, εκδ. Ακαδημίας Αθηνών, Αθήναι 1977, σσ. 81-95) κάνει μια πολύ συνοπτική παρουσίαση της «Λογικής» του Βούλγαρι και σημειώνει: «Θεωρούμε δεδομένα, κατά κάποιο τρόπο, τη συνθετική ικανότητα του Βούλγαρι, τη μόρφωσή του και τη γνώση ξένων γλωσσών. Το να συγκεντρώσει όλα αυτά τα προσόντα στη συγγραφή ενός έργου μεγάλου, μνημείου πραγματικά πολυμάθειας, όταν κάτι παρόμοιο δεν είχε το προηγούμενό του σ' ελληνική γλώσσα, αυτό ήταν αναμφισβήτητα σημαντικό και αξιοθαύμαστο επίτευγμα» (σ. 95).

5. Ο τίτλος είναι εκτενής και πολύ ενδεικτικός του περιεχομένου αυτού του ογκώδους έργου (σ. 586): «Ης προτέτακται ΑΦΗΓΗΣΙΣ ΠΡΟΕΙΣΟΔΙΩΔΗΣ περί Αρχής και προόδου της κατά την Φιλοσοφίαν Ενστάσεως, και ΠΡΟΔΙΑΤΡΙΒΑΙ ΤΕΤΤΑΡΕΣ ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑΙ εις άπασαν εν γένει την Φιλοσοφίαν Προτελεστικάί. Εκδοθείσα ΣΠΟΥΔΗ ΤΕ ΚΑΙ ΦΙΛΟΤΙΜΩ ΔΑΠΑΝΗ του Ελλογιμωτάτου και Εξοχωτάτου εν Ιατροφιλοσόφοις ΚΥΡΙΟΥ ΘΩΜΑ ΜΑΝΔΑΚΑΣΟΥ του εκ Καστορίας». Το έργο ανατίθεται με μια εκτενή προσφώνηση στον Γρηγόριον Αλεξάνδρου Γκίκαν, Βοεβόδα ηγεμόνα πάσης Μολδοβλαχίας.

6. Henderson, G., *Η Αναβίωση του Ελληνικού στοχασμού*, ό.π. σ. 81.

7. Με τον απλό τίτλο Port-Royal Logic έγινε γνωστό το έργο με τίτλο «La logique, ou L'art de Penser» (=Η Λογική ή η τέχνη της Σκέψης), που ήταν μια πραγματεία σχετικά με τη Λογική, τη Γλώσσα και τη Μέθοδο. Το έργο αυτό γράφτηκε από τους Antoine Arnauld (1591-1661) και Pierre Nicole (1625-95) και είναι βαθύτατα επηρεασμένο από το έργο του Β. Pascal «Pensées» (1670). Εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1662. Μέχρι το 1685 είχε δοκιμά-

ΕΚΑΤΟΝΤΑΕΤΗΡΙΣ ΣΟΛΩΜΟΥ

Πρὸς τοὺς ἀπανταχοῦ Ἑλληνας.

Ἐκατὸν ἔτη συμπληροῦνται ἀφ' ὅτου ἐν τῇ μικρῇ ταύτῃ γωνίᾳ ἑλληνικῆς γῆς συνετελέσθη ἐν τῶν περιφανεστέρων γεγονότων τοῦ ἐθνικοῦ ἡμῶν βίου. Εἰς τὴν Ζάκυνθον ἔλαχεν ἡ δόξα τῆς ἐν τοῖς κόλποις αὐτῆς γεννήσεως τοῦ Διονυσίου Σολωμοῦ, πλὴν τὸ κλέος τοῦτο ἡ νῆσος τοῦ Ἰονίου μερίζεται μετὰ τοῦ ἔθνους σύμπαντος, οὗ ὁ μεγαλόπνευστος αὐτῆς γόνος ἐξετραγώδησε τὰ μαρτύρια καὶ ἐξῆρε τὰ τρόπαια ἀθλήσας διὰ τῆς λύρας του, ὡς οἱ γίγαντες τοῦ ἀγῶνος ἤθλησαν διὰ τοῦ πυρσοῦ καὶ τοῦ ξίφους.

Τὴν ἀμφιπηρὶδα τῆς γεννήσεως τοῦ ψάλτου τῆς ἐκ νεκρῶν ἀναστάσης πατρίδος, τοῦ ἐκπροσωποῦντος μίαν δὴν περίοδον τῆς πατρίου ἱστορίας, τοῦ ἐνσαρκουμένου ἐν ἑαυτῷ μίαν τῶν θαυμασιωτέρων ἐκδηλώσεων τῆς ἑλληνικῆς μεγαλοφυΐας ἡ Ζάκυνθος ὑπολαμβάνει ὑπέρτατον καθήκον καὶ πρὸς ἑαυτὴν ἰδίᾳ καὶ πρὸς τὸν Ἑλληνισμόν καθόλου νὰ πανηγυρίσῃ ὑπὸ τὸν αὐτὸν ἐκεῖνον οὐρανόν, ὅστις πρῶτος διεγέλασεν εἰς τοῦ ποιητοῦ τὰ βλέμματα καὶ ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ἐκεῖνου ἐδάφους, ὅπερ, ὡς βαρύτιμον τῆς ἑλλης πατρίδος παρακαταθήκην, φυλάττει τὰ ὅσα του. Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ἐπικαλεῖται δι' ἡμῶν, περιβληθέντων ἤδη τὸ ἐκ τῆς κυβερνητικῆς ἀδείας νόμιμον κῆρος, τὴν συνδρομὴν τῶν συμπολιτῶν καὶ ὁμοειθῶν του ἀπάντων, ἵνα διὰ τῆς ὅσον οἶόν τε μεγαλοπρεπεστέρως τελέσεως τῶν ἐορτῶν τούτων καὶ τῆς τῇ εἰσφορᾷ τῶν Πανελλήνων ἀνεγέρσεως ἀνδριάντος ἀνταξίου τηλικούτου ἀνδρὸς διατρανωθῇ ἡ εὐγνωμοσύνη ἐλοκλήρου ἔθνους πρὸς τὸν Ἐθνικὸν διαιρημένα τῶν προαιωνίων αὐτοῦ πόθων, ἐν δὲ τῇ εὐγνωμοσύνῃ ταύτῃ καταδειχθῇ καὶ αὐθις ἡ ἀνά μίσησιν τῶν αἰώνων, τῶν περιπετειῶν καὶ τῶν ἀποστάσεων ἐνιαία καὶ ἀναλλοίωτος πίστις τοῦ γένους ἐπὶ τὸν προορισμὸν του καὶ τὸ μεγαλεῖόν του.

Ἐκ τούτων αἰσθημάτων ὁρμώμενοι πεποιθήμεν ὅτι οἱ ἀπανταχοῦ Ἑλληνας θελοῦσιν προθύμως συνεισφέρει τὸν ὀδὸν αὐτῶν εἰς τὴν ἐθνικὴν ταύτην πανήγυριν, δι' ἧς ἐν τῷ προσώπῳ ἐνὸς μεγάλου νεκροῦ τὸ Πανελλήνιον θέλει τελέσει ἑκατονταετὴς μνημόσυνον τῶν ἀγῶνων καὶ τῶν θριάμβων του. Ὁ αἰὼν, ὅστις ἤδη τελευτᾷ ἀπὸ τῆς τοῦ Σολωμοῦ γεννήσεως, δὲν ἀποτελεῖ ἡ μικρὸν σταθμὸν ἐν τῇ αἰωνιότητι τῆς μνήμης του· οὕτω καὶ ἡμεῖς πανηγυρίζοντες τὴν ἑκατονταετηρὶδα ταύτην δὲν ἔορτάσωμεν μόνον τὸ τέρμα μιᾶς χρονικῆς περιόδου, ἀλλὰ συνάμα καὶ τὴν ἀφετηρίαν νέας συνάπτοντες ὑπὸ τὴν αἰγίδα τοῦ πανελληνίου τούτου ὀνόματος τὰς ἀναμνήσεις τοῦ παρελθόντος μετὰ τῶν ἐλπίδων τοῦ μέλλοντος.

Ἐν Ζακύνθῳ τῇ 24 Ἀπριλίου 1898.

Ἡ ἐπὶ τῆς ἑκατονταετηρὶδος τοῦ Σολωμοῦ Κεντρικὴ Ἐπιτροπὴ

Ἡ Ὁ Ζακύνθου ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ, Ἐπίτιμος Πρόεδρος.

Πρόεδρος, Δ. Ν. Σολωμὸς Λούντζης, Γεμίας, Α. Γαῖτας, Α. Κράββ, Φ. Καρρέρ, Μέμ. Μαρτζώκης, Ἰούλ. Φ. Μερκάτης, Ν. Σ. Μεσσάλας, Εὐστ. Γιαννόπουλος, Λεων. Κοργιανίτης, Ἰωάν. Χ. Λαμίρης, Ἀριστ. Συγοῦρος Δεσύλλας, Ἰωάν. Α. Τρίκαρος, Παν. Α. Μουζάκης, Διον. Ἰθακήσιος.

σει ἐξί εκδόσεις στη γαλλικὴ γλῶσσα. Το ὄνομα Port-Royal προήλθε ἀπὸ μια ομώνυμη Μονὴ που εἶχε ἰδρυθεῖ κοντὰ στο Παρίσι το 1204.

Ὅταν ἦταν διευθυντὴς ο Arnauld, ἡ Μονὴ αὐτὴ κατέστη σημαντικὸ κέντρο του Γιανσενισμοῦ καὶ ἐν μέρει του καρτεσιανισμοῦ. Αὐτὸ το κέντρο προσείλκυσε μια ομάδα στοχαστῶν που ἐγίναν γνωστοὶ ὡς Port-Royalists. Συνέχισε τὴν πνευματικὴ δράση μέχρι το 1709, ὁπότε κι ἐκλείσε με διαταγὴ του Λουδοβίκου XIV.

Ὅλοι αὐτοὶ ἀκολουθώντας τὶς ἀπόψεις του Cornelius Jansen (1585-1638) πίστευαν στὴν καθολικὴ διαφθορὰ τῆς ἀνθρώπινης φύσης ἐξαιτίας του προπατορικοῦ ἀμαρτήματος (original sin) καὶ ἀπέρριπταν τὴν ἐλευθερία τῆς Βουλήσεως (Free will). Ἡ διάδοσις καὶ ἡ ἐπίδρασις αὐτῆς τῆς «Λογικῆς» ἐπεκτάθηκε καὶ πέρα ἀπὸ τοὺς κύκλους τῶν Γιανσενιστῶν σε σημεῖο ὅστε ἐπὶ διάρκειά του 17ου αἰῶνα νὰ καθιερωθεῖ ὡς ἀποκλειστικὸ βιβλίον στα Γαλλικὰ σχολεῖα, γιατί ἦταν ἕνας ἀσφαλὴς ὁδηγὸς γιὰ μια «τυπικὴ σκέψη» (rigorous thinking). Στόχος τῶν συγγραφέων τῆς «Λογικῆς» αὐτῆς ἦταν νὰ κάνουν τὴ σκέψη περισσότερο ἀκριβῆ γιὰ μια καλλίτερη διάκριση τῆς ἀλήθειας, φιλοσοφικῆς καὶ θεολογικῆς, ἀπὸ τὴν πλάνη. Το ἐνδιαφέρον τοὺς στρεφόταν ἐιδικὰ στὴν ἀναίρεση τῶν πλανῶν καὶ τῶν συγχύσεων τῶν Σχολαστικῶν. Θεωρούσαν τὴ «Λογικὴ» ὡς τὴ θεμελιώδη τέχνη καθοδήγησις τοῦ Λογικοῦ (reason) σε μια γνώση τῶν πραγμάτων γιὰ τὴν παιδεία τοῦ εαυτοῦ μας καὶ τῶν ἄλλων. Ἡ τέχνη αὐτὴ συνίσταται στὴν καλλιέργεια στο νοῦ μας τεσσάρων βασικῶν λειτουργιῶν-ικανοτήτων: τῆς κατανόησης, τῆς κρίσεως, τῆς σκέψεως καὶ τῆς ταξινομήσεως. Αὐτὸ συνεπάγεται τὴ διαίρεση τῆς «Λογικῆς» σε τέσσερα μέρη: α) στὶς ἰδέες καὶ ἐννοιες, β) στὶς κρίσεις, γ) τὴ σκέψη καὶ δ) τὴ μέθοδο (: on ideas and conception, on judgments, on reasoning, and on Method). Βλ. The Cambridge Dictionary of Philosophy, (ed. R. Audi), 1995 (ἀν. 1996), σ. 232. καὶ A Companion to Metaphysics (ed. J. Kim - E. Sosa), Blackwell 1995, σ. 403, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία.

8. Λογικὴ, ὁ.π., σ. 140, σημ. 2.

9. Λογικὴ, ὁ.π., σ. 139.

10. Διογ. Λαερτ. IX, 25 «φησὶ δ' Ἀριστοτέλης εὐρετὴν αὐτὸν γένεσθαι διαλεκτικῆς, ὡς περ Ἐμπεδοκλέα ρητορικῆς» καὶ Διογ. Λαερτ. VIII 45 «Ἀριστοτέλης δ' ἐν τῷ Σοφιστῇ πρῶτον Ἐμπεδοκλέα ρητορικὴν εὐρεῖν, Ζήνωνα δὲ διαλεκτικὴν».

11. Λογικὴ, ὁ.π., σ. 139.

12. Εἶναι εὐνόητο ὅτι πρόκειται γιὰ το σημαντικὸ ἐπιστημολογικὸ ἔργο του F. Bacon (1561-1626) «Novum Organum» (1620), τοῦ ὁποῦ το περιεχόμενον δὲν εἶναι ἀποκλειστικὰ «Λογικὴ», ἀλλὰ κυρίως θεωρία γιὰ μια «Νέα Μέθοδος».

13. Δὲν το κατονομάζει ο Βούλγαρις τὸ ἔργο, ὡστόσο πρόκειται γιὰ τὸ ἔργο του Descartes (1596-1650) «Discours de la Methode» (1637).

14. Γνωρίζει ἀκόμα ο Βούλγαρις τὸ ἀφετηριακὸ γιὰ τὴ Γνωσιολογία ἔργο του J. Locke (1632-1704) «Essay Concerning Human Understanding» (1690). Οἱ ἐκφράσεις «θαυμάζεται δὲ καὶ τοῖς ἀπάντων τρίβεται χερσὶ» δηλώνουν τὴ μεγάλη ἀπήχησις που εἶχε τὴν ἐποχὴ που ἐξῆρε ο Βούλγαρις τὸ ἔργο του Locke, ἀφού βρίσκεται στα χέρια ὅλων. Ἡ μεγάλη ἐκτίμησις τοῦ Βούλγαρι στο ἔργο του Locke ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὴν πληροφορία ὅτι γιὰ διδακτικοὺς σκοποὺς ἐπεχείρησε τὴ μετάφρασί του, που, ὡστόσο, ἐμεινε ἠμιτελής καὶ ἀδημοσίευτη. Βλ. Π. Κιτρομηλίδη, Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς, Μ.Ι.Ε.Τ., Ἀθῆνα 1996, σσ. 63-64 καὶ ἐκτενὴς σημείωσις 101, σ. 529.

15. Εἶναι ο δεύτερος τίτλος τῆς «La logique ou L'art de Penser» τοῦ ἔργου του A. Arnauld. Βλ. τὴ σημείωσις 7. Ἡ ἐκφρασις τοῦ Βούλγαρι «ὡς ἄλλοι ἄλλοις ἀπονεμόμενον» δηλώνει ὅτι γνώριζε ὅτι αὐτὸ τὸ ἔργο μπορεῖ νὰ ἦταν συλλογικὸ δημιούργημα.

16. Wolff (1679-1754), Philosophia rationalis sive logica, 1728. Βλ. καὶ Π. Νούτσου, Ἡ πρόσληψη τῶν ἰδεῶν τοῦ Christian Wolff στὴν Ἑλλάδα: Ἡ συμβολὴ τῶν Ἐπτανησίων Λογίων, Πρακτικὰ τοῦ Ε' Διεθνoῦς Πανιονίου Συνεδρίου (ἐπιμ. Γ. Μοσχόπουλος), Ἀργοστόλι 1991, τόμ. 4, σσ. 593-599.

17. Λογικὴ, ὁ.π., σ. 142.

18. Λογικὴ, ὁ.π. σ. 143. Αὐτὰ γράφει ο Βούλγαρις ἔχοντας ὡς πηγὴ μια παρόμοια ἀπόψη τοῦ Ἰάμβλιχου: «Το δε τῶν Θεῶν δῶρον (τὴν Διαλεκτικὴν) οὐδένα τρόπον δεῖ προῖεσθαι, ἀλλὰ καὶ ἐν μελέταις, καὶ ἐμπορίαις, καὶ τέχναις, αὐτὸ κρατύνειν ἀξίον. Ἄρα γάρ ὅτι καὶ παρ' ὅλον τὸν βίον διατελεῖ χρησιμώτατον ὃν διαφερόντως, ἐν μεν ταῖς ἐντεῦξέσι προσο-

μιλιν τοις ανθρώποις, κατά τας κοινάς εννοίας και δόξας. εν δε ταις ευρέσεσι των τεχνών τας πρώτας αρχάς αυτών ανευρίσκον. Λογιζόμενον δε προ των άλλων, όπως αυτά χρη πράττειν. Προγυμνάσιον δε και προς τας κατά φιλοσοφίαν επιστήμας, θαυμασίας οίας μεθόδους παρεχόμενον. Ει δε δει και τα προ τούτων εννοείν, ουκ έστιν ουδέν μόριον φιλοσοφίας, άνευ του κατά Διαλεκτικήν λόγου παραγιγνόμενον» (Ιαμβλ. Προς Σωπατριν, Στοβ. Ανθολόγιον)

19. «Διαιρέσεις λέγεται η ανάπτυξις εννοίας γένους εις τα είδη αυτής» (Βλ. Θ. Βορέα, *Λογική*, ΟΕΔΒ, Αθήναι, σ. 176). Βλ. Για τη «διαιρέση» Αριστ., Αναλ. Υστ., Β13, 96b15 «χρή όταν όλον τι πραγματεύηται τις, διελεΐν το γένος εις τα άτομα τω είδη τα πρώτα».

20. *Λογικήν*, ό.π., σ. 526-27.

21. Βλ. ενδεικτικά «περί διαιρέσεως» Θ. Βορέα, *Λογική*, σσ. 176-182. Βλ. άποψη Στωικών Διογ. Λαερτ., IV, 1, 61, «διαιρέσις εστί γένους η εις τα προσεχή είδη Τομή».

22. Βλ. *Λογική*, ό.π., σ. 532: «Του τοίνυν τας μερικής των προτάσεων καθολικεύει η μέθοδος εστί διά της Επαγωγής».

23. *Λογική*, ό.π. 533. «Εστί δη το Αξίωμα απόφανσις εκ του ταυτισμού η της εναλληλίας των όρων, το εναργές, και βέβαιον και αυτόπιστον έχουσα».

24. Βλ. *Λογική*, ό.π., σ. 538: «Το θεώρημα πρότασις εστί δείξεως επιδεκτική καθ' ην τι κατά τινος, η από τινος είναι λέγεται, ο διά μεσιτευσούσης ιδέας έχει κατασκευάζεσθαι».

25. Στη δεύτερη «προδιατριβή» και ειδικά στις σσ. 107-112, καταγράφει ο Βούλγαρις κανόνες και υποδεικνύει τρόπους με τους οποίους, όπως πιστεύει, συντελείται η μάθησις. Με αυτό θεωρεί ότι είναι αναγκαίο να καταπιασθεί, αφού η «Λογική» του, όπως δηλώνει και στον «Πρόλογο», αποτελέστηκε από σημειώσεις που συνέθετε για τις παραδόσεις στις διάφορες σχολές όπου δίδαξε κατά το μακροχρόνιο παιδευτικό του έργο. Τα όσα αναφέρει εδώ ο Βούλγαρις έχουν μεγάλη παιδαγωγική αξία, γιατί στο σύνολό τους συνθέτουν μια υποτυπώδη μορφή ψυχολογίας της μάθησης. Η προσοχή, η σχολαστική παρατήρηση, ο ζήλος και η φιλοτιμία, η περιέργεια, ο θαυμασμός, η επίλυση των «διαπορημάτων», η επισήμανση και καταγραφή των πιο σημαντικών στοιχείων, αποτελούν βασικές προϋποθέσεις για την επίτευξη της μάθησης. Προτείνει και αναλύει στη συνέχεια τρόπους (σσ. 108-112) με τους οποίους μπορεί να ασκηθεί και να οξυνθεί η προσοχή. Ο Βούλγαρις πιστεύει πως «Η γαρ του μαθεΐν έφσεις απορίας μεν εστίν επιγέννημα, ευπορίας δε και ειδήσεως τιθωνός αγαθή και μήτηρ» (σ. 108).

26. *Λογική*, ό.π., σ. 551.

27. *Λογική*, ό.π., σ. 551.

28. *Λογική*, ό.π., σ. 554.

29. *Λογική*, ό.π., σ. 557.

30. *Λογική*, ό.π., σσ. 558-59.

31. Αριστ. ΜτΦ, Ζ17, 1041b9-11. ΜτΦ, Α3. 983a25 «τα δ' αίτια λέγεται τετραχώς, ων μίαν αιτίαν φαμέν είναι την ουσίαν και το τι ην...».

32. Με αυτό, όπως η υποσημείωση της σ. 559 μας βοηθάει να κατανοήσουμε, υποδηλώνει τη «Λογική» του Port-Royal.

33. *Λογική*, ό.π., σ. 560.

34. Descartes, *Λόγος περί της Μεθόδου*, μτφ. Χ. Χρηστίδη, Αθήνα 19762, σ. 19.

35. *Λογική*, ό.π., σ. 561.

36. *Λογική*, ό.π., σ. 562.

37. *Λογική*, ό.π., σ. 565.

38. *Λογική*, ό.π., σ. 566: «Επί εκάστου των εν μέρει ζητουμένων ηγεΐσθαι δέον τους ορισμούς και τας διαιρέσεις. Μεθ' ους τα αξιώματα και τα αιτήματα εκτάσεσθαι. μεθ' α τας προτάσεις και τούτων τας εκ των προταχθέντων κατασκευάς ήτοι τας αποδείξεις».

39. *Λογική*, ό.π., σ. 569.

40. Αριστ., *Ηθικ. Νικομ.*, Α2.1095a11: «Ευ και Πλάτων, ηπόρει τούτο και εζήτει, πότερον από των αρχών η επί τας αρχάς εστιν η οδός».

41. Η απόδειξη ή η ανάλυση ενός θέματος με διαλογικό τρόπο είχε αναβιώσει στην Ευρώπη κατά το 17ο αιώνα. Βλ. χαρακτηριστικά το έργο του G. Berkeley, *Three Dialogues Between Hylas and Philonous* (1713).

42. Για τον τρόπο με τον οποίον συνήθιζαν να χρησιμοποιούν το διάλογο οι Σχολαστικοί

γράφει (: *Λογική*, σ. 570) «Μέρη ουν των ούτως ειωθότων προβάλλεσθαι Ζητημάτων, Α Θέσις, Β Έκθεσις, Γ Κατάθεσις. Ειτ' ουν η της θέσεως κατασκευή. Δ Αντίθεσις. Ε Λύσις. Τη τοιάδε δη τα πλείστα Μεθόδω χρησάμενοι φέρονται οι καλούμενοι Σχολαστικοί».

43. *Λογική*, ό.π., σ. 571.

44. *Λογική*, ό.π., σ. 572.

45. *Λογική*, ό.π., σ. 573.

46. «"Ενθύμημα" είναι συλλογισμός απλούς ελλιπής, εν ω δεν εκφέρονται πάσαι αι προτάσεις». Ο Αριστοτέλης (: Ρητορ. Α2, 1357a16) «ενθύμημα και εξ ολίγων τε και πολλάκις ελαττόνων ή ο πρώτος συλλογισμός». Ο ίδιος ο Βούλγαρις κάνει εκτενή λόγο «Περί Ενθυμήματος» στη «Λογική», ό.π., σσ. 465-469.

47. *Λογική*, ό.π., σ. 574.

48. Η αρχαιογνωσία του Βούλγαρι είναι απέραντη και αξιοθαύμαστη για τις λεπτομέρειές της. Αυτή τη δημοκρίτεια γνώμη πρέπει να τη δανείζεται από τον Πλούταρχο ή από τον Κλήμεντα. Το απόσπασμα κατά την έκδοση των H. Diels - W. Kranz, (B150) έχει ως ακολούθως: «ούτω τας ψυχάς αι μεν ελαφραΐ ζητήσεις εμμελώς και ωφελίμως κινούσιν, εριδαντέων δε κατά Δημόκριτον και μαντελικτέων λόγους αφετέον».

49. *Λογική*, ό.π., σ. 586. Η λέξη «πίματος» χρησιμοποιείται σπάνια στα αρχαία κείμενα. Σημαίνει «έσχατος, τελευταίος».

50. Βλ. Μπαρτζελιώτη, Λ., *Η Συμβολή των Επτανησίων Φιλοσόφων στην Ανα(δια)μόρφωση της Ελληνικής Εθνικής Συνειδήσεως*, Πρακτ. Του Ε' Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου, ό.π., σσ. 579-592, ειδικά σ. 589.

ΘΑ ΗΤΑΝ ΙΣΩΣ ΚΟΙΝΟΣ ΤΟΠΟΣ να σημειώσω ευθύς εξαρχής τους άρρηκτους ιστορικούς και πολιτισμικούς δεσμούς της Κύπρου με την Επτάνησο κοινές ιστορικές τύχες που σφράγισαν οδυνηρά τους ανθρώπους και τους τόπους του Ελληνισμού, κοινές πολιτισμικές ρίζες που έδωσαν πλούσιους καρπούς και γονιμοποίησαν αυτό που όλοι σήμερα εννοούν σε αδρές γραμμές (γιατί οι διαφοροποιήσεις υφίστανται) ως ευρωπαϊκό πολιτισμό.

Υπάρχουν ασφαλώς πολύ αρμοδιότεροι να μιλήσουν για την ιστορία, το νήμα, καλύτερα, της ιστορίας, που οδηγεί από το Ιόνιο Πέλαγος στην Κύπρο. Δεν θα επιμείνω λοιπόν στην ιστορία, αλλά στο οικειότερο για εμένα πεδίο της λογοτεχνίας, και μάλιστα της ποίησης, στρέφοντας το ενδιαφέρον μου ειδικότερα στον τρόπο, με τον οποίο μπόρεσε να σταθεί στο ύψος πολύ σκληρών περιστάσεων, και δεν απέστρεψε τα μάτια από τους πραγματικούς ανθρώπους και τα πραγματικά πάθη τους.

Αν αφήσουμε έξω από το λογαριασμό τις παλαιότερες πληγές (τους Φράγκους, τους Βενετσιάνους, τους Τούρκους), η Κύπρος και η Επτάνησος γνώρισαν στο πρόσωπο της Προστασίας («υψηλής» ή όχι, έχει πολύ λίγη σημασία) το πλέον απάνθρωπο πολιτικό και κοινωνικό σύστημα, μέσα από το οποίο τους επιβλήθηκε να «υπάρξουν». Η εξωτερική αποικιοκρατική πολιτική της Μεγάλης Βρετανίας (και το ίδιο φυσικά ισχύει και για τις άλλες μεγάλες δυνάμεις) δέσποσε στον 19ο αιώνα σε ευαίσθητες γεωγραφικά και οικονομικά κυρίως, περιοχές. «μέγας ελέφας» λοιπόν, για να ξεκινήσουμε με τον Βασίλη Μιχαηλίδη, στον οποίο θα αναφερθώ και παρακάτω, η Κύπρος (: «Όταν την Κύπρον έλαβον οι Άγγλοι, τότε ήτο / μέγας ελέφας, έλεγον, κι ως πλούτος εκτιμείτο»¹) και κάτι ανάλογο η Επτάνησος: «Οι Άγγλοι δεν έρχονται σαν επιδρομείς για κατάκτηση, αλλά σαν σύμμαχοι, ποθώντας να χορηγήσουν στο λαό των Ιονίων νησιών την προστασία της Μεγάλης Βρετανίας και μαζί μ' αυτήν την ελευθερία, την προαγωγή του εμπορίου και τη γενική ευημερία των νησιών», ανέφερε μεταξύ άλλων στην πρώτη προκή-

ρυξή του προς το λαό της Ζακύνθου ο στρατηγός Oswald το 1809².

Ανελεύθερη και αυταρχική η Προστασία στην Επτάνησο από το 1810 μέχρι την Ένωση το 1864· ανελεύθερη και αυταρχική στην Κύπρο με όλες τις οιδηματικές μορφές που έλαβε από την αρχή (1878) μέχρι το τέλος της.

Ο ρόλος της Προστασίας ήταν σαφής και ξεκάθαρος, ευθέως ανάλογος της άθλιας κατάστασης (οικονομικής και κοινωνικής) των λαϊκών και αγροτικών ιδιαίτερα στρωμάτων, για να μην μιλήσουμε για την πολιτική καταπίεση. Οι συχνές ωστόσο εξεγέρσεις, άλλοτε τοπικής εμβέλειας και άλλοτε με ευρύτερες επιπτώσεις, έδειχναν το φρόνημα ενός λαού που δεν γινόταν να σβηστεί από το χάρτη. Οι ωμότητες αίφνης των Άγγλων κατά την εξέγερση του 1819 στην Λευκάδα ή ακόμα χειρότερα κατά την εξέγερση του 1849 στην Κεφαλλονιά επιβεβαίωναν αυτόν ακριβώς το ρόλο.

Αν ωστόσο η Προστασία μπορούσε, για να φέρει σε πέρας το έργο της, να στηρίζεται στα όπλα των στρατιωτών της και στα αποικιοκρατικά συντάγματα που πρόσφερε απλόχερα στους υποτελείς της, άλλο τόσο στηριζόταν από τη μια στην αγαστή συνεργασία της με εντόπιους εκπροσώπους ανώτερων ή ιονεί ανώτερων, οικονομικών και κοινωνικών στρωμάτων, και από την άλλη — εδώ θα ήθελα λίγο να επιμείνω — στην ηθική διαφθορά των συνειδήσεων, έργο που όσο πιο υπόγεια γινόταν, τόσο αποτελεσματικότερο ήταν. έτσι, εκτός, για παράδειγμα, από τους ευγενείς στα Επτάνησα που εξυπηρέτησαν με ποικίλους τρόπους την Αγγλική Προστασία όπως άλλωστε είχαν κάνει παλαιότερα επί βενετικής κυριαρχίας, υπήρχαν οι αριστοκράτες χωρίς ποτέ βεβαίως να πάρουν τον περιπόθητο τίτλο, όπως ο Ιωάννης Μαρτινέγκος, τον οποίο ο Δ. Σολωμός «μνημείωσε» σ' ένα σατιρικό ποίημα με τίτλο «Το Όνειρο», όπου και θα επανέλθω. Αντίστοιχα κυπριακά παραδείγματα είναι νομίζω περιττό να αναφερθούν εδώ· είναι ιστορικά κατά το μάλλον ή ήττον γνωστά.

Και βέβαια όλα τα προηγούμενα συμβαίνουν μέσα σ' ένα ασφυκτικό πλαίσιο όπου όλοι παρακολουθούνται και ελέγχονται· δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι ένα τεράστιο ποσό των εσόδων της Προστασίας στα Επτάνησα πήγαινε στους πράκτορες και τους καταδότες, που υπηρετούσαν με ζήλο την αγγλική διοίκηση.

Διαφθορά και δηλητηριασμένες συνειδήσεις από τη μια, μισητός ξένος κυρίαρχος από την άλλη: όψεις του ίδιου νομισματος της Προστασίας.

Η αντίδραση του λαού και στις δύο περιπτώσεις, στην Κύπρο και τα Επτάνησα, ήταν ανάλογη, όπως ανάλογη ήταν και η άνθιση της πατριωτικής και της καταλυτικά σατιρικής ποίησης, που είχαν ασφαλώς την αμεσότερη απήχηση στα λαϊκά στρώματα. Έτσι, και για να μείνω σ' ένα μόνο παράδειγμα που θα ίσχυε απολύτως και για την Κύπρο, μπορούμε να καταλάβουμε τι σήμαινε εκείνη η σάτιρα που όλοι οι Κεφαλλονίτες διάβασαν τοιχοκολλημένη κάποιο πρωινό του 1833:

*«Τι γοβέρνο είναι τούτο, τι πατέρας μισητός;
Πέντε δέκα ευτυχίζουν και λιμάζει ο λαός.
Πώς μπορεί τέτοιο γοβέρνο να αγαπηθεί ποτέ!
Ρίψε πυρ κατάκαυσέ το, παντοδύναμε Θεέ.
Τούτο δεν είναι γοβέρνο, είναι σύναξις ληστών,
και καλποσπεκουλατόρων φαλιδοπραγματευτών.
Πόσα άλλα θα 'ποθούνε, και εδώ και στις αυλάς,
Που θα φρίξει η Ευρώπη εις τα τόσας συμφοράς»³.*

Και βέβαια αυτοί οι πέντε με δέκα που ευημερούν, πλουτίζουν πάνω στην ασφαλέστατη βάση της φορολογίας που δεν αφήνει το παραμικρό περιθώριο στα κατώτερα και κυρίως αγροτικά στρώματα να υπάρξουν, κάνοντας όλους αυτούς τους ανθρώπους θύματα της τοκογλυφίας θεαπαχέστερη μορφή της οποίας ήταν τα προστύχα, τοκογλυφία δηλαδή των καρπών προπώλησης για την αγορά καλαμποκιού).

Δεν θα επιμείνω — δεν είναι άλλωστε της αρμοδιότητός μου — στις πολιτικο-κοινωνικές και οικονομικές πτυχές του ρόλου της Προστασίας στα Επτάνησα και την Κύπρο· με ενδιαφέρει εδώ να τονίσω περισσότερο τον τρόπο με τον οποίο δύο μείζονες ποιητές, ο Δ. Σολωμός και ο Β. Μιχαηλίδης αποτύπωσαν με οργή ο πρώτος, νηφαλιότερα ο δεύτερος το ειδικό πρόσωπο ή, αν προτιμάτε, τα διάφορα ειδικά πρόσωπα (καλύτερα θα ήταν να τα ονομάζαμε προσωπεία) της Προστασίας.

« — Έχω ένα φωνόγραφον από τα τελειότερα,
γιατί προβλέπω, Κακουλλή, τι θα γινεί αργότερα.
Την γλώσσαν την κυπριακήν την έχω μαζεμένην,
'δω μέσα 'δω κλεισμένην.

Και μετά εκατόν χρόνια, μετά διακόσα, ίσως,
που δεν θα έχει γλώσσαν πια κυπριακήν η νήσος,
οπότεν θα λησμονηθεί και δεν θα ομιλείται,
τότε ωσάν ομηρικά
κι ωσάν αρχαία ελληνικά
κι αυτή θα εκτιμείται.

— Και πώς, Τζονή, θα ξεχασθεί και δεν θα την μιλούνε;
προβλέπεις πως οι Κύπριοι θα λείψουν, θα χαθούνε;

— Πρέπει να νιώθεις, Κακουλλή, βαθιά την ομιλίαν,
δεν βλέπεις πως είν' Άγγλοι πια επόπτται στα σχολεία;»⁴.

Το εύρημα του φωνογράφου αποκτά κεντρικό ρόλο στο ποίημα του Β. Μιχαηλίδη «Ρωμιός και Τζον Πουλλής. Τζονής και Κακουλλής» (1903), που ανακοίνωσε το 1985 ο Κ. Γιαγκουλής⁵. Ο φωνογράφος είναι το κρυφό όπλο του «άδολου» αρχαιοκάπηλου Τζονή, με το οποίο γοητεύει και κατακτά τους Άγγλους μέσα στο ίδιο το Λονδίνο· αρχαιότητες από την Κύπρο από τη μια, ο φωνογράφος που φυλάει τη γλώσσα του λαού, και αυτή σαν αρχαιότητα από την άλλη, και από δίπλα, σε ρόλο βοηθού του Τζονή, ο Κακουλλής, αυτός με ζωντανή φωνή να καταγγέλλει κατ' ευθείαν την Αγγλία για τα δεινά της Κύπρου, με τρόπο όμως που κανείς δεν θα μπορούσε να τον κατηγορήσει, μιας και μιλάει από θέση ισχύος· μετά την επιτυχία τους με το φωνογράφο, ποζάρουν σαν λόρδοι, γευματίζουν στο «Οτέλ τε Φέλιμ Πιξ» και εκεί ο Κακουλλής έχει την ευκαιρία να συζητήσει με «ποζάτους ευγενείς» που ωστόσο δείχνουν κατανόηση (πόσο πραγματική είναι, αυτό είναι άλλο θέμα) και κυρίες «ψηλής περιωπής».

Αν ο Κακουλλής λέει τα πράγματα με το όνομά τους (η ανελεύθερη αγγλική διοίκηση, οι δυσβάσταχτοι φόροι που επιβάλλει, η αδιαφορία της για το λαό, κ.λπ.), ο λαϊκός λόγος που φυλάσσεται στο φωνογράφο είναι πολύ πιο αποκαλυπτικός για τους ξένους, που αλώνουν την Κύπρο. Το καίριο ωστόσο ζήτημα, που θέτει μέσω της αφηγηματικής σκηνοθεσίας του το ποίημα, είναι η συστηματική προσπάθεια της Προστασίας για την απόσβεση της (επικίνδυνης) ελληνικής γλώσσας, για τη μουμιοποίησή της.

Ογδόντα περίπου χρόνια νωρίτερα, το 1826, ο Διονύσιος Σολωμός έστηνε στο ποίημά του με τίτλο «Το Όνειρο» το κατάλληλο σκηνικό για να χτυπήσει την πιο κραυγαλέα περίπτωση ηθικής διαφθοράς, στο πρόσωπο του τοκογλύφου Ιωάννη Μαρτινέγκου, στον οποίο αναφερθήκαμε παραπάνω. Αν ο Μιχαηλίδης χρησιμοποίησε το φωνογράφο, ο Σολωμός θα βάλει στη θέση του τον παπά Νικολό Κουτούζη, τον ακέραιο αυτόν και αντιφατικό άνθρωπο, τα σατιρικά ποιήματα και οι αλήθειες του οποίου χτύπαγαν αλύπητα το κακό όπου και να βρισκόταν. Ο φωνογράφος από τη μια, ο Κουτούζης από την άλλη αποκαλύπτουν, μέσα από την απόσταση που δημιουργούν (: ένας φωνογράφος, ο ίσκιος ενός πεθαμένου παπά), τη ρίζα του κακού που απειλεί να εξαπλωθεί παντού.

Έτσι, ο αφηγητής στο σολωμικό ποίημα βλέπει δήθεν ένα όνειρο⁶, με αφορμή τη κηδεία του Μαρτινέγκου, το φέρετρο του οποίου βρισκόταν στην εκκλησία της Φανερωμένης, όπου είχε ταφεί και ο Κουτούζης. Η αλλόκοτη αυτή συγκυρία που επινοεί ο ονειρευόμενος αφηγητής, έχει ως αφετηριακό σημείο την ξαφνική

εμφάνιση του Κουτούζη επί σκηνής· το πορτρέτο του προϊδεάζει για όσα επίκεινται εξ αφορμής της ακόμα πιο αλλόκοτης συγκατοίκησής του με τον Μαρτινέγκο:

«Ήτανε στην εκκλησία
Λίγο φως και πολλή ερμία·
Και κοντά στο ξυλοκρέβατο
Ξάφνου αγρίκησα να βγη
Ένα σκούξιμο μακρύ.
Ό,τι ελόγιασα πως θα 'ναι
Από τόσους ένας κάνε
Που ελυπήθηκε και σκούζει...
Να σου ο ίσκιος του Κουτούζη!
Καθώς πάντα εσυνηθούσε,
Όμορφα ρούχα φορούσε,
Κι έδειχνε καμαρωτά
Το καπέλο του στραβά.
Εις το πονηρό του χείλο,
Πόσκιαζεν οχθρό και φίλο,
Έβλεπα με θαυμασμό
Που 'χε ακόμα το πικρό,
Το συνηθισμένο γέλιο,
Ξαστοχώντας το Βαγγέλιο»⁷.

Ο Κουτούζης αντιλαμβάνεται ποιος είναι μέσα στο φέρετρο και με πολύ ωμή γλώσσα τον κατηγορεί για την ασπλαχνία που έδειξε σ' όλη του τη ζωή, για την απανθρωπιά του· κάποια στιγμή ο θυμός του κορυφώνεται:

« — Έτσι λένοντας μεγαλώνει
Τη φωνή του και θυμώνει:
“Μα καλό 'ναι πλούσιος να 'σαι,
Και ποτέ να μην θυμάσαι
Πως στους δρόμους αίλογάνε
Κάποιοι μαύροι που πεινάνε;
Όταν έπλασαν τα χέρια,
Που σκορπίσανε τ' αστέρια,
Του θνητού τα σωθικά,
(Και τα πλάσανε καλά).
Πρώτ' απ' όλα τ' άλλα πάθια
Τσου έχουν βάλει τη Συμπάθεια
Και την έδιωξες εσύ,
Σαν τη χήρα τη φτωχή,
Απ' τη νιότη σου την πρώτη,
Για να βάλης τη Σκληρότη·
Αυτή σόλεε να ζητάς
Το ψωμί της φτωχουλιάς,
Και το διάφορο να θες
Τρεις και τέσσερες φορές.
Κι ο φτωχός, απορημένος
Σ' εσέ 'ρχότουν τρομασμένος
Για να πη με το θλιμμένο
Χείλο: Το 'χω πλερωμένο!
Και στα πόδια σου να ρίξη
Κλάψες μύριες, και να δείξη
Τ' αχαμνά τα γερατιά του,
Τη γυναίκα, τα παιδιά του
Και του ρούχου τα ξεσκλίδια·
Και του αμόλαες κερατίδια!
[...]

Κι έτσι μ' όλο σου τ' ασημί
Μνέσκεις άκλαφτο ψοφίμι'
Όπως έζησες πεθαίνεις
Κι εκεί μέσα ο ίδιος μένεις,
Με ξεμυτερά τα νύχια
Μαθημένα στα προστύχια'
Θέλω να σε ιδώ σκυλί!»⁹.

Ο τοκογλύφος Μαρτινέγκος εδώ, η εξάλειψη της ελληνικής γλώσσας στο ποίημα του Μιχαηλίδη: δύο ειδικά πρόσωπα της Προστασίας, δύο μάσκες της Προστασίας.

Θα μπορούσαμε να συμπληρώσουμε τον κατάλογο με την πρωταγωνίστρια στη *Γυναίκα της Ζάκυθος*, που διώχνει τις Μεσολογγίτισσες από το σπίτι της, λαιδορώντας τες γιατί χτύπησαν «[...] τα άτυχα παλληκάρια της Τουρκίας ξάφνου»⁹, και εύχεται να πέσει το Μεσολόγγι: «Καλή, μα την αλήθεια! Αύριο πέφτει το Μισολόγγι, βάνουμε σε τάξη την Ελλάδα τη ζουρλή οι βασιλιάδες, εις τους οποίους έχω όλες μου τις ελπίδες, / Και όσοι μείνουνε από το «ν» ξολοθρεμό έρχονται στη Ζάκυθο να τους θρέψουμε, και με τη «ν» κοιλιά γιομάτη μας βρίζουνε»¹⁰ ή με το Διονύσιο Βούλτσο, πρωτεργάτη της επιβολής του απολυταρχικού συντάγματος του Maitland το 1817, τιμημένο για τις εξαιρετικές του υπηρεσίες στη Μεγάλη Βρετανία, με το παράσημο του ιππότη ταξίαρχου του τάγματος των Αγίων Μιχαήλ και Γεωργίου, και έπαρχο Ζακύνθου, τον οποίο ο Σολωμός σατιρίζει με πολύ βίαιο τρόπο στο σύνθεμα «Ο Φουρκισμένος».

Κάπου εδώ πρέπει να σταματήσω· θα ήθελα όμως με αφορμή τα παραπάνω, να υπογραμμίσω κάτι το οποίο έχει, κατά την άποψή μου, ιδιαίτερη σημασία, ότι δηλαδή η ποίηση που θέλει να συστοιχεί, να εκφράζει και, εν τέλει, να είναι βίος των ανθρώπων, όπως ακριβώς εκείνη η ποίηση που έζησε πραγματικά μέσα στην ιστορία των Επτανήσων και της Κύπρου, και είδε τις αληθινές διαστάσεις των παθών ενός ολόκληρου λαού, δεν θα μπορούσε σε καμιά περίπτωση να θεατρίσει (αφήνω στην κρίση σας τι βάρος και τι αξία θα δώσετε στο ρήμα αυτό) τον άνθρωπο και την ιστορία του, για να τον προσφέρει ως θέμα πλέον στο παρόν ή, ακόμα χειρότερα, στο μέλλον.

Σημειώσεις

Κείμενο ομιλίας που δόθηκε στη Λευκωσία, Πύλη Αμμοχώστου, 23 Σεπτεμβρίου 1996.

1. Βλ. το ποίημα: «Ρωμιός και Τζον Πουλλής. Τζονής και Κακουλλής»: Βασίλης Μιχαηλίδης, *Άπαντα*, τ. 2 (επιμέλεια: Π. Παρασκευάς), Λευκωσία, Εκδόσεις Χρ. Ανδρέου, 1987, 167-181· το παράθεμα: 176.
2. Βλ.: Γ. Μαυρογιάννης, *Ιστορία των Ιονίων Νήσων αρχομένη τω 1797 και λήγουσα τω 1815*, Αθήνα, 1889, τ. 2, 221 κ.εξ.
3. Το κείμενο στο: Επτάνησος. *Αφιέρωμα στα εκατόχρονα της Ενώσεως 1864-1964* (εισαγ.-επιμέλ.: Σ. Μυλωνάς), Αθήνα, 1964, 224-225.
4. Βλ.: «Ρωμιός και Τζον Πουλλής. Τζονής και Κακουλλής»..., 172.
5. Κ. Γιαγκουλής, *Ρωμιός και Τζον Πουλλής*, Λευκωσία, 1985.
6. Για την αφηγηματική τεχνική των σατιρικών ποιημάτων του Σολωμού, καθώς και για το ζήτημα του ονείρου, βλ.: Ελένης Τσαντσάνογλου, «Διονύσιος Σολωμός»: *Σάτιρα και πολιτική στη νεώτερη Ελλάδα. Από τον Σολωμό ως τον Σεφέρη*, (σύμμ. τόμος), Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 1979, 7-45.
7. Βλ.: Διονυσίου Σολωμού, *Άπαντα*, τ. 1, *Ποιήματα* (επιμ.: Λ. Πολίτης), Αθήνα, «Ίκαρος», 1979 [4η έκδοση· 1η 1948], 291-298· το παράθεμα: 292-293 (στίχ. 46-64).
8. Ό.π., 295-298 (στίχ. 116-145 και 200-206).
9. Βλ.: Διονυσίου Σολωμού, *Η γυναίκα της Ζάκυθος. Όραμα του Διονυσίου ιερομόναχου εγκάτοικου εις Ξωκλήσι Ζακύνθου* (επιμέλ.: Ελένη Τσαντσάνογλου), Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, 1991, 40 (στίχ.: 15· κεφάλ.: «22»).
10. Ό.π. (στίχ. 19-20· κεφάλ.: «22»).

Ανέκδοτη ιδιόγραφη παρτιτούρα της μουσικής του Εθνικού Ύμνου του μουσουργού Παύλου Καρρέρ
αρχείο Γ. Χρυσικόπουλου

ΕΙΧΕ Ο ΣΟΛΩΜΟΣ ΣΧΕΣΗ με τη μουσική του καιρού του; Με την επτανησιακή μουσική; Με τη μουσική; Το ερώτημα δε στοχεύει σε διαπιστώσεις τύπου: η ποίηση κλείνει στοιχεία μουσικά ή η μουσική, η υψηλή μουσική, είναι ποίηση των ήχων. Το ερώτημα είναι άμεσο και απύ.

Για να κρίνει κανείς υποκειμενικά, χρειάζονται προκαταρκτικές, αντικειμενικές διευκρινίσεις. Στο προκείμενο: για τι είδους σχέση μιλάμε και ποιος ήταν ο μουσικός περίγυρος του ποιητή; Η μουσική, ως γνωστόν, αντιμετωπίζεται με τρεις τρόπους: με βάρβαρη απόρριψη, με αστική (ξέβαθη) αποδοχή, με ερωτική έκσταση. Φυσικά, για την παρούσα αναζήτηση, μόνον ο τρίτος τρόπος θα είχε ενδιαφέρον. Όσο για το ιόνιο μουσικό κλίμα του 19ου αιώνα, δεν είν' εύκολο να ορισθεί σχηματικά. Θα τ' ονόμαζα διαταξικό και πενταπολικό· με πόλους: την εκκλησία, το μπαλκόνι, το θέατρο, την πλατεία, το σαλόνι. Θ' αναφερθώ στους πόλους αφήνοντας το διαταξικό στοιχείο να διαφανεί από μόνο. Αποτελεί μian αυταπόδεικτη, σχεδόν, *condictio sine qua non*.

Πόλος πρώτος. Εκκλησία

Παραμένει μουσικολογικό αίνιγμα το αν στο Βυζάντιο, γνωρίζανε (και χρησιμοποιούσανε) την αρμονική συνήχηση των φθόγγων. Μετά την άλωση πάντως, η βενετοκρατούμενη Κρήτη μπάζει (ή συνεχίζει) αρμονικές καταλήξεις στο «Βυζαντινό Μέλος»¹. Μετά την πτώση της Κάντιας (1669), οι Κρήτες φυγάδες φέρνουνε το «Κρητικό Μέλος» στα Επτάνησα. Ο νέος τρόπος άνθισε στη Ζάκυθο κυρίως, μέχρι σημείου, χάρη στην ντόπια συνθετική εισφορά, να γίνεται πια λόγος για «Ζακυνθινό Μέλος»². Στα χρόνια του Σολωμού, στην επτανησιακή εκκλησία πέρα από το μονοφωνικό «Βυζαντινό Μέλος», αντηχεί ένα ντόπιο, εξελισσόμενο³, αρμονικό!

Πόλος δεύτερος. Μπαλκόνι

Σε επίπεδο λαϊκό⁴, η ιόνια μουσική παράδοση άρχισε να διαμορφώνεται πριν από το ΙΘ' αιώνα, με τη μορφή τραγουδιών της δουλειάς ή τραγουδιών μετά τη δουλειά (συνήθως της ταβέρνας). Βασικά διακρίνονται δύο είδη: οι αρέκιες (ή αριέτες) και τα κυκλικά επιτραπέζια.

Οι αρέκιες⁵ είναι τετράφωνα, αρμονικά τραγούδια χωρίς ενόργανη συνοδεία. Χαρακτηριστικά τους (πέρα από την έλλειψη τονικής στήριξης) είναι: α) ότι αρχίζει μόνη η πρώτη φωνή (του τενόρου) που εκφράζει τη μελωδία, για να την πλαισιώσουν αρμονικά οι άλλες, β) ότι η τρίτη φωνή (του βαρύτονου) λέγεται τέρτσα⁶ και εκτελεί κάποτε αρμονικές θέσεις μία πέμπτη του τόνου ψηλότερα, οπότε μετονομάζεται σε σουλτάνα (ή σουρτάνα).

Τα κυκλικά επιτραπέζια είναι τραγούδια μονοφωνικά, με διπλό ακομπανιαμέντο κιθάρας. Οι τραγουδιστές εναλλάσσονται, ανταλλάσσοντας τετράστιχα, στον ίδιο πάντα σκοπό, με συνοδεία του ίδιου κιθαριστή. Η θεματολογία των τετράστιχων, πέρα από ερωτική, είναι συχνά σκωπτική, κάποτε σκαμπρόζικη⁷.

Έχει γραφτεί αβασάνιστα, ότι εξέλιξη της αρέκιας (αριέτας) υπήρξε η επτανησιακή (τετράφωνη) καντάδα και η ζακυνθινή (δίφωνη) σερενάτα. Το λαϊκό αρμονικό τραγούδι χρησίμευσε σαν παραδοσιακή βάση, αναμφίβολα, αλλά η Μούσα για να πάρει τα καντούνια με την αστροφεγγιά, για να κάνει καντάδες και σερενάτες κάτω απ' τα μπαλκόνια, χρειάστηκε τη συνδρομή και δύο άλλων παραγόντων: της όπερας και της... αριστοκρατίας!

Πόλος τρίτος. Θέατρο

Η όπερα στην Επτάνησο το ΙΘ' αιώνα, είχε επιδράσεις πολιτιστικές και κοινωνικές⁸. Οι πρώτες είναι αυτονόητες, οι δεύτερες αφορούσαν την άμβλυση των ταξικών διαφορών αλλά και το ημέρωμα των ηθών. Στα θέατρα της Κέρκυρας, του Αργοστολιού και της Ζακύνθου⁹, συνυπήρχαν όλες οι τάξεις¹⁰ με κοινό παρονομαστή τη λατρεία της μουσικής, την αποθέωση μιας πρωμαντόνας ή και την εκρηκτική αποδοκιμασία κάποιου άτυχου τενόρου. Η όπερα ανέβασε, εκτόνωσε και αν όχι ένωσε, γεφύρωσε.

Η νεολαία της αριστοκρατίας έβγαλε την όπερα από το θέατρο και την έφερε κάτω απ' τα μπαλκόνια των κοριτσιών, αρχικά της ίδιας τάξης. Πέρα από ιστορικές και λαογραφικές μαρτυρίες, το πράγμα είναι ευεξήγητο. Η αριστοκρατία διατηρούσε κοσμικές σχέσεις, οι νέες και οι νέοι συναντιόνταν σε δεξιώσεις και χοροεσπερίδες, συνομιλούσαν, φλερτάρανε και μια καντάδα, σε τελική ανάλυση, μπορεί και να γινόταν έναυσμα επιθυμητού συνοικέσιου. Το παράδειγμα της αριστοκρατίας, με τον καιρό, επεκτάθηκε στις άλλες τάξεις μέχρι σημείου γενικής (προς το τέλος του αιώνα) αποδοχής. Αν η ωραία της γειτονιάς συνομιλούσε μ' ένα νέο στη βρύση, μπορεί και να παιζόταν τα συμπάρα. Αν ο ίδιος νέος έκανε το βράδυ σερενάδα, θα σχολιαζόταν απλώς φωνητικά και μουσικά, από τους ίδιους κουμπουροφόρους κήνσορες της τιμής της νέας! Προείχε πια, η τιμή της... μουσικής!

Πόλος τέταρτος. Η πλατεία

Οι κυριακάτικες συναυλίες της μπάντας, πολιτιστικά και κοινωνικά, λειτούργησαν αντίστοιχα προς το μελοδραματικό θέατρο. Το ρεπερτόριο, ευχάριστο και επαναλαμβανόμενο, εμπεδωνόταν από το ακροατήριο, γινόταν οικείο, κατέληγε σε ρεπερτόριο του ακροατήριου. Η αύξηση των γνώσεων συνεπάγεται αύξηση των απαιτήσεων: κρίσεις, συγκρίσεις, επικρίσεις, προκλήσεις, ενδιαφέρον τελοσπάντων, πάθος, μέθεξη. Μέθεξη που, σουλατσάροντας στην πλατεία, τη μοιραζόταν ο κόντες, ο αστός, ο ποπολάρος με τα γιορτινά του και οι νεολαίοι κάθε τάξης, ανταλλάσσοντας ματιές μαζί και ραβασάκια.

Ο θεσμός, αναμφίβολα, μπολιάστηκε από τις στρατιωτικές μπάντες των κάθε λογής απελευθερωτών - προστατών - ιμπεριαλιστών. Γρήγορα, ωστόσο, η αποδοχή έγινε λαχτάρα και οι Ζακυνθinoί έχουσε το ωραίο προβάδισμα της ίδρυσης, το 1816, του «Φιλαρμονικού Συλλόγου Ζακύνθου», του πρώτου μουσικού ιδρύματος της νεότερης Ελλάδας¹¹. Τον επόμενο χρόνο, 1917, τα αρχικά ολιγάριθμα¹² πνευστά του «Φιλαρμονικού Συλλόγου Ζακύνθου» εγκαινιάσανε την ορχηστρική παράδοση της χώρας. Δάσκαλός τους: ο Ναπολιτάνος μέτοικος Marco Battagel.

Πόλος πέμπτος. Το σαλόνι

Κατά τη γνώμη μου, στη διάδοση της μουσικής δωματίου συντέλεσαν: η ευρωπαϊκή μίμηση, οι εξόριστοι Ιταλοί μουσικοί και το ενδημικό διάχυτο φιλόμουσο πνεύμα.

Η ευρωπαϊκή αριστοκρατία του ΙΗ' αιώνα συντηρούσε μουσικούς στο σπίτι: η αντίστοιχη του ΙΘ', πήγαινε στις δημόσιες πια συναυλίες και έπαιζε η ίδια, μουσική στο σπίτι. Η αντίληψη αυτή έδωσε και στο ωραίο φύλο την ευκαιρία να εκφραστεί. Κυρίες και δεσποινίδες στο σαλόνι τους, ελεύθερα, παίζανε πιάνο ή τραγουδούσανε για τους καλεσμένους. Η επτανησιακή αριστοκρατία συντάχτηκε φιλότιμα, αγόρασε πάρτες, πιάνο, βιολιά, τσέλλα και άνοιξε τις πόρτες στους εξόριστους Ιταλούς μουσικοδασκάλους¹³. Τα είδη που καλλιεργήθηκαν ήτανε: ρομάντζες για φωνή ή εγχορδα, συμφωνίες σ' ένα μέρος για πιάνο αλλά και μουσική χορευτική: βάλς, πόλκες ή μαζούρκες.

Ήδη από τις αρχές του ΙΘ' αιώνα, οι Επτανήσιοι, με πατριάρχη το Νικόλαο Χαλικιόπουλο Μάντζαρο, ξεπερνώντας την εκτέλεση, αναζητήσανε δική τους μουσική έκφραση. Γεννήθηκε τότε η «Επτανησιακή Σχολή» που με τέσσερις γενιές συνθετών ηγήθηκε της νεοελληνικής έντεχνης μουσικής, προσφέροντας δημιουργίες ακόμα και ευρωπαϊκής αποδοχής¹⁴.

Συμπερασματικά

Ο Διονύσιος Σολωμός γυρίζοντας το 1818 από την Ιταλία¹⁵, βρέθηκε τόσο στη Ζάκυνθο, όσο μετά το 1828 στην Κέρκυρα, σε περιβάλλον ξανοιγμένο διαταξικά στη μουσική: στη μουσική σαν υψηλή τέχνη, σαν ερωτική έκφραση, σαν διασκέδαση, ακόμα και σαν πρόφαση κοινωνικής συναναστροφής. Ποια ήταν η σχέση όμως του ποιητή με το φιλόμουσο επτανησιακό περιβάλλον; Η σχέση με τη μουσική κινάει, σαν αισθητική αποδοχή ή απόρριψη, από το χώρο του πνεύματος για να καταλήξει, κάποτε, για κάποιους, στο χώρο της ψυχής σαν έκσταση ή πάθος. Ποια ήταν η δική του σχέση;

Πολλά έχουσε γραφτεί, συχνά υπερβολικά και ατεκμηρίωτα¹⁶. Βασιζόμενος ωστόσο σε τρεις μαρτυρίες άμεσες και αξιόπιστες, διαπιστώνω όχι απλώς ενδιαφέρον αλλά μέθεξη του Διονυσίου Σολωμού στην τέχνη των ήχων. Μέθεξη που ξεπερνάει την αισθητική προσέγγιση και δρασκελίζει στις φεγγερές και απροσμέτρητες σφαίρες της ψυχής.

Η πρώτη μαρτυρία είναι έμμεση. Πρόκειται περί νεκρολογίας ανώνυμου για το Ζακυνθινό αριστοκράτη (και όπως φαίνεται καλλιφώνο) κόντε Ανδρέα Κουτούβαλη. «Νύκτα τινά, ομάς νεαρών βλαστών, φέρουσα επί κεφαλής τον βάρδον Διονύσιον Σολωμόν, διέσχιζεν υπό το άπλετον φως της σελήνης τας οδούς της Ζακύνθου και υπό την γλυκείαν της βαρβίτου αρμονίαν έψαλλε το πρώτον τον Ύμνον του Σολωμού, ραινομένη πανταχόθεν υπ' ανθέων. Μετά της εκλεκτής εκείνης ομάδος διεκρίνετο και ο Ανδρέας Κουτούβαλης, ου η γλυκεία φωνή μετέδωκεν ημίν το θάνατον άσμα των ασμάτων»¹⁷.

Προκύπτει από τα πιο πάνω, συμμετοχή του ποιητή σε μια ζακυνθινή σερενάτα με τραγούδι και cello που, όπως ορθά υποθέτει ο Σπύρος Μοτσενίγος¹⁸, πρέπει να τοποθετηθεί μεταξύ 1825 (φιλελληνική στροφή της αγγλικής πολιτικής)

και 1828 (αναχώρηση του Σολωμού στην Κέρκυρα). Προκύπτει ακόμα, πρώτη, λαϊκή, ζακυνθινή μελοποίηση του 'Υμνου'¹⁹ προ των τριών κερκυραϊκών του Μάντζαρου.

Η δεύτερη μαρτυρία προσφέρεται από το μαθητή και βασικό βιογράφο του ποιητή Ιάκωβο Πολυλά. «Ο Σολωμός», γράφει ο Πολυλάς, «εις την Κέρκυραν έλαβεν αφορμήν να εμβαθύνη εις μίαν από ταις ωραιές τέχναις, την οποίαν αγαπούσε και εννοούσε όχι ολιγώτερον παρά τη δική του. Εγνώρισε τον έξοχον Κερκυραϊόν Μουσικοδιδάσκαλον Νικόλαον Μάντζαρον, ο οποίος είχε ήδη μελοθετήσει την "Φαρμακωμένην"... Και ενώ ο μουσικός εμψυχώνετο εις την μελέτην της τέχνης του από τον ποιητή, τούτος πάλι καθημερινώς οικειώνετο περισσότερο εις τον μυστηριώδη αιθέρα της, και εις ολίγο διάστημα καιρού, δίχως να τη μάθη επιστημονικώς, έφθασε να μαντεύη τους βαθύτερους συνδυασμούς της»²⁰.

Η τρίτη μαρτυρία προέρχεται από τον ίδιο το συνθέτη του Εθνικού 'Υμνου, Νικόλαο Χαλικιόπουλο-Μάντζαρο. Γράφει το 1848, μεταξύ άλλων, για το Σολωμό ο Μάντζαρος: «Είναι λεπτός και ευαίσθητος εις την αρμονίαν των ήχων και γεννημένος μουσικός, αισθάνεται εντελώς ιδιαιτέρως την μουσικήν... Δημιουργεί ενστικτωδώς τους περισσοτέρους στίχους του, αυτοσχεδιάζων μελωδίας, βοηθούμενος από την εκλεκτής ποιότητας φωνήν του... Μου είπε πολλάκις ότι εδημιούργησε ποιήσιν, διά της μουσικής του διαισθήσεως...»²¹.

Δύο συμπεράσματα

Δύο παρατηρήσεις καλύτερα, δίχως την επικίνδυνη αλαζονεία του συμπεράματος.

Ο Διονύσιος Σολωμός έζησε σε περιβάλλον όχι απλά φιλόμουσο αλλά μουσικό. Για να το νιώσεις πρέπει, προσώρας, να ξεχάσεις τις δυνατότητες και τα βιώματα των καιρών μας. Γιατί σήμερα μπορείς να είσαι φιλόμουσος, ακόμη και γνώστης²², αντλώντας από την αέναη ζωντανή προσφορά της μεγαλούπολης ή από την εξίσου αέναη, άκρως επιλεκτική, της δυσκοθήκης σου. Ο Επτανήσιος του ΙΘ' αιώνα, εκείνος, φιλόμουσος χάρη στην όπερα και στην μπάντα, αν ήθελε ν' ακούσει κάτι πέρ' από την όπερα και την μπάντα, έπρεπε να... το παίξει! Ο Επτανήσιος του ΙΘ' αιώνα, για το λόγο αυτό, επιζητούσε και να διδαχθεί μουσική, υπερβαίνοντας τον φιλόμουσο ή έστω συνδυάζοντας το φιλόμουσο με το μουσικό.

Ο Σολωμός, κοινωνικά επιλεκτικός και μονήρης, δε σύχναζε βέβαια στην αγορά της όπερας ή στο κυριακάτικο πανηγύρι της μπάντας. Από τις πιο πάνω μαρτυρίες ωστόσο προκύπτει πως ήτανε φιλόμουσος· ίσως και μουσικός. Δε γνωρίζουμε αν ενδιαφέρθηκε ιδιαίτερα για τις εικαστικές τέχνες· και τούτο πέρ' από την απaráμιλλη εικονοπλαστική του ικανότητα²³. Η μουσική, αντίθετα, δείχνει παρεμβατική στη ζωή και στην τέχνη του. Το αφηρημένο γίνεσθαι της αρμονίας ή και της αντιπαλότητας των ήχων, αναμφίβολα, άγγιζε τον ποιητή· ίσως κάποιες ώρες και να τον συγκλόνιζε.

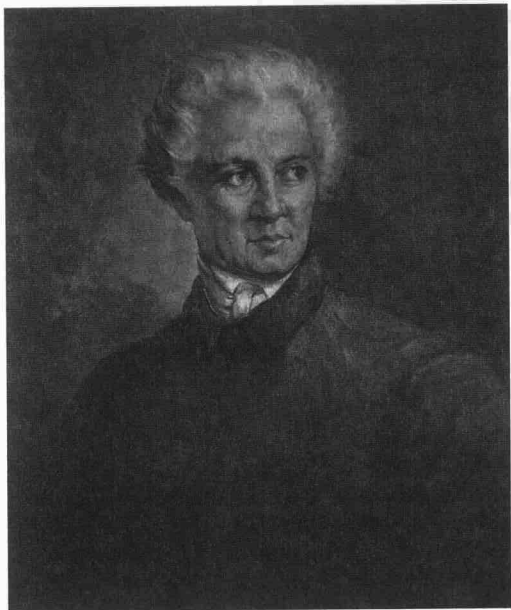
Σημειώσεις

1. Διαμορφώνοντας (επαναστατικά ή και παραδοσιακά) το «Κρητικό Μέλος».
2. Μάρκου Φ. Δραγούμη, «Η δυτικίζουσα εκκλησιαστική μουσική μας στην Κρήτη και στα Επτάνησα», Δελτίον της Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας, Τόμος Α.Α (31), 1976-1978, σελ. 272.
3. Μπαίνω (μαζί με άλλους) στον πειρασμό να το χαρακτηρίσω «Μέλος Ελλαδίτικο», καθώς δεν μπορούμε πια να είμαστε σίγουροι, εκτός από την ισοκρατημένη ρινοφωνία, τι πρέπει να πιστώσουμε στη βυζαντινή παράδοση και τι στον επί τέσσερις αιώνες ακουγόμενο Μουεζίνη.
4. Εννοείται: λαϊκό αστικό, καθώς στην ύπαιθρο οι παράμετροι διαφέρουνε.

5. Πιθανότατα από το ιταλικό a orecchio (με το αυτί).
6. Ιταλικά terza: τρίτη.
7. Φιλόμουση Κίνηση Ζακύνθου, «Ω τι ωραία που τραγουδείς... και άλλες αρέκιες», επιμέλεια - εισαγωγή Στέλιος Τζεραμπίνος, Ζάκυνθος 1993.
8. Όπως άλλωστε, σ' ολόκληρη τη ρομαντική Ευρώπη.
9. Αντίστοιχα: «Σαν Τζιάκομο», «Κέφαλος», «Φώσκολος» (προηγουμένως «Απόλλων»).
10. Η αριστοκρατία και οι αρχές (ξένες μέχρι το 1863) στα θεωρεία, οι αστοί στην πλατεία, ο λαός στο υπερώο.
11. Στέλιου Ν. Τζεραμπίνου, «Φιλαρμονικά Ζακύνθου (1816-1960)», Ζάκυνθος 1996, σελ. 23. επ.
12. Λόγω ελλείψεως οργάνων.
13. Με συνέπειες συχνά και εξωμουσικές. Ο ποιητής της «Φαρμακωμένης» έζησε από κοντά την περιπέτεια της Μαρίας Παπαγεωργοπούλου με τον Ιταλό μουσικοδασκαλό της.
14. Όπερες του Ζακυνθινού Παύλου Καρρέρ (1829-1896) παιχτήκανε στο ιστορικό θέατρο Carcano του Μιλάνου, ενώ όπερες του Κερκυραίου Σπύρου Φιλίσκου Σαμάρα (1861-1917) ανεβήκανε στα μεγαλύτερα μουσικά κέντρα της Ευρώπης· μεταξύ άλλων στη Σκάλα του Μιλάνου (Flora mirabilis, 1887).
15. Δε γνωρίζουμε πολλά για τις τυχόν μουσικές εμπειρίες του στην Ιταλία.
16. «Ο Σολωμός δεν ήταν μόνο ποιητής, αλλά και καλλιφωνότατος κι ένας από τους εκλεκτούς κιθαριστές της Επτανήσου και συγχρόνως ένας αυτοσχεδίου μουσικός», Φάνης Μιχαλόπουλος, «Οι μελοποιήσεις του 'Υμνου», Ελευθερία, 26.9.1956. Η πληροφορία εκτός από ατεκμηρίωτη είναι, εδώ, αδιάφορη. Ζητούμενο δεν αποτελούν οι τυχόν μουσικές επιδόσεις του ποιητή αλλά ο βαθμός και η ποιότητα του φιλόμουσου ξανοίγματος της ψυχής του. Μοιάζει παραδοξολογία μα είν' αλήθεια, γνωρίζω τόσους μουσικούς (και αξιόλογους) που δεν είναι... φιλόμουσοι!
17. Ανώνυμο, «Ποικίλη Στοά», τόμος Δ' (1884), σελ. 446.
18. Σπύρου Γ. Μοτσενίγου, «Νεοελληνική Μουσική», Αθήνα 1958, σελ. 111.
19. Κατά πάσαν πιθανότητα με τη μελωδία που έγινε αργότερα γνωστή η καντάδα «Μου παρήγγειλε τ' αηδόνι». Ατεκμηρίωτη πληροφορία του Δημήτρη Λάγιου, στο οπισθόφυλλο του Δίσκου L.P. «Του Σολωμού και της Ζάκυνθος», Αθήνα 1986.
20. «Διονυσίου Σολωμού. Άπαντα τα ευρισκόμενα. Πρόλογος Ιακώβου Πολυλά. Μελέτη και μετάφρασις των Ιταλικών Γεωργίου Κολοσγούρου».
21. Νικόλαος Χαλικιόπουλος-Μάντζαρος, χειρόγραφο με χρονολογία 1848.
22. Με την αμετάφραστη απόχρωση του connaisseur.
23. Ας αναλογιστούμε, μονάχα, τη «Φεγγαροντυμένη»· ή και την «Αγνώριστη».

Ζάκυνθος, πλατεία Ρουγά την εποχή του Σολωμού.

ΣΕ ΓΡΑΜΜΑ ΜΕ ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ 2 Δεκεμβρίου 1806 ο Δανός λόγιος, θεολόγος, νομισματολόγος και μασόνος Frederik Münter (1761-1830) γράφει στον συνάδελφό του στη Δρέσδη Karl August Böttiger: «Μια καινούρια πηγή μου έχει ανοίξει στη Ζάκυνθο. Ο τοπικός πρόξενος μου έστειλε μερικά ελληνικά νομίσματα, ένα πολύ σπάνιο κρητικό ασημένιο, ένα άλλο από την Σέριφο, και ένα καλούτσικο βυζαντινό του Ισαάκ Β', και έχει υποσχεθεί να μου στείλει πιο πολλά με το πρώτο πλοίο»¹.

Το γράμμα του Münter αποτελεί την πρώτη τεκμηριωμένη επαφή μεταξύ Δανίας και Ελλάδας στα νεότερα χρόνια, αφού με τον «τοπικό πρόξενο» ο Münter εννοεί τον πρόξενο της Δανίας στη Ζάκυνθο, τον Αναστάσιο Λούντζη (1764-1810). Στα προσωπικά χαρτιά του Münter υπάρχει μια μικρή αλληλογραφία τους, τέσσερα γράμματα από 10 Ιανουαρίου 1805 έως 20 Μαΐου 1807².

Στη μορφή του Münter συγκεντρώνονται τα διάφορα κίνητρα τα οποία κατά τις αρχές του 19ου αιώνα οδήγησαν μεταξύ των άλλων ευρωπαϊκών κρατών και τη Δανία σε μian εντατική δράση όσον αφορά τη σύναψη σχέσεων με την προεπαναστατική Ελλάδα, είτε πρόκειται για τον υπόδουλο ελλαδίτικο χώρο, είτε για την ελεύθερη Επτάνησο τις παραμονές της Προστασίας.

Τα κίνητρα αυτά είναι με τη χρονολογική σειρά που προκαλούν την παρουσία της Δανίας στη Μεσόγειο: εμπόριο, θρησκεία και αρχαιολατρία.

Έτσι γίνονται στα μέσα του 1750 κατά την ακμή του δανικού εμπορίου (den florissante periode) οι πρώτες πετυχημένες προσπάθειες εκ μέρους της δανικής κυβέρνησης να αποκτήσει η χώρα τα ίδια προνόμια (πατέντες) με αυτά των υπόλοιπων ευρωπαϊκών κρατών³.

Στενά δεμένος με το κίνητρο του εμπορίου στάθηκε πάντα ο θρησκευτικός ζήλος και 15 χρόνια μετά τη σύναψη εμπορικής συνθήκης με την Πύλη εμφανίζεται ο Christian Bastholm, φίλος και δάσκαλος του νεαρού Κοραή, ως ιερέας της ευαγγελικής ενορίας

της Σμύρνης, όπου η Δανία συμμεριζόταν εκκλησία και προξενείο με τις ομόθρησκες Κάτω Χώρες⁴. Βλέπουμε εδώ την ιερή συμμαχία μεταξύ εμπορίου και θρησκείας, και τον Bastholm έμελλε να διαδέχονται πολλοί ιεραπόστολοι ζητώντας να επηρεάσουν μη ευαγγελικές κοινότητες στην οθωμανική αυτοκρατορία⁵.

Με τον Münter μπαίνει η αρχαιολατρία σε σύγχρονη μορφή στον φιλελληνισμό της Δανίας, εφόσον καταβάλλονται προσπάθειες να δημιουργηθούν επαφές μεταξύ Ελλήνων και Δανών λογίων καθώς και μεταξύ λογίων εταιρειών. Συγκεκριμένα, όπως είδαμε, ο Münter έψαχνε και βρήκε προμηθευτές αρχαίων με προορισμό τη συλλογή που δημιούργησε ο ίδιος εκείνα τα χρόνια, Antiksamlingen, το μεταγενέστερο Εθνικό Μουσείο Δανίας. Είναι ο πρώτος Δανός που με επιτυχία ζητά άμεση επαφή με τη σύγχρονη Ελλάδα. Δεν πέτυχε όμως ποτέ να έρθει στην Ελλάδα, παρ' όλο που εξέφρασε την επιθυμία να επισκεφτεί τα Επτάνησα. Προφανώς, ανήκε σε πρόωρη γενιά ο Münter — όταν έγραφε το γράμμα του στον Böttiger, οι νεότεροι αρχαιολάτρες και περιηγητές Peter Oluf Brøtndsted (1780-1842) και Georg Koes (1782-1811) είχαν ήδη κάνει την υποχρεωτική επίσκεψη στον Γκαίτε, ταξιδεύοντας με ενδιάμεσο σταθμό τη Βαϊμάρη προς την Ελλάδα⁶.

Εκτός από την αρχαιολατρία διαπιστώνονται στην προσπάθεια του Münter και τα δυο άλλα μοτίβα του δανικού φιλελληνισμού: η σχέση του με τον Α. Λούντζη πραγματοποιήθηκε με μεσολαβητή τον Βαρόνο v. Schubart, provveditore generale, γενικό επιθεωρητή των εμπορικών σχέσεων της Δανίας στην Ιταλία, και από το 1808 επίσης υπεύθυνο για τα Επτάνησα και το Λεβάντε⁷. Έτσι μπορεί να θεωρηθεί αποτέλεσμα της πλατύτερης εξόρμησης της Δανίας στη Μεσόγειο. Όσον αφορά το εμπόριο δεν φαίνεται να βγήκαν αποδοτικές οι σχετικές επί μέρους προσπάθειες, τουλάχιστον αν κριθούν από τις προξενικές αναφορές στο Αρχείο Schubart από το χέρι του Α. Λούντζη⁸. Αλλά και στην ιδιότητα του θεολόγου διαπιστώνονται ενέργειες του Münter, αφού πληροφορηθεί τον πρόωρο θάνατο του Αναστασίου Λούντζη το 1810 θα έρθει σε επαφή με τον Στέλιο Δόρια Προσαλέντη, γραμματέα της πρώτης Ιονίου Ακαδημίας⁹. Στα λίγα γράμματα που έχουν σωθεί από την αλληλογραφία — ο Προσαλέντης πέθανε το 1812 — βλέπουμε ο Münter να ζητήσει ακριβείς πληροφορίες για την κατάσταση της ορθόδοξης εκκλησίας στον ελλαδίτικο χώρο, μια ενέργεια το κίνητρο της οποίας δεν θα πρέπει να θεωρηθεί ζήλος προσηλυτισμού, αλλά έκφραση επιθυμίας να ανανεωθούν οι σχέσεις των δύο εκκλησιών που είχαν κοπεί από τα τέλη του 17ου αιώνα¹⁰.

Ο δεσμός του Αναστασίου Λούντζη με τη Δανία έγινε με την παντρεία του με τη Μαρία Martens, κόρη του πρόξενου της Δανίας στη Βενετία, και μαζί απέκτησαν τον πρωτότοκο γιο Νικόλαο Κορράδο Λούντζη (1798-1885)¹¹.

Ως γνωστό, ο Νικόλαος Λούντζης κατέχει μια ξεχωριστή θέση στα νεοελληνικά γράμματα, επειδή μετέφρασε για τον Σολωμό αποσπάσματα από έργα γερμανικής ρομαντικής λογοτεχνίας και φιλοσοφίας, και όσον αφορά τη Δανία οι ιταλικές μεταφράσεις του Λούντζη ποιημάτων του Δανού εθνικού ποιητή Adam Oehlenschläger πρέπει να θεωρηθούν η πρώτη λογοτεχνική σχέση των δύο χωρών¹².

Με τη δανική λογοτεχνία και τον εθνικό της ποιητή γνωρίστηκε ο Λούντζης κατά τη διαμονή του στη Δανία 1813-1818. Η διαμονή αυτή — το θέμα των σελίδων που ακολουθούν — σφράγισε αποφασιστικά τη ζωή του, και μετά την επιστροφή στη Ζάκυνθο, το 1820, υπήρξε περισσότερο από μισό αιώνα ένα πολύ σημαντικό συνδετικό κρίκο ανάμεσα στην Ελλάδα και τον — με τη ευρύτερη έννοια — φιλελληνισμό της Δανίας. Ο Λούντζης δεν ξέχασε ποτέ τη δεύτερη πατρίδα του — όπως δεν τον ξέχασε εκείνη — και το υπόλοιπο μέρους της ζωής του, που δεν υπήρξε πάντα ευτυχισμένη, κράτησε διατηρημένη μέσα του μία μικρή μερίδα του δανικού ακμάζοντος ρομαντισμού, ξεπερασμένου από καιρό στη Δανία.

Αυτό σημαίνει ότι στη γενική εξερεύνηση της ζωής του Ν. Λούντζη και ιδιαί-

τερα μέχρι το 1820, τις κύριες πηγές δε θα τις βρει ο μελετητής στην Ελλάδα αλλά στα ίχνη που έχει αφήσει ο Λούντζης στις συλλογές της Βασιλικής Βιβλιοθήκης και των Κρατικών Αρχείων της Δανίας¹³. Οι επόμενες σελίδες φιλοδοξούν να παρουσιάσουν σε πρώτη μορφή τα στοιχεία προσιτά στη Δανία για τον νεαρό Νικόλαο Λούντζη στη φάση της ζωής του που έμελλε να γίνει οριστική και για τη διαμόρφωση του χαρακτήρα του και ως ένα βαθμό για την πορεία του δανικού φιλελληνισμού της δεύτερης και τρίτης δεκαετίας του 19ου αιώνα.

Όσον αφορά την αγωγή του θα πρέπει να υποθέσουμε ότι η μητέρα του ασκούσε μεγάλη επιρροή: δεν άφησε ποτέ τη λουθηρανή θρησκεία της, και ο τάφος βρισκόταν μέχρι πρόσφατα στα Βρετανικά Μνημεία της πόλης της Ζακύνθου. Επιπλέον θα πρέπει να υποθέσουμε ότι ο Νικόλαος και ολόκληρη η οικογένεια παρακολουθούσε όσο ήταν δυνατόν την τραγική μοίρα της Δανίας εκείνα τα χρόνια, επειδή η θέση του πατέρα εξαρτιόταν από τον δεσμό του με τη χώρα του βορρά. Έτσι μετά τον βομβαρδισμό της Κοπεγχάγης από τους Άγγλους το 1807, η οικογένεια έστειλε συλλυπητήριο τηλεγράφημα στον βασιλιά της Δανίας, Φρειδερίκο VI.

Η οριστική επαφή με τη Δανία ήρθε όμως ένα χρόνο ύστερα από τον θάνατο του πατέρα, όταν το φθινόπωρο του 1811 ο Δανός αρχαιολόγος Georg Koes, μονάχος και καταβλημένος από αρρώστια, έφτασε από την Τριπολιτζά της Πελοποννήσου στο πατρικό σπίτι των Λούντζη. Εδώ πέθανε από δυσεντερία στις 6 Σεπτεμβρίου της ίδιας χρονιάς. Ο συνοδοιπόρος του από το 1806 (μέχρι 1810 στην Ελλάδα) βρισκόταν εκείνη τη στιγμή στη Θεσσαλία επιστρέφοντας από τη Μικρά Ασία. Μαζί μ' ένα άλλο μέλος της διεθνούς συμμορίας αρχαιοκαπήλων, όπως τους αποκαλούσε ο Σιμόπουλος, τον Εσθονό βαρόνο και αρχιτέκτονα Magnus von Stackelberg, ο Brøndsted ξεκίνησε την άνοιξη του 1812 τις περίφημες ανασκαφές στην αρχαία Φιγάλεια, Βάσσης, στην Πελοπόννησο, όπου ανέγειρε για τον φίλο ένα μνήμα, με επιγραφή την ομηρική παραβολή «Οίη περ φύλλων γενεή, τοίη δε και ανδρών...» (Ζ', 146 κ.ε.), στην οποία αναφερόταν επανειλημμένα μετά την επιστροφή του στην πατρίδα¹⁴.

Ο Brøndsted διέμενε δυο μήνες στο σπίτι της χήρας Λούντζη και στις 26 Νοεμβρίου αναχώρησε για τη Δανία διά μέσου Νεάπολης. Μαζί του ήταν ο Νικόλαος για να συμπληρωθεί η επιθυμία που είχε εκφράσει ο πατέρας στη διαθήκη του: ο πρωτότοκος γιος του να σπουδάσει τρία ή τέσσερα χρόνια στη Δανία.

Στις 18 Σεπτεμβρίου 1813 έφθασαν στο αρχοντικό Iseltingen στη νότια Σεελανδία, όπου η Friderike, η αδελφή του Koes και αρραβωνιαστικιά του Brøndsted (η οποία είχε να τον δει από το 1806) τους δέχτηκε μαζί με την διδυμη αδελφή της Marie και τον σύζυγό της Holger Aagaard. Πέντε χρόνια αργότερα, την 1η Οκτωβρίου του 1818 και μετά τον θάνατο της Φρειδερίκης τον Μάη της ίδιας χρονιάς, ο Brøndsted και ο Νικόλαος Λούντζης άφησαν την Κοπεγχάγη με προορισμό τη Ρώμη, για να αναλάβει ο Brøndsted καθήκοντα διπλωματικού αντιπροσώπου του δανικού κράτους στο Βατικανό. Στις 20 Ιανουαρίου 1820 εγκατέλειψαν τη Ρώμη και πιθανώς τον Μάρτιο της ίδιας χρονιάς έφθασε ο Λούντζης διά μέσου Νοτίου Ιταλίας και Κέρκυρας στη Ζάκυνθο.

Αυτά είναι με λίγα λόγια τα χρονολογικά πλαίσια της διαμονής του Λούντζη στη Δανία. Η ένταξη του Λούντζη έγινε πολύ γρήγορα χάρη στο κύρος του Brøndsted. Ήδη πριν το τέλος του 1813 τον είχε συστήσει ο Brøndsted στο πιο γνωστό σαλόνι του δανικού ρομαντισμού, που συγκέντρωνε το ζευγάρι Rahbek στο εξοχικό τους σπίτι, Bakkehusef, σήμερα μουσείο σε προάστιο της Κοπεγχάγης. Στην ιδιαίτερη συνθηματική γλώσσα του σαλονιού βαπτίστηκε «Graekeren», ο Έλληνας, από την κυρία Rahbek, και μια μικρή αλληλογραφία μεταξύ του Νικολάου και της Kamma Rahbek, — πρώτα στα ιταλικά, ύστερα στα δανέζικα — δείχνει ότι ο Λούντζης δεν ήταν ανεπηρέαστος από την ερωτική γοητεία της εντυπωσιακής γυναίκας η οποία τον ξεπέρασε πολύ σε ηλικία. Επίσης παρουσιάστηκε στο σαλόνι της Frederike Brun, η οποία ήταν μαζί με το ζευγάρι Rahbek αργότερα από τους κύριους εκπροσώπους του θεωρητικού φιλελληνισμού στη

Δανία¹⁵. Από πολλές επιστολές που βρίσκονται σε αρχεία των κυρίαρχων λογοτεχνών και επιστημόνων της εποχής τεκμηριώνεται η μεγάλη εντύπωση που άφησε ο νεαρός Έλληνας στους κύκλους τους. Ανάμεσα στις γνωριμίες του ήταν και ο θεολόγος J. P. Mynster, η κατήχηση του οποίου άσκησε μεγάλη επίδραση στην ευαίσθητη ψυχή του.

Ο Λούντζης άφησε και πιο μόνιμα ίχνη στη Δανία: έτσι ο διευθυντής της μητροπολιτικής σχολής στη Κοπεγχάγη (Metropolitanskolen) αναφέρεται ρητά στην παρουσία του νεαρού Ζακυνθινού στο Bakkehusef, όταν το 1826 εκδίδει την πρώτη νεοελληνική μορφολογία στα δανικά¹⁶. Και πίσω από τον έμπρακτο και θεωρητικό φιλελληνισμό της Δανίας διακρίνεται η μορφή του, ιδίως όπως ήταν να εκδηλώνεται ο φιλελληνισμός που εστιαζόταν στον φοιτητικό σύλλογο (Studentforeningen), ιδρυμένο το 1820 με πρωτοβουλία του Knud Lyne Rahbek¹⁷.

Αλλά και η θέση του Brøndsted ως της κατεξοχήν ρομαντικής μορφής της εποχής οχυρώνεται με την παρουσία του Λούντζη. Αμέσως μετά την επιστροφή του από το μεγάλο ταξί είχε διοριστεί έκτακτος καθηγητής της κλασικής φιλολογίας. Πέντε χρόνια αργότερα, φεύγοντας για τη Ρώμη, μια μετάφραση στα δανέζικα της «Εγκυκλοπαιδείας της αρχαιογνωσίας» του F. A. Wolff (Kbh. 1818) υπήρξε η μοναδική του επιστημονική συμβολή στην κλασική φιλολογία, και τα κύρια έργα του, η αναλυτική περιγραφή των αποτελεσμάτων της περιοδείας του στην Ελλάδα, άργησαν να εμφανιστούν¹⁸. Η μεγάλη επιρροή που ασκούσε στη σύγχρονη δανική αστική κοινωνία του λεγόμενου χρυσού αιώνα έγκειται αφενός στο γεγονός ότι ήταν ο πρώτος Δανός περιηγητής στα αρχαία χώματα και αφετέρου στην επιτυχία που βρήκαν από το 1815 έως το 1817 οι δημόσιες παραδόσεις με τις οποίες έδωσε, μπροστά στο αστικό ακροατήριο της Κοπεγχάγης, μιας εμπεριστατωμένη περιγραφή του ταξιδιού των ετών 1810-13.

Ο Brøndsted έγινε την εποχή αυτή, με τα δικά του λόγια αρκετά χρόνια αργότερα, «εκείνος που, ύστερα από μελέτη της αρχαίας και σύγχρονης γλώσσας της ωραίας Ελλάδας, και ύστερα από ένα αρκετά εκτεταμένο ταξίδι στις ελληνικές χώρες, πρέπει να θεωρείται ο κατεξοχήν εμπειρογνώμονας στο θέμα αυτό». Στη γοητεία του κοσμογυρισμένου και έμπειρου ανθρώπου συνέβαλε και το γεγονός ότι εκτός από αρχαία αγγεία και νομίσματα έφερε και τον νεαρό Λούντζη σαν ζωντανή μαρτυρία και τεκμηρίωση των περιπετειών του.

Ως πηγές της διαμονής του Λούντζη πρέπει να θεωρηθούν, όπως προαναφέραμε, πολλές επιστολές εκπροσώπων του ρομαντισμού αλλά και του ίδιου του Λούντζη. Τη μεγαλύτερη σημασία έχει βέβαια η αλληλογραφία του με τα μέλη της οικογένειας του Brøndsted, με την Kamma Rahbek κ.ά. Επίσης εμφανίζεται συχνά το όνομά του στην αναμνηστική λογοτεχνία της εποχής και για τον λόγο αυτό και μόνο κατέχει μια σεβαστή θέση στην ιστορία του δανέζικου ρομαντισμού. Λιγότερο γνωστό είναι ότι ο ίδιος ο Λούντζης έχει αφήσει μια περιγραφή της διαμονής του στη Δανία, και επειδή παραμένουν ανέκδοτες οι αναμνήσεις του αυτές (οι οποίες είναι στην κατοχή των απογόνων του), θα τις παρουσιάσουμε σε μια πρόχειρη πρώτη εισήγηση.

Το κείμενο τιτλοφορείται «Erindringer om min Ungdom», δηλαδή «Αναμνήσεις από τη νιότη μου» και είναι γραμμένο στα δανέζικα της εποχής σε τετράδιο με πολύ πυκνή γραφή (16,5x10,5 εκ.). Χωρίζεται σε τρία κεφάλαια ανάλογα με το περιεχόμενο: σ. 1-35 αποτελούνται από μια περιγραφή της διαμονής του στη Δανία, σ. 35-106 από την περιγραφή του ταξιδιού από τη Δανία στη Ρώμη, ενώ 20 αναριθμημένες σελίδες περιέχουν την περιγραφή του ταξιδιού Ρώμης-Κέρκυρας την άνοιξη του 1820. Μαζί με τις αναμνήσεις σώζεται και άλλο τετράδιο, το οποίο περιλαμβάνει σκίτσα που έκανε ο Λούντζης κατά το ταξίδι του στην Ελλάδα, ιδίως από την Ιταλία, μαζί με εκτενή παραθέματα λατινικών, αρχαίων ελληνικών (όχι νεο-), γερμανικών και δανικών λογοτεχνικών έργων, προφανώς καρπούς των μελετών του στο ταξίδι (Lesefruchten).

Η σύνθεση των «Αναμνήσεων» φαίνεται να έχει γίνει σταδιακά με αποτέλε-

σμα το πρώτο μέρος να διαφέρει σημαντικά από τα δύο τελευταία. Πρώτο, ο τίτλος φαίνεται να ταιριάζει μόνο ως προς το πρώτο μέρος, δηλαδή τη παραμονή του στη Δανία. Πιθανώς ο Λούντζης κατέγραψε το μέρος αυτό λίγο πριν την αναχώρηση από τη Δανία το 1818, και πρέπει να έχει γίνει με βάση ημερολογιακές σημειώσεις στις οποίες αναφέρεται ο Ζακυνθινός — τις αποκαλεί μάλιστα παιδικές — αλλά που δεν έχουν σωθεί. Η εικόνα της γραφής είναι ομαλή και η γλώσσα είναι, με ελάχιστες εξαιρέσεις, άπταιστα δανικά (και μπορεί κανείς εδώ να τη συγκρίνει με το περιεχόμενο και τη μορφή των γραμμάτων προς την Kamma Rahbek) αλλά καθοριστικό είναι ότι τη στιγμή που αρχίζει ο νεαρός Λούντζης τις αναμνήσεις έχει υπόψη του το τραγικό τέλος της διαμονής του στη Δανία: τον θάνατο της πολυαγαπημένης συζύγου του Brøndsted Φρειδερίκης, γεγονός που ήταν η αφορμή και αφετηρία της άστατης ζωής του για το μεγαλύτερο μέρος της υπόλοιπης ζωής του.

Και ενώ το πρώτο μέρος είναι γεμάτο με πολλές γενικές σκέψεις και εκθέσεις φιλοσοφικού και περιηγητικού χαρακτήρα, τα δύο υπόλοιπα μέρη μοιάζουν με ημερολογιακές σημειώσεις, εντυπώσεις πρόχειρα διατυπωμένες από τη μια μέρα στην άλλη, και πρέπει να τις κατέγραψε ο Λούντζης στο ταξίδι. Η γραφή είναι κι εδώ ομαλή και το γεγονός ότι ο Λούντζης δεν αμφιβάλλει πουθενά ότι θα επιστρέψει στη Δανία ύστερα από μια μικρής διάρκειας παραμονή στη Ζάκυνθο — κάτι που δεν πέτυχε μέχρι το 1869 — μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι αναμνήσεις καταγράφηκαν από το φθινόπωρο του 1818 μέχρι περίπου τον Μάρτιο του 1820.

Ο Λούντζης δεν έγραψε τις αναμνήσεις του με σκοπό να τις δημοσιεύσει. Αναφέρει (σελ. 32) ότι «οι αναμνήσεις περασμένων πραγμάτων μπορούν να προκαλέσουν μεγάλη χαρά» και προφανώς εδώ σκέφτεται μόνο τον εαυτό του και τις σελίδες που γράφει. Για τα δύο τελευταία μέρη είναι φανερό ότι ο Λούντζης χρησιμοποίησε το πρότυπο των παραδόσεων του Brøndsted, που αναφέραμε, διότι ήδη στο τελευταίο μέρος του πρώτου κεφαλαίου, την περιγραφή του ταξιδιού από την Κοπεγχάγη στο Iselinge, βρίσκουμε την ίδια διαίρεση του υλικού: πρώτα μια περιγραφή του τοπίου με πολλές λόγιες ιστορικές και γεωγραφικές παρατηρήσεις, της σημερινής κατάστασης του τόπου, και τέλος τις προσωπικές εμπειρίες τις οποίες ο Νικόλαος βρίσκει αξιοσημάντες.

Όπως θα το περίμενε κανείς από ένα δεκαεπτάχρονο παιδί, οι παρατηρήσεις του Λούντζη δεν μας φαίνονται σήμερα σε πολλά σημεία εύστοχες και φανερώνουν τη νεαρή του ηλικία. Προπάντων στις σχέσεις του με την οικογένεια του Brøndsted δεν μπορεί να συγκρατήσει τον θαυμασμό και την ευγνωμοσύνη του. Στο σύνολό τους όμως οι αναμνήσεις μάς δίνουν παραστατικά μια σύγχρονη και ευχάριστη εικόνα μιας πολύ σημαντικής περιόδου στην ιστορία του δανικού πολιτισμού. Επιπλέον η ανάγνωση των αναμνήσεων και των γραμμάτων του Λούντζη μάς φανερώνει τη φυσιογνωμία ενός ζωντανού, ευαίσθητου, ταλαντούχου και χαριτωμένου ατόμου — ένα καλό παράδειγμα είναι το επεισόδιο, όταν στη Βαϊμάρη επισκέπτονται τον Γκαίτε. Δε χωράει αμφιβολία ότι η δημοσίευση, μερικά ή συνολικά, των αναμνήσεων του Λούντζη θα είχε ενδιαφέρον για τις δύο χώρες¹⁹.

Την τελευταία τεκμηριωμένη επαφή με τη Δανία είχε το 1881 ο Λούντζης, σε γράμμα με χρονοτόπιση Άγιος Κυριάκος, 7 Ιουνίου, προς τον Δανό φιλόλογο Jean Pio, ο οποίος τον χειμώνα του 1881-82 διέμενε με την οικογένειά του στην Κέρκυρα. Ο Λούντζης αναφέρεται στο γράμμα σε κοινούς φίλους και γνωστούς, προσκαλώντας τον Δανό να τον επισκεφτεί στη Ζάκυνθο. Για διάφορους λόγους δεν πραγματοποιήθηκε η επίσκεψη αλλά με τη διατηρημένη γλωσσική μορφή του δανικού χρυσού αιώνα το γράμμα του Λούντζη αποτελεί την τελευταία παθητική μαρτυρία ότι ο μεγάλος αυτός φίλος της Δανίας έως το τέλος της ζωής του κρατούσε ζωντανές τις μνήμες του από την ευτυχισμένη περίοδο των νεανικών του χρόνων στον Βορρά²⁰.

Υπόμνημα

Την απαραίτητη αφετηρία κάθε έρευνας για τον Νικόλαο Λούντζη και τη Δανία αποτελεί η θαυμάσια και διεξοδική σημείωση του εκδότη Daniel Preisz σε γράμμα του A. Oehlenschläger προς την Kamma Rahbek με ημερομηνία γύρω στις 29 Μαρτίου 1815 (NKS 1674, 2o), στο Breve fra og til Adam Oehlenschläger November 1809-Oktober 1829, Udgivet af Daniel Preisz, Bind IV, 2, Kobenhavn 1958-68, σ. 141-42. Για όσους ενδιαφέρονται να συνεχίσουν την έρευνα παράπέρα από τα χρονικά όρια της διαμονής του Λούντζη στη Δανία ακολουθεί μια μετάφραση:

[Graekeren] Το όνομα στη γλώσσα του Bakkhuset για τον Βενετό κόντε Nicolò Conrado Lunzi (1798-1885), γιο του πρόξενου της Δανίας στη Ζάντε Anastacio Lunzi (†1810), στο σπίτι του οποίου πέθανε ο Georg Koes. Σύμφωνα με τις διατάξεις της διαθήκης του πατέρα του ο Νικόλαος ήταν να διαμένει τουλάχιστον 3 ή 4 χρόνια στη Δανία (P. O. Brøndsted σε αναφορά στον κυβερνητικό σύμβουλο Vilh. Aug. Schlegel 31/8 1836, Udenrigsmin. Dpt. f. Handels- og Konsulatsvaesen, Saml. Sager Nr. 185; πρβ. γράμμα της Maria Lunzi στον Herman Schubart 3/11 1812, στον φάκελο του Schubart. Pk. 14 RA [Rigsarkivet: Κρατικά αρχεία της Δανίας]), και επομένως η κοντέσα Λούντζη έπεισε τον P. O. Brøndsted, ο οποίος έμενε τον χειμώνα του 1812-13 στη Ζάντε, να τον δεχθεί στο σπίτι του. Αρχές Σεπτεμβρίου, έφθασε στην Κοπεγχάγη με τον μέντορά του ο Λούντζης, όπου λίγο ύστερα έγινε δεκτός στο παλάτι της οικογένειας Schimmelmann (Rev. Pap. VIII 235) [= Efterladte Papirer fra den Reventlowske Familiekrede. Udg. af Luis Bobé I-XII, 1895-1932], καθώς και στο Bakkehuset. Σε επιστολή της 4ης Οκτωβρίου 1813 προς τον Mynster η Kamma Rahbek μιλάει για την κομψή του φιγούρα και η εξωτική εμφάνιση του Έλληνα δεν μπορούσε να μην τραβάει το ενδιαφέρον της, και τέλος, ο χαρακτήρα του Έλληνα Cherubino την έκανε να τον παραχαιδέψει (Mynster Liv og Tid [C. L. N. Mynster, Nogle Blade af J. P. Mynsters Liv og Tid, 1875]). Της έγραφε χαριτωμένα και εμπιστευτικά γράμματα, πρώτα στα ιταλικά και ύστερα στα δανικά απ' όπου εμφανίζονται και μια θερμόαιμη ψυχή και ένας σατιρικός οίστρος. Αλλά και ο Rahbek που έδειχνε με τον καιρό φιλία και καλοσύνη (ε.α. 152), και απέκτησε το δικό του περιβολάκι στο οικόπεδο του Bakkehuset (F. Heide, Fra Frederiksbergs Have til Bakkehuset, 1880, 79). Τον καμάρωναν και τα κορίτσια με τα λουλούδια [Blomsterpigjerne: νεαρές που συχνάζαν στο Bakkehuset], και ιδιαίτερα η Caroline Falck, η οποία σε γράμμα της 9ης Αυγούστου 1817 προς την Kamma Rahbek υπογράφεται Grevinde [κοντέσα] Lunzi (NKS 1456, 2o) [το προσωπικό αρχείο της Rahbek στη Βασιλική Βιβλιοθήκη της Δανίας]. Τον Απρίλιο του 1815 άρχισε να φοιτά στο Borgerdydskolen, αφήνοντας καλές εντυπώσεις στον διευθυντή Michael Nielsen (Universitetsdirektionen F2. Indberetning Sept. 1815, Nr. 51 RA [Αναφορά στα Κρατικά αρχεία Δανίας]). Κανονικά θα έπρεπε να έχει πάρει το πτυχίο το φθινόπωρο του 1818, αλλά ήδη στις αρχές του καλοκαιριού έφυγε από το σχολείο εξαιτίας του θανάτου της Frederikke Brøndsted, και αναχώρησε τον Οκτώβριο προς τη Ρώμη, και το 1820 στην Κέρκυρα για να φροντίσει για τα οικογενειακά ζητήματα (Brøndsteds Breve til Grevinde Lunzi, NKS 1578, 2o, I) [γράμματα του P.O.B. προς τη μητέρα του Λούντζη στο προσωπικό αρχείο του Brøndsted, Βασιλική Βιβλιοθήκη Δανίας]. Αλλά ο Λούντζης δεν ξέχασε ποτέ τη χώρα που είχε υιοθετήσει, και στη χρυσόβιβλο της οποία εγγράφηκε στις 17.10.1818 (Albert Fabritius: Danmarks Riges Adel 36, 171), και πάμπολλες είναι οι μαρτυρίες για τη νοσταλγία και την αγάπη για τη δεύτερη πατρίδα του (Mem. og Br. XLVIII 84, Boye: K. M. Rahbeks Brevveksling 139-46, ανέκδοτα γράμματα των Kamma Rahbek, P. O. Brøndsted, του πρώην ιερέα στην Αυλή των Αθηνών Th. Hansen (που τον μνημονεύει στις «Ungdomsminder» 1909, 52), στην KB και στον Martin Hammerich, RA), παρά τις απογοητεύσεις που ένωσε, όταν έχασε το αξίωμα του προξένου της Δανίας στα Επτάνησα (General- Toldkammer og Kommercekollegiet, Handels- og Konsu-

latsfaget, Kgl. Res. 689, 1813, of Udenrigsmin. Dpt. f. Handels- og Konsulatsvaesen. Samlede sager Nr. 185, RA). Τον Μάρτιο του 1869 ξαναεπισκέφτηκε τη Δανία και περπάτησε κατευθείαν από τον σιδηροδρομικό σταθμό στο Bakkehuset και μετά στο νεκροταφείο (Thiele: Erindringer fra Bakkehuset, 30). Για τον Oehlenschläger θα ζητήσει πληροφορίες σε γράμμα προς την Kamma Rahbek 21/11 1824: «Τι κάνει ο μεγάλος μας Oehlenschläger;» (NKS 1456, 2o) και του στέλνει χαιρετίσματα σε γράμμα της 27.11.1839 προς τον Martin Hammerich (Hammerichs Arkiv, RA).

* Για μεγάλη υπομονή και πολύτιμη βοήθεια σε διάφορα στάδια της έρευνάς μου ευχαριστώ θερμά την Κλαίρη Σκανδάμη και τα μέλη της οικογένειάς της στη Ζάκυνθο και την Αθήνα, που με τόση φροντίδα και σεβασμό κρατούν ζωντανή τη μνήμη του προγόνου τους.

** Αντί να φορτώσω περισσότερο τις σημειώσεις με παραπομπές σε δανικές πηγές δυσπρόσιτες για τον Έλληνα αναγνώστη διάλεξα στο τέλος της μελέτης αυτής να μεταφράσω την εκτενή σημείωση σχετική με την παρουσία του Ν. Λούντζη στη Δανία του εκδότη Daniel Preisz, ο οποίος σχολιάζει ένα γράμμα του εθνικού ποιητή Adam Oehlenschläger προς τη φίλη του Λούντζη Kamma Rohbek. Στις σημειώσεις χρησιμοποιούνται οι εξής βραχυγραφίες: RA και KB αναφέρονται αντίστοιχα σε Rigsarkivet (Κρατικά Αρχεία Δανίας στην Κοπεγχάγη) και Det kongelige Bibliotek (Η Βασιλική Βιβλιοθήκη Δανίας στην Κοπεγχάγη). NKS αναφέρεται σε προσωπικά αρχεία στην KB (Ny Kongelig Samlig). Kbh. = Κοπεγχάγη (τόπος έκδοσης).

Σημειώσεις

1. Aus dem Briefwechsel Friedrich M:unters. Europäische Beziehungen eines dänischen Gelehrten 1780-1830. Herausg. von . Andreasen, Kopenhagen und Leipzig 1944, 60 (= Frederik Münter, Et Mindeskrift bd. V).
2. NKS 1698. 2A.
3. Μια εμπορική συνθήκη μεταξύ της Πύλης και της Δανίας υπογράφηκε ύστερα από πολλές δυσκολίες τον Οκτώβριο 1756, με τελική επικύρωση το 1758. Πρβ. Danske Traktater 1751-1800, Kbh. 1882, 85-94. Γενικά για τη δανική εμπορική δραστηριότητα στη Μεσόγειο του 18ου αι. βλ. C. F. Wandel, Danske Handelsforsøg paa Levanten i det attende Aarhundrede. Kbh. 1927.
4. Lars Nørgaard, «Ο Αδαμάντιος Κοραΐς και ο Δανός Christian Bastholm», στο: Ελληνογαλλικά, Αφιέρωμα στον Roger Milliet, Αθήνα (Ε.Λ.Ι.Α.) 1990, 549-560.
5. Για μιαν άλλη περίπτωση, βλ. Lars Nørgaard, «Συμβολή στη βιογραφία του Σμυρναίου εκδότη Ζαχαρία Δ. Λαμπίση, Scandinavian Studies in Modern Greek, 5, 1981, 37-46.
6. Το πιο περίφημο Grand Tour αυτό της Δανίας υποστηρίχτηκε οικονομικά από το κράτος ύστερα από εισήγηση του Münter, βλ. Fonden ad usus publicos, Aktmaessige Bidrag til Belysning af dens Virksomhed, Kbh. 1902, II, 102. Για τον Brøndsted, βλ. K. Σιμόπουλου Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1810-1821, τόμ. Γ' 2, Αθήνα 1975, 132-50 και 166-68, και για άλλες ελληνικές αντιδράσεις στον Δανό περιηγητή (του Κ. Νικολόπουλου και του Μ. Γεδεών) βλ. Lars Nørgaard, ό.π., σμ. 3, 551, σμ. 8.
7. Για την πλούσια δραστηριότητα που τον έκανε κεντρική μορφή στις πολιτικές και πολιτισμικές σχέσεις της Δανίας με το μεσογειακό χώρο δεν διαθέτουμε βιογραφία, βλ. όμως Axel Linvald, Kronprins Frederik og hans Regering 1797-1807, København 1928, 277-80 και 317-20. Το αρχείο του Schubart βρίσκεται στα RA, τα Κεντρικά Αρχεία της Δανίας στον φάκελο Reventlow, βλ. το Υπόμνημα παρακάτω.
8. Πρώτο γράμμα 1 Ιουνίου 1804 τελευταίο 3 Απριλίου 1809 στο αρχείο Schubart, RA.
9. Aus dem Briefwechsel Friedrich Münsters, VI, 86-97.

10. Η τελευταία ιδιότητα του Münter, του μασόνου, εκδηλώνεται επανειλημμένα στις διάφορες ενέργειές του, βλ. την επόμενη σημείωση, και εξηγεί σε πολλά σημεία την ευκολία με την οποία μπαίνει σε επαφή με προσωπικότητες ιδίως στην Ιταλία. Κατά πόσο τον βοήθησαν συνάδελφοι στην περίπτωση της Επτανήσου μας λείπουν ακόμη πληροφορίες, για τη μασονία στα Επτάνησα (πρώτη στοά στην Κέρκυρα το 1799), βλ. Α. Αγγέλου, «Οι απαρχές του Ελεύθερου Τεκτονισμού στον Νέον Ελληνισμό», Μικρασιατικά Χρονικά Θ', 1961, 318-35.

11. Στην ελληνική έρευνα κύρια παραπομπή στη χρυσοβιβλική οικογένεια των Λούντζη είναι Λεωνίδα Χ. Ζώη, «Λεξικόν Ιστορικών και Λαογραφικών Ζακύνθου», Αθήνα 1963, τόμος Α', 374. Όσον αφορά τις σχέσεις της οικογένειας με τη Δανία, το κατά τα άλλα τόσο πολύτιμο έργο του Ζώη είναι ελλιπές, κυρίως γιατί στηρίχθηκε στις προγενέστερες εργασίες του Κατραμή, ο οποίος μπερδεύει τον Georg Koes (βλ. παρακάτω), με τον Γάλλο συνάδελφο Guizet, βλ. Νικολάου Κατραμή «Φιλολογικά ανάλεκτα Ζακύνθου», Εν Ζακύνθω 1880, 480. Δυστυχώς για την εμπορική οικογένεια Martens, με καταγωγή το Schleswig-Holstein, δεν διαθέτουμε πολλά στοιχεία. Ο πατέρας της Μαρίας θα πρέπει να ταυτιστεί με τον Wilhelm Conrad Martens, επί δεκαετίες (τουλάχιστον από το 1784, οπότε τον επισκέφθηκε ο M:under) πρόξενο στη Βενετία, βλ. den Kgl. Hof-of Statskalender και E. Marquard, Danske Gesandter of Gesandtskabspersonale indtil 1914. Kbh. 1914. Ως αδελφοί της πρέπει να θεωρηθούν οι Georg. M. von Martens (1788-1872) og Karl von Martens (1790-1861), γεννημένοι στο αρχοντικό Miravecchia κοντά στο Dolo της Βενετίας, βλ. Allgemeine Deutsche Biographie τόμος 20. Ανέκδοτη αλληλογραφία του W. C. Martens (Giuglielmo Corrado) με τον Δανό λόγιο Georg Zoëga (και οι δύο μασόνιοι) βρίσκεται στο προσωπικό αρχείο του Zoëga στη KB, NKS 2754, 40 (δύο γράμματα προς τον Zoëga του 1799). Για περισσότερες πληροφορίες για τις σχέσεις του Martens με τον Münter, βλ. Øjvind Andreasen, Brevregistrant: Fortegnelse over Korrespondenter, στο: Frederik Münter. Et Mindeskrift, I, 2, Kbh. 1949, 214 (για τη χαμένη αλληλογραφία τους) και Aus den Tagebüchern Friedrich Münsters. Wander-und Lehrjahre eines d:anischen Gelehrtes. Herausg. von Øjvind Andreasen, Kbh. 1937, III, 136.

12. Λ. Πολίτης, «Γύρω στο Σολωμό. Μελέτες και άρθρα (1938-1958)», Αθήνα 1958, 227-247, και Γ. Βελουδής, «Διονύσιος Σολωμός. Ρομαντική ποίηση και ποιητική. Οι γερμανικές πηγές», Αθήνα (Γνώση) 1989. Τα ποιήματα του Oehlenschläger (1779-1850) τα οποία μεταφράστηκαν ήταν τρία ποιήματα από την πρώτη φάση της δημιουργίας του: La rocca di Freja (Freias Rok, 1802), L'uccellatore (Fuglefaengeren, 1803) και Il morte di Frode (Frodes Dod), το τελευταίο απόσπασμα από τη μεγάλη σύνθεση «Helge» του 1814. Ένα τέταρτο, Il viandante, δεν μπόρεσα να ταυτίσω ως ποίημα του Oehlenschläger.

13. Για μια σύντομη επισκόπηση πρβ. τη μελέτη της Αριστέας Παπανικολάου-Κρίστενσε, «Μαρτυρίες για την Ελλάδα σε αρχεία της Δανίας. 19ος αι. (Στοιχειώδης απογραφή)», Τα Ιστορικά, τόμος 5ος, τεύχος 8, 1988, 172-180.

14. P. O. Brøndsteds Reise i Graekenland i Aarene 1810-1813, Kbh. 1844, II. 494. Το 1820 είχε καταστραφεί ο τάφος, βλ. Ida Haugsted, Dream and reality. Dansih Antiquaries, Architects and Artists in Greece, London 1996, 65.

15. Η Brun δημοσίευσε ποιητικές συλλογές, π.χ. «Scherflein fuer Hellas» (1824), ο Rahbek μεταφράσεις, πρβλ. Loukia Droulia, Rphhellenisme. Ouvrages inspires par la guerre de l'indpendence grecque 1821-1833. Repertoire bibliographique. Athenes 1974, λ. Rahbeck. Ο Rahbek μετέφρασε από τα γερμανικά το «Provisorische Verfassungsurkunde von Griechenland», βλ. Leukothea. Eine Sammlung von Briefen eines geborenen Griechen über Staatswesen, Literatur und Dichtkunst des neueren Griechenlands, herausgegeben von Carl Iken, I, Leipzig 1825, 288. Από τα περιοδικά του Rahbek ιδιαίτερη σημασία στην πρώτη φάση του Αγώνα είχε το Hesperus, τόμ. 1-8, 1820-1823.

16. N. L. Nissen, Udsigt over Nyegraeskens Bestanddele (Επισκόπηση των στοιχείων της νεοελληνικής γλώσσας), Program for Metropolitanskolen 1926. Για τις απαρχές των νεοελληνικών σπουδών στη Δανία, βλ. Lars Nørgaard, «Ο Jean Pio και οι απαρχές των νεοελληνικών σπουδών στη Δανία. Επιδράσεις-ερεθίσματα και το ταξίδι στην Ελλάδα 1864-1865», Πόρφυρας 78, 1996, 375-392.

17. Για τη δράση του φοιτητικού συλλόγου βλ. H. C. A. Lund, Studenteforeningens

Historie 1820-1860, Kobenhavn 1895, I, 137-160.

18. Voyages dans la Grèce accompagné de recherches archéologiques, et suivis d'un aperçu sur toutes les entreprises scientifiques qui ont eu lieu en Grèce depuis Pausanias jusqu'à nos jours, I-II, Paris 1826-1830.

19. Στη Βαϊμάρη επισκέφθηκαν τον Γκαίτε (Αναμ. 59), πρβ. και Th. Achelis, Peter Olaf Brøndstedts Besuch bei Goethe 1818, Archiv fuer das Studium der neueren Sprachen Bd. (CLX, 1931, 85-86. Θα επιστρέψω στην επίσκεψη αυτή.

20. Βλ. Lars Norgaard, «Γύρω σε μίαν ανέκδοτη συλλογή παραμυθιών», στο: Α. Π. Θ., Επισημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής, Τομέα Μεσαιωνικών και Νέων Ελληνικών σπουδών, Περ. Β', Παράρτημα αριθ. 5, 132-33.

C. A. Jensen: Nicolò Conrad Greve de Lunzi (λάδι σε καμβά 18,4 x 14,5, Ρώμη 1819. Ιδιωτική συλλογή). Το πορτραίτο βρέθηκε από τον συντάκτη του άρθρου και δημοσιεύεται για πρώτη φορά.

Ούγος Φόσκολος (1778-1827)

ΓΕΝΝΗΜΕΝΟΙ ΣΤΟ ΙΔΙΟ «ΟΛΟΑΝΘΟ» νησί του Ιονίου, το τελευταίο τέταρτο του εκρηκτικού 18ου αιώνα, οι μουσοφιλείς αυτοί ομότεχοι και ξεχωριστοί πνευματικοί ταγού των γειτονικών κρατών μας, ο φλογερός αγωνιστής Ούγος Φόσκολος και ο «ελεύθερος πολιορκημένος» Διονύσιος Σολωμός, συνδέονται, συσχετίζονται, συνθεωρούνται ή παράλληλα — μα όχι απόμακρα — χωρούν σε άξονες λίγο-πολύ κοινούς και κάποτε τεμνόμενους. Πολλά στοιχεία καταγραμμένα, μελετημένα, αξιοποιημένα, άμεσα συνυφασμένα με την προγονική τους καταγωγή και την ιδιαίτερη γενέτειρά τους, με την εποχή και το περιβάλλον τους, με την ανατροφή και την παιδεία τους, με τη βιοεργογραφική τους πορεία και ιστορία, με την ιδιοσυγκρασία και την ψυχοπνευματική τους υπόσταση, με την εθνικοπατριωτική και γραμματολογική ή άλλη θέση, σημασία και αποτίμησή τους, αλλά και με τη μεταθανάτια διαδρομή τους, ως σήμερα ακόμη (220 και 200 χρόνια αντίστοιχα από τη γέννησή τους), καθιστούν δυνατή τη συνεξέτασή τους ως προς τα κοινά ή τα ανάλογα σημεία αναφοράς — σε γενικές, βέβαια, γραμμές, αφού το θέμα αυτό είναι πολύ ευρύ και πολυσήμαντο.

Θίγουμε, λοιπόν, η θυμίζουμε απλά αυτά τα κοινά ή συσχετικά τους σημεία και τα «σήματα» της συγχρονικής ή διαχρονικής, της τοπικής ή υπερτοπικής «συνάντησης» και της επιβίωσής τους, αρχίζοντας από την εύφορη σύνθεση, στη μήτρα τη γενετική τους, στοιχείων ιταλικών, κρητικών και ζακυνθινών, αφού οι πρόγονοι και του Φόσκολου και του Σολωμού, με αφετηρία τη γη της Αυσονίας (ιδιαίτερα τη Βενετία) και με σταθμό ενδιάμεσο το νησί του Μίνωα και του «Ερωτόκριτου», κατέληξαν καλότευχα στην από τον Όμηρο γνωστή ως «υλήεσσα» (δενδρώδη, δασωμένη) Ζάκυνθο, για να καρπίσουν σ' αυτήν τους δύο επιφανείς γόνους. Έτσι, το πολυτάραχο δέντρο των Φοσκόλων και η εύχυμη σπορά των Σολωμών ανθίσανε ποιητικά στο «Φιόρο του Λεβάντε» δωρίζοντας, σε καιρούς επαναστατικής δράσης και ποικίλων αναζητήσεων και μεταβολών,

«φωνές» υψίτονες και ικανές να ψάλουν άξια τον σκληρό φιλελεύθερο αγώνα του λαού και να χαράξουν καιρία ιστορική τομή στα γράμματα και στη σκέψη την ποιητική, στο πνεύμα, στη γραφή και την εξέλιξη της χώρας τους, από την εποχή του Δάντη και του Πετράρχη ο Φόσκολος και από τα χρόνια του κρητικού θεάτρου ή από τα διδακτικά γεννήματα του δημοτικού τραγουδιού ο Σολωμός, ξεπερνώντας θαυμαστά σε ύφος, ύψος και ουσία τους συγκαίρινούς τους μα και πλείστους άλλους μεταγενέστερους δημιουργούς.

Άλλα κοινά τους σημεία αποτελούν: η με διαφορά δύο δεκαετιών γέννησή τους στη Ζάκυνθο, κάτω από ίδιες, λίγο-πολύ, ιστορικοκοινωνικές και πολιτισμικές συνθήκες, η με παρόμοιες σχεδόν καταστάσεις οικογενειακή ζωή και η παιδική τους ηλικία, το πνεύμα της εποχής, ο περίγυρος και τα πρόσωπα τα σχετικά με την αγωγή και τη μόρφωση ή τη διάπλυσή τους, η τύχη που τους επιφύλαξε η «μοίρα», η ίδια η ζωή, διάφοροι αστάθμητοι παράγοντες, ο εαυτός τους ή η βούληση, οι επιλογές και οι αποφάσεις άλλων. Σ' αυτά τα στοιχεία, επίσης, ανήκουν όσα έχουν κάποια συνάφεια ή σχέση με την ευγενική ή αριστοκρατική καταγωγή του πατέρα τους, με τη λαϊκή ρίζα της μητέρας τους, με τη διδαχή (ως προς τον Φόσκολο) και με τ' ακούσματα ή τον απόηχο των κηρυγμάτων (ως προς τον Σολωμό) του Ζακυνθινού επαναστάτη, πολιτικού και ποιητή Αντωνίου Μαρτελάου, με την πρόωρη από πατέρα ορφάνια τους (στα δέκα πρώτα χρόνια της ζωής τους και οι δύο), με τη στενή σύνδεση και την αγάπη προς τη μητέρα τους αλλά και με τη σε ορισμένη στιγμή και δε διαφορετικές — όχι εύκολες — συνθήκες πικρή απομάκρυνσή τους από αυτή (με δραματικότερη την περίπτωση του Διονυσίου Σολωμού, λόγω σοβαρών συγκρούσεων και συνεπειών).

Ας σημειώσουμε, ακόμη, τη συσχέτιση και των δύο με τον σύγχρονό τους Ζακυνθινό ζωγράφο και καυστικό σατιρικό ποιητή Νικολό Κουτούζη, στον οποίο αποδίδονται δύο πορτρέτα του Φόσκολου και του Σολωμού, ενώ δεν είναι άσχετος κι ο σπόρος του (ή το ανάλογο «κλίμα» της εποχής) με τον μετέπειτα σατιρικό καρπό της πένας της φουσκολιανής και κυρίως, της σολωμικής. Ανάλογα κοινά στοιχεία είναι τα σχετικά με την παρορμητική συμπεριφορά τους και την αντίδρασή τους σε μη ανεκτές για τον ιδιόρρυθμο χαρακτήρα τους καταστάσεις, όπως έγινε π.χ. με τον Ούγο Φόσκολο το 1785 που, παιδί ακόμη, διαμαρτυρήθηκε δυναμικά εναντίον του εγκλεισμού των Εβραίων στο τότε Γέτο της Ζακύνθου, αλλά και με τον Διονύσιο Σολωμό, που δεν μπόρεσε να μείνει και να προσαρμοστεί στο αυστηρό περιβάλλον του Λυκείου της Αγίας Αικατερίνης στη Βενετία. Οι μετέπειτα εκρήξεις τους και ο άστατος ή ανήσυχος ψυχικός τους κόσμος — σε σχέση με διάφορα πρόσωπα και γεγονότα — έχουν αναμφίβολα τις ρίζες τους σε έντονα παιδικά τους βιώματα και μπορούν, σε πολλά τους «κομμάτια» ή «χάσματα», να συγκριθούν, να παραλληλιστούν και να ερμηνευτούν με βάση λόγους συγγενικούς κ' αιτίες ομόκεντρες.

Ο γενέθλιος χώρος τής (ως το 1797) βενετοκρατούμενης Ζακύνθου, η σημαδιακή κατοίκησή τους σ' αυτόν, τα πρώτα τους καθοριστικά χρόνια, ο σύνδεσμός τους μ' εκκλησιαστικούς ή άλλους χώρους του νησιού, η επίδραση που ασκήθηκε στην ευαίσθητη προσωπικότητά τους κ.λπ. είναι στοιχεία χαρακτηριστικά ή ενδεικτικά και για τους δύο, όπως συμβαίνει και με τον δεύτερο κύριο χώρο που τους ενώνει, δηλαδή τη Βενετία, όπου 16χρονος πήγε ο Φόσκολος και 10χρονος ο Σολωμός, συνοδευόμενος από τον αξιόλογο Ιταλό λόγιο και παιδαγωγό Santo Rossi. Ο τρίτος τόπος που τους δίνει, παρά τη μη συνύπαρξή τους κ' εδώ, είναι η Παβία και το ονομαστό πανεπιστήμιό της όπου το 1808 ο Φόσκολος δίδαξε για ένα έτος ως καθηγητής της ρητορικής και στα 1815-1817 ο Σολωμός, μετά τις σπουδές του στην Κρεμόνα, σπούδασε νομικά. συνδέοντάς τους εξάλλου και με τους χώρους του Μιλάνου και της Κέρκυρας (είτε άμεσα είτε έμμεσα), συμπεραίνουμε ότι ο πνευματικός τους κόσμος και σημαντικό μέρος της ζωής τους διαμορφώθηκε και διανύθηκε σε κοινούς τόπους και χρόνους κοντινούς, με θησαυρίσματα από το πλούσιο ελληνικό και ιταλικό της Γνώσης κοίτασμα και με

ακούσματα ή με αφές πνοής από ίδια, σχεδόν, σύγχρονά τους πρόσωπα. Η μάθηση και τα πνευματικά τους ερεθίσματα συνδέονται με τις μορφές και το έργο του Ομήρου, των Ελλήνων τραγικών, του Βιργιλίου, του Δάντη, του Πετράρχη, του Μεταστασίου, του Ζαίξπηρ, του Βύρωνα κ.ά.π. Το ίδιο συμβαίνει με την ιδεολογική και την αισθητική τους «ταυτότητα», με τη θέση τους απέναντι στα ιστορικά γεγονότα και τα «ρεύματα» της εποχής, με τις θεματικές και τεχντροπικές τους επιλογές και καταθέσεις, με τον αγώνα και τη συμβολή ενός εκάστου στο ζήτημα της γλώσσας (και όχι μόνο).

Σημαντικά ή γνωστά πρόσωπα του τότε ιταλικού πνευματικού κόσμου όπως ο Monti, ο Manzoni, ο Montani κ.ά., συνδέουν με διάφορους τρόπους και τους δύο. Σ' αυτό το πλαίσιο των διαπροσωπικών δεσμών ή στοιχείων πρέπει να ενταχθεί η απλή ή σύνθετη, θετική ή μη, φιλική ή όχι σχέση του Φόσκολου και του Σολωμού και με άλλα σύγχρονα πρόσωπα, όπως είναι οι: Θωμάς Μαίτλαντ, Ανδρέας Μουστοξύδης, Ανδρέας Κάλβος, Λόρδος Γκίλφορντ, Λουδοβίκος Στράνης, Γεώργιος Δε Ρώσσης κ.ά.

Κοινά σημεία επίσης υπάρχουν ως προς τον τρόπο της πνευματικής τους εργασίας (επίμονη και συνεχής επεξεργασία στίχων ή κειμένων, παραλλαγές, επιδίωξη του τέλει, αποσπασματική ή ημιτελής μορφή έργων), με τα κύρια θέματά τους (ζωή, θάνατος, φύση, ελευθερία, έρωτας, ηθική στάση του ανθρώπου κ.λπ.), με τα γνωρίσματα του ύφους ή της τεχντροπίας τους (κλασικιστικά, ρομαντικά, λυρικά, συμβολικά, ιδεαλιστικά...).

Παραδειγματικά αναφέρουμε την πολιτική και φιλολογική σάτιρα του Φόσκολου, τη με βιβλικό ύφος και χαρακτήρα προφητικό «Υπερέκλυψη» και το αντίστοιχο εκλεκτό δημιούργημα του Σολωμού «Η Γυναίκα της Ζάκυθος», κείμενα με ομοιότητες αρκετές, συγγενικά από εθνική, πατριωτική, γλωσσολογική, ψυχογραφική, ιστορικοκοινωνική, κριτική, σατιροδιδασκτική κ.ά. άποψη.

Απλά επισημαίνουμε μερικά ακόμη κοινά γνωρίσματά τους, όπως είναι η μαχητική στάση του Φόσκολου έναντι των Αυστριακών κατακτητών και η στάση του Σολωμού έναντι των Άγγλων προστατών της Επτανήσου, η ομολογημένη αγάπη και των δύο προς τη Ζάκυνθο, που την εξύμνησαν και οι δύο ποιητικά με ιταλόγλωσσους στίχους, ενώ ο Φόσκολος, που δεν την επισκέφθηκε μετά την αναχώρησή του από αυτήν, με συγκίνηση και νοσταλγία την αναφέρει σ' επιστολές ή άλλα γραπτά του. Τη γενέτειρά τους την αγάπησαν πολύ και οι δύο, πικράθηκαν σ' αυτήν ή από αυτήν και οι δύο, τη στερήθηκαν για χρόνια και ως το τέλος της ζωής τους και οι δύο, θάφτηκαν μακριά της και οι δύο, ως την οριστική ανάπαυσή τους σε χώρο ξεχωριστό: στη λαμπρή Σάντα Κρότσε (Santa Croce) ο Φόσκολος, δίπλα σε άλλους κορυφαίους Ιταλούς, και στο απέρητο Μουσολέιο της Ζακύνθου ο Σολωμός, συντροφιά με τον άλλο μοναχικό λυρωδό Ανδρέα Κάλβο.

Ο θάνατος του πλάνητα βασανισμένου Φόσκολου συνέβη το 1827 και για την επιμνημόσυνη δέηση, που τελείται στην καθολική εκκλησία του Αγίου Μάρκου Ζακύνθου, επιλέγεται τιμητικά ως κατάλληλος ομιλητής ο ποιητής του «Ύμνου εις την Ελευθερίαν», όχι τυχαία βέβαια, που εκφωνεί στα ιταλικά το θαυμάσιο «Εγκώμιο για τον Ούγο Φόσκολο» («Elogio di Ugo Foscolo»), με περιεχόμενο αντάξιο του μεγάλου νεκρού και εκφραστικό για την πνευματική και ηθική προσωπικότητα του στοχαστικού ομιλητή, που εντυπωσίασε και καταχειροκροτήθηκε, ασυνήθιστα, μέσα στην εκκλησία. Έτσι, ο ένδοξος ποιητής των «Τάφων» υμνήθηκε στη μητρική του γη από αυτόν που έμελλε ν' αναδειχτεί σε κορυφαία ποιητική φωνή της σύγχρονης Ελλάδας. Εξάλλου, τον Φόσκολο ο Σολωμός τον τίμησε, τον θρήνησε και τον επαίνεσε για τα χαρίσματα του πνεύματος και της ψυχής του με το λυρικότατο ιταλόγλωσσο σονέτο του «Στο θάνατο του Ούγου Φόσκολου» («In morte di Ugo Foscolo»).

Τρεις δεκαετίες μετά την οριστική «φυγή» του Φόσκολου, ο «μοναδικός και μαυροντυμένος περιπατητής» Διονύσιος Σολωμός, ζώντας τριάντα σχεδόν χρόνια στην Κέρκυρα, άφησε το 1857 την (και), κατά τον ίδιο, «γλυκειά ζωή» συνα-

ντώντας — μες στη δική του σιωπηλή αυτοαπομόνωση — τον όλο «μαυρίλα θάνατο». Έφυγε πρόωρα κι αυτός, 49 χρόνων ο Φόσκολος και 59 ο Σολωμός (με σημαδιακό πάλι το στοιχείο της δεκαετίας), πρόωρα όπως κι άλλα μεγάλα πνεύματα του λόγου και της τέχνης (Σαίξπηρ, Μολιέρος, Μότσαρτ, Μπετόβεν, Βαν Γκογκ, Γκωγκέν, Ρεμπώ, Μπωντλαίρ κ.ά.). Έτσι, έκλεισε ο κύκλος μιας σύνδεσης βιοπνευματικής δύο ποιητών που έζησαν, πάσχισαν και δημιούργησαν μέσα στα όρια που θέτουν η ανθρώπινη φύση, οι περιστάσεις, η μεγαλοφυΐα και η τραγικότητα, σημαδεύοντας σώματα, ψυχές, έργο, εποχές και ιστορία. Δεν τελείωσε όμως η σχέση που προσδιορίστηκε με τη γέννηση του Φόσκολου και του Σολωμού στη Ζάκυνθο ή με το διάστημα της ύπαρξής τους στην Ιταλία, αφού οι δύο κύριοι τόποι τους συνέχισαν να τους μνημονεύουν και να τους τιμούν στη διάρκεια του χρόνου, έως και σήμερα. Πλείστοι μελετητές, Έλληνες και Ιταλοί, λόγιοι, ερευνητές, ποιητές και πεζογράφοι ασχολήθηκαν και με τους δύο, ενώ οι επέτειοι της γέννησης και του θανάτου τους γιορτάστηκαν ξεχωριστά και αντάξια, αφήνοντας αξιόλογο συγγραφικό, φιλολογικό-κριτικό κ.ά. υλικό. Ενδεικτικά αναφέρουμε τον εκλεκτό μεταφραστή του Φόσκολου και του Σολωμού, τον Κερκυραίο Γεώργιο Καλοσγούρο και τον σπουδαίο νεοελληνιστή Bruno Lavagnini, που εκτός των άλλων μας έδωσε και τη μελέτη «Διονύσιος Σολωμός, ο πρώτος βιογράφος του Ούγου Φόσκολου» («Dionysio Solomos, primo biografio di Ugo Foscolo», Μιλάνο 1973).

Ακόμη, στον σημερινό ζακυνθινό χώρο, η γλυπτική απεικόνιση και παρουσία των δύο ποιητών εκτείνονται σε μικρή μεταξύ τους απόσταση, σε κύριο σημείο της μετασεισμικής πόλης, όπου κοντά στον επιβλητικό ανδριάντα του Σολωμού ορθώνεται αδρή κ' εκφραστική η ολόγλυφη, σε προτομή, μορφή του Φόσκολου.

Και σήμερα, αυτή η μικρή αναφορά μας στους δύο ζακυνθογεννημένους ποιητές, στον ιταλόφωνο ελληνολάτρη μαχητή Ούγο Φόσκολο και στον ιταλοθρεμμένο ελληνόφωνο ιδεαλιστή Διονύσιο Σολωμό, δεν είναι παρά ένα ακόμη δείγμα αυτού του πολύχρονου σταθερού δεσμού, που χαρακτηρίζει ή συνταιριάζει την αφετηρία και την πορεία τους, τη μορφή, τη «φωνή» και τη μνήμη τους, συγκινώντας νεότερους αναγνώστες, μελετητές και θαυμαστές τους, που δεν τους αντικρίζουν μόνο ως άζωα πνεύματα, κορυφαία και απρόσιτα ή ξεπερασμένα, αλλά τους νιώθουν βαθύτερα σαν παρουσίες ευφρόσυνης ζωής και διδαχής, για ό,τι ωραίο και ουσιαστικό, για ό,τι «ηθικά και αγγελικά πλασμένο» διώκεται ή δοκιμάζεται και στη δική μας εποχή, με παρήγορη την — μες στην τόση άρνηση — θετική ύπαρξή τους και την με ποιητική διάσταση περήφανη για τον άνθρωπο γνώση και αντοχή τους.

Σαν ένα αναστατικό μνημόσυνο για τους δύο ποιητές μας και σαν μια ζωτική για μας ευχή, κλείνουμε την αναφορά μας αυτή τονίζοντας ότι πρέπει να μείνουν άσβηστα και οριστικά ή γενικότερα να σαρκωθούν (και) τα δικά τους πάμφωτα μηνύματα για πλήρη και αληθινή Ελευθερία και Δικαιοσύνη, για ανωτερότητα ή τελειότητα πνεύματος και ψυχής, για σεβασμό ιδανικών και αξιών, για ήθος και ποιότητα ζωής ηδονικής και για Τέχνη που — ως γέννημα ενόρασης και πόνου — έλκει, ανυψώνει, τέρπει και λυτρώνει. Έτσι ώστε, όπως απαιτεί ή εύχεται ο άλλος μεγάλος Νεοέλληνας ποιητής Οδυσσέας Ελύτης «να λάβουν τα όνειρα εκδίκηση», όπως εκείνα που βίωσαν, οραματίστηκαν και αισθητοποίησαν με νου, καρδιά και λόγο, μέσα και πέρα από την εσωτερική τους μοναξιά, την πάλη και την ισόβια περιπέτειά τους τόσο ο «Δίδυμος Κληρικός» («Didymo Chierico») Ούγος Φόσκολος όσο και ο «Ιερομόναχος» αριστοκράτης Διονύσιος Σολωμός.

Βιβλιογραφία

1. Στυλιανός Αλεξίου, Διονυσίου Σολωμού Ποιήματα και Πεζά, εκδόσεις «Στιγμή», Αθήνα 1994.

2. Μαριέττα Γιαννοπούλου-Μινώτου, Ο Ούγος Φόσκολος κατά τον Φραγκίσκο De Sanctis, περιοδικό «Ιόνιος Ανθολογία», Ι (1927), σ. 16-17, 3-4 (1927) σ. 15-16.
3. Λεωνίδας Χ. Ζώης, Ο Φόσκολος και το έργο του, περιοδικό «Αι Μούσαι», 810-811 (1927), σ. 1-4.
4. Σωκράτης Καψάσκης, Στοιχεία Βιογραφίας του Διονυσίου Σολωμού, εκδόσεις «Τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδανός», Αθήνα 1998.
5. Σωκράτης Καψάσκης, Μοναχικοί Μαυροντυμένοι Περιπατητές της Κέρκυρας, Διονύσιος Σολωμός-Ανδρέας Κάλβος, εκδόσεις «Τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδανός», Αθήνα 1997.
6. Φανή Κισκήρα-Καζαντζή, Το σονέτο In morte di Ugo Foscolo του Σολωμού και οι ελληνικές μεταφράσεις του, περιοδικό «Το Δέντρο», 44-45 (1989), σ. 127-139.
7. Ντίνος Κονόμος, Σολωμικά, Αθήνα 1963.
8. Μέμνων Μαρτζώκης, Εν νέον επιστολάριον του Φωσκόλου, περιοδικό «Ζακύνθιος Ανθών», ΙΓ' (1876), σ. 31-37.
9. Πανηγυρικών Λεύκωμα Ζακύνθου. Εκατονταετηρίς Ούγου Φόσκολου 1927, έκδοση Ιονίου Ανθολογίας, Αθήνα 1927.
10. Γεωργίου Ν. Παπανικολάου, Διονυσίου Σολωμού Άπαντα, τ. Α' - Β', εκδόσεις «Δημ. Παπαδήμα», Αθήνα 1970, 1972.
11. Περιοδικό «Διαβάζω», 213 (1989). Αφιέρωμα στον Δ. Σολωμό.
12. Περιοδικό «Επτανησιακά Φύλλα», τ. ΙΘ', 1-2 (1998). Αφιέρωμα στον Δ. Σολωμό.
13. Περιοδικό «Νέα Εστία», α) τεύχος 731, Χριστ. 1957 (Αφιέρωμα στον Δ. Σολωμό), β) τεύχος 1229, 15.9.1978 (Αφιέρωμα στον Ούγο Φόσκολο και γ) τεύχος 1235, Χριστ. 1978 (Αφιέρωμα στον Δ. Σολωμό).
14. Διονυσίου Σολωμού Άπαντα. Επιμέλεια Λίνου Πολίτη, τ. 1-3, εκδόσεις «Ίκαρος», Αθήνα 1948-1991.
15. Διονυσίου Σολωμού Άπαντα, Ποιήματα και πεζά. Προλεγόμενα Μαρίνου Σιγούρου, ΟΕΣΒ, Αθήνα 1957.
16. Ούγου Φόσκολου, Οι Τάφοι. Μετάφραση Γ. Καλοσγούρου. Βιογραφικό σημείωμα Μαρίνου Σιγούρου. Σ. Μινώτου, Η ελληνική ψυχή του Φόσκολου, εκδόσεις «Ελευθερουδάκης», Αθήνα 1927.
17. Ούγου Φόσκολου, Οι Χάριτες. Μετάφραση Μαριέττας Μινώτου, εκδόσεις «Ζηκάκη», Αθήνα 1927.

Δεν υπάρχει αμφιβολία πως δε ζει κανείς καλά παρά μόνος του. Από μικρό παιδί πάντα μου έκανε εντύπωση ο κουτσός εκείνος θεός που τον πέταξε κάτω από τον ουρανό η μητέρα του και που καθόταν στο βυθό της θάλασσας και δούλευε χωρίς κανείς να τον βλέπει και χωρίς ν' ακούει γύρω από τη σπηλιά του τίποτ' άλλο έξω από τη βοή του απέραντου ωκεανού.

Επιστολή προς Δημήτριο Σολωμό 1832

Η Παβία την εποχή του Σολωμού.

Ι. Οι σπουδές του Σολωμού στο Πανεπιστήμιο της Παβία

Ο ΕΘΝΙΚΟΣ ΜΑΣ ΠΟΙΗΤΗΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΣΟΛΩΜΟΣ γεννήθηκε στη Ζάκυνθο το 1798, είκοσι χρόνια μετά τη γέννηση στο ίδιο νησί του Ugo Foscolo (1778-1827). Εκείνη την εποχή η Ζάκυνθος, μαζί και με τα υπόλοιπα Επτάνησα, δεν ανήκε πλέον στη Γαληνότατη Βενετική Δημοκρατία (1386-1797), αφού το προηγούμενο έτος ο Ναπολέων την είχε προσαρτήσει στη Γαλλία. Ωστόσο, κατά τη διάρκεια της γαλλικής κατοχής (1797-1799/1807-1814), καθώς και της αγγλικής που ακολούθησε (1814-1863), παρέμεινε ομιλούμενη η ιταλική γλώσσα και κυριαρχούσε ο ιταλικός πολιτισμός. Εξάλλου, πολλοί Ιταλοί λόγιοι — εξόριστοι και κατατρεγμένοι από τους Αυστριακούς δυνάστες — εύρισκαν εκεί καταφύγιο, μετερχόμενοι το επάγγελμα του δασκάλου. Ιταλός, πράγματι, υπήρξε και ο πρώτος δάσκαλος του Σολωμού, ο ιερωμένος Sante Rossi, ο οποίος και οδήγησε το 1808 τον δεκαετή μαθητή του στην Ιταλία, πρώτα στη Βενετία και μετά στην Κρεμόνα¹. Αφού τελείωσε εκεί το Λύκειο στις 30 Σεπτεμβρίου 1815, ο Σολωμός ενεγράφη στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου της Παβία², στις 10 Νοεμβρίου 1815. Έξι μέρες ενωρίτερα (στις 4 Νοεμβρίου), στην πρώτη του επιστολή που έγραψε στην Ιταλία (Κρεμόνα) και απέστειλε στη μητέρα του στη Ζάκυνθο, ο Σολωμός την πληροφορούσε: «*Io passo fra pochi giorni all'Università di Pavia dove dovrò rinforzare le mie cure, onde poterti dopo tre anni riabbracciare con qualche decoro*»³. Και μετά πέντε μήνες (στις 25 Μαρτίου 1816) έγραφε στη μητέρα του πάλι ότι μελετά πολύ: «*Io studio assai*»⁴. Πολύτιμες είναι επί του προκειμένου οι πληροφορίες που μας παρέχει ο Giovanni Canna (1832-1915)⁵, φημισμένος καθηγητής της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας στο Πανεπιστήμιο της Παβία, για περίπου σαράντα χρόνια (1876-1915)⁶. Συγκεκριμένα μας πληροφορεί ότι ο Σολωμός ενεγράφη στο μητρώο των πρωτοετών φοιτητών της Νομικής Σχολής, στις 10 Νοεμβρίου 1815, και πέρασε με επιτυχία τις εισαγωγικές εξετάσεις την επομένη ημέρα, ενώ ένα

χρόνο αργότερα, στις 30 Νοεμβρίου 1816, ενεγράφη στο δεύτερο έτος. Στις 15 Ιουνίου 1817, έλαβε με Άριστα το προδίπλωμα της Νομικής Σχολής (baccellierato), αφού εξετάστηκε από επταμελή επιτροπή. Στη συνέχεια, στις 12 Νοεμβρίου 1817, ενεγράφη στο τρίτο έτος, το οποίο όμως δεν τελείωσε, γιατί επέστρεψε στη Ζάκυνθο⁷. Σε πρόσφατη έρευνα που κάναμε τον περασμένο Μάιο στα Κρατικά Αρχεία της Παβία, βρήκαμε τα φυλασσόμενα σε κατάλληλους φακέλους (Università di Pavia, Facoltà di Giurisprudenza: cart. 335, 406, 433) πανεπιστημιακά έγγραφα που αφορούσαν στη φοίτηση του Σολωμού στο εκεί Πανεπιστήμιο και τα δημοσιεύουμε στο Επίμετρο (Appendice). Το γεγονός ότι ο Canna δεν τα είχε δημοσιεύσει, αλλά αρκέστηκε στην απλή παράθεση ημερομηνιών των μεταβολών της φοιτητικής ζωής του Σολωμού, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι προφανώς δεν είχε κάνει ο ίδιος αυτοψία των εγγράφων, αλλά μάλλον αρκέστηκε στις ελλιπείς πληροφορίες που του μετέφεραν δύοπάλληλοι του Πανεπιστημίου⁸. Τα έγγραφα τα οποία ανακαλύψαμε είναι συγκεκριμένα τα εξής: 1. Απολυτήριο του Σολωμού από το Λύκειο της Κρεμόνα, στο οποίο αναφέρεται ότι ο δεκαεπταετής τότε απόφοιτος πέρασε από αυστηρές εξετάσεις που αποδείκνυαν την αξιόπαινη επιτυχία του στα μαθήματα της Φυσικής, των Μαθηματικών, της Ρητορικής, της Πολιτικής Αγωγής και της Λογικής (30.9.1815), 2. Αίτηση για εγγραφή του στο Πανεπιστήμιο της Παβία (10.11.1815), 3. Βαθμολόγιο των εισιτηρίων εξετάσεων του Σολωμού, υπογεγραμμένο από τον Ignazio Beretta, καθηγητή Ποινικού Δικαίου, από τον τότε Πρύτανη Angelo Luigi Lotteri, καθηγητή της Φυσικομαθηματικής Σχολής, αλλά που δίδασκε και στη Νομική, και από τον Giuseppe Prina, καθηγητή Εκκλησιαστικού Δικαίου (11.11.1815), 4. Πιστοποιητικό εγγραφής του Σολωμού στο πρώτο έτος, υπογεγραμμένο από τον Lotteri με την ιδιότητα του ως Πρύτανη (10.11.1815⁹). το ίδιο πιστοποιητικό επικυρώθηκε αργότερα και για το δεύτερο έτος (30.11.1816), 5. Πιστοποιητικό ότι ο Σολωμός παρουσιάστηκε στη Regia Delegazione della Provincia (12.4.1816). πάνω στο ίδιο έγγραφο ο καθηγητής Giuseppe Prina σημείωσε ότι το ποινικό μητρώο του Σολωμού είχε κρατηθεί και φυλαχτεί από την Αστυνομία, 6. Βεβαίωση παρακολούθησης των παραδόσεων του καθηγητή Ignazio Beretta (27.3.1817), 7. Πάνω στο ίδιο έγγραφο βεβαιώθηκε ότι ο Σολωμός παρακολούθησε και τις παραδόσεις του Giuseppe Moretti, καθηγητή της Φυσικομαθηματικής Σχολής που δίδασκε όμως και στη Νομική της Αγροτικής Οικονομίας (27.3.1817), 8. Συστατική επιστολή που χορηγήθηκε στον Σολωμό από τον Giuseppe Prina (27.3.1817). σε αυτήν αναφερόταν ότι ο νεαρός φοιτητής είχε χρηστά ήθη και καλή μόρφωση, 9. Βαθμολόγιο των εξετάσεων του baccellierato (προδίπλωματος διετούς φοίτησης) που έδωσε ο Σολωμός ενώπιον επταμελούς επιτροπής καθηγητών, απαρτιζόμενης από τους Giardini, Tamburini, Prina, Ressi, Beretta, Bellardi-Granelli και Butturini (15.6.1817), 10. Δίπλωμα διετούς φοίτησης (Baccellierato) που απονεμήθηκε στον Σολωμό, «*a riempi voti*», μετά την επιτυχία του στις παραπάνω εξετάσεις, υπογεγραμμένο από τους παραπάνω καθηγητές, τον Πρύτανη Francesco Marabelli και τον καθηγητή Moretti (15.6.1817), 11. Βεβαίωση παρακολούθησης των παραδόσεων Ποινικού Δικαίου του καθηγητή Ignazio Beretta (10.10.1817), 12. Πάνω στο ίδιο έγγραφο βεβαιώθηκε ότι ο Σολωμός παρακολούθησε και τις παραδόσεις Εκκλησιαστικού Δικαίου του καθηγητή Giuseppe Prina (10.10.1817), 13. Πιστοποιητικό εγγραφής του Σολωμού στο τρίτο έτος, υπογεγραμμένο από τον Prina με την ιδιότητά του ως Πρύτανη (12.11.1817), 14. Σημείωμα στο οποίο αναφέρεται ότι ο Σολωμός έπρεπε να προσκομίσει δικαιολογητικά για το τρίτο έτος των σπουδών του (12.11.1817). Τέλος στον Γενικό Κατάλογο των φοιτητών του Πανεπιστημίου της Παβία βρήκαμε και τον αριθμό μητρώου του Σολωμού: 3252 (ο οποίος καταγράφεται και στον Κατάλογο μητρώων του Πανεπιστημίου, αλλά και σημειώνεται στα περισσότερα από τα παραπάνω έγγραφα). Επίσης στον ίδιο Κατάλογο ανακαλύψαμε και τη διεύθυνση διαμονής του ποιητή στην πόλη αυτήν: πρόκειται για την οικία μιας κυρίας Casanova. Πρέπει να ανα-

φερθεί εδώ ότι στα Κρατικά Αρχεία της Παβία φυλάσσονται πανεπιστημιακά έγγραφα σχετικά και με άλλους γνωστούς Έλληνες λογίους. Ένας από αυτούς ήταν ο αδελφικός φίλος του Σολωμού Γεώργιος Τερτσέτης (1800-1874), ο οποίος φοίτησε στο Πανεπιστήμιο της Παβία μόνον κατά το ακαδημαϊκό έτος 1819-1820¹⁰ (τις νομικές του σπουδές τις είχε αρχίσει το 1818 στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβα και τις τελείωσε το 1822 στο Πανεπιστήμιο του Μιλάνο).

Ορθά παρατηρεί ο Canna ότι ανάμεσα στους καθηγητές του Σολωμού υπήρχαν διαπρεπείς επιστήμονες, όπως οι Tamburini, Giardini, Butturini, Ressi¹¹. Για να δούμε όμως λεπτομερέστερα ποιοι ήταν αυτοί οι καθηγητές του Σολωμού. Για τον Adeodato Ressi (1768-1822)¹² πρέπει να αναφέρουμε ότι εξελέγη καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Παβία το 1800 στην έδρα της Δημόσιας Οικονομίας, αλλά κατά την περίοδο της φοίτησης του Εθνικού μας ποιητή κατέλαβε και την έδρα της Ευρωπαϊκής Στατιστικής. Ωστόσο ο Ressi δεν ήταν μόνον ένας προικισμένος πανεπιστημιακός δάσκαλος και θεωρητικός επιστήμονας, υπήρξε και μεγάλος πατριώτης, αγωνιστής για την απελευθέρωση της Ιταλίας από τον αυστριακό ζυγό, ενάντια στον οποίο, το 1821, ξεστόμισε λόγια βαριά από καθέδρας. Αυτά ήταν που οδήγησαν στη σύλληψή του, στην καταδίκη του σε επταετή φυλάκιση και στον θάνατό του, εξαιτίας των κακουχιών, ήδη κατά τον πρώτο χρόνο της έκτισης της ποινής του, στις 18 Ιανουαρίου 1822 (έγραφε σχετικά ο Τερτσέτης: «sentii nei riombi il gemito del Ressi, e di altri dotti della nazione»¹³). Πρέπει να θεωρήσουμε βέβαιο ότι ο Σολωμός, συμμεριζόμενος τα εθνικο-απελευθερωτικά μηνύματα του Ressi και διαπνεόμενος από τα ίδια φιλελεύθερα αισθήματα, όχι μόνο για την πνευματική του πατρίδα αλλά και για την Ελλάδα, θα παρακολουθούσε ανελλιπώς τα μαθήματα του μεγάλου Ιταλού πατριώτη. Γράφει σχετικά ο Coutelle: «Le comte Adeodato Ressi, né en 1768, était chargé des cours d'économie politique; et nous aimons croire que Solomos allait suivre ses cours, honorant un grand patriote. (...) S'il les suivait (ce que nous ignorons), il a dû être pris d'une émotion sacrée en entendant l'ardent et noble discours patriotique, dont la mâle éloquence fait encore aujourd'hui frissonner le lecteur, que Ressi prononça en guise de leçon d'adieu à la fin de l'année scolaire 1818. Il n'est pas impossible s'il l'a entendu, que ce discours ait contribué à hâter le retour de Solomos à Zante»¹⁴.

Ένας άλλος πανεπιστημιακός δάσκαλος του Σολωμού ήταν ο Giuseppe Prina (1775-1859)¹⁵. Εξελέγη στο Πανεπιστήμιο της Παβία αναπληρωτής καθηγητής το 1804 και τακτικός το 1807 στην έδρα του Δημοσίου Δικαίου. Ωστόσο, κατά το διάστημα των σπουδών του Σολωμού, δίδαξε Εθιμικό Δημόσιο Δίκαιο (1814-1818) και Εκκλησιαστικό Δίκαιο (1814-1840). Επίσης εξελέγη Πρύτανης του Πανεπιστημίου κατά τα ακαδημαϊκά έτη 1813-1814, 1814-1815 και 1817-1818, που συμπίπτουν εν πολλοίς με τα χρόνια φοίτησης του Εθνικού μας ποιητή. Πρέπει όμως να σημειώσουμε ότι ο Prina ασχολήθηκε γόνιμα και με τη λογοτεχνία και εξέδωσε μια μικρή συλλογή με λατινικά επιγράμματά του, αλλά και με ποιήματά του λατινικά και ιταλικά. Πιστεύουμε ότι οι ποιητικές ενασχολήσεις του δασκάλου του δεν ήταν άγνωστες στον Σολωμό, ο οποίος όπως αποδείχθηκε εκ των υστέρων περισσότερο ενδιαφερόταν για την ποιητική τέχνη, παρά για τις νομικές σπουδές. Αλλά και ο δάσκαλος θα εκτιμούσε ιδιαίτερα τον προικισμένο φοιτητή του, όπως φαίνεται και από τις συστατικές επιστολές που του έδωσε (Επίμετρο 8 και 12), και από τον βαθμό «Άριστα με έπαινο» που του έβαλε στις εξετάσεις του baccellierato (Επίμετρο 10). Ο νεαρός Σολωμός θα παρακολούθησε και τα μαθήματα του Giulio Bellardi-Granelli (1779-1853)¹⁶, ο οποίος τότε δίδασκε Ποινικό Δίκαιο και Δικονομία, ενώ αργότερα κατέλαβε άλλες έδρες, ως το 1846 οπότε και συνταξιοδοτήθηκε. Ένας άλλος καθηγητής του ήταν ο Ignazio Beretta (1779-1847)¹⁷, ο οποίος υπηρέτησε για σαράντα σχεδόν ολόκληρα χρόνια το Πανεπιστήμιο της Παβία, από το 1808 ως το 1847, διδάσκοντας διάφορα

γνωστικά αντικείμενα. Κατά την περίοδο με την οποία ασχολούμαστε, δίδαξε ως αναπληρωτής καθηγητής Ρωμαϊκό Δίκαιο, από το 1815 ως το 1817, και κατά το επόμενο ακαδημαϊκό έτος Εισαγωγή στις Πολιτικές και Νομικές Σπουδές, Φυσικό Δίκαιο Ιδιωτικό και Δημόσιο, καθώς επίσης και Ποινικό Δίκαιο. Αργότερα εξελέγη και Πρύτανης, κατά το ακαδημαϊκό έτος 1825-1826. Ο Σολωμός μνημονεύει δύο φορές τον Beretta με επαινετικά λόγια στον επιμνημόσυνο λόγο του για τον συμπατριώτη του Σπυρίδωνα Γρυπάρη (1792-1820), ο οποίος είχε φοιτήσει νωρίτερα από τον ποιητή μας στο ίδιο ιταλικό πανεπιστήμιο: «Ignazio Beretta, lettore di diritto naturale in Pavia¹⁸, chiamato Socrate da Ugo nostro, mi disse per ben due volte di non aver conosciuto, per tutto il tempo che insegnava, un intelletto più arguto di quello di Spiridione. (...) Questa signoria di pensiero che lo innalzava sulla plebe degli scolari di tanto, che calcata l'invidia solita a purificare ogni bell'opra, non aveano le scuole chi fosse ardito di contrastarlo; questa ispirava riguardo ai professori, quando egli proponeva loro suoi dubbi: ed il Beretta medesimo lo vidi io a fare meditabonda la fronte, e rispondere a tarda voce»¹⁹.

Στενότερες, ωστόσο, σχέσεις φαίνεται ότι διατήρησε ο Σολωμός με τον Elia Giardini (1753-1832)²⁰, καθηγητή στο Πανεπιστήμιο της Παβία από το 1796 ως το 1823, καθώς αποδεικνύεται από το αντίτυπο των *Rime Improvvise*, το οποίο απέστειλε στον δασκαλό του από τη Ζάκυνθο (το συγκεκριμένο αντίτυπο έχει συσταχθεί στον 13ο τόμο των *Miscellanea Giardini*: το εντοπίσαμε και το φωτογράφησαμε στην πανεπιστημιακή Βιβλιοθήκη της Παβία, βασιζόμενοι στα στοιχεία που αναφέρει ο Canna²¹). Σημειωτέον ότι κατά τη διάρκεια των σπουδών του Σολωμού, ο Giardini δίδασκε Αυστριακό Αστικό Δίκαιο (αρχικά, από το 1815 ως το 1817, σε σύγκριση με το Ρωμαϊκό, και κατόπιν, από το 1817 ως το 1823, σε σύγκριση με το Γαλλικό). Αλλά και ένας άλλος πανεπιστημιακός δάσκαλός του, που διακρίθηκε τόσο στον χώρο της επιστήμης όσο και στον χώρο της πολιτικής, φαίνεται ότι επηρέασε τη διαμόρφωση της πνευματικής του υπόστασης: πρόκειται για τον Pietro Tamburini (1737-1827)²², ιερωμένο και αρχηγέτη του ιταλικού γιανσενισμού, ο οποίος κατέλαβε το 1778 την έδρα της Ηθικής Θεολογίας, ενώ από το 1796 ως το 1814 του ανετέθη κατά διαστήματα η διδασκαλία διαφόρων γνωστικών αντικειμένων, όπως της Ηθικής Φιλοσοφίας και του Φυσικού Δικαίου. Στη συνέχεια, κατά το διάστημα που σπούδαζε ο Σολωμός στην Παβία, ο Tamburini δίδασκε επίσης Εγκυκλοπαιδική Θεώρηση των Νομικών και των Πολιτικών Επιστημών, κατά τη διετία 1814-1816, και Εισαγωγή στη Διεθνή Νομοθεσία, κατά τη διετία 1816-1818. Με τη διδασκαλία του και τα συγγράμματά του τόνιζε τα δικαιώματα της λαϊκής εξουσίας και υποστήριζε τα δημοκρατικά πολιτεύματα, γι' αυτό θεωρούμε πολύ πιθανόν να επέδρασε θετικά στη διάπλαση της φιλελεύθερης ιδεολογίας του μαθητή του²³.

Ωστόσο μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο πιο αγαπητός πανεπιστημιακός δάσκαλος του Σολωμού υπήρξε ο Mattia Butturini (1752-1817)²⁴, γιατί εκτός από καθηγητής των Φιλοσοφικών Αρχών της Αστικής Δικονομίας στη Νομική Σχολή (1816-1818), κατείχε και την έδρα της Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσας και Λογοτεχνίας στη Φιλοσοφική (1802-1808 και 1814-1817). Μάλιστα ο εναρκτήριο λόγος του αναφερόταν στον Όμηρο²⁵. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Butturini αντιμετώπιζε τα ομηρικά κείμενα ως προρομαντικά και αντικαδημαϊκά, και γι' αυτό τα συνιστούσε ένθερμα στους φοιτητές του. Τα ενδιαφέροντά του για τις νομικές σπουδές και για τα ελληνικά Γράμματα συναντήθηκαν γόνιμα και απέδωσαν έναν πολύτιμο καρπό, το δοκίμιό του *De graecis literis cum Jurisprudentiae studio conjugendis* (1814). Ωστόσο ο Butturini υπήρξε και φημισμένος ποιητής (γνωστός περισσότερο για τα δράματά του και τα λιμπρέτα του). Και μάλιστα συνέθεσε ποιητικά κείμενα και στα αρχαία ελληνικά, όπως το επίγραμμα που αφιέρωσε στην τραγουδίστρια και ηθοποιό Teresa Venier²⁶ και το στιχούργημα *I Veneziani, e le nozze*, το οποίο μεταφράστηκε στα ιταλικά από τον Giuseppe Compagnoni

(1754-1833)²⁷. Εξάλλου, δεν πρέπει να διέφυγε της προσοχής του Σολωμού το γεγονός ότι και αυτός ο Monti θαύμαζε τον Butturini όχι μόνον για τις πολιτικές του ιδέες και τις επιστημονικές του ικανότητες, αλλά και για τις ποιητικές του ενασχολήσεις. Ο νεαρός λοιπόν φοιτητής δεν θα μπορούσε να είχε βρει δάσκαλο πιο ιδανικό από τον Butturini, αφού και οι δύο προτιμούσαν τη λογοτεχνία και την ποιητική σύνθεση από τη νομική επιστήμη. Και το κυριότερο είναι ότι και οι δύο τους αγάπησαν, γνώρισαν και χρησιμοποίησαν και την ελληνική και την ιταλική γλώσσα για να εκφράσουν ποιητικά τις σκέψεις τους και τα συναισθήματά τους²⁸. Η συνεξέταση των ποιητικών τους έργων ίσως φέρει στο φως άγνωστες επιδράσεις, μορφολογικές και θεματολογικές, στο σολωμικό έργο. Χαρακτηριστική είναι η μαρτυρία του Τερτσέτη: «Solomo fit ses études en Italie, à l'université de Pavie. Il suivit les cours du droit, mais s'appliqua surtout ardemment à l'étude de la littérature classique de l'antiquité et de la littérature italienne»²⁹.

Σε αυτό, λοιπόν, το περιβάλλον ο Σολωμός διέπλασε αρχικά την πνευματική του ταυτότητα, η οποία είχε αρχίσει ήδη να αναδεικνύεται και να ξεχωρίζει ανάμεσα στους Ιταλούς συμφοιτητές του. Θυμίζουμε τα έξοχα και πρωτοποριακά για την εποχή του λόγια που απηύθυνε στους συμφοιτητές του, όταν του ανατέθηκε από αυτούς το βαρύ καθήκον να αποχαιρετίσει έναν πρόωρα χαμένο συνάδελφό τους: «*O condiscipoli giovanetti! Imparate scienza e virtù senza diventarne superbi, e non diventerete superbi se scienza e virtù imparerete veracemente; ma non portate giammai troppo bassa la testa perchè verranno di molte mani inonorate e villane pronte a calcarvela. Che se nondimeno troverete di questi villi che avran coraggio di farvi insulto per nascondere le paure di che hanno l'anima piena, allora s'i fate la testa erta; erta quant'ella ha più di possanza, che di subito quelli orgogli cadranno perchè sono orgogli codardi*»³⁰. Κατά την πρόσφατη έρευνά μας στα Κρατικά Αρχεία της Παβία, μας δόθηκε η ευκαιρία να ταυτίσουμε τον άγνωστο ως σήμερα Ιταλό φοιτητή, του οποίου τον θάνατο θρήνησε ο Σολωμός. Αρχικά, βασιζόμενοι στο βαπτιστικό του, Paolo, που αναφέρεται στη νεκρολογία, επισήμαναμε πέντε συμφοιτητές του ποιητή με αυτό το όνομα, τους De Angeli (μητρ. 2870), Porchera (μητρ. 2912), Frisiani (μητρ. 3214), Reina (μητρ. 3238) και Dall'Oro (μητρ. 3449). Ωστόσο, ο Σολωμός στη νεκρολογία του μας παρέχει και ένα άλλο στοιχείο, την ύπαρξη ενός αδελφού του Paolo, γνωστού και αυτού στον κύκλο των φοιτητών. Έτσι, η αναγραφή στον Κατάλογο των σπουδαστών εκείνης της εποχής του Πανεπιστημίου της Παβία του ονόματος του Carlo Frisiani (μητρ. 3213), μας κάνει να πιστεύουμε ότι ο Paolo Frisiani ήταν ο φίλος του Σολωμού, ο οποίος με τον θάνατό του ενέπνευσε τότε στον νεαρό ποιητή υψηλούς στοχασμούς.

II. Αρκαδικές επιδράσεις στα ιταλικά έργα του Σολωμού

Εκτός από τους φημισμένους δασκάλους του, ο Σολωμός είχε την τύχη να γνωρίσει στην Ιταλία και μερικούς από τους μεγαλύτερους εκπροσώπους των ιταλικών Γραμμάτων, ίσως ακόμη και αυτόν τον Manzoni (1785-1873)³¹. Παρατηρεί σχετικά ο Lavagnini (1898-1992): «Furono fra i più critici del secolo i dieci anni trascorsi dal Solomòs in Italia fra il 1808 e il 1818 per l'urto in politica fra rivoluzione e restaurazione e per lo scontro in letteratura fra classici e romantici. In questa temperie, fra queste esperienze, si forma il Solomòs, poeta italiano prima che poeta neogreco. Soprattutto negli anni dello studio universitario, fra Pavia e la vicina Milano, fu possibile al giovane Solomòs seguire da vicino tali scontri e conoscere i protagonisti. I biografici greci di Solomòs ci fanno i nomi del Monti³², del Torti³³, di Giuseppe Montani³⁴. Qualcuno pensa che, tramite il Torti, egli abbia potuto incontrare anche il Manzoni³⁵, ma di ciò manca sicura testimonianza»³⁶.

«Η εποχή εκείνη», σύμφωνα με τον Ιάκωβο Πολυλά (1826-1896) «ημπορούσε να ονομασθεί ο τρίτος λαμπρός αιώνας των ωραίων γραμμάτων εις την Ιταλία. Την ποίησιν εξαιρέτως, η οποία είχε καταντήσει άψυχος μηχανισμός εις τα χέρια των στιχουργών, ανόρθωσαν πρώτοι ο Παρίνης και ο Αλφιέρης, οι οποίοι και οι δύο δεν επρόδωσαν ποτέ την αξιοπρέπεια της Τέχνης. Κατόπι τους ο Μόντης με το εξάισιο παράδειγμά του ανάσπασε την μελέτη του Δάντη και του Πετράρχη, ενώ του πρώτου το θάνατο ποίημα ολίγο εσπουδάζετο, και του δεύτερου τα τεχνικότερα έργα παρεννοημένα δεν εχρησίμευαν ειμή ως τύπος εις ανόητα μιμήματα. Η Ιταλία τότε καθημερινώς αντηχούσε από νέα άσματα, όπου η γλώσσα και το ύφος εξαναφαινοντο αγνά, ελεύθερα πλέον από τον γαλλισμόν, ο οποίος πολλόν καιρό τα είχε παραμορφώσει, ο ρυθμός μουσικότερος και καινούριος, μάλιστα εις το ανομοιοκατάληχτο ενδεκασύλλαβο μέτρο, τόσο λαμπρά τελειοποιημένο μες στα στιχουργήματα του Παρίνη, του Φόσκολου, του Μόντη και του Πινδεμόντη. (...) Μέσα εις τόσην αρμονία, εις τη γη, όπου η φαντασία ζωογονείται ακατάπαυτα από κάθε λογής αριστουργήματα, επέρασε τα πρώτα νιάτα του ο Σολωμός, εμαγεύθηκε από την ωραιότερη γλώσσα του κόσμου, και παρ' ολίγον εμπήκε εις τον λαμπρόν κύκλο, όπου έλαβε τόσον έξοχον θέσιν ο συμπατριώτης του ο Φόσκολος»³⁷. Το μεγαλύτερο μέρος των ποιημάτων του Σολωμού κατά την εποχή αυτή, γραμμένων στην ιταλική γλώσσα³⁸ (όπως ήταν τότε του συρμού στην Επτάνησο³⁹), είναι μικρής λογοτεχνικής αξίας. Πρόκειται για ποιήματα⁴⁰ — κυρίως αυτοσχέδια — με εμφανείς ιταλικές επιδράσεις. Αναφέρουμε: α'. ένα ημιτελές ποίημα, αποτελούμενο από 259 στίχους, με τίτλο «La Distruzione di Gerusalemme»⁴¹. Μερικές από τις εικόνες που περιγράφονται σε αυτό και η δαντική μετρική μορφή, σύμφωνα με τον Lavagnini, μας παραπέμπουν στο έργο *Bassvilliana*⁴² του Vincenzo Monti (1754-1828): «suggeriscono una facile ipotesi, e cioè che al Solomòs giovinetto sia stato presente il carne di V. Monti in morte di Ugo Basville (...) Un confronto testuale conferma, fuor d'ogni dubbio ci sembra, l'ipotesi»⁴³. Σε εμάς πάντως οι στίχοι 31-60 που περιγράφουν την Ιερουσαλήμ υπό την κυριαρχία των δυνάμεων του κακού (Ignoranza, Durezza, Mollezza, Intemperanza, Empietade) «*in trono a cui le fide / Colpe stanno d'intorno a Dio rubelle*»⁴⁴, θυμίζουν τη συγκέντρωση των σκοτεινών πνευμάτων (tartarei numi), που περιγράφεται στα πρώτα δεκαοκτώ οκτάστιχα του τέταρτου βιβλίου της *Gerusalemme liberata*⁴⁵ του Torquato Tasso (1544-1595), β'. την «Ode per prima messa»⁴⁶ και δύο «Sonetti su lo stesso oggetto»⁴⁷. Η ωδή αυτή, αποτελούμενη από εκατό στίχους και χωρισμένη σε δέκα στροφές, είναι το υψηλότερο δημιούργημα του Σολωμού κατά την περίοδο της νεότητάς του. Τόσο το θρησκευτικό θέμα της ωδής, όσο και η μετρική της μορφή θυμίζουν ανάλογα στιχουργήματα του Manzoni, όπως τους *Inni sacri*⁴⁸. Σύμφωνα με τον Lavagnini, «non si tratta tanto di imitazione formale (...), quanto di una lezione poetica. Lo stile degli *Inni*, fatto di immagini nuove, di costrutti arditissimi lessicali, di rapidi scorci, ha un conio personale e inimitabile. Ma gli *Inni* hanno offerto a Solomòs l'esempio di una poesia nuova, che nasceva da lunga e tormentosa meditazione, da una lenta e paziente ricerca espressiva»⁴⁹, γ'. το σονέτο «In lode di un fabbricatore d'organi»⁵⁰, γεμάτο από απηχήσεις έργων του Monti, δ'. το σονέτο «Per Nozze»⁵¹, που και αυτό δεν απομακρύνεται από τα γνωστά μορφικά πρότυπα του 1700.

Το 1818 ο Σολωμός άφηγε ημιτελείς τις σπουδές του στο Πανεπιστήμιο της Παβία και επέστρεφε στη Ζάκυνθο, έχοντας την πρόθεση να ξαναγυρίσει γρήγορα στην Ιταλία, για να εγκατασταθεί μόνιμα εκεί, όπως είχε κάνει παλαιότερα ο συμπατριώτης του Foscolo⁵². Όμως η αγάπη και ο θαυμασμός των συμπατριωτών του δεν άφησε τον Σολωμό να ξαναφύγει από την Επτάνησο. Χαρακτηριστικά είναι τα δύο σονέτα που συνέθεσε στα ιταλικά ο Αντώνιος Μάτεσης (1794-1875), για να χαιρετήσει την επάνοδο του ποιητή στη Ζάκυνθο⁵³. Ωστόσο, αν και ο Σολωμός πίστευε ότι θα ξαναγύριζε στην Αυσονία, έφερε μαζί του τα πιο αγα-

πημένα του ιταλικά κείμενα, τα οποία σήμερα φυλάσσονται στο Μουσείο Σολωμού της Ζακύνθου. Πρόκειται για έργα μεγάλων Ιταλών ποιητών, όπως των Luigi Pulci (1432-1484), Ludovico Ariosto (1474-1533), Torquato Tasso (1544-1595), Giuseppe Parini (1729-1799), Vincenzo Monti (1754-1828), Cesare Arici (1782-1836), Giacomo Leopardi (1798-1837) και άλλων. Εδώ στη Ζάκυνθο συνέθεσε τα σπουδαιότερα έργα του στην ελληνική, με τα οποία και αποδεικνύεται η ποιητική του αξία. Δεν σταμάτησε όμως ποτέ να χρησιμοποιεί παράλληλα και την ιταλική γλώσσα, καθόσον, εκτός από τις ιταλικές σημειώσεις και τα ιταλικά προσχεδιάσματα των ελληνικών του ποιημάτων⁵⁴, σώζονται και 95 ιταλικά ποιήματά του. Από αυτά τα 30 είναι οι *Rime Improvisate*⁵⁵, δηλαδή σονέτα που συνέθεσε το 1822 ως ασκήσεις αυτοσχεδιασμού και που σύμφωνα με τον Vincenzo Biagi⁵⁶ μιμούνται σονέτα ορισμένων Ιταλών αρκαδιστών (Mingoni, Manara, Salandri, Zappi). Άλλα 9 σονέτα είναι εμπνευσμένα από τη Βίβλο, και συγκεκριμένα από το *Άσμα Ασμάτων*⁵⁷. Τα υπόλοιπα 56 ποιήματα⁵⁸, γραμμένα με διάφορες ευκαιρίες, καλύπτουν ένα ευρύ θεματολόγιο: τα μοτίβα τους, πολλές φορές, συμπίπτουν ή έχουν ληφθεί από σονέτα Ιταλών ποιητών. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το σονέτο «La Rosa»⁵⁹, στο οποίο ο ποιητής, φανταζόμενος πως βρίσκεται σε έναν κήπο, περιγράφει με λυρικούς στίχους ένα ρόδο («*In chiusa chiostra entrai, tutta odorosa / di fior, che giace presso alla riviera / e lì mi rongo a contemplar la rosa / dei fior fra la beltà, beltà primiera*). Το μοτίβο αυτό, όπως είναι γνωστό, είχε ήδη χρησιμοποιηθεί από τον Poliziano: «*I' mi trovai (...) in un verde giardino (...) / Ma poi ch' i' ebbi pien di fiori un lembo, / vidi le rose (...) I' posi mente quelle rose allora: / mai non vi potrei dir quanto eron belle!*»⁶⁰. Εξάλλου, οι σολωμικοί στίχοι που έπονται, με την προσωποποίηση του Ζέφυρου («*Zeffiro colla molle ala vezzeggia / il vergine suo stelo*»), ανακαλούν στη μνήμη μας πετράρχικους στίχους: «*Zephiro torna, e 'l bel tempo rimena*»⁶¹. Σε άλλα πέντε σονέτα του Σολωμού, με θέμα την Κόλαση («*L'Inferno*»⁶²), καθώς και σε ένα που αναφέρεται στον Παράδεισο («*Il Paradiso*»⁶³), ανιχνεύονται δαντικές επιδράσεις, ενώ σε ένα άλλο σονέτο, με τίτλο «*La religione di Canova*»⁶⁴, παρατηρείται θεματολογική συγγένεια με το ποιητικό έργο *Le Grazie*⁶⁵ του Ugo Foscolo, το αφιερωμένο *Ad Antonio Canova*. Επίσης στο σονέτο το αφιερωμένο «*Alla signora Giannetta Power nata Villepreux da Messina. Per la morte di un suo agnellino*»⁶⁶ διαπιστώνονται επιδράσεις που προέρχονται από το ρεύμα του ιταλικού αρκαδισμού.

Ανάμεσα στις σολωμικές συνθέσεις της περιόδου αυτής συγκαταλέγονται τα πολυάριθμα σονέτα με αναγκαστική ομοιοκαταληξία, τα οποία έγραφε ο ποιητής επαναλαμβάνοντας την ομοιοκαταληξία ιταλικών σονέτων της εποχής. Έτσι το σονέτο «*La Crocifissione del Signore*»⁶⁷ γράφηκε με πρότυπο το σονέτο «*Sulla morte di Cristo*»⁶⁸ του Onofrio Minzoni (1734-1817). Ένα άλλο σονέτο, με τίτλο «*Per Monaca*»⁶⁹, το συνέθεσε ο Σολωμός με βάση τις ομοιοκαταληξίες ενός σονέτου του ποιητή Angelo Mazza (1741-1817)⁷⁰, που ως μέλος της Accademia Arcadia της Ρώμης είχε λάβει το ψευδώνυμο *Armonide Elideo*. Το σονέτο του Mazza σώζεται αντιγραμμένο στο σολωμικό χειρόγραφο της Τεκτονικής Στοάς της Ζακύνθου (αριθ. 23)⁷¹, με αρκετές όμως διαφορές από το κείμενο που περιλαμβάνεται στα *Άπαντα* του Ιταλού ποιητή⁷², τα οποία μπορέσαμε να τα επιστημόνουμε στην Παβία. Από τη συνεξέταση των δύο κειμένων προκύπτουν οι εξής διαφορές: α'. μερικές φορές ο Σολωμός παραλλάσσει τη στίξη του κειμένου, β'. ενώ ο Mazza χρησιμοποιεί τις έναρθρες προθέσεις στην ασυναίρετη μορφή τους (*De la, ne la*), ο Σολωμός χρησιμοποιεί τη συνηρημένη (*Della, nella*), γ'. αντικαθιστά το γράμμα *j* της λέξης *goja* σε *i, d'*. επίσης αντικαθιστά τον ρηματικό τύπο παρατατικού *seguià* σε ρηματικό τύπο αορίστου *seguiò*, και ε'. αντικαθιστά λέξεις ή φράσεις με άλλες ισοσύλλαβες (*raggio* αντί *Dono*: *scolorissi* αντί *trasmutossi*: *Tanto all'alma son gravi, e lascian orma* αντί *Tanto ingombranmi l'alma, e in lei fann'orma*: *Terribil* αντί *Difficil*). Από την ίδια έκδοση μαθαίνουμε και

τον τίτλο του ιταλικού προτύπου («*Timore iniziale*»), καθότι ο Σολωμός στο χειρόγραφο του δεν τον είχε αντιγράψει (και έτσι ο Πολίτης δημοσίευσε το κείμενο του σονέτου του Mazza άτιτλο).

Πρέπει επίσης να αναφερθούμε και στο σονέτο «*In morte di Ugo Foscolo*»⁷³, που συνέθεσε ο Σολωμός το 1827, έχοντας προφανώς υπόψη του το σονέτο του Foscolo σε αυτό του Σολωμού είναι εμφανής: όχι μόνο χρησιμοποιείται η ίδια μετρική μορφή (σονέτο), με ορισμένες μάλιστα κοινές ομοιοκαταληξίες ή ακόμη και ολόκληρες λέξεις (*tacque*), αλλά υπάρχει και επανάληψη του κεντρικού θέματος του φοσκολιανού προτύπου, της άκλαυτης, δηλαδή, ταφής (*illacrimata sepoltura*): ο Foscolo διατείνεται ότι ευρισκόμενος στην Αγγλία, μακριά και από τις δύο πατρίδες του, τη Ζάκυνθο και την Ιταλία, θα πεθαίνει ξένος ανάμεσα σε ξένους, χωρίς κανείς να θρηνήσει τον θάνατό του. Όμως στον Σολωμό η επανάληψη του θέματος γίνεται με ανασκευαστικό τρόπο, καθώς υπογραμμίζεται ο πόνος και ο θρήνος της γενέτειρας για τον θάνατο του ένδοξου τέκνου της. (Αξίζει εδώ να θυμίσουμε και το εκτενές ποίημα του συμπατριώτη τους Τερτσέτη, το αφιερωμένο «*A Ugo Foscolo*», και κυρίως τους πέντε πρώτους στίχους του: «*Te non vidi giammai, ma madre mia / fu pure a me la genitrice tua, / bella di frondi e fior Isola sacra, / Zacinto, gloria dell'lonio mare, / per te laudata, che ti diè la culla*»⁷⁵). Εγκωμιαστικό ήταν και το «*L'elogio di Ugo Foscolo*»⁷⁶, που απήγγειλε ο Σολωμός κατά τη διάρκεια επιμνημόσυνης τελετής στον Καθολικό Καθεδρικό ναό της Ζακύνθου. Δύο άλλα σονέτα του Σολωμού αναφέρονται στους μέγιστους Ιταλούς ποιητές της μεσαιωνικής και αναγεννησιακής περιόδου, τον Δάντη και τον Πετράρχη («*In lode del Petrarca*»⁷⁷ και «*In lode di Dante*»⁷⁸). Κατά την ίδια περίοδο ο Σολωμός συνέθεσε και επτά σατιρικά ποιήματα, τα οποία διακωμωδούσαν τον γιατρό και λόγιο Διονύσιο Ροϊδη (1750-1835)⁷⁹. Πρόκειται για τα: «*La nascita*», «*L'Apoteosi*», «*Imitazioni dello stile del Dionisio Roidi*», «*Sonetto burlesco sopra espressioni del D' Roidi e imitando le sue stesse frasi e parole*», «*All'onorandissimo Dr Dionisio Cte Roidi, Professore non so di che*», «*All'incomparabilità peculiare del genio cribato del D' Roidi*», «*Al Conte Paolo Mercati*»⁸⁰. Ο Σολωμός, ωστόσο, δεν αρκέστηκε στα ποιητικά πειράγματα, αλλά έφθασε στο σημείο να παραχαράξει ένα δίπλωμα μέλους της Accademia Arcadia της Ρώμης⁸¹, πιθανώς του φίλου του Gaetano Grasseti (1778-1836)⁸², για να το απονεμίσει στον Ροϊδη εκ μέρους δήθεν της Ακαδημίας, ως πιστοποίηση της εκλογής του σε αυτήν (εκλογή, η οποία φυσικά δεν είχε γίνει ποτέ). Γράφει σχετικά ο Δε Βιάζης (1843-1927): «*Ημέραν τινά ο Σολωμός είπε τω Ροϊδη: Έλαβον εκ Ρώμης διά σε δίπλωμα δι' ου προσαγορεύεσαι ποιητής Αρκάς. Το δίπλωμα ήταν όμως ψευδές, ανήκόν ποτε εις αποθαμένον τινά Αρκαδα Ιταλόν ούτινος το όνομα είχαν Ψεύσει όπως επιγράψωσι το του δυστυχούς Ροϊδου. Ο Σολωμός λοιπόν, καλέσας ημέραν τινά τον Ροϊδην και τους φίλους του εις την οικίαν του, πομπωδώς ανέγνωσε το δίπλωμα και εξετέλεσε την στέψιν του Ροϊδου, εκ μέρους δήθεν των Αρκάδων. Ενώ επί των ώμων των τινές των παρευρισκομένων περιέφερον τον Ροϊδην δαφνοστεφή γύρω της αιθούσης, οι λοιποί χειροκρότουν αυτόν και ηνθοβόλουν. Εδέχετο δ' ασμένως τους ασπασμούς και τας ζητωκραυγάς, αλλά εκ μετριοφροσύνης δήθεν φερόμενος έλεγε: Σώσουνε τιμές, basta, non voglio rìw onori, basta vi prego*»⁸³. Πάντως από το γεγονός αυτό οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι η απονομή του τίτλου του *pastore arcade*, δηλαδή του μέλους της Arcadia, αποτελούσε κατ' εκείνη την εποχή ένδειξη μεγάλης τιμής, όχι μόνο στον ιταλικό χώρο, αλλά και έξω από αυτόν, όπως στα Επτάνησα⁸⁴. Εξάλλου ο Σολωμός μετέφρασε στα ελληνικά τρία ποιήματα του μεγαλύτερου εκπροσώπου του ιταλικού αρκαδισμού, του Metastasio (1698-1782): «*La primavera*»⁸⁵, «*L'estate*»⁸⁶ και το απόσπασμα «*Vo solcando un mar crudele*»⁸⁷.

Κατά την τελευταία δεκαετία της ζωής του (1847-1857) ο Σολωμός έγραψε στα ιταλικά τέσσερα επιγράμματα⁸⁸ και οκτώ ποιήματα⁸⁹, τα οποία, επειδή δέχθηκαν πολλές εξακολουθητικές τροποποιήσεις και βελτιώσεις από τον ίδιο, δεν είναι εύκολο να μας οδηγήσουν στην ανεύρεση πιθανών ιταλικών προτύπων τους. Εξάλλου, ο Σολωμός βρισκόταν ήδη στην περίοδο της ποιητικής του ωριμότητας, είχε πλέον διαμορφώσει ένα προσωπικό θεματολόγιο και δεν του χρειαζόταν να ανατρέχει στα θέματα Ιταλών ποιητών. Τα καλύτερα ιταλικά του δημιουργήματα αυτής της περιόδου είναι τα σονέτα «Orfeo»⁹⁰ και «In morte di Stelio Marcoran»⁹¹, καθώς και το απόσπασμα «L'albero mistico»⁹². Εκτός από αυτά, έγραψε στα ιταλικά και πεζόμορφα κείμενα⁹³ υψηλής έμπνευσης και μεγάλης λογοτεχνικής αξίας, όπως το «La madre greca»⁹⁴ και το «La Donna Velata»⁹⁵. Ειδικά αυτό το τελευταίο — το οποίο, καθώς λέγεται, άρεσε και στον ίδιο τον Manzoni⁹⁶ — είναι ένα από τα σπάνια κείμενα ερωτικής έμπνευσης του Σολωμού⁹⁷. Συγκεκριμένα, ο ποιητής το έγραψε το 1846, για να θρηνήσει τον πρόωρο θάνατο της Αδελαΐδας Καρβελά⁹⁸, χήρας του ιταλού φίλου του Gaetano Grassetti, με την οποία φαίνεται ότι ο Σολωμός διατηρούσε στενές φιλικές αλλά και ερωτικές σχέσεις. Ο τίτλος αυτού του κειμένου, σύμφωνα με τον Στυλιανό Αλεξίου⁹⁹, παραπέμπει στους δαντικούς στίχους που αναφέρονται στη συνάντησή του Δάντη με τη Βεατρίκη στο Καθαρτήριο (*Purgatorio*, XXX, 31-32): «*sovra candido vel cinta d'uliva / donna m'apparve*»¹⁰⁰. Στο ίδιο όμως έργο μπορούν να επισημανθούν και άλλες απηχήσεις από τη Θεία Κωμωδία, όπως π.χ. στις εκφράσεις «*Figura (...) divina*»¹⁰¹ και «*ospite sovrano di mondo vero*»¹⁰², που θυμίζουν επίσης τη δαντική Βεατρίκη. Εξάλλου, δαντικές απηχήσεις ανιχνεύονται και όταν γράφει ο Σολωμός: «*Ma ora che tanta divinità mi sta innanzi, potrà piantare nel petto mio il Paradiso o l'Inferno*»¹⁰³.

III. Τα αισθήματα ευγνωμοσύνης του Σολωμού προς την Ιταλία

Με μεγαλύτερη προσοχή πρέπει να εξετάσουμε το αποτελούμενο από 53 στίχους ποίημα «La navicella greca»¹⁰⁴, που συνέθεσε ο Σολωμός έξι χρόνια πριν τον θάνατό του και το απήγγειλε στις 30 Αυγούστου 1851 στην αίθουσα τελετών της Ιονίου Ακαδημίας. Πρέπει να τονίσουμε ότι κατά τη διάρκεια της απαγγελίας ήταν παρών και ο φημισμένος τότε Ιταλός ποιητής Giuseppe Regaldi (1809-1883)¹⁰⁵, που διέμενε στην Κέρκυρα την περίοδο 1851-1853¹⁰⁶. «Εις τούτο το ύστερο ποίημα, το οποίον εξεφώνησε ως θέμα προς τον άλλον αυτοσχεδιαστή, τον περίφημον Ι. Ρεγάλη, αναγνωρίζεται ο μεγαλότεχνος ποιητής των *Ελευθέρων Πολιορκημένων* και επειδή σώζεται τελειοποιημένο, πρέπει να θεωρηθεί δείγμα πολύτιμο του τρόπου, με τον οποίον ο Σολωμός εσχάτως εργάζετο το ποιητικόν ύφασμα· πιτυχημένο συγχώνευμα του επικού είδους και του λυρικού, μέσα εις μίαν απλότητα, η οποία μένει μοναδική εις τη φιλολογία του αιώ-νος»¹⁰⁷. Στο ποίημά του αυτό ο Σολωμός αναφέρεται σε ένα ναυτικό επεισόδιο: ένα μικρό ελληνικό πλοιάριο συναντήθηκε με ένα αγγλικό, κατά τη διάρκεια του αποκλεισμού που είχε θέσει η Αγγλία στα κυριότερα ελληνικά λιμάνια, τον Ιανουάριο του 1850¹⁰⁸. Όταν οι Άγγλοι πρόσταξαν τους Έλληνες ναυτικούς να παραδοθούν, αυτοί απείλησαν ότι θα ανατινάξουν το πλοιάριό τους και έτσι οι Άγγλοι αναγκάστηκαν να τους αφήσουν να φύγουν. Το ποίημα καταλήγει εντελώς απροσδόκητα, με λόγια άσχετα προς το υπόλοιπο κείμενο, με τα οποία ο ποιητής εξυμνεί την Ιταλία και εκφράζει αισθήματα ευγνωμοσύνης προς τη δεύτερη πατρίδα του. Η κειμενική λειτουργία των λόγων αυτών μπορεί να αιτιολογηθεί μόνον εάν συναρτηθούν με την παρουσία του Regaldi: «*Salve, d'eterna terra inclito figlio, / ove grande fu sempre il canto e l'opra, / nelle prospere sorti e nell'avverse, / ove la pietra e l'arid'erba è buona, / e ove barbaro giunsi e tal non sono*»¹⁰⁹. Θα ήταν χρήσιμο να εξετασθεί η πιθανή ύπαρξη απαντητικών στίχων του Regaldi¹¹⁰, ο οποίος εθεωρείτο ως ο τελευταίος σημαντικός δημιουργός

αυτοσχέδιων στιχουργημάτων. Όμως παρόμοιους στίχους εγκωμιαστικούς για την Ιταλία συναντάμε και στο ποίημα «Saffo»¹¹¹. Το στιχούργημα αυτό ορθά το αντιπαρέβαλε ο Pontani¹¹² με το «Ultimo canto di Saffo»¹¹³ του Giacomo Leopardi (1798-1837), αυξάνοντας έτσι τις επισημάνσεις ιταλικών επιδράσεων στον Σολωμό. Στον ίδιο συσχετισμό είχε, εξάλλου, οδηγηθεί και ο Κωστής Παλαμάς (1859-1943): «Έτσι διάβασα τη «Σαπφώ» του Σολωμού. κι άθελα τη σίμωσα προς το «Στερνό τραγούδι της Σαπφώς» του συνομήλικου του Σολωμού Λεοπάρδη»¹¹⁴. Ωστόσο, παρατηρούμε ότι στην αρχή του ποιήματος του Σολωμού υπάρχει εγκωμιαστική αναφορά στην Ιταλία, χωρίς βέβαια να βρίσκεται αντίστοιχο χωρίο στο λεοπαρδικό κείμενο. Θεωρούμε, λοιπόν, πολύ πιθανό να ήταν παρών ο Regaldi και κατά την απαγγελία του ποιήματος αυτού¹¹⁵, όπως ακριβώς είχε συμβεί και κατά την απαγγελία του ποιήματος «La navicella greca». Αυτή η υπόθεση ισχυροποιείται, εάν λάβουμε υπόψη την ομοιότητα των εγκωμιαστικών στίχων και των δύο ποιημάτων. Οι δύο εισαγωγικοί στίχοι της «Saffo» είναι οι ακόλουθοι: «*Figlio d'inclita terra, u' lo straniero / trova la patria, e il barbaro gli Dei*»¹¹⁶. Τα δύο παραπάνω σολωμικά χωρία — τα οποία εξυμνούν την Ιταλία, και συγκεκριμένα εκθειάζουν τη φιλοξενία και την πολιτιστική διαπαιδαγώγηση που αυτή προσφέρει στους ξένους — ανακαλούν στη μνήμη μας και μπορούν να συσχετισθούν με τους ακόλουθους στίχους του πανεπιστημιακού δάσκαλου του Σολωμού Mattia Butturini: «*Nè tanto ardor, nè cortesia s'i bella, / ai Cittadini giova soltanto. Allarga / sua sfera intorno, e il Forestiero abbraccia, / che se quà move, ai dolci atti, agli urbani / modi, non più sè uomo estraneo crede*»¹¹⁷.

Κατά τη γνώμη μου, τα ίδια συναισθήματα για την Ιταλία, που εκφράζονται στους παραπάνω στίχους των ποιημάτων «La navicella greca» και «Saffo», επαναλαμβάνονται και σε ένα άλλο σύντομο πεζόμορφο απόσπασμα του Σολωμού (που σώζεται στο υπ' αριθ. 47c σολωμικό χειρόγραφο της Ακαδημίας Αθηνών¹¹⁸). Στο κείμενο όμως αυτό ο εγκωμιασμός της Ιταλίας δεν αποτελεί απλά και μόνον ένα δευτερεύον θέμα, όπως στα προαναφερθέντα στιχουργήματα, αλλά καθίσταται πλέον το κεντρικό: «*E' forse un inganno? No, non può essere un inganno; qui l'inanimata rupe, qui l'insensata gleba son buone; questa è l'Italia. Oh, sei tu la maestra delle nazioni, la madre dell'ospitalità, ove ognuno dopo un'ora trova patria sua, dove il barbaro s'innalza a sospettare gli Dei, dove da mille fonti scorre la vita a dissetare tutti gli spiriti. Tu non puoi essere che l'Italia. Se mai il mio spirito producesse un fioretto, gli fu padre il tuo sole; deh, potesse il mio spirito maturarsi a ricostituire con veritù grande la tua grandezza*»¹¹⁹. Από τα λόγια αυτά, λοιπόν, του ίδιου του Σολωμού, καθώς και από όσα αναφέραμε προηγουμένως, καθίσταται ολοφάνερη η έκταση και η ένταση των γόνιμων επιδράσεων που δέχτηκε ο ποιητής από την Ιταλία («*terra della sapienza e della cortesia*»¹²⁰). Αυτές δεν επηρέασαν καταλυτικά μόνον τη λογοτεχνική του διαμόρφωση, αλλά καθόρισαν και τη γενικότερη ψυχο-πνευματική συγκρότησή του. Και ο Σολωμός δεν ξέχασε ποτέ τις υποχρεώσεις του προς την Ιταλία. απεναντίας αναγνώριζε πρόθυμα τις οφειλές του προς αυτήν που θεωρούσε δεύτερη πατρίδα του. Την ολόψυχη αναγνώριση των πνευματικών οφειλών του προς την Ιταλία θα την εκδηλώσει και θα την εξωτερικεύσει και σε ένα άλλο αποσπασματικό κείμενό του (σχεδιάγραμμα), το οποίο αναφέρεται, σύμφωνα με τον Στυλιανό Αλεξίου, στην ατυχή επανάσταση των Ιταλών εναντίον του αυστριακού ζυγού, το 1848¹²¹ (και ο φίλος του Σολωμού, ο Τερτσέτης, αναφέρεται στα γεγονότα αυτά και στον πρωταγωνιστή τους Carlo Alberto di Savoia: «*Ma come tacere del principe che primo si accinse nel 1848, e poi nel 1849 a combattere le patrie battaglie, e cittadino, padre e re, metteva al cemento vita, patria, figli e corona? Che vincitore, o vinto, doveva lasciare di sé fecondo e luminoso esempio d'imitazione*»)¹²². Κατά την εξέγερση αυτήν, τα ιταλικά στρατεύματα του Πεδεμοντίου είχαν, αρχικά, μια σειρά από νίκες, με επιστέγασμα την κατάληψη του φρουρίου της Peschiera (31 Μαΐου). Γρήγορα, όμως, ακολούθησαν ήττες των ιταλικών στρατευμάτων στην Custozza (25 Ιουλί-

ου) και στα περίχωρα του Milano (4 Αυγούστου), που ανάγκασαν τον βασιλιά του Πεδεμοντιού Carlo Alberto di Savoia να συνάψει με την Αυστρία τη συνθήκη του Salasco (9 Αυγούστου), επαναφέροντας τα σύνορα της αυστριακής Λομβαρδίας και του ιταλικού Βασιλείου του Πεδεμοντιού στην θέση που είχαν πριν την εξέγερση. Το κείμενο του Σολωμού έχει ως εξής: «*Esso è lira celeste, orfica fabbricatrice, e alle sue note il deserto si popola. Oh gioia, si popola il deserto d'Italia, e torna grande com'era! Atterratevi, o genti, e baciate la terra fervidamente, la terra piena di bontà e di bellezza. Baciata lungamente con anima esultante, e all'alzare degli occhi vostri pieni di pianto, vedrete con meraviglia la città edificata. Da tutte le parti essa manda le armonie tutte dei cieli, perchè veramente è la città d'Italia. Il vero e il grande, il buono ed il santo svelano pienamente tutti i loro misteri, come il fioretto che s'apre*»¹²³. Ο ενθουσιώδης και ελπιδοφόρος τόνος που χαρακτηρίζει το σχέδιασμα αυτό, εκτός του ότι μας βοηθάει να το χρονολογήσουμε με ακρίβεια πριν από την ήττα των εξεγερθέντων Ιταλών (τον Ιούλιο του 1848)¹²⁴, αποδεικνύει περίτρανα, άλλη μια φορά, την μεγάλη αγάπη του Σολωμού για την Ιταλία. Η υπόθεση του Αλεξίου ότι το παραπάνω πεζόμορφο κείμενο γράφτηκε από τον Σολωμό, με αφορμή την εξέγερση του 1848, γίνεται όλο και πιο πιθανή, αν λάβουμε υπόψη:

α'. το ότι ο Σολωμός πρέπει να είχε μάθει και να είχε συγκινηθεί από τα γεγονότα που προηγήθηκαν της συγκεκριμένης εξέγερσης και που διαδραματίστηκαν στις 9 και 10 Ιανουαρίου 1848 στην Παβία: πρωταγωνιστές μάλιστα των επεισοδίων αυτών ήσαν οι φοιτητές τού εκεί Πανεπιστημίου¹²⁵, στο οποίο είχε και ο ίδιος σπουδάσει ακριβώς τριάντα χρόνια νωρίτερα, και

β'. το ότι ο Έλληνας ποιητής, σύμφωνα με μαρτυρία του Regaldi, ήταν ιδιαίτερα ευαίσθητοποιημένος στα ιταλικά εθνικο-απελευθερωτικά κινήματα. Μάλιστα ο Regaldi αναφέρει, χαρακτηριστικά, το πόσο συγκινήθηκε ο Σολωμός, όταν τέσσερις Ιταλοί υπηρέτες του αποφάσισαν να λάβουν μέρος στην ατυχή εξέγερση που διοργάνωσαν οι αδελφοί Bandiera στην Καλαβρία, το 1844. Παραθέτει μάλιστα τα λόγια που ο ίδιος ο Σολωμός, με δάκρυα και λυγμούς, του εκμυστηρεύτηκε ότι απηύθυνε στους υπηρέτες του για να τους αποτρέψει από το να λάβουν μέρος στο απονενοημένο αυτό εγχείρημα, το οποίο τελικά τους οδήγησε στον θάνατο¹²⁶.

Θα ήθελα να κλείσω τις παρατηρήσεις μου, επισημαίνοντας τα εύστοχα λόγια του Παλαμά, με τα οποία αποδίδει ορθώς την ποιητική μεγαλοσύνη του Σολωμού σε δύο κυρίως αιτίες: κατά πρώτον στην δεκαετή παραμονή του στην Ιταλία, όπου και έλαβε την καλύτερη λογοτεχνική κατάρτιση που θα μπορούσε την εποχή εκείνη, και κατά δεύτερον στην ελληνική επανάσταση, αστείρευτη πηγή υψηλής έμπνευσης: «Ο Σολωμός ήτο κατά πλάτος και βάθος κάτοχος της Ιταλικής παιδείσεως, ήτις παρήγαγεν όχι μόνον μεγάλους, αλλά και διά του γαλακτος της αρχαίας ελληνικής σοφίας τεθραμμένους ποιητάς, οποίοι ο Μόντης, ο Φώσκολος, ο Λεοπάρδης. Τον Σολωμόν τον χρεωστούμεν κατά το πλείστον, αφ' ενός εις την Ιταλικήν παιδείσιν, διά της οποίας ηδυνήθη να ίδη καθαρώτερον ποίος είναι ο προορισμός του Έλληνος ποιητού, και αφ' ετέρου εις την Ελληνικήν Επανάστασιν, ήτις διά μιας ανεπτέρωσε προς τα ύψη μέχρι τούδε ανέφικτα την έμπνευσίν του και προδιεχάραξεν ασφαλώς τον δρόμον του»¹²⁷.

Το πρώτο μέρος της παρούσας μελέτης ανακοινώθηκε, υπό μορφή εισηγήσεως στο «Διεθνές Συνέδριο Διονύσιος Σολωμός. 200 χρόνια από τη γέννησή του», που διοργάνωσε το Πανεπιστήμιο Αθηνών, από τις 7 ως τις 10 Οκτωβρίου 1998. Θα ήθελα να εκφράσω και από εδώ τις θερμές μου ευχαριστίες προς τους συναδέλφους του Πανεπιστημίου της Παβία και τους υπαλλήλους των Γενικών Αρχείων του Ιταλικού Κράτους (Παράρτημα της Παβία), οι οποίοι με διευκόλυναν κατά τις πρόσφατες έρευνές μου, σχετικά με τη φοίτη-

ση του Σολωμού στην εκεί Νομική Σχολή. Ιδιαίτερα ευχαριστούμε τον Κοσμήτορα της Σχολής κ. Giuseppe Zanarone, καθώς και τον καθηγητή του Εκκλησιαστικού Δικαίου κ. Luciano Musselli. Πρέπει επίσης να αναφέρουμε ότι ο Πρύτανης του Πανεπιστημίου Αθηνών κ. Κωνσταντίνος Δημόπουλος, αποδεχόμενος πρότασή μου, εισηγήθηκε — στις 23 Φεβρουαρίου 1998 — στον Πρύτανη του Πανεπιστημίου της Παβία κ. Roberto Schmid τον εντοχισμό στο αίθριο της Νομικής Σχολής αναμνηστικής πλάκας, η οποία θα υπενθυμίζει την εκεί φοίτηση του Εθνικού μας Ποιητή. Πράγματι η πρόταση έγινε ομόφωνα αποδεκτή από τη Γενική Συνέλευση της Σχολής, στις 2 Ιουλίου 1998, και η αρμόδια Επιτροπή Μνημείων του Πανεπιστημίου της Παβία συνέταξε κατάλληλο κείμενο για να αναγραφεί στην πλάκα, τα αποκαλυπτήρια της οποίας προβλέπεται να γίνουν μέχρι το τέλος του 1998 ή στις αρχές του επόμενου έτους: «DIONISIO SOLOMOS DA ZANTE / CANTORE DELLA LIBERTA' DELLA GRECIA / FREQUENTO' NEGLI ANNI 1815-1818 / I CORSI DELLA FACOLTA' POLITICO-LEGALE / E CONSEGUI' CON SUCCESSO IL BACCELLIERATO / LE UNIVERSITA' DI PAVIA E DI ATENE / NEL SECONDO CENTENARIO DELLA NASCITA / POSERO / 1998». Στην παρούσα εργασία χρησιμοποιούμε κυρίως την πλήρη έκδοση του «Ίκαρου» των Απάντων του Σολωμού που επιμελήθηκε ο Λίνος Πολίτης, συγκεκριμένα, τόμος Α': *Ποιήματα*, 1948, τόμος Β': *Πεζά και ιταλικά*, 1955, τόμος Β', Παράρτημα: *Ιταλικά (Ποιήματα και πεζά)*, Μετάφραση Λίνου Πολίτη με συνεργασία Γ. Ν. Πολίτη, 1960, τόμος Γ': *Αλληλογραφία*, 1991.

Σημειώσεις

1. Βλ. Louis Coutelle, *Formation poetique de Solomos* (1815-1833), Athenes 1977, σσ. 11-70. Πρβλ. Ν. Β. Τωμαδάκης, *Διονύσιος Σολωμός*, [Βασική Βιβλιοθήκη, 15], Εκδοτικός Οίκος Ιωάννου Ν. Ζαχαρόπουλου, Αθήναι 1959, σ. κθ'.
2. Luis Coutelle, *ό.π.*, σσ. 71-116. Πρβλ. Ν. Β. Τωμαδάκης, *ό.π.*, σ. κθ'.
3. Διονυσίου Σολωμού, *Άπαντα*, τόμ. Γ', *ό.π.*, σ. 49.
4. *Ibid.*, σ. 55. Το ίδιο έτος (1816), στις 16 Δεκεμβρίου, επισκέφθηκε το Πανεπιστήμιο της Παβία ο Stendhal (1783-1842). βλ. σχετικά Stendhal, *Rome, Naples et Florence* (1826), Edition présentée et annotée par Pierre Brunel, Gallimard, Paris 1987, p. 148: «J'étais venu à Pavie pour voir les jeunes Lombards qui étudient en cette université, la plus savante d'Italie». Για την ιστορία του Πανεπιστημίου της Παβία βλ. τον τόμο Luisa Erba, *Alma Ticinensis Universitas*, Fotografie Francesco Bellesia e Roberto Benzi, Traduzione Tomaso Kemeny e Patricia Grunther, Università degli Studi di Pavia 1990. Στο Πανεπιστήμιο αυτό δίδαξε το μάθημα της Ρητορικής, κατά τα έτη 1808 και 1809, ο επίσης Ζακύνθιος ποιητής Ugo Foscolo, ο οποίος δεν παρέλειπε να συνασπάζεται συχνά Έλληνες φοιτητές (βλ. *Epistolario*, τόμ. II, Firenze 1952, σ. 552. πρβλ. Filippo Maria Pontani, *Foscolo e il greco moderno*, [Italo-graeca, 1], Roma 1964, σ. 7), και πολλές φορές μάλιστα μεσολαβούσε για να διευκολυνθούν στις σπουδές τους από φίλους του καθηγητές (βλ. *Epistolario*, τόμ. II, 1952, σ. 429 και τόμ. III, 1953, σ. 304). Δυστυχώς, εξαιτίας πολιτικών λόγων, ο Foscolo απομακρύνθηκε γρήγορα από την έδρα του και έτσι δεν συναντήθηκε με τον Σολωμό, τον οποίο θα τον είχε φοιτητή! Η μοίρα ωστόσο ευλόγησε τη μακρά σχέση του (αν και όχι πάντα φιλική) με τον άλλο Ζακύνθιο ποιητή Ανδρέα Κάλβο (1792-1869).
5. Βλ. P. Treves, «Canna Giovanni», *Dizionario Biografico degli italiani* (dell' Istituto della Enciclopedia Italiana), τόμ. 18 (1975), σσ. 119-121.
6. Βλ. τα μελετήματα του Giovanni Canna: α'. *Dionisio Solomos. Uno studente dell'Università di Pavia negli anni 1815-1818*, Discorso inaugurale dell'anno accademico 1896-1897 letto nella R. Università di Pavia il 16 novembre dal professore di Letteratura greca Giovanni Canna, Premiato stabilimento tipografico Successori Bizzoni, Pavia Dicembre 1896 [ανατύπωση από το *Annuario 1896-1897 della R. Università degli Studi di Pavia*: μετάφραση του μελετήματος στα ελληνικά έγινε από τον Λ. Χ. Ζώη, στο περιοδικό *Αι Μούσαι*, τόμ. 6 (1898), σσ. 791 κ.ε.], β'. *Per le solennità centenarie da celebrarsi nella città di Zante in onore dell'insigne poeta greco Dionisio Solomos, che fu alunno del Liceo di Cremona e dell'Università di Pavia*, Nota del S[ocio] C[orrispondente] prof. Giovanni Canna, letta nell'adunanza del 9 marzo 1899 al R. Istituto Lombardo di scienze e lettere, Tipografia

Bernardoni di C. Rebeschini e C., Milano 1899 [ανατύπωση από *Rendiconti del R. Istituto Lombardo di scienze e lettere*], γ'. *Storia e poesia greca recente: Zante e Dionisio Solomos*, Nota del S[ocio] C[orrispondente] prof. Giovanni Canna [ανατύπωση από *Rendiconti del R. Istituto Lombardo di scienze e lettere*]. Και τα τρία μελετήματα αναδημοσιεύτηκαν στον τόμο: *Scritti letterarii di Giovanni Canna*, con una introduzione sulla vita e sulle opere dell'Autore scritta da Carlo Pascal, ed un discorso funebre di E. Comello, Stabilimento tipografico Ditta C. Cassone, Casale Monferrato 1919, σσ. 165-221. Πρβλ. Giorgio Zoras, «Σολωμός και Κάννα», στον συλλογικό τόμο, Giovanni Canna, [Mnemosyne, collana di varia umanità. Sezione classica diretta da Luigi Alfonsi, n. 1], Donna e Giachetti editori snc, Torino 1969, σσ. 79-83 [ανατύπωση από Γεωργίου Θ. Ζώρα, *Επτανησιακά Μελετήματα*, τόμ. Β', Αθήναι 1959, σσ. 168-172].

7. Giovanni Canna, *Dionisio Solomos. Uno studente dell'Università di Pavia negli anni 1815-1818*, ό.π., σ. 12: «Addì 10 novembre 1815 fu matricolato in questa università per il primo anno di legge, e sostenne l'esame di ammissione il giorno appresso, Dionisio Solomos, proveniente dal liceo di Cremona, e nato a Zante nel 1798; addm 30 novembre 1816 fu iscritto al secondo anno di legge, e il 15 giugno 1817 conseguì il baccellierato a pieni voti: esaminatori: Pietro Tamburini, Diodato Ressi, Elia Giardini, Giuseppe Prina, Mattia Butturini, Ignazio Beretta, Giulio Bellardi; iscritto al terzo anno il 12 novembre 1817, non lo compì, e tornò nel 1818 in patria».

8. Giovanni Canna, *Dionisio Solomos. Uno studente dell'Università di Pavia negli anni 1815-1818*, ό.π., σ. 63: «L'autore di questo scritto, composto per dovere accademico, si è giovato (...) dei documenti della carriera scolastica di Dionisio Solomos a Pavia, i quali per sua richiesta sono stati ricercati e trovati nell'archivio della università dagli egregi segretarii Angelo Gibellini e Carlo Gottardi».

9. Η ημερομηνία του πιστοποιητικού συμπίπτει, εκ παραδρομής προφανώς, με την ημέρα της αίτησης του Σολωμού και όχι με εκείνη των επιτυχών εισιτηρίων εξετάσεών του.

10. Δύο πανεπιστημιακά έγγραφα, σχετικά με τη φοίτηση του Τερτσέτη, υπογεγραμμένα από τον Tamburini, βλ. στον τόμο Ντίνος Κονόμος, *Ο Τερτσέτης και τα ευρισκόμενα έργα του*, Έκδοση της Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 1984, σσ. 11 (περιγραφή), 53 και 54 (φωτογραφίες). πρβλ. Jacques Bouchard, *Γεώργιος Τερτσέτης. Βιογραφική και φιλολογική μελέτη (1800-1843)*, Διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1970, σσ. 36-37. Ο Τερτσέτης, σε επιστολή που έστειλε από την Παβία στον Ανδρέα Μουστοξυδη στις 29 Νοεμβρίου 1819 (ένα δηλαδή χρόνο μετά την αναχώρηση από εκεί του Σολωμού), εκφράζει τον θαυμασμό του για την πόλη αυτήν. Το αυθεντικό ιταλικό κείμενο της επιστολής δυστυχώς δεν σώζεται, υπάρχει όμως η ελληνική του μετάφραση από τον Μιχ. Λάσκαρι, στο άρθρο του «Ο Τερτσέτης φοιτητής στην Παβία», *Ελληνική Δημιουργία*, τόμ. 6 (1950), σ. 597: «Σεβαστέ φίλε, Η Παβία σαν διαμονή μου είναι ευχάριστη. Εύρηκα εδώ αναπάντεχα πρόσχαρο κόσμο κι' ανθοστόλιστα μέρη για περιπάτους»· πρβλ. Jacques Bouchard, ό.π., σ. 35.

11. Giovanni Canna, *Dionisio Solomos. Uno studente dell'Università di Pavia negli anni 1815-1818*, ό.π., σ. 53: «tra i professori ch'ebbe qui il Solomòs, erano uomini dotti non solo di legge, ma anche di filosofia e letteratura; come il Tamburini, il Giardini, il già lodato Butturini, era quel Diodato Ressi, forte coscienza italiana, che parlava dalla cattedra ardimentose parole, frementi di patrii dolori; quel Ressi, cui la morte desolata liberò dal carcere di Spilbergo o di Gradisca: uomo tale poteva educare il futuro cantore della libertà».

12. Για τη ζωή και το έργο του Ressi βλ. *Memorie e documenti per la storia dell'Università di Pavia e degli uomini più illustri che v'insegnarono*, Stabilimento Tipografico-Librario Successori Bizzoni, Pavia 1878, σσ. 337-340.

13. Giorgio Terzetti, «Alle benemerite Commissioni che di sussidii e d'affetto confortano le famiglie de' Combattenti di Grecia queste parole coll'intenzione recitare nel Tempio di Santa Croce nella Commemorazione de' Morti per l'onore d'Italia intitola grato Giorgio Terzetti Zacintio», *Il Corriere Italiano*, τεύχ. 206, 29 luglio 1867, σ. 3 [= τώρα «Λόγος στη Φλωρεντία 1867», στον τόμο Ντίνος Κονόμος, *Ο Γεώργιος Τερτσέτης και τα ευρισκόμενα έργα του*, ό.π., σ. 621. το κείμενο δημοσιεύθηκε και από τον Mario Vitti, «Alcuni momenti italiani di Tertsetis», *Εραμιστής*, τόμ. 4 (1966), σ. 55]. Πρβλ. Jacques Bouchard, ό.π., σσ. 37 και 42.

14. Luis Coutelle, ό.π., σ. 77.

15. Για τη ζωή και το έργο του Prina βλ. *Memorie e documenti per la storia dell'Università di Pavia e degli uomini più illustri che v'insegnarono*, ό.π., σσ. 340-341.

16. Για τη ζωή και το έργο του Bellardi-Granelli βλ. *Memorie e documenti per la storia dell'Università di Pavia e degli uomini più illustri che v'insegnarono*, ό.π., σ. 398.

17. Για τη ζωή και το έργο του Beretta βλ. *Memorie e documenti per la storia dell'Università di Pavia e degli uomini più illustri che v'insegnarono*, ό.π., σσ. 397-398.

18. Ο Beretta άρχισε την πανεπιστημιακή του σταδιοδρομία στην Παβία το 1808, ως καθηγητής της Ηθικής Φιλοσοφίας και του Φυσικού και Δημοσίου Δικαίου. Ο Γρυπάρης, που ήταν μεγαλύτερος σε ηλικία από τον Σολωμό, άκουσε τον Beretta να διδάσκει αυτά τα γνωστικά αντικείμενα.

19. Διονυσίου Σολωμού, *Άπαντα*, τόμ. Β', ό.π., σσ. 175-176. Ελληνική μετάφραση του κειμένου βλ. στο Διονυσίου Σολωμού, *Άπαντα*, τόμ. Β', Παράρτημα, ό.π., σσ. 66-67: «ο Ιγνάτιος Μπερέττα καθηγητής του φυσικού δικαίου στην Παβία, και που ο συμπατριώτης μας ο Ούγος τον ονόμαζε Σωκράτη, μου είπε, δυο φορές μάλιστα, πως δεν είχε γνωρίσει, όσον καιρό δίδασκε, μυαλό πιο οξύ από του Σπυρίδωνα. (...) Τούτη η υπεροχή του μυαλού — που τον ανέβαζε πάνω από το πλήθος των άλλων μαθητών, τόσο ώστε αν έβγαζες το φθόνο που έχει το ιδίωμα να ισοπεδώνη όλες τις καλές πράξεις, δεν υπήρχε κανείς μέσα στις σχολές που θα τολμούσε να του παραβγή — τούτη έκανε τους καθηγητές να τον λογαριάζουν όταν τους επρόβαλλε τις αμφιβολίες του. και τον ίδιο τον Μπερέττα τον είδα εγώ να ζαρώνη συλλογισμένος το μέτωπο και να αποκρίνεται με αργή φωνή». Πρβλ. Luis Coutelle, ό.π., σσ. 72-73.

20. Για τη ζωή και το έργο του Giardini βλ. *Memorie e documenti per la storia dell'Università di Pavia e degli uomini più illustri che v'insegnarono*, ό.π., σσ. 327-329.

21. Η ύπαρξη αυτού του αντιτύπου επισημαίνεται στο μελέτημα του Giovanni Canna, *Dionisio Solomos. Uno studente dell'Università di Pavia negli anni 1815-1818*, ό.π., σ. 63. πρβλ. Luis Coutelle, ό.π., σσ. 75-76: «Il paraît en effet infiniment probable que Solomos l'avait eu pour maitre. Dans les Notes que Canna met à sa conférence, page 63, il signale que la Bibliothèque universitaire de Pavie possède un exemplaire des Rime Improvvisate de Solomos, dans les Miscellanee Giardini, tome XIII, no 10. On doit penser que Solomos aura envoyé son ouvrage à Giardini, ou que celui-ci aura voulu se procurer les verse d'un ancien élève. (...) il ne semble pas qu'il ait été chargé de cours de littérature ou de philosophie lorsque Solomos faisait ses études. (...) Que Solomos ait eu Giardini pour professeur ne nous apprend donc rien sur la formation du poète: retenons seulement qu'il est probable qu'il avait conservé un bon souvenir de son maître puisqu'il semble lui avoir envoyé ses vers en 1822».

22. Για τη ζωή και το έργο του Tamburini βλ. *Memorie e documenti per la storia dell'Università di Pavia e degli uomini più illustri che v'insegnarono*, ό.π., σσ. 330-336.

23. Πρβλ. Luis Coutelle, ό.π., σσ. 76-77.

24. Για τη ζωή και το έργο του Butturini βλ. *Memorie e documenti per la storia dell'Università di Pavia e degli uomini più illustri che v'insegnarono*, ό.π., σσ. 521-525, και P. Treves, «Mattia Butturini», στον συλλογικό τόμο *Lo studio dell'antichità classica nell'ottocento*, a cura di -, Riccardo Ricciardi Editore, Milano-Napoli 1962, σσ. 149-158, και του ίδιου, «Butturini Mattia Giovanni Paolo», *Dizionario Biografico degli italiani* (dell'Istituto della Enciclopedia Italiana), τόμ. 15 (1972), σσ. 626-628. Πρβλ. Luis Coutelle, ό.π., σσ. 73-75.

25. *Omero pittore delle passioni umane*, Discorso, Stamperia e Fonderia al Genio Tipografico, Milano 1802 [τώρα αναδημοσιευμένο στον συλλογικό τόμο *Lo studio dell'antichità classica nell'ottocento*, ό.π., σσ. 159-178]. πρβλ. Luis Coutelle, ό.π., σσ. 74-75. Είναι πολύ πιθανόν ο Σολωμός να γνώρισε αρχικά τα ομηρικά έπη από τα μαθήματα και τις εργασίες του Butturini. Αργότερα ο ποιητής θα αφιερώσει στον Όμηρο δύο από τα λυρικότερα και κομψότερα στιχουργήματά του: την «Ωδή εις τη σελήνη» και το «Η σκιά του Ομήρου». Επίσης μετέφρασε και μερικούς στίχους από τη ΙΗ' ραψωδία της *Ιλιάδας*· βλ. τα δύο αυτά ποιήματα και τα αποσπάσματα της ομηρικής μετάφρασης στο Διονυσίου Σολωμού, *Άπαντα*, τόμ. Α', ό.π., σσ. 57, 58 και 316-317, αντίστοιχα. Πρέπει, εξάλλου, να προσθέσουμε ότι ο Butturini στο κείμενο της προμνημονευθείσας εναρκτήριας ομιλίας του αναφέρεται και σε τρία χωρία της ΙΗ' ραψωδίας της *Ιλιάδας* (στ. 22, 90 κ.ε., 324).

26. *Al merito incomparabile della nobile donna Teresa Veniera che maravigliosamente canta nella nobile Accademia de' Rinnovati epigramma greco dell'Accademico Mattia Butturini*, tradotto dallo stesso autore nel seguente, [Venezia 1789].
27. *I Veneziani, e le nozze*, Inno greco (...) volgarizzato da Giuseppe Compagnoni (...), Nella Stamperia Graziosi a S. Apollinare, in Venezia 1792.
28. Πρβλ. Luis Coutelle, ό.π., σ. 75: «Il était en effet poète; latin, grec et italien; (...) Il n'est donc pas impossible que Solomos ait pris des leçons de poésie italienne auprès de son maître de grec».
29. Giorgio Terzetti, «Le comte Dionisio Solomo (1857)», *Le Spectateur de l'Orient*, τεύχ. 86, 10/22 Μαρτίου 1857, σ. 61 [τώρα στον τόμο Ντίνο Κονόμος, *Ο Γεώργιος Τερτσέτης και τα ευρισκόμενα έργα του*, ό.π., σ. 873].
30. Διονυσίου Σολωμού, *Άπαντα*, τόμ. Β', ό.π., σ. 180. Ελληνική μετάφραση βλ. στο Διονυσίου Σολωμού, *Άπαντα*, τόμ. Β', Παράρτημα, ό.π., σ. 71: «Ω νέοι συμμαθητάδες! μάθετε την επιστήμη και την αρετή δίχως να υπερηφανεύεσθε, και δεν θα υπερηφανευθήτε αν αληθινά μάθετε την επιστήμη και την αρετή. αλλά μην παραχαμηλώσετε ποτέ την κεφαλή, γιατί θα βρεθούν πολλά άτομα και αχρεία χέρια έτοιμα να σας την πλακώσουν. Αν πάλι τολμήσουν οι άνανδροι να σας υβρίσουν, για να σκεπάσουν τους πολλούς φόβους οι οποίοι φωλιάζουν μες στην ψυχή τους, τότε, ναι, σηκώστε την κεφαλή με όλη τη δύναμη πόχει, και θα ιδείτε ότι θα πέση ευθύς εκείνη η αυθάδεια, επειδή είναι μικρόψυχη αυθάδεια». Βλ. σχετικά Ιάκωβος Πολυλάς, «Προλεγόμενα» (1859), τώρα αναδημοσιευμένα στον τόμο Διονυσίου Σολωμού, *Άπαντα*, τόμ. Α', ό.π., σ. 13. Πρβλ. Giovanni Canna, *Dionisio Solomos. Uno studente dell'Università di Pavia negli anni 1815-1818*, ό.π., σσ. 17-18.
31. Johan Brandenburg, *Solomos et l'Italie*, Rotterdam 1935, σ. 14: «Un atre compatriote, Andreas Mustoxidis introduisit Solomos dans un cercle littéraire de Milan. C'est là qu'il fit connaissance avec les grands écrivains de l'époque: Monti et Manzoni. Il adorait Monti avec qui il avait de longues discussions sur la critique littéraire. Ami aussi de Manzoni, il assista à une soirée littéraire où le poète italien récita ses *Inni Sacri* (1815). Cela a vivement impressionné Solomos, car dès lors il a écrit ses premières poésies italiennes, presque toutes inspirées de la Sainte Bible».
32. Για τις σχέσεις του Σολωμού με τον Vincenzo Monti (1754-1828) βλ. Giovanni Canna, *Dionisio Solomos. Uno studente dell'Università di Pavia negli anni 1815-1818*, ό.π., σ. 16, και Mario Vitti, «Riflessi della questione della lingua italiana sul poeta greco Dionisio Solomòs», *Annali dell'Istituto Orientale di Napoli (Sezione linguistica)*, τόμ. 1 (1958), σσ. 82-85. Πρβλ. Luis Coutelle, ό.π., σσ. 83-87.
33. Για τις σχέσεις του Σολωμού με τον Giovanni Torti (1774-1852) βλ. Giovanni Canna, *Dionisio Solomos. Uno studente dell'Università di Pavia negli anni 1815-1818*, ό.π., σ. 17, και Mario Vitti, «Riflessi della questione della lingua italiana sul poeta greco Dionisio Solomòs», ό.π., σ. 88. Πρβλ. Luis Coutelle, ό.π., σσ. 93-98.
34. Για τις σχέσεις του Σολωμού με τον Giuseppe Montani (1789-1833) βλ. Giovanni Canna, *Dionisio Solomos. Uno studente dell'Università di Pavia negli anni 1815-1818*, ό.π., σ. 17, Mario Vitti, «Riflessi della questione della lingua italiana sul poeta greco Dionisio Solomòs», ό.π., σσ. 86-88, και του ίδιου, *Giudizi di L. Ciampolini e di G. Montani su Dionisio Solomòs*, [Bibliotechina della «Rassegna di cultura e vita scolastica»], Roma 1960, σσ. 15-24. Πρβλ. Luis Coutelle, ό.π., σσ. 83, 105-109, και Ν. Β. Τωμαδάκης, ό.π., σσ. λα'-λβ'.
35. Πρβλ. Luis Coutelle, ό.π., σσ. 81, 102-104.
36. Bruno Lavagnini, «Gli inizi poetici di Solomòs in Italia e una lettera profetica di Giuseppe Montani», *Accademia Nazionale dei Lincei. Rendiconti della classe di scienze morali, storiche e filologiche*, σειρά VIII, τόμ. 27, τεύχ. 3-4, Μάρτιος-Απρίλιος 1972, σ. 34.
37. Ιάκωβος Πολυλάς, «Προλεγόμενα» (1859), τώρα αναδημοσιευμένα στον τόμο Διονυσίου Σολωμού, *Άπαντα*, τόμ. Α', ό.π., σσ. 11-12.
38. Για τα ιταλικά ποιήματα του Σολωμού βλ. Ν. Β. Τωμαδάκης, ό.π., σσ. οζ'-οθ', και F. M. Pontani, «Le poesie italiane di Dionisio Solomòs», *Επιθεώρησις. Μηνιαίον δελτίον ελληνο-ιταλικής πνευματικής επικοινωνίας (Rivista Greca, Roma)*, τόμ. 3 (1940), σσ. 324-336. Επίσης, εκτός από τη μετάφρασή τους στα ελληνικά που περιλαμβάνεται στην έκδοση

- Πολίτη, βλ. και τις παρακάτω λογοτεχνικές μεταφράσεις: α'. Δ. Σολωμού, *Τα ιταλικά ποιήματα*, Πρόλογος και Μετάφρασις Γεωργίου Καλοσογούρου, Εν Αθήναις 1921, β'. Διονυσίου Σολωμού, *Ιταλικά ποιήματα*, Μετάφραση, Προλεγόμενα, Κατάταξη και Σχόλια Γεράσιμου Σπαταλά, Αθήνα 1948, γ'. Σολωμού, *Ιταλικά ποιήματα*, Με έμμετρη Μετάφραση και Σχόλια Κώστα Καιροφύλα και Πρόλογο του Ακαδημαϊκού κ. Σπύρου Μελά, Αθήνα 1954.
39. Pio Ciuti, «Il poeta nazionale della Grecia moderna: Dionisio Solomòs», *Επιθεώρησις. Μηνιαίον δελτίον ελληνο-ιταλικής πνευματικής επικοινωνίας (Rivista Greca, Roma)*, τόμ. 3 (1940), σ. 133: «Nelle isole Ionie non sono stati rari gli ingeni i quali, oltre che in greco, verseggiassero elegantemente anche in italiano».
40. Διονυσίου Σολωμού, *Άπαντα*, τόμ. Β', ό.π., σσ. 79-94.
41. *Ibid.*, σσ. 79-88.
42. Monti, «In morte di Ugo Bassville seguimta in Roma il dì XIV gennaio MDCCXCIII Cantica», στο *Liriche e poemi*, con la vita dell'autore scritta dal Maggi e il ritratto del Monti di Pietro Giordani, Istituto Editoriale Italiano, [Classici italiani, serie I, vol. XXI], Milano, σσ. 59-141.
43. Bruno Lavagnini, ό.π., σ. 38. Πρβλ. Vincenzo Rotolo, «Dionisios Solomòs fra la cultura italiana e la cultura greca», στον συλλογικό τόμο *Da Malebolge alla Senna. Studi in onore di Giorgio Santangelo promossi dalla Facoltà di Lettere e Filosofia dell'Università di Palermo*, Palumbo, Palermo, σ. 579, και Luis Coutelle, ό.π., σσ. 23-26.
44. Διονυσίου Σολωμού, *Άπαντα*, τόμ. Β', ό.π., σ. 81.
45. Torquato Tasso, *Opere*, Introduzione di Ferruccio Ulivi, a cura di Marta Savini, Grandi Tascabili Economici Newton, [I Mammut, 35], Roma 1995, σσ. 136-140. Πρβλ. το «Ιντερμέδιο Πρώτο» του Γεωργίου Χορτάτση, στον τόμο *Η Ελευθερωμένη Ιερουσαλήμ (Τα Ιντερμέδια της Ερωφίλης)*, Επιμέλεια Στυλιανός Αλεξίου, Μάρθα Αποσκήτη, Στιγμή, Αθήνα 1992, σσ. 65-66.
46. Διονυσίου Σολωμού, *Άπαντα*, τόμ. Β', ό.π., σσ. 89-92.
47. *Ibid.*, σσ. 92-93.
48. Alessandro Manzoni, «Inni Sacri», στο *Le Tragedie, gl'Inni Sacri e le Odi*, a cura di Michele Scherillo, Ulrico Hoepli, Milano 1907, σσ. 443-488.
49. Bruno Lavagnini, ό.π., σ. 42.
50. Διονυσίου Σολωμού, *Άπαντα*, τόμ. Β', ό.π., σσ. 93-94.
51. *Ibid.*, σ. 94. Πρβλ. τα σονέττα XV, XVI, XVII, XVIII του Pietro Metastasio, *Opere*, Volume unico, Sezione letterario-artistica del Lloyd Austriaco, Trieste 1857, σσ. 783-784.
52. Βλ. Ιάκωβος Πολυλάς, «Προλεγόμενα» (1859), τώρα αναδημοσιευμένα στον τόμο Διονυσίου Σολωμού, *Άπαντα*, τόμ. Α', ό.π., σ. 13.
53. Αντωνίου Μάτεσι, *Άπαντα*, μετά ιστορικών προλεγομένων, σημειώσεων και γλωσσαρίου, Εκ του Τυπογραφείου ο Παρνασσός του εκδότη Σεργίου Χ. Ραφτάνη, Εν Ζακύνθω 1881, σ. 159.
54. Βλ. Γιώργος Βελουδής, *Διονυσίου Σολωμού «Στοχασμοί» στους «Ελεύθερους Πολιορκημένους»*, Ιταλικό κείμενο, μετάφραση, εισαγωγή, σχόλια, Εκδόσεις Περίπλους, Αθήνα 1997.
55. Διονυσίου Σολωμού, *Άπαντα*, τόμ. Β', ό.π., σσ. 95-114. τα σονέττα αυτά πρωτοδημοσιεύτηκαν το 1822 αυτοτελώς σε τευχίδιο 36 σελίδων: *Rime Improvvisate dal Nobile Signore Dionisio Conte Salamon Zacintio*, Nella Stamperia del Governo, Corfù 1822. Στον 14ο τόμο (1824) του λογοτεχνικού περιοδικού *L'Antologia*, που εξέδιδε ο Giovan Pietro Vieusseux, δημοσιεύθηκε αρνητική κριτική για την ποιητική αυτή συλλογή του Σολωμού, από τον φίλο του Montani, ο οποίος πίστευε ότι τα πρώτα εκδεδομένα στιχουργήματα του ποιητή μας θα έπρεπε να αναφέρονται κυρίως σε θέματα ελευθερίας και δικαιοσύνης: «i concittadini del giovane improvvisatore altri argomenti non abbiano saputo proporgli, che quelli che empivano il vuoto delle nostre arcadiche adunanze per non dire l'ozio delle nostre celle monastiche». Πρβλ. Mario Vitti, *Giudizi di L. Ciampolini e di G. Montani su Dionisio Solomòs*, ό.π., σσ. 21-23 και Luis Coutelle, cit., pp. 119-120: «Ce retard de l'ile sur les modes littéraires italiennes est d'ailleurs noté en 1824 par G. Montani dans sa recension des *Rime Improvvisate* pour l'*Antologia* de Vieusseux. La mode des vers improvisés et des bouts-rimés, dit-il, est bien passée: Solomos a tort d'y perdre son temps. Or c'est la

principale distraction du poète et de ses amis au moins jusq'en 1822. Provinciale, la production littéraire zantiote l'est également pour une autre raison. Les lettres ont dans l'île un rôle pour ainsi dire social: la poésie accompagne les mariages, les décès, les maladies, les naissances».

56. Vincenzo Biagi, «Τα ιταλικά ποιήματα του Σολωμού», στον τόμο Κώστα Καιροφύλα, *Η ζωή και το έργο του Σολωμού*, Σύλλογος προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων, Εν Αθήναις, σ. 540.

57. Διονυσίου Σολωμού, *Άπαντα*, τόμ. Β', ό.π., σσ. 115-120.

58. *Ibid.*, σσ. 120-158.

59. *Ibid.*, σ. 138. Πρβλ. το σονέττο XIII του Pietro Metastasio, ό.π., σ. 783.

60. Angelo Poliziano, «Canzoni a ballo CII», *Poesie volgari*, a cura di Francesco Bausi, τόμ. Α': *Testi*, Vecchiarelli Editore, Roma 1997, [Filologia, Collana interuniversitaria di Filologia medievale e moderna, 2], σ. 97.

61. Francesco Petrarca, «Sonetto CCCX», *Canzoniere*, Introduzione di Ugo Foscolo, Note di Giacomo Leopardi, Cura di Ugo Dotti, Feltrinelli, [Universale Economica. I Classici], Milano 1992, σ. 278.

62. Διονυσίου Σολωμού, *Άπαντα*, τόμ. Β', σσ. 130-133. Πρβλ. το σονέττο XXIX των *Rime Improvisate*, που φέρει τον τίτλο «L'Inferno», *ibid.*, σσ. 113-114.

63. *Ibid.*, σ. 133.

64. *Ibid.*, σ. 141.

65. Ugo Foscolo, «Le Grazie. Carme Ad Antonio Canova», Poesie, Introduzione e note di Guido Bezzola, Biblioteca Universale Rizzoli, [Classici della BUR, L53], Milano 61996, σσ. 121 κ.ε. Πρβλ. το ποίημα «On the bust of Helen by Canova» του Byron, στο *Poetical works*, Edited by Frederick Page, a new edition revised by John Jump, Oxford University Press 1970, σ. 101. Για άλλους ποιητές που αφιέρωσαν στίχους τους στον Canova βλ. Luis Coutelle, ό.π., σσ. 135-140.

66. Διονυσίου Σολωμού, *Άπαντα*, τόμ. Β', ό.π., σσ. 139-140.

67. *Ibid.*, σ. 127.

68. Onofrio Minzoni Ferrarese, *Rime e Poesie*, Novissima edizione con aggiunte, Ferrara 1843, σ. 33 [= Γεωργίου Θ. Ζώρα, «Ιταλικά επιδράσεις επί τον Σολωμόν», *Επτανησιακά Μελετήματα*, τόμ. Β', Αθήνα 1959, σ. 201]. πρβλ. Luis Coutelle, ό.π., σσ. 58, 119. Και ο συνομήλικος του Σολωμού Leopardi γνώριζε το συγκεκριμένο σονέττο του Minzoni. βλ. Giacomo Leopardi, *Tutte le poesie e tutte le prose*, a cura di Lucio Felici e Emanuele Trevi, Edizione integrale diretta da Lucio Felici, Grandi Tascabili Economici Newton, [I Mammuti, 60], Roma 1997, σ. 356.

69. Διονυσίου Σολωμού, *Άπαντα*, τόμ. Β', ό.π., σ. 145. Πρβλ. τα σονέτα XI, XIII, XIV του Metastasio, ό.π., σ. 783.

70. Για επιδράσεις του Mazza στον Σολωμό βλ. Luis Coutelle, ό.π., σσ. 58-62. Συγκεκριμένα, στη σελίδα 61 παρατηρεί: «Il est certain en tout cas que Solomos connaissait Mazza peu de temps après son retour à Zante puisqu'il écrit avant 1822 un sonnet sur des rimes qu'il lui emprunte». Επίσης και ο Foscolo εκτιμούσε βαθύτατα τον Mazza, όπως φαίνεται από το κείμενο της επιστολής που του έστειλε στις 5 Αυγούστου 1807, από τη Brescia (*Epistolario*, τόμ. II, 1952, σ. 259).

71. Διονυσίου Σολωμού, *Άπαντα*, τόμ. Β', ό.π., σ. 312.

72. *Opere del signor Angelo Mazza fra gli Arcadi Armonide Elideo*, Presso Giuseppe Paganino, Parma 1816, τόμ. Α', σ. 122 (στις σσ. V-XX παρέχονται λεπτομερή βιογραφικά και εργογραφικά στοιχεία για τον Mazza).

73. Διονυσίου Σολωμού, *Άπαντα*, τόμ. Β', ό.π., σ. 148.

74. Ugo Foscolo, «Sonetto IX», ό.π., σσ. 74-75. Πρβλ. τους στίχους 47-64 του «Inno Primo. Venere» της συλλογής «Le Grazie», ό.π., σσ. 125-126, και το σονέττο «L'isola del Zante» του Σολωμού, *Άπαντα*, τόμ. Β', ό.π., σ. 121.

75. Giorgio Terzetti, *Epistola a Ugo Foscolo o il responso di Pallade*, Stamperia dell'Unione Tip.-Editrice, Torino 1861 [ώρα «A Ugo Foscolo», στον τόμο Ντίνος Κονόμος, *Ο Γεώργιος Τερτσάτης και τα ευρισκόμενα έργα του*, ό.π., σ. 161. το κείμενο δημοσιεύθηκε και από τον Mario Vitti, «Alcuni momenti italiani di Tertsetis», ό.π., σ. 43].

76. Διονυσίου Σολωμού, *Άπαντα*, τόμ. Β', ό.π., σσ. 185-207. Βλ. σχετικά: Giovanni Canna, *Dionisio Solomos. Uno studente dell'Università di Pavia negli anni 1815-1818*, ό.π., σσ. 45-46. Solomos, *Eloge de Foscolo et autres textes*, traduits de l'italien par Joseph Peretti et présentés par Octave Merlier, Athènes 1957. Bruno Lavagnini, «Dionisio Solomos, primo biografo di Ugo Foscolo», στον συλλογικό τόμο *Saggi di Letteratura Italiana in onore di Gaetano Trombatore*, Milano 1973, σσ. 315-327. Massimo Perì, «Μικροπαρατηρήσεις στον Σολωμό. 2. Ένα collage: το *Elogio di Ugo Foscolo*», *Μαντατοφόρος*, τεύχ. 41 (1996), σσ. 96-100.

77. Διονυσίου Σολωμού, *Άπαντα*, τόμ. Β', ό.π., σσ. 143-144. Για τις πετραρχικές επιδράσεις στον Σολωμό βλ. Luis Coutelle, ό.π., σσ. 145-146.

78. Διονυσίου Σολωμού, *Άπαντα*, τόμ. Β', ό.π., σ. 144. Για τις δαντικές επιδράσεις στον Σολωμό βλ. Luis Coutelle, ό.π., σσ. 144-145.

79. Βλ. Ν. Β. Τωμαδάκης, ό.π., σ. λστ'. πρβλ. του ίδιου, *Ο Σολωμός και οι αρχαίοι*, Αθήνα 1943, σσ. 133-136.

80. Διονυσίου Σολωμού, *Άπαντα*, τόμ. Β', ό.π., σσ. 159-173. Πρβλ. τα ελληνικά ποιήματα του Σολωμού «Η πρωτοχρονιά», «Το ιατροσυμβούλιο», «Οι κρεμάλες», *Άπαντα*, τόμ. Α', ό.π., σσ. 267-290.

81. Βλ. Gerasimos Zoras, «La falsificazione di un diploma di membro dell'Arcadia da parte di Dionisio Solomòs», *Atti e memorie dell'Arcadia*, σειρά 3, τόμ. 8, τεύχ. 4 (1986-1987), σσ. 359-360.

82. Το δίπλωμα πιθανώς ανήκε στον Gaetano Grassetti, που είχε εκλεγεί pastore arcade ήδη πριν από το 1825, με το ψευδώνυμο *Elpindo Smirneo* (βλ. *Gli arcadi dal 1690 al 1800. Onomasticon*, a cura di Anna Maria Giorgetti Vichi, Roma 1977, σ. 92). Αυτός ο Ιταλός λόγιος, που δίδαξε για μια δεκαετία, από 1826 έως τον θάνατό του, Λατινική και Ιταλική Λογοτεχνία στην Ιόνιο Ακαδημία, υπήρξε στενός φίλος του Σολωμού και πρώτος του μεταφραστής στα ιταλικά (βλ. *Inno alla libertà; Dionisio Solomòs da Zacinto scrisse il mese di maggio 1823*, Volgarizzato in prosa italiana da G. Grassetti, Prof. di Lettere Italiane e Latine in Zante, Edizione III, Εκ της Τυπογραφίας Δ. Μεσοθενέως, Εν Μεσολογγίω 1825). Η υπόθεσή μας γίνεται πιο πιθανή, εάν λάβουμε υπόψη ότι ο Grassetti γνώριζε και τον Ροϊδη, και συχνά γελούσε με τα στιχουργήματά του. Για τη ζωή και το έργο του Grassetti βλ. Στέλλα Γεωργαλά-Πριοβόλου, *Η λατινική στην Ιόνιο Ακαδημία. Ανέκδοτες μαρτυρίες από το Αρχείο Γκίλφορντ. Διδακτικά εγχειρίδια*, [Περιοδικό *Παρουσία*, Παράρτημα αρ. 8], σσ. 12-15. Πρβλ. Mario Vitti, *Giudizi di L. Ciampolini e di G. Montani su Dionisio Solomòs*, ό.π., σσ. 9-10.

83. *Άπαντα Διονυσίου Σολωμού, Ήτοι τα μέχρι σήμερα εκδοθέντα*, μετά προσθήκης πλείστων ανεκδότων, προλεγομένων και σημειώσεων, εκδιδόμενα υπό Σεργίου Χ. Ραφτάνη, Τυπογραφείον Ο Παρνασσός Σεργίου Χ. Ραφτάνη, Εν Ζακύνθω 1880, σ. 265 [=Διονυσίου Σολωμού, *Άπαντα*, τόμ. Α', ό.π., σσ. 363-364].

84. Πρβλ. Luis Coutelle, ό.π., σ. 122, σημ. 3: «Solomos et ses amis falsifient un diplôme de poète arcadien pour faire croire au docteur Roidis (qui a 70 ans) qu'il vient d'être reçu membre de l'illustre confrérie. Celui-ci en pleure de joie; les mystificateurs en pouffent de rire. (...) L'anecdote paraît révélatrice de l'importance qu'avait conservé vers 1820 à Zante un mouvement littéraire tout à fait classique, qui vivait alors ses derniers jours en Italie».

85. Διονυσίου Σολωμού, *Άπαντα*, τόμ. Α', ό.π., σσ. 305-307 (βλ. Pietro Metastasio, ό.π., σ. 734).

86. *Ibid.*, σ. 307-310 (βλ. Pietro Metastasio, ό.π., σ. 735).

87. *Ibid.*, σ. 310.

88. Διονυσίου Σολωμού, *Άπαντα*, τόμ. Β', ό.π., σσ. 225-226.

89. *Ibid.*, σσ. 208-225.

90. *Ibid.*, σ. 230.

91. *Ibid.*, σ. 221.

92. *Ibid.*, σ. 223.

93. *Ibid.*, σσ. 227-238.

94. *Ibid.*, σσ. 227-228.

95. *Ibid.*, σσ. 229-230.

96. Κώστα Καιροφύλα, «Ο Σολωμός και ο Έρωτας», στον τόμο *Η ζωή και το έργο του Σολωμού*, ό.π., σ. 653. Πρβλ. Στυλιανού Αλεξίου, *Διονυσίου Σολωμού Ποιήματα και Πεζά, Επιμέλεια-Εισαγωγές*, Στιγμή, Αθήνα 1994, σ. 366.
97. Στυλιανού Αλεξίου, *Διονυσίου Σολωμού Ποιήματα και Πεζά*, ό.π., σ. 365.
98. *Ibid.*, σ. 365.
99. *Ibid.*, σ. 366.
100. Dante, *Tutte le opere*, Introduzione di Italo Borzi, Commenti a cura di Giovanni Fallani, Nicola Maggi e Silvio Zennaro, Grandi Tascabili Economici Newton, [I Mammut, 11], Roma 1993, σ. 411.
101. Διονυσίου Σολωμού, *Άπαντα*, τόμ. Β', ό.π., σ. 229.
102. *Ibid.*, σ. 229.
103. *Ibid.*, σ. 229.
104. *Ibid.*, σσ. 208-209.
105. Βλ. G. Bustico, *Saggio di una bibliografia di G. Regaldi*, Novara 1922, και Guido Mazzoni, «Regaldi Giuseppe», *Enciclopedia Italiana*, τόμ. 28 (1935), σ. 985.
106. Bruno Lavagnini, ό.π., σ. 35.
107. Ιάκωβος Πολυλάς, «Προλεγόμενα» (1859), τώρα αναδημοσιευμένα στον τόμο *Διονυσίου Σολωμού, Άπαντα*, τόμ. Α', ό.π., σ. 38.
108. Στυλιανού Αλεξίου, *Διονυσίου Σολωμού Ποιήματα και Πεζά*, ό.π., σ. 373.
109. Διονυσίου Σολωμού, *Άπαντα*, τόμ. Β', ό.π., σ. 209. Ελληνική μετάφραση βλ. στο *Διονυσίου Σολωμού, Άπαντα*, τόμ. Β', Παράρτημα, ό.π., σ. 99: «Χαίρε, αθάνατης χώρας τέκνο δοξασιμένο, όπου μέγα στάθηκε πάντα το τραγούδι και το έργο, και στις καλές και στις ενάντιες τύχες, όπου η πέτρα καλή και το ξερό χορτάρι, και όπου βάρβαρος έφτασα και πια δεν είμαι». Βλ. σχετικά και τις μαρτυρίες του Regaldi στα μελετήματά του «Il Conte Dionisio Solomos», *Storia e letteratura. Prose di Giuseppe Regaldi*, con Prefazione di Giosuè Carducci, Coi Tipi di Franc. Vigo Editore, In Livorno 1879, σ. 346, και «Teofilo Cairi», *ibid.*, σ. 438. Πρβλ. Ιάκωβος Πολυλάς, «Προλεγόμενα» (1859), τώρα αναδημοσιευμένα στον τόμο Διονυσίου Σολωμού, *Άπαντα*, τόμ. Α', ό.π., σ. 13: «Βάρβαρος, ως είπεν ο ίδιος εις ένα ιταλικό ποιήμα του, αυτός είχε πατήσει το έδαφος της Ιταλίας, και το άφηνε πλουτισμένον με το άνθος της ιταλικής σοφίας». Βλ. επίσης Niccolò Tommaseo, *Il supplizio d'un Italiano in Corfù. Esposizione e discussione di*, Barbèra, Bianchi e Comp. Tipografi-Editori, Firenze 1855, σ. 112: «Egli ama l'Italia, siccome colui ch'è degno di sentire i pregi, e però di compatirne i difetti e le calamità; autore anch'esso di versi italiani sicuri ed eletti; e riconosce di dovere qualcosa all'Italia, e con l'abbondanza di lode e di gratitudine ch'è propria de' ricchi di lode, non teme rimeritarla: onde pubblicamente in presenza di Greci e d'Inglese pronunziò questo verso, dell'Italia parlando: *On'io barbaro giunsi, e più non sono. Troppo modeste parole, ma vere in ciò che, senza il sangue e l'oro e l'ingegno italiano, le Isole Jonie sarebbero tuttavia barbare*». πρβλ. Giorgio Zoras, «Tommaseo e la Grecia moderna», στον συλλογικό τόμο *Niccolò Tommaseo nel Centenario della morte*, a cura di Vittore Branca e Giorgio Petrocchi, [Civiltà Veneziana, Saggi 22], Leo S. Olschki Editore, Firenze 1977, σ. 511. Και ο Ciuti στο μελετήμα του «Il poeta nazionale della Grecia moderna: Dionisio Solomòs», ό.π., σ. 132, μνημονεύει τους παραπάνω στίχους του Σολωμού, γιατί αυτοί «non solo bastano a far vedere la disposizione dell'anima sua verso il nostro paese, ma anche bastano a testimoniare ciò che il Tommaseo di lui disse, cioè, che egli scriveva versi sicuri ed eletti nella lingua di Dante, che onorerebbero i nati nella patria del Poliziano e dell'Ariosto». πρβλ. Γεωργίου Θ. Ζώρα, «Τα ιταλικά έργα και η θρησκευτικότητα του Σολωμού κατά τον P. Ciuti», *Επτανησιακά Μελετήματα*, τόμ. Β', ό.π., σσ. 182-187.
110. Στυλιανού Αλεξίου, *Διονυσίου Σολωμού Ποιήματα και Πεζά*, ό.π., σ. 374.
111. Διονυσίου Σολωμού, *Άπαντα*, τόμ. Β', ό.π., σσ. 215-219.
112. F. M. Pontani, «Le poesie italiane di Dionisio Solomòs», ό.π., σσ. 332-333.
113. Giacomo Leopardi, «Ultimo canto di Saffo», *Canti*, Introduzione, commenti e note di Fernando Bandini, Garzanti, Milano 101989, σσ. 91-98. Πρβλ. Ν. Β. Τωμαδάκης, *Διονύσιος Σολωμός*, ό.π., σσ. ρκε´-ρκζ´.
114. Κωστή Παλαμά, «Η κριτική και ο Σολωμός. Θέματα για ξετύλιγμα», *Άπαντα*, Μπίρης, Αθήνα, τόμ. Β', σ. 89.

115. Στυλιανού Αλεξίου, *Διονυσίου Σολωμού Ποιήματα και Πεζά*, ό.π., σσ. 369-370.
116. Διονυσίου Σολωμού, *Άπαντα*, τόμ. Β', ό.π., σ. 215. Ελληνική μετάφραση βλ. στο Διονυσίου Σολωμού, *Άπαντα*, τόμ. Β', Παράρτημα, ό.π., σ. 102: «Τέκνο γης δοξασιμένης, όπου ο ξένος βρίσκει την πατρίδα κι' ο βάρβαρος τους Θεούς».
117. *I Veneziani, e le nozze*, ό.π., σ. XIII.
118. Διονυσίου Σολωμού, *Αυτόγραφα έργα*, Επιμέλεια Λίνου Πολίτη, [Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης], Θεσσαλονίκη 1964, τόμ. Α': *Φωτοτυπίες*, σ. 566 = τόμ. Β': *Τυπογραφική μεταγραφή*, σ. 566.
119. Διονυσίου Σολωμού, *Άπαντα*, τόμ. Β', ό.π., σ. 237. Ελληνική μετάφραση βλ. στο Διονυσίου Σολωμού, *Άπαντα*, τόμ. Β', Παράρτημα, ό.π., σ. 121: «Μην είναι πλάνημα; Όχι, δεν μπορεί να είναι πλάνημα. εδώ η άψυχη πέτρα, εδώ το άμωρο χρώμα καλά είναι. τούτη είναι η Ιταλία. Ω, είσαι η δασκάλισσα εσύ των εθνών, η μάνα της φιλοξενίας, όπου ο καθένας ύστερ' από λίγο βρήσκει την πατρίδα του, όπου ο βάρβαρος υψώνεται ως ν' απεικάση τους θεούς, όπου από χίλιες βρύσες χύνεται η ζωή για να ξεδιψάση όλα τα πνεύματα. Δεν μπορεί νάσαι άλλη από την Ιταλία. Αν έβγαλε κάποτε το πνεύμα μου κανένα λουλουδάκι, πατέρας του στάθηκε ο ήλιος σου. αχ, να μπορούσε το πνεύμα μου να μεστώση και να ξαναπλάση με μεγάλη αλήθεια το μεγαλείο σου».
120. Έτσι αποκαλούσε την Ιταλία ο Σολωμός, στην επιστολή που έστειλε, στις 12 Ιουνίου 1841, στον Niccolò Tommaseo: βλ. Διονυσίου Σολωμού, *Άπαντα*, τόμ. Γ', ό.π., σ. 367. Πρβλ. Giovanni Canna, *Dionisio Solomos. Uno studente dell'Università di Pavia negli anni 1815-1818*, ό.π., σ. 54.
121. Ο Αλεξίου ήταν ο πρώτος που συσχέτισε επιτυχώς το πεζόμορφο αυτό απόσπασμα του Σολωμού με τα ιστορικά γεγονότα του 1848, στο μελετήμα του «Ένα κείμενο του Σολωμού για το 1848 στην Ιταλία», *Σολωμικά*, Στιγμή, Αθήνα 1994, σσ. 77-85. πρβλ. του ίδιου, *Διονυσίου Σολωμού Ποιήματα και Πεζά*, ό.π., σσ. 291-293. Εκτός από τον Σολωμό, και άλλοι Έλληνες λογοτέχνες αναφέρονται στα ίδια γεγονότα. βλ. ενδεικτικά τα ποιήματα του Ιωάννη Καρασούτσα (1822-1873) «Εις την Ενετίαν του 1848» και «Η Ιταλία του 1848» (στον τόμο *Ποιητάι του Ιθ αιώνα*, Επιμέλεια Κ. Θ. Δημαρά, [Βασική Βιβλιοθήκη, 12], Αθήναι 1954, σσ. 154-159), καθώς και το σημείωμα «Τοις εντευξομένοις» του Εμμανουήλ Ροΐδη (1836-1904), το προτασσόμενο στο έργο του *Η Πάπισσα Ιωάννα* (Επιμέλεια Άλκης Αγγέλου, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 1993, σ. 64): «Εις τοιαύτην ευρισκόμην πνεύματος διάθεση, εν Γενούη κατοικών, ότε εξερράγη αίφνης η σύμπασαν κλονήσασα την Ιταλίαν εν έτει 1848 επανάστασις. Οι ιερείς και η θρησκεία συμπεριελήφθησαν, ως συμβαίνει κατά πάντας τους εν τη Δύσει πολιτικούς σπαραγμούς, εις το κατά των βασιλέων και της τυραννίας ανάθεμα. Πνεύμα πονηρόν επλανάτο από τινων ήδη ετών επί της ατυχούς ταύτης χερσονήσου, δυσαρέσκειαν, απείθειαν και άσβεστον ελευθερίας δίψαν εις όλας τας καρδίας εμφυσών. Έτριζον οι θρόνοι ως έτοιμοι να καταπέσωσιν, έτριζον δυνατώτερα των βασιλέων οι οδόντες. Λέξεις δυσηχείς και ασυνήθεις εις τα ιταλικά ώτα σύνταγμα, εθνοφυλακή, ελευθεροτυπία, κοινοκτημοσύνη αντήχουν πανταχόθεν ως εχιδώνων συριγμοί. η δε τυφλή πίστις, η από τοσοούτων αιώνων εις την προς τους τυφλούς συμπάθειαν και περιποίησην συνηθισμένη, απελακτίζετο ήδη ως οχληρός επαίτης και έντρομος έφευγεν εις τα όρη, άσυλον ζητούσα υπό των χωρικών την στέγην, και εκείνων πολλάκις κλειστήν και απόρθητον ευρίσκουσα την θύραν. Αλλ' ενώ επλανάτο εις τα σκόπη, ανά πάν βήμα προσκόπτουσα η αθλία, οι επ' αυτής στηρίζοντες την εξουσίαν βασιλείς εκινούντο. η αποστάτις Γένουα επολιορκείτο, αι βόμβαι έθραυον των οικειών τας στέγας, οι δε δυστυχείς κάτοικοι, φοβούμενοι μη πάθωσιν όσα και αι στέγαι των, κατέφευγον εκεί όπου υπό γην φυλάσσονται τα ευθραυστότατα των σκευών, αι φιάλαι. Εις τοιαύτην οιναποθήκην κατέφυγον και εγώ μεσούσης της νυκτός μετά των οικειών και γειτόνων, ελθόντων να ζητήσωσιν άσυλον υπό τας πτυχάς της ελληνικής σημαίας». Πρβλ. τα κείμενα του Δημητρίου Βικέλα (1835-1908), «Η ζωή μου» (Άπαντα, Φιλολογική επιμέλεια Άλκης Αγγέλου, [Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων], Αθήνα 1997, τόμ. Α': *Αυτοβιογραφία*, σ. 111) και «Αι αναμνήσεις του Σεπτεμβρίνου», (Άπαντα, ό.π., τόμ. Ε': *Δοκίμια*, σσ. 109, 119 και 120). Αλλά και πρόσφατα η Ρέα Γαλανάκη, στο μυθιστόρημά της *Ελένη ή ο κανένας*, εκδόσεις Άγρα 1998, σσ. 90-91, κάνει λόγο για τα γεγονότα του 1848, παίρνοντας αφορμή από τη συμμετοχή σε αυτά ενός ήρωά της, υπαρκτού προσώ-

που, του ζωγράφου Francesco Saverio Altamura (1826-1897). Αξίζει να σημειωθεί ότι και ένας Ιταλός, ο Marco Antonio Canini, που είχε καταφύγει στην Ελλάδα ως πρόσφυγας το 1848 ύστερα από την ήττα των συμπατριωτών του, συνέθεσε εδώ, στην Αθήνα, ένα σχετικό εκτενές στιχούργημα («La rigenerazione d'Italia»), που συμπεριλήφθηκε στην ποιητική συλλογή του *Mente, fantasia e cuore, versi di*, Seconda edizione corretta ed accresciuta, Atene 1852, σσ. 1-46.

122. Giorgio Terzetti, «Alle benemerite Commissioni», ό.π. [= τώρα «Λόγος στη Φλωρεντία 1867», στον τόμο Ντίνος Κονόμος, *Ο Γεώργιος Τερτσέτης και τα ευρισκόμενα έργα του*, ό.π., σ. 621. το κείμενο δημοσιεύτηκε και από τον Mario Vitti, «Alcuni momenti italiani di Tertsetis», ό.π., σ. 55].

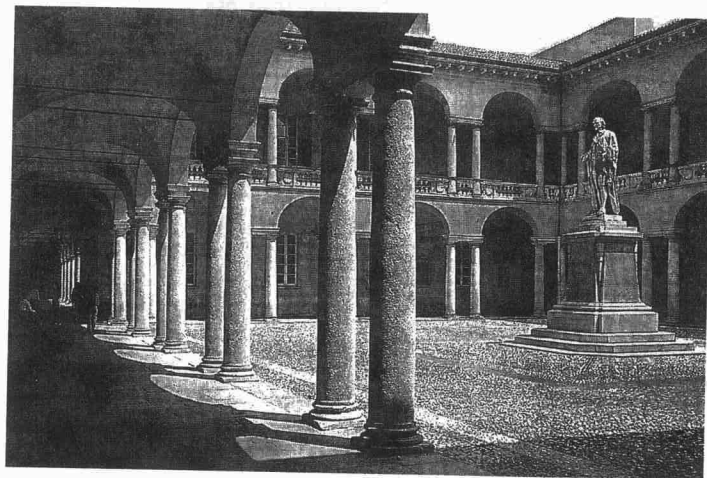
123. Διονυσίου Σολωμού, *Άπαντα*, τόμ. Β', ό.π., σ. 237 [= Στυλιανού Αλεξίου, *Διονυσίου Σολωμού Ποιήματα και Πεζά*, ό.π., σ. 313]. Ελληνική μετάφραση βλ. στο Διονυσίου Σολωμού, *Άπαντα*, τόμ. Β', Παράρτημα, ό.π., σσ. 120-121: «Είναι ουράνια λύρα, ορφική τεχνήτρα, και στους φθόγγους της η ερημιά γεμίζει κόσμο. Ω χαρά, γεμίζει η ερημιά της Ιταλίας και ξαναγίνεται μεγάλη σαν και πρώτα! Πέστε χάμω, άνθρωποι, και φιλήστε ολόθερμα το χώμα, το χώμα το γεμάτο καλοσύνη κι' ομορφιά. Φιλήστε το πολλή ώρα με έξαλλη ψυχή. και σηκώνοντας τα μάτια σας γεμάτα δάκρυα θα δήτε με θαυμασμό θεμελιωμένη την πολιτεία. Απ' όλες τις μεριές σκορπάει αυτή όλες τις αρμονίες των ουρανών, γιατί στ' αλήθεια είναι η πολιτεία η ιταλική. Το αληθινό και το μεγάλο, το καλό και το άγιο ξεσκεπάζουν πλήθια όλα τα μυστικά τους, σαν το λουλουδάκι που ανοίγει».

124. Στυλιανού Αλεξίου, *Διονυσίου Σολωμού Ποιήματα και Πεζά*, ό.π., σ. 292.

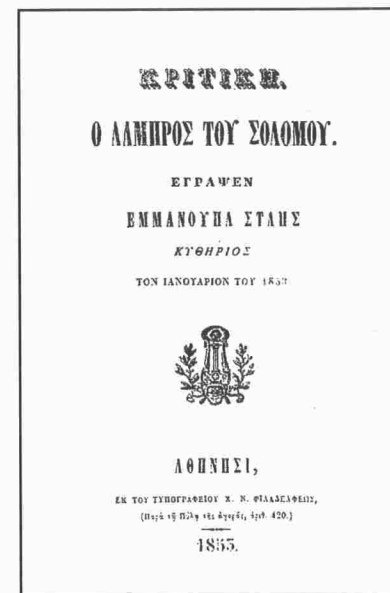
125. Σχετικά με τα γεγονότα αυτά βλ. το σύγγραμμα του Cesare Vimercati, *L'Italia ne' suoi confini e l'Austria ne' suoi diritti, ovvero Rivoluzione e guerra del 1848*, Volume unico, Con i Tipi di Filippo Alberghetti e C., Prato 1849, σσ. 26-28. Αξίζει να αναφέρουμε ότι επισημάναμε μία ξυλογραφία που απαθανατίζει τα γεγονότα αυτά που έλαβαν χώρα μπροστά στο Πανεπιστήμιο της Παβία, δημοσιευμένη στο περιοδικό του Τορίνο *Il Mondo Illustrato* και αναδημοσιευμένη τώρα στο λεύκωμα των Cesare Sinistri-Carlo Belloni, *Pavia nelle sue antiche stampe. Catalogo ragionato delle stampe dalla fine del sec. XV alla fine del sec. XIX*, con una presentazione di Marco Fraccaro, La Goliardica Pavese, Pavia 1992, σ. 177. Στο ίδιο λεύκωμα αναδημοσιεύεται και χαρακτηριστικό, όπου αναπαριστάται η θριαμβευτική είσοδος του Carlo Alberto στην Παβία, στις 29 Μαρτίου 1848, *ibid.*, σ. 178.

126. «Il Conte Dionisio Solomos», *Storia e letteratura. Prose di Giuseppe Regaldi*, ό.π., σ. 370.

127. Κωστή Παλαμά, «Επί τη ευκαιρία του Φιλαδελφείου Κρίσις Κρίσεως», *Άπαντα*, ό.π., τόμ. Α', σ. 268.

Το πανεπιστήμιο της Παβίας σήμερα

Α' Κριτής του Σολωμού

Ο ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΣΤΑΗΣ κατάγεται από βενετσιάνικη οικογένεια εγκαταστημένη από παλιότερα στα Κύθηρα. Γεννήθηκε το 1817, σπούδασε στην Πίζα της Ιταλίας στα χρόνια 1836-1840 και κατόπιν άσκησε το δικηγορικό επάγγελμα στην πατρίδα του. Πολύ νέος σχετίστηκε με το Σολωμό. Κατά τα χρόνια 1840-1846 επανειλημμένα ταξίδεψε από τη Ζάκυνθο και τα Κύθηρα στην Κέρκυρα. Το 1846 ταξιδεύει ξανά στην Ιταλία, όπου μένει δύο σχεδόν μήνες¹. Σε επιστολή του της 9 Μαρτίου 1841 ο Διονύσιος Σολωμός γράφει στον αδελφό του Δημήτριο στη Ζάκυνθο με ευμένεια για το νέο Στάη². Ευμένεια επιδεικνύει και ο Δημήτριος γι' αυτόν. Τον επόμενο χρόνο «κάνει σκηνή» στο Στάη ο Σολωμός για άγνωστους λόγους³. Ο Εμμανουήλ Στάης αργότερα είναι εκπρόσωπος της πατρίδας του στη Γερουσία της Επτανήσου^{3α}.

Ο πατέρας του Βαλέριος διατέλεσε δικαστής στη Ζάκυνθο και την Κεφαλληνία. Υπήρξε δικαστής και στο εφετείο κατά την οικογενειακή δίκη των Σολωμών τον Ιανουάριο του 1837^{4,5}. Τον αναφέρει ο Σολωμός σε γράμμα του στον Ιωάννη Γαλβάνη της 25 Μαρτίου 1834. Γιος του Εμμανουήλ Στάη υπήρξε ο Σπυρίδων Στάης (1860-1932) επανειλημμένα (1900, 1903, 1908) υπουργός παιδείας και το 1921 υπουργός εσωτερικών.

Το 1853 ο Εμμανουήλ Στάης δημοσίευσε κριτικό δοκίμιο: «Ο «Λάμπρος» του Σολωμού»⁶, που αποτελεί ευμενέστατη κρίση για τη σολωμική ποιητική δημιουργία⁷. Στο δημοσίευμα αυτό τάσσεται ο Στάης υπέρ της δημοτικής ως γραπτής γλώσσας του έθνους ακολουθώντας το δίδαγμα και το παράδειγμα του Σολωμού. Αργότερα όμως άλλαξε γλωσσικές απόψεις και έγραψε τα άλλα γραπτά του σε εντελώς αρχαιοπρεπή καθαρεύουσα. Έχει μεταφράσει θεατρικά ευρωπαϊκά έργα και ανάμεσά τους τη «Μαρία Στούαρτ» του Schiller. Το 1893 δημοσίευσε σε αρχαϊστική αυτή τη φορά γλώσσα νέα μελέτη «Περί Σολωμού», όπου μελετά και πάλι τα ίδια κομμάτια του

«Λάμπρου» που τον είχαν και πολύ παλαιότερα απασχολήσει. Ο Στάης πέθανε στην Αθήνα το 1895.

Τι κίνησε το συγγραφέα προς τη συγγραφή του κριτικού δοκιμίου του; Από το ένα μέρος θαυμάζει το Σολωμό και από το άλλο πιστεύει ότι το έθνος πρέπει να χρησιμοποιήσει ως γραπτή γλώσσα τη γλώσσα του λαού κατά το παράδειγμα του ποιητή. Στο δοκίμιό του επιμένει σε εντελώς αναλυτική και κριτική παρουσίαση των δημοσιευμένων στροφών του «Λάμπρου». Στις σημειώσεις που συνοδεύουν το κείμενο, χωρίς να ξεχνά ότι σχολιάζει το έργο του Σολωμού, διακηρύσσει την πίστη του προς τη γλώσσα του λαού και ακριβώς χρησιμοποιεί τη θεωρία και το παράδειγμα του Σολωμού για να ενισχύσει την άποψή του. Δίνω αμέσως ένα απόσπασμα από το έργο του, όπου προβάλλουν και οι γλωσσικές του απόψεις και ο τρόπος που τις εφαρμόζει στην πράξη.

Ξεκινώντας από το οκτάστιχο:

*Και προβαίνει η Μαρία λίγη να πάρει
δροσιά στα σωθικά τα μαραμένα, κλπ.*

γράφει⁸: «Ένα βέβαια από τα περιεργότερα και αξιολογότερα ψυχολογικά φαινόμενα είναι και η σχέση μεταξύ της ύλης του στίχου (δηλαδή ρυθμού και ήχου) και της ιδέας. Τω όντι η πρώτη είν' η αναγκαία μορφή της ύστερης, όταν και οι δύο είν' ωραίες. Και αν είναι ορθή η θεωρία του Πλάτωνος πως το ωραίο είναι η λάμψη της αλήθειας, τότε έπεται εξ ανάγκης πως η αλήθεια περιέχεται κι εις τες δύο, καθώς η μορφή περιέχεται εις την εικόνα της. Ενώ λοιπόν είναι χρέος του κριτικού να δείχνει την αλήθεια όπου και αν είναι, ούτ' είναι ανάγκη να φέρομε στο φως την ιδέα, που έχει μόνη της τόση λάμψη όση κάνει περιττό το μέρος του κριτικού, θέλει μόνο παρατηρήσομε καθόσο αφορά την ύλη πως εκείνη του πρώτου δίστιχου εκφράζει κάλλιστα το σιγό και το άρρωστο κίνημα· του δεύτερου την έκσταση που εμπνέει το θέαμα· του τρίτου αυτό το ίδιο αίσθημα που υψώνει ακόμη περισσότερο το άπειρο του πρώτου στίχου, του τέταρτου τη χαρά και του ύστερου την ήσυχη λάμψη και την άμετρη έκταση».

Ο Στάης βλέπει το Σολωμό ως τον «Όμηρο της σημερινής ποίησης»⁹ εννοώντας με το χαρακτηρισμό του ότι ο ποιητής φάνηκε στην αυγή της καθαυτό νεοελληνικής λογοτεχνίας. Ξέρει ο κριτικός ότι πολλά από τα αυτοσχέδια ποιήματα του ποιητή κυκλοφορούν ως ένα βαθμό αλλοιωμένα. Εύχεται να συγκεντρωθούν κάποτε και να δοθούν ακέραια στη δημοσιότητα. Εκτιμά επίσης και όσα ποιήματα της κατηγορίας αυτής είναι σε ιταλική γλώσσα γραμμένα.

Πρώτος ο Στάης γίνεται ευρύτερα κριτής του σολωμικού έργου. Εξαίροντας την ποιότητά του μας ομολογεί ότι δεν κινείται από εθνικιστική θεώρηση του πράγματος. Δεν είναι εθνικιστής· είναι χριστιανός. Όπου επιβάλλεται αναγνωρίζει την υπεροχή του ελληνικού στοιχείου· σε άλλες περιπτώσεις δέχεται την υπεροχή του ξένου. Πιστεύει ότι, όταν γίνει γνωστό το έργο του Σολωμού, θα αναγνωριστεί και έξω από τα σύνορα της Ελλάδας.

Ο Στάης αναφέρεται στον «Ύμνον εις την ελευθερίαν», που «αντήχησε ολούθενε σαν τα έργα που είν' εξυμνήσει». Όμως, πιστεύει ο κριτής, «η φωνή δεν εγέννησε την αρμονία που έπρεπε να γεννήσει»¹⁰. Θέλει ασφαλώς να πει: δε βρήκε την κοινή αναγνώριση. Είναι βέβαιος όμως ότι και μόνο το δημοσιευμένο ήδη τμήμα του ποιήματος αν γνωρίσει «η σοφή και ειλικρινής Γερμανία»¹¹, θα τον αναγνωρίσει ως Όμηρο της ποίησης του καιρού του.

Ο Στάης ζει και αισθάνεται την ύπαρξη του γλωσσικού ζητήματος στον τόπο μας, καθώς υπήρξε οικείος του Σολωμού¹². Οι αντίθετοι στις απόψεις του — και εννοεί τις γλωσσικές του απόψεις — «εδώσανε στο θέμα μίαν άλλη διεύθυνση απ' ό,τι εκείνος ήθελε να δοθεί». Όμως προβλέπει ότι, επειδή ο Σολωμός επέμεινε στην τέχνη του, «αυτό το έργο θέλει τω όντι σταθεί το φύσημα της ζωής και η τέχνη θέλει πάλι αναστηθεί όπου γεννήθηκε»¹³.

Στο πρώτο αυτό μελέτημά του για το Σολωμό παρακολουθεί κατά τρόπο αναλυτικό και με καλαισθητική αίσθηση τον κάθε στίχο του αποσπάσματος. Δεν αποφαίνεται γενικότερα για το ποίημα. Ιδού ένα δείγμα της τακτικής αυτής.

Ξεκινά λ.χ. από τους ακόλουθους στίχους:

*Βρίσκεται στ' άγιο Βήμα, ανατριχιάζει,
και πέφτει ομπρός τους γονατιστός χάμου.
Με τρομάρα κοιτάει και τους φωνάζει:
«Σας γνωρίζω· τι θέλτε; Είστε δικά μου.
Του καθενός το πρόσωπο μου μοιάζει.
Αλλά πέστε, τι θέλτε έτσι κοντά μου;
Συχωράτε και πάψτε· αμέτε πέρα·
δεν είναι ακόμα Παρουσία Δευτέρα.*

Παρατηρεί ο κριτής¹⁴: «Τι τέχνη εκείνη του ρυθμού του δεύτερου στίχου, που σαν ακουστική εικόνα δείχνει μόνος του το γονάτισμα! — Τι ξέσπασμα κακού σ' εκείνο το βλέμμα του τρόμου κι εκείνη τη φωνή κι εκείνες τες βραχείες πρότασες του ακόλουθου δράματος! Τι ερωτήσεις και τι εξομολόγησες σε τέτοιον τόπο κι εισέ τέτοια στιγμή! Τι δράμα που κλει μόνο του και το μέρος τση διήγησής, ενώ το μόνο «Αλλά πέστε τι θέλτε έτσι κοντά μου» δείχνει τον άνθρωπο να τα σπρώχνει κι εκείνα πάντα να στριμώνονται επάνω του! Τι απάτη ακόμη κι εις την αφή! Τέλος πάντων τι νέκρα κούρασης και τι φρικτή αναβολή στο ακόλουθο δίστιχο! κλπ.»

Θα χαρακτηρίζα το μελέτημα του Στάη ένα πρώιμο ασφαλώς, όχι όμως άωρο δημοσίευμα για το «Λάμπρο». Έχει πάντως ο ίδιος τη συνειδηση ότι δεν πραγματοποίησε πραγματικό κατόρθωμα με το μελέτημά του. Όμως παρηγορείται. «Δεν έγγραψα», μας λέει, «με ύφος ανάλογο στο αντικείμενο», γιατί «δυσκολότατα η τύχη (μήπως: τέχνη;) ενώνεται με τη φύση για να χαρίσουνε εις άνθρωπο»¹⁵.

Ούτε ο Πολυλάς ούτε ο Ζαμπέλιος κάνοντας λόγο για το «Λάμπρο» αναφέρουν το κείμενο του Στάη, που ασφαλώς θα το ήξεραν. Ο Πολυλάς ίσως δεν έδινε ιδιαίτερη σημασία στην κριτική αρμοδιότητα του Στάη. Ο Ζαμπέλιος, διαφωνώντας προς την αξιολόγηση που είχε κάνει του κειμένου ο Στάης, απαξιούσε ίσως και να τον αναφέρει. Δεν μπορούμε πάντως να αξιώνουμε από μελετητές των μέσων του περασμένου αιώνα υποχρεώσεις ακριβούς βιβλιογραφικής μνείας παλαιότερων μελετητών· δηλαδή ακρίβεια και υπευθυνότητα νεότερου μελετητή-βιβλιογράφου. Του Ζαμπέλιου άλλωστε είναι γνωστή η γενική κρίση για το «Λάμπρο». Του σολωμικού ποιήματος εκείνος έβλεπε «τ' αχλυώδη νοήματα», «την επιτηδευμένην ποιητικήν επιπόνησιν», «τον ξένον στίχον», γλώσσαν «πού μεν χυδαίαν και ιδιωτίδα υπέρ το δέον, πού δε αριστοκρατικήν την έμφρασιν και την φιλοσοφικήν αξίωσιν». Γι' αυτόν ο «Λάμπρος» δεν είναι «ελληνικής εμπνεύσεως προϊόν, διότι ούτε τον μύθον έχει ελληνικόν, ούτε τα ήθη»¹⁶.

Εκείνο που ξενίζει στην πορεία που ακολούθησε μεταγενέστερα ο κριτικός είναι τούτο: ότι μετά πολλά χρόνια (1893) επανέρχεται στο ίδιο ακριβώς θέμα: το «Λάμπρο» του Σολωμού. Μολονότι το νέο του δημοσίευμα το επιγράφει «Περί Σολωμού»¹⁷, δεν επεκτείνεται σε άλλα σολωμικά κείμενα, ούτε ενδιαφέρεται για κρίσεις που έχουν εντωμεταξύ διατυπωθεί για τον ποιητή, ούτε καν μνημονεύει εκδόσεις σολωμικών ποιημάτων. Το γεγονός αυτό επαυξάνει την απορία και την έκπληξή μας. Τα σχόλια πάντως που συνοδεύουν τώρα τα αναδημοσιευόμενα οκτάστιχα του «Λάμπρου» είναι διαφορετικά, καθώς και τα εισαγωγικά του δημοσιεύματος. Ο κριτικός του 1893 είναι σε μέγιστο βαθμό διαφοροποιημένος ως προς τις γλωσσικές του απόψεις τού 1853, όταν δημοσίευε το πρώτο του σολωμικό δοκίμιο. Χρησιμοποιεί τώρα ως γλωσσικό του όργανο μια στο έπακρο αρχαϊστική καθαρεύουσα, που αυτή καλλιεργείται από τους λογίους της εποχής, δε θα την περίμενε όμως κανείς από λόγιο που με τόση πίστη παλαιότερα είχε κηρύξει τα εντελώς αντίθετα. Το φαινόμενο γλωσσικής μεταστροφής λογίων της εποχής προς συντηρητικότερες γλωσσικές λύσεις, χωρίς να είναι συχνό, δεν είναι εντελώς μεμονωμένο. Αλλ' ας δούμε προηγουμένως την υφή

του νέου σολωμικού δημοσιεύματος.

Ύστερα από μια γενικότερη εισαγωγή, όπου θίγονται ποικίλα μετρικά θέματα με συχνές παραπομπές σε αρχαίους και σε Ευρωπαίους συγγραφείς, επαινείται ο Σολωμός που χρησιμοποίησε τον ομοιοκατάληκτο ενδεκασύλλαβο στίχο, «καθότι τ' ομοιοκατάληκτον, το χαριέστατον τούτο πλάσμα της νεωτέρας ποιήσεως, θεωρητέον ως ψιμύθιον, ό καλύπτει πλήθος αμαρτιών· τούτου δ' ελλείποντος δυοίν θάτερον, ή τέλειον ύφος υπό πάσαν έποισιν ή πεζός λόγος της χειρίστης κατασκευής»¹⁸.

Στη μελέτη του αυτήν ο Στάης επιμένει και στο θέμα της ορθής απαγγελίας στις περιπτώσεις που υπόκειται στο στίχο συνίζηση. Χαρακτηριστική μάλιστα είναι η παρακάτω πληροφορία που μας παρέχει ο μελετητής¹⁹: «Γελών αναμιμνήσκομαι πάντοτε βιαίας τινός κινήσεως του ποιητού, ισχυριζόμενου ότι ο Byron θα εξέφραζε το δυσκίνητον του ανθρώπου, βαίνοντας προς την θύραν, διά της μεταφοράς ότι βαίνων ησθάνετο τους πόδας του "βαρείς ως μολύβδου", ότι δε πάντοτε προτιμητέα παντός ρητορικού τρόπου η έκφρασις της ιδέας διά των ήχων και των ρυθμών, είτα δε απαγγέλλοντος τον στίχον βραδύτατα... και φωνούντος δι' αιφνιδίου τινός υψώσεως της χειρός: "έβαλα και το ν όπου δεν το βάνω ποτέ μου", εννοών ότι η αναλογία του τοιούτου στίχου

πάει να έβγει από την θύρα αργά και ανοίγει

ώφειλε διαρκείν όσον το δυνατόν περισσότερον προς έκφρασιν της ιδέας».

Στην ίδια μελέτη του ο Στάης παρατηρεί²⁰ ότι ο Σολωμός και με μόνο το απόσπασμα του «Λάμπρου», «όλως όντος αδιαφόρου αν το ποίημα εγράφη εις την καθαρεύουσιν ή εις την καθωμιλημένην ή μάλλον την διάλεκτον της χαριέσεως αυτού πατρίδος», έδειξε ότι και «αι διάλεκτοι πολλάκις αρκούσι προς σύστασιν του καλού».

Μιλώντας για το ύφος εξάλλου ο Στάης παρατηρεί²¹ ότι «η εκλογή και η πλοκή των λέξεων αποτελεί το καλόν ύφος, ό διεκρινεν εξόχως τον Σολωμόν». Φυσικά ως προς το ζήτημα της γλώσσας ο ποιητής προτιμούσε, γράφει ο Στάης, «τας ζώσας καταλήξεις» [= τη δημοτική]. Όμως επιλέγει ο Στάης — και εδώ προβάλλει ο λόγιος που εγκατέλειψε το δημοτικισμό του: «Οι σήμερον προτιμώντες τας ζώσας [= οι σημερινοί δημοτικιστές] και διά παντοίων μέσων υπερμαχούντες αυτών και βαναύσως καταφερόμενοι κατά παντός εναντίου περιέπλεξαν και κατεστρέβλωσαν και μετεμόρφωσαν τοσούτον το ζήτημα ώστε κυριολεξεί διστάζει τις να εννοήση τι θέλουσιν, ούτε δύναται να τους πείση ότι το καλόν επιτυγχάνεται μεν δι' αμφοτέρων των γλωσσών, της τε ζώσης της τε καθαρευούσης, αλλ' ουδέν αυτού δισεπιτευκτότερον, καθ' ό απαιτούν υψίστας δυνάμεις». Τελικώς ζητεί από τους δημοτικιστές έργα! Αυτά φυσικά ήρθαν με τον καιρό.

Για να φανεί ο βαθμός στον οποίο διαφοροποιείται ο σχολιασμός του ίδιου αποσπάσματος από το ένα δημοσίευμα στο άλλο παραθέτω τους δύο αυτούς σχολιασμούς. Αφετηρία και στους δύο είναι οι παρακάτω στίχοι του «Λάμπρου»:

*Κόλαση; την πιστεύω! Είναι τη, αυξάνει
και όλη φλογοβολάει στα σωθικά μου!
Απόψε Κάποιος που ό,τι θέλει κάνει
μόστειλε από το μνήμα τα παιδιά μου.
Χωρίς να τη γνωρίζω εχθές μου βάνει
τη θυγατέρα αισχρά στην αγκαλιά μου.
Δε λείπει τώρα πάρεξ να χαλάσει
τον Εαυτό του, γιατί μ' έχει πλάσει!*

Σχολιάζοντας ο Στάης έγραφε²² το 1853 (προσαρμοζω ορθογραφικά το κείμενο): «Το δράμα πάλι εγύρισε στην πρώτη μορφή του, δηλ. στες βραχείες πρότα-

σες, που πάνε πάντα αυξαινόντας εισέ δύναμη και κλειούνε μέσα τους χίλιες άλλες. Το μόνο μέρος της ύλης εις το δεύτερο στίχο δείχνει όλη την ορμή τη φωτιάς. Ο τρίτος τη λύσσα τη εκδίκησης που ο φόβος περιορίζει στο φαρμάκι μόνο του Κάποιος, κ.τ.λ. Το τρίτο δίστιχο μία νέαν εικόνα Θείας Δίκης (σαν ήχο που έλειπε για να 'ναι τέλεια αρμονία! Το τέταρτο τη φρίκη του εαυτού του στον πταιστή ώσπου ημπορεί να πάει νους ανθρώπινος. Και τώρα πλιο τ' αστροπελέκι ετοιμάστηκε, ούτε μένει παρά να φύγει».

Γράφει πολλά χρόνια αργότερα (1893) σχολιάζοντας πάλι ο μελετητής: «Ιδού δε πάλιν το δράμα αναπτύσσον όντως αισχύλειον δύναμιν, καθότι ο κακούργος πείθεται τέλος περί του πραγματικού της Κολάσεως, ήν αισθάνεται εντός αυτού κατά το αντίστροφον του Ευαγγελίου "ή Βασιλεία του Θεού εντός ημών εστί", διά δε της δεινοτάτης αποκαλύψεως, ής σχέσεως είχε λάβει μετά της κόρης του, λήγει τέλος εις την ιδέαν ότι και αυτό το θεϊόν ώφειλε να εμπνέη φρίκην Εαυτώ, καθό πλάσαντι τοιούτον τέρας!, έλειπε δε ο τελευταίος ούτος ήχος (της συμβάσης αιμομιξίας), ίνα πράγματι καταστήση πλήρη την αρμονίαν της Κολάσεως ταύτης του πάσχοντος!... Εν τοιαύτη καταστάσει ψυχής έν μόνον έμενεν εις τον άνθρωπον. Ην δε τούτο... το φεύγειν εαυτόν»²³. Λίγο-πολύ ο σχολιαστής του 1893 επαναλαμβάνει με κάποια μεταβολή όσα ο ίδιος έγραψε το 1853. Σε άλλες περιπτώσεις απομακρύνεται περισσότερο από τις κρίσεις του προηγούμενου μελετητήματος.

Παραθέτω και έναν υπαινιγμό του Στάη σχετικά με τη γλώσσα του σολωμικού κειμένου, που τον είδαμε και προηγουμένως. Γράφει ο κριτής του Σολωμού: «Ευτυχώς υπήρξεν ο Σολωμός διά του ποιήματος αυτού «Ο Λάμπρος», ού δεν σώζεται μεν ή έν απόσπασμα, και τούτο βραχύτατον, αλλ' ορθώς παραβλητόν προς όνυχα λέοντος, όλως όντος αδιαφόρου αν το ποίημα εγράφη εις την καθαρεύουσιν ή εις την καθωμιλημένην ή μάλλον την διάλεκτον της χαριέσεως αυτού πατρίδος»²⁴. Θα υπογράμμιζα πρώτα πρώτα το γεγονός ότι ο παλαιός δημοτικιστής τώρα αδιαφορεί ως προς τη γλώσσα του ποιήματος — σημείο των καιρών, μέσα στους οποίους γράφει τώρα ο Στάης (αρχή της τελευταίας δεκαετίας του περασμένου αιώνα). Έχει ήδη ταραξει τα νερά το «Ταξίδι» του Ψυχάρη, έχουν προβάλει τα «Είδωλα» του Ροΐδη και η «Φιλολογική Γλώσσα» του Πολυλά. Όμως ο Στάης παραμένει ασυγκίνητος από τα γεγονότα αυτά. Ακολουθεί τις γλωσσικές απόψεις Κόντου και Χατζιδάκι, γι' αυτό και στη γλώσσα του Σολωμού βλέπει — εσφαλμένα βέβαια — όχι την απαρχή μιας κοινότερης ελληνικής, αλλά το κερκυραϊκό γλωσσικό ιδίωμα. Βέβαια τοπικά στοιχεία έχουν εισχωρήσει — αναγκαστικά — σε σολωμικά ποιήματα, όμως είναι τόσο περιορισμένα ώστε δεν απομακρύνουν αισθητά τη γλώσσα του Σολωμού από την κοινή νέα ελληνική.

Περιπτώσεις μεταστροφής λογίων ως προς τις γλωσσικές τους πεποιθήσεις απαντούν μέσα στην πορεία του γλωσσικού ζητήματος. Οι περιπτώσεις αυτές πρέπει να αποδοθούν στην επίδραση που άσκησε σε ορισμένους συγγραφείς το άκρως καθαρολόγο πνευματικό περιβάλλον του τέλους του περασμένου αιώνα με την αποκορύφωση στον κοντισμό της καθαρευουσιάνικης τάσης. Η τάση αυτή έρχεται αντιμέτωπη προς το δημοτικιστικό ξεκίνημα της λογοτεχνικής γενεάς του 1880 και σε λίγον καιρό βρίσκει την ηρωική της έκφραση στη γλωσσική επανάσταση του Ψυχάρη με το «Ταξίδι».

Ποιες είναι οι περιπτώσεις γλωσσικής μεταστροφής, όμως πολύ μικρότερης κλίμακας από ό,τι εκείνη του Εμμανουήλ Στάη, στην πορεία των νεοελληνικών γραμμάτων στην παραπάνω εποχή και γενικότερα στη δεύτερη πεντηκονταετία του αιώνα; Αν αφήσομε κατά μέρος κάποια αισθητή μεταστροφή που τη διαπιστώνομε στα νεότερα κείμενα του Σπυριδωνος Τρικούπη (1788-1873) πριν από μερικές δεκαετίες, θα απαντήσομε την αλλαγή πορείας που σημειώνει στις γλωσσικές του απόψεις ο Ιάκωβος Πολυλάς (1825-1896). Ο πρώτος από τους δύο αυτούς λογίους ξεκίνησε κοντά στα άλλα και ως αποτελεσματικός σύμβου-

λος του νέου Σολωμού υποδεικνύοντάς του να στραφεί προς τη χρήση της νέας ελληνικής, που και αυτός την καλλιεργούσε²⁵. Είχε τόσο προχωρήσει γράφοντας μια λίγο-πολύ δημοτική γλώσσα ώστε ο Παλαμάς να προβάλλει τους «Λόγους» του ως γλωσσικό πρότυπο για την απαλλαγή από τη «δασκαλική γλωσσορουτίνα»²⁶. Αργότερα ο ίδιος ο Παλαμάς βλέπει²⁷ τον Τρικούπη να «πλησιάζει αγάλια αγάλια, χωρίς και αυτός να το καταλαβαίνει κι από την αναπόδραστη δύναμη του καιρού που λέγεται «καθαρεύουσα» επηρεασμένος», τίποτε να μην κατορθώνει «παρά να πλησιάζει τη γλώσσα των γραμματισμένων» και «να μεταφέρει στο ρητορικό ύφος την ομορφιά και τη ζωντάνια του στίχου του» ύστερα από το ποίημά του «Ο Δήμος»²⁸. Πορεύεται δηλαδή ο Τρικούπης κατά τον Παλαμά «από τη μιχτή των πρώτων ρητορικών του λόγων στη συμβιβασμένη με την καθαρεύουσα γλωσσική διατύπωση των υστερών ρητορικών του λόγων». Έτσι ξεχνώντας το Σολωμό και το δίδαγμά του γράφει διαφορετικά τώρα την «Ιστορία» του²⁹.

Ανάλογη τακτική ακολούθησε και ο Ιάκωβος Πολυλάς. Κρίνοντας τα «Είδωλα» του Ροΐδη το 1893 ομολογεί³⁰ ότι έχει αναθεωρήσει τις παλιότερες αντιλήψεις του για τη γλώσσα: αναθεώρηση που την αναφέρει και σε γράμμα του στον Παλαμά της 20 Απριλίου 1893³¹. Η πρώτη μάλιστα εκδήλωση της καιροσκοπικής, όπως τη χαρακτηρίζει ο Παλαμάς, συμβιβαστικής γλωσσικής τάσης του διαπιστώνεται στον πρόλογο της μετάφρασης του «Άμλετ»³².

Β' Πρόσκαιρος δημοτικιστής

ΣΤΟ ΠΡΩΤΟ ΤΟΥ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑ ο Στάης ακολουθώντας το δίδαγμα και το παράδειγμα του Σολωμού όχι μόνο γράφει τη δημοτική με ακρίβεια, θα έλεγα, αλλά και αγωνίζεται, ιδίως στις σημειώσεις του μελετήματός του, εναντίον των καθαρολόγων. Ξεκινά το μελέτημά του, όπως είπα και προηγουμένως, με τη διαπίστωση ότι η «φωνή του ποιητή», το γλωσσικό και άλλο κήρυγμα του Σολωμού, «δεν εγέννησε την αρμονία που έπρεπε να γεννήσει»³³. Τι έκαμαν οι καθαρευουσιάνοι; «Αυτοί εφαντασθήκανε όχι μόνο πως έπρεπε να πλάσουνε γραπτή γλώσσα μ' άλλες κατάληξες απ' εκείνες του κοινού λόγου, αλλά πως έπρεπε και όλο το έθνος να υπακούσει τυφλά στη θέλησή τους»³⁴. Αποτέλεσμα των θεωριών τους υπήρξε η «ακινήσια» του έθνους³⁵. Υποστηρίζει ο Στάης ότι σε όλα γράφει κινείται από το πάθος «να ιδεί πάλι το έθνος του μεγάλο απ' όλες τες όψεις», σε όλα τα πεδία. Ακριβώς με την πρόθεση να ωφεληθεί το έθνος από το παράδειγμα του Σολωμού μελετά τα οκτάστιχα του «Λάμπρου» που, δικαιολογημένα βέβαια, τα θεωρεί ανώτερα ποιοτικώς από τον «Υμνο».

Ποιο είναι αναλυτικότερα το δημοτικιστικό κήρυγμα του Στάη στο χώρο του γλωσσικού ζητήματος; Ως επιχειρήματα των καθαρολόγων βλέπει τα ακόλουθα, που βέβαια θα τα αναφέρει. Υποστηρίζουν ότι οι άλλοι δεν είχαν αρχαία γραπτή γλώσσα και ότι η δική μας αρχαία γλώσσα είναι ωραιότερη από τη νέα. Ότι πρέπει να προσαρμοστούμε στις καταλήξεις της αρχαίας. Πιστεύουν ακόμη ότι η νέα γλώσσα αδυνατεί να εκφράσει υψηλότερες έννοιες. Το πρώτο επιχείρημα ανατρέπεται, υποστηρίζει ο Στάης, από «το παράδειγμα της θείας γλώσσας του Dante»³⁶. Ως προς το δεύτερο απαντά ότι δεν ανασταίνεται μια νεκρή γλώσσα και ότι «τ' αρχαία στοιχεία της γλυκύτητας εσωθήκανε όλα, τα δε νέα που εισαχθήκανε δίνουνε βέβαια στη δεύτερη μία δύναμη που εκείνη δεν είχε». Στο τρίτο απαντά ότι οι καταλήξεις της νέας που οι αντίπαλοι περιφρονούν «είν' ενταυτώ η μορφή και η ουσία κάθε γλώσσας»· ότι στο σημείο αυτό υπάρχει κίνδυνος ολισθήματος και ότι η αλήθεια της ζωής δεν εκφράζεται «μ' αυτή τη νέκρα». Το τέταρτο: αφού έχομε το παράδειγμα της διατύπωσης των ιδεών από το Σολωμό, κάθε αντίλογος ανατρέπεται. Εξαιρείται το παράδειγμα του Σολωμού· «ιδέα που όχι μόνο εκείνος είχε εκθέσει τόσο μιλώντας, αλλ' είχε βάλει γράφοντας εις εκτέλεση». Τι έκανε ο Σολωμός; «Κάθε φορά που η λέξη δεν άρεσε αρκετά για τον ήχο της έπρεπε να ευγενίζεται με την αλλαγή κανενός ψηφίου (μάλιστα

όταν η σχέση της αρχαίας το εσυγχωρούσε)· κάθε φορά που αυτή ήταν χυδαία και ανάρμοστη, να βάνεται καλύτερα η αρχαία, αγκαλά και πάντα προσέχοντας να μην περνά το ύφος έξαφνα από την κοινή στην αρχαία ή από τούτηνη στην πρωτύτηρη... Κάθε φορά που η σύνταξη δεν έστεκε καλά στη φυσική τάξη της να αντιστρέφεται· κάθε φορά που η γλώσσα της ημέρας δεν είχε λέξη για την ιδέα να παίρνει ελεύθερα την αρχαία, αγκαλά και πάντα πασχίζοντας να μορφώνεται και αυτή η ίδια στην κατάληξη της ημέρας· κάθε φορά που η λέξις είχε πλέον παρά μία κατάληξη να βάνεται όποια εταίριαζε καλύτερα στην περίπτωση — και ούτ' η μία ούτ' η άλλη [= κατάληξη] να μην καταδικάζεται ποτέ εις αχρηστία — μ' ένα λόγο πως η γλώσσα έπρεπε να μένει πάντοτε εκείνη που ήτανε και ο κύκλος της ν' αφήνεται απεριορίστος για να ημπορεί ο νους να τρέχει ελεύθερα μέσα του και να βγάνει όξω τα πλάσματά του»³⁷.

Οι αρχές που υποστηρίζει ο Στάης «καλλύνουν τα μέλη, χωρίς ποτέ να αλλάζουνε το σώμα της γλώσσας» και στο χώρο της τέχνης και στο χώρο της επιστήμης. Η αδιαφορία των καθαρολόγων στις αρχές που έθεσε και στο παράδειγμα που δίνει «ο λόγος του ποιητή» οδηγεί στην «ακινήσια του έθνους»³⁸. «Ο αληθής, ο εσωτερικός εξευγενισμός θέλει είναι πάντοτε θείος ανάμεσά μας» και ποτέ δε θα φτάσομε στην «αρχαία λαμπρότητα»³⁹.

Αυτές οι σκέψεις, που με κάποια αλλαγή της διατύπωσης θα υπογράφονταν και από έναν σύγχρονο δημοτικιστή, οδηγούν το μελετητή να εξετάσει λίγα οκτάστιχα του Σολωμού που εκδόθηκαν έπειτα από τον «Υμνο» του. Πρόκειται βέβαια για τις παρατηρήσεις που θα ακολουθήσουν σε σχέση με το «Λάμπρο» του Σολωμού.

Μετά την ανάλυση που κάνει ο ποιητής του «Λάμπρου» παρατηρεί⁴⁰ ότι στο ποίημα αυτό «ευρίσκεται το ζήτημα της γλώσσας λυμένο τω όντι ευτυχέστατα». Εξευγενίζεται η λέξη (κατά το αριστοτελικό «σαφή και μη ταπεινήν είναι») — εκτός του ότι μέσα στο ποίημα αυτό βλέπεις «τη θρησκεία σου, τα ήθη σου, τες χαρές σου, τους φόβους σου, τες πρόληψές σου, τα πάθη σου, μ' ένα λόγο, την ουσία της ζωής σου σε τρόπο που ήθελ' είναι καθαυτό αδύνατο να θεωρήσεις άλλεως τέτοια ποίηση παρά σα μνημείο ατελεύτητο του καιρού σου». Και ακόμη το ποίημα αυτό «εμπνέει φρίκη αλησμόνητη του κακού κι είναι λοιπόν ουσιωδώς ο ύμνος της αρετής»⁴¹. Ο κριτής θεωρεί σημαντικό το έργο του αναλυτή και κριτικού του ποιήματος. Εύχεται να φανούν «οξύτεροι νόες εδικοί μας να κάμουνε περισσότερο· και απ' αυτό το ανέσπερο φως να λάβουνε φως για να φανούνε κι εκείνοι ό,τι είναι κι ό,τι ακόμη δεν εφανήκανε»⁴².

Ο Στάης ως γλωσσικός αγωνιστής της εποχής δε θα λυπόταν, μας λέει, «αν ο αδύνατος λόγος του ετάχυνε διόλου το θρίαμβο της αλήθειας και έβλεπε τέλος πάντων το έθνος να διευθύνεται ακλόνητο στο σωστό δρόμο»⁴³. Κρίνοντας τη γλωσσική τακτική των συγχρόνων του διαπιστώνει ότι η γλώσσα των εφημερίδων και της Εκκλησίας δεν είναι κατανοητή από το λαό. Παράλληλα αποκρούει⁴⁴ τη «μισή αρχαία και μισή κοινή», που καμιά φορά απαντά σε γραπτά Νεοελλήνων της εποχής του. Ο Στάης μάς πληροφορεί ότι συχνά έχει την ευκαιρία να συζητεί το γλωσσικό θέμα με αλλοεθνείς λογίους φίλους του, που συμφωνούν μαζί του.

Όμως ας δούμε το θέμα του δημοτικισμού στο Στάη αναλυτικότερα. Και πρώτα πρώτα τι έχει κανείς να παρατηρήσει ως προς το λεξιλόγιο: Τι συναντούμε στο χώρο αυτό;

Λέξεις λαϊκότερες: παιδείψη, σαστισμός, ξάστερα, δύνομαι, πρωτύτερος, κυνήγημα, γλυκάδα, επικάλεση, παραμίλημα, χώρια·

λέξεις κοινότερες (με κάπως διαφορετική σημασία): ξεσκεπάζω (στη λόγια σημασία του: αποκαλύπτω), ακολουθιέται (στη σημασία του: συμβαίνει), ακοή (σημασία: αυτί· ξένη ακοή), στένω= υφίσταμαι, υπάρχω, συγχωρώ= επιτρέπω, καλλύνω= εξωραίζω, πάθος= επιθυμία, είδηση= πληροφορία, τύπος (λόγου)= μορφή, συγκοινωνώ= επικοινωνώ, όψη= άποψη, ξάστερα= καθαρά,

φύσημα= πνοή, είδος= μορφή, συνήθεια= χρήση, ασχολώ= απασχολώ, πρωτύτερος= προηγούμενος, κυνήγημα= δίωξη, γλυκάδα= γλυκύτητα, παραμίλημα= παραμιλητό, δίολου (σε θετική χρήση).

λ έ ξ ει ς λ ό γ ι ε ς: εντελής-εντελέστερος-εντέλεια, εν ταυτώ, τω όντι, επαίσθητος, συμβάν.

π λ ά σ μ α τ α , όπως επικάλυψη.

Από τα τυπολογικά του Στάη (που είναι καμιά φορά και ιδιωματικά) αναφέρω τα ακόλουθα: *αλησμονώ, ακλουθώ, στέρνω, τίποτσι, ποία, παρρησιάζω, ταράσσω, κλειω, ημπόριε, να γένει, των εθνώνε, ολούθενε, όποιονε, εφантаσθήκανε, της αρχαίας μάθησης, τση (είπε), του ακόλουθου δίστιχου, του νεότερου στίχου, υπόθεσες, δύναμες, πρότασες, όψες, εξομολόγησες, αίσθησες, του ρήτορος, τες (ιδέες), σβημένος, α= αν, πέτασμα, περσότερες, γδύμνια, τσι άλυσε, λέοντα= λέ(γ)οντας, τέσσεροι, ήθελε στυλώσουνε, εμελέτανε (=λογάριαζε).*

Χρήση του καθαρά ιδιωματικού στοιχείου υπάρχει, όμως είναι περιορισμένη: *θυμάει (= ενθυμίζει), εκειό= εκείνο, τώρα ύστερα= τελευταία, τέλος πάντων= όμως, βέβαια.*

Ορθογραφικά εμφανίζονται περισσότερο ή λιγότερο απομακρυσμένα από τη σημερινή μας ορθογραφία. Σημειώνω τα ακόλουθα: *βαρυά, δύω, κ' εδώ, κ' εφώτισε, συγκεντρόνω, θέλησι, Η γλώσσαις, όλαις, προτήτερος, μεγαλύτερος, καλλήτερα και καλλίτερα, της μάθησις, δυσκολώτερα, γλώσσά μας, πως (ειδικό), να γεννήση, μολοντούτο και μόλον τούτο, καμμία, ταίς (κατάληξες), χαρακτήρας, πείρα, μιλώντας, ήχό της, ας εξετάσωμε, ναναι, ενταυτώ, πέρνω.* Μερικές από τις ορθογραφικές ιδιοτυπίες απαντούσαν έως και τελευταία στα γραπτά μας.

Σημείωμα πρώτο: Γλωσσικές συζητήσεις της εποχής του Στάη

ΠΟΙΑ ΕΙΝΑΙ ΤΑ ΓΕΓΟΝΟΤΑ που συντελούνται στο γλωσσικό θεωρητικό χώρο την εποχή που ο Στάη ασχολείται με τη συγγραφή του σολωμικού του δοκιμίου; Υπάρχουν παράλληλες εκδηλώσεις με δημοτικιστική κατεύθυνση; Βέβαια αν αποβλέψουμε στα Επτάνησα, η παρουσία και η ακτινοβολία του Σολωμού στην Κέρκυρα δημιουργεί γύρω του ατμόσφαιρα που καλλιεργεί και ενισχύει ορισμένους τουλάχιστον προς την κατεύθυνση του δημοτικισμού. Όμως και πέρα από τα Επτάνησα έχουμε λογίους που σχετίζονται με την εκπαίδευση, διαπιστώνουν την καθυστέρηση του παιδευτικού έργου, διαμαρτύρονται και κηρύσσουν νεοτεραιστικές γλωσσικές απόψεις, όσον αφορά τουλάχιστο το σχολείο. Το 1850 ο παιδαγωγός Ιωάννης Κοκκώνης⁴⁵ ζητεί σε δύο βιβλία του (Νέος Οδηγός, 1850 και Εγχειρίδια 1863) να διδάσκεται η καθομιλουμένη στα σχολεία⁴⁶. Στα 1856 ο μαθηματικός Αντώνιος Φατσέας (1821-1872) διακηρύσσει και αυτός με τα δημοσιεύματά του την ανάγκη να εισαχθεί η δημοτική γλώσσα «στα σχολεία εκπαιδύσεως των νέων Ελλήνων». Η γλώσσα των κειμένων αυτών είναι καθαρεύουσα, όμως ζωντανεμένη πού και πού, ώστε να διαβάσει κανείς αισιόδοξα ότι «άμα δυναμώση και συναισθανθή ολίγον η πρώτη κατεβασιά, θα φουσκώνει το ρεύμα και θα σκεπάσει όλα τα γελοία προσκόμματα».

Λίγα χρόνια μετά την κυκλοφόρηση του δοκιμίου του Στάη (1859) θα έχουμε την έκδοση των «Ευρισκομένων» του Σολωμού με τα γνωστά «Προλεγόμενα» του Ιάκωβου Πολυλά (1825-1896), γραμμένα σε δημοτική γλώσσα⁴⁷. Σε ιδιότυπα αρχαϊστική γλώσσα θα γραφεί η απαντητική σ' αυτά μελέτη του Σπυρίδωνος Ζαμπέλιου (1860)⁴⁸. Σύγχρονα περιοδικά, όπως «Ευτέρπη», «Φιλίστωρ» και «Πανδώρα», ενισχύουν ως ένα βαθμό τη μελέτη των δημοτικών τραγουδιών, καμιά φορά και της δημοτικής γλώσσας. Μια από τις οάσεις μέσα στην αρχαϊστική ξηρότητα της εποχής είναι τα κείμενα του Γεώργιου Τερτσέτη (1808-1874) με τους συμπαθείς στοχασμούς του για τη γλώσσα του λαού.

Αν επεκταθούμε στην καθαρά αρχαϊστική κίνηση της εποχής, θα μνημονεύσουμε την παρουσία του γνωστού καθαρολόγου δημοσιεύματος του Παναγιώτη Σούτσου (1806-1868): «Νέα Σχολή του γραφομένου λόγου ή Ανάστασις της αρχαίας ελληνικής γλώσσης εννοουμένης υπό πάντων» (1853). Είναι καρπός της δεσποτείας του αυξανόμενου καθαρισμού της γλώσσας και της καταδίκης κάθε λαϊκότερου στοιχείου. Ο Σούτσος κηρύττει την επιστροφή στον αρχαίο λόγο («Η γλώσσα των αρχαίων Ελλήνων και ημών των νεωτέρων έσεται μία και η αυτή») και παίρνει την απάντηση από το ανώνυμο δημοσιευμένο το 1854 έργο του Κωνσταντίνου Ασώπιου (1785-1872): «Τα Σούτσεια»⁴⁹. Το έργο θεωρείται σταθμός στην πορεία που ξεκινά για την αναίρεση των καθαρολόγων θεωριών του περασμένου αιώνα. Φυσικά και στους λογοτεχνικούς διαγωνισμούς, όπου δεσπόζει από την εποχή αυτή η από καθέδρας κριτική με την αρχαϊστική της καθαρεύουσα, θα μπορούσαμε να σημειώσουμε μια μόνη φωτεινή εξαίρεση. Στα 1863 ο Στέφανος Κουμανούδης (1818-1899) τολμά να δείξει την ανεπάρκεια της καθαρεύουσας⁵⁰. Χαρακτηριστικό πάντως είναι ότι και αυτοί που τολμούν να εμφανίσουν τα δίκαια της λαϊκής γλώσσας διατυπώνουν τις απόψεις τους σε αρχαϊστικό λόγο — αντίθετα από την τακτική που ακολούθησε γράφοντας το δοκίμιό του ο Στάη. Αυτός είχε αγωνιστεί με τη θεωρία και την πράξη υπέρ των απόψεών του.

Σημείωμα δεύτερο: Παλαμάς και σύγχρονοί μας για το Στάη

ΓΕΓΟΝΟΣ ΕΙΝΑΙ όΤΙ τα κριτικά δοκίμια του Εμμ. Στάη δεν απασχόλησαν τους μελετητές του Σολωμού. Ο *Κωστής Παλαμάς* πάντως⁵¹ το 1902 στο άρθρο του «Ο Σολωμός και η κριτική» εκφράζεται με αναγνώριση για το Στάη. Γράφει: «Για τον εντεκασύλλαβο του «Λάμπρου» ο Εμμ. Στάης έγραψεν άλλοτε σελίδες αξιολογικές. Αξίζει να εξακολουθήσει σε τέτοιο θέμα απάνω και να συμπληρωθεί από άλλους, ανάλογα φωτισμένους, η εργασία». Καθώς εξάγεται από τα γραφόμενα του Παλαμά⁵², ο ποιητής έχει χρησιμοποιήσει και το υστερνό σολωμικό δημοσίευμα του Στάη.

Ο *Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος* (1901-1982), μιλώντας για την πορεία της κριτικής στον τόπο μας, μνημονεύει⁵³ το Στάη και το κριτικό του πόνημα. Το χαρακτηρίζει «έργο τίμιο, κάποτε φλύαρο, κάποτε σχολαστικό και πάντα περιορισμένο σε σύντομη ακτίνα». Οπωσδήποτε ο Στάης χαρακτηρίζεται ως «ο πρώτος Νεοέλληνας κριτικός».

Ο *Κ. Θ. Δημαράς* (1904-1992)⁵⁴ υπογραμμίζει τον εφτανησιώτικο στοχασμό του, επηρεασμένο από τη γερμανική σκέψη, πλουτισμένο με αισθητική καλλιέργεια. (Λιγότερο σημαντική θεωρεί τη συμβολή του με το πολύ μεταγενέστερο δημοσίευσμά του «Περί Σολωμού» (1893). Αυτόν και τον Αντώνιο Φατσέα τούς τοποθετεί ανάμεσα σ' εκείνους που προετοιμάζουν τη γενιά του '80. Όμως ο Στάης δεν άργησε να εγκαταλείψει τις σωστές γλωσσικές πεποιθήσεις του και επομένως λιγότερο επηρέασε προς τη λογοτεχνική ανανέωση. Θεωρώντας άλλοτε ο Δημαράς το ξεκίνημα και την πορεία της νεοελληνικής κριτικής παρατηρεί⁵⁵ ότι «κριτική άξια του ονόματός της συναντούμε σχεδόν μόνο στα Επτάνησα και συγκεκριμένα σε ό,τι γραπτό ή προφορικό μάς έχει παραδοθεί από τη σκέψη του Σολωμού». τη βλέπει ακόμη στο κριτικό έργο του Πολυλά, του Ζαμπέλιου, του Ασώπιου.

Ο *Ζήσιμος Λορεντζάτος* το 1969 χαρακτηρίζει⁵⁶ «αξιόλογη» την κριτική του Στάη για το «Λάμπρο». Γενικώς όμως δεν απαντά το όνομα του Στάη σε κείμενα Νεοελλήνων κριτικών. Εξαίρεση θα θεωρήσουμε τη μνεία του από το Στέφανο Ροζάνη⁵⁷. Ο μελετητής μάλιστα αναδημοσιεύει κομμάτι από το κείμενο του Στάη του 1853.

Ο *Λίνος Πολίτης* (1906-1982)⁵⁸ χαρακτηρίζει «ουσιαστική» την κριτική του Στάη για το 25 απόσπασμα του «Λάμπρου».

Σημειώσεις

1. Διονυσίου Σολωμού, Άπαντα, τόμος τρίτος: Αλληλογραφία. Επιμέλεια-μετάφραση-σημειώσεις Λίνου ΠολΨίτη. Ίκαρος 1991, σελ. 365-6.
2. αυτόθι, σελ. 364.
3. αυτόθι, σελ. 529.
- 3α. Για στοιχεία σχετικά με το Στάη βλ. Μιχ. Κ. Πετρόχειλο (εφημερίδα «Έθνος», 12.12.1947· μερική αναδημοσίευση: Αγγλοελληνική Επιθεώρηση, τόμ. 3, τεύχ. 11, Ιούλ.-Αύγ. 1947, σελ. 361)· του ίδιου. *Τα πολυύμνητα Κύθηρα*, Αθήνα 1955, σελ. 38-40. Πληροφορίες για προγόνους και συγγενείς βρίσκονται στο: Μιχ. Κ. Πετρόχειλο, *Ιστορία της νήσου Κυθήρων*. Επανεκδόση: Βιβλιοπωλείο Διον. Νότη Καραβία, Αθήνα 1984. Εκεί (σελ. 83) πληροφορία ότι ο Εμμ. Στάης είχε διατελέσει έπαρχος Κυθήρων και είχε συγκροτήσει ελληνοαγγλικό λεξικό, καθώς είχε συνθέσει δράμα σε ιταλική γλώσσα. Ο Στάης μνημονεύεται και στο: Α. Ανδριτσάκη-Φωτιάδη-Μιχ. Κ. Πετρόχειλου, *Κυθηραϊκά Μελετήματα*. Βιβλιοπωλείο Διονυσίου Ν. Καραβία, Αθήνα 1982, σελ. 45.
- 4-5. αυτόθι, σελ. 329.
6. Το πρώτο αυτό κριτικό κείμενο του Στάη είναι σήμερα προσιτό σε δύο αναδημοσιεύσεις: «Νεοελληνική Κριτική». Επιμέλεια Ι. Μ. Παναγιωτόπουλου, Διον. Ζακυθηνού, Ε. Π. Παπανούτσου. Βασική Βιβλιοθήκη «Αετού», αρ. 42, Αθήνα [1956], σελ. 181-91 και «Σολωμός. Προλεγόμενα κριτικά Στάη-Πολυλά-Ζαμπελίου» [Ελληνικό Λαογραφικό και Ιστορικό Αρχείο. Σειρά: Νέα Ελληνική Κριτική, 1]. Αθήνα 1980, σελ. [15-40]. Το δημοσίευμα του Στάη κυκλοφόρησε με τον τίτλο: «Κριτική. Ο Λάμπρος του Σολωμού. Έγραψεν Εμμανουήλ Στάης, Κυθήριος τον Ιανουάριον του 1853. Αθήνησι, Εκ του τυπογραφείου Χ. Ν. Φιλαδέλφειος [παρά τη πύλη της Αγοράς, αρ. 420. 1853]. Δεύτερο κριτικό άρθρο του Στάη στον ίδιο τόμο, σελ. [223-52], αναδημοσιευμένο από το περιοδικό «Αθηνά», τόμ. 5, 1895.
7. Απόσπασμα από το ποίημα είχε δημοσιευτεί στην *Ιόνιο Ανθολογία*, φάκ. Α, Ιαν. 1834. Τη χρονιά που δημοσιεύεται το μελέτημα του Στάη (1853), ποιήματα του Σολωμού («Ανθός και Αυγούλα», «Ο θάνατος του βοσκού»), δημοσιεύονται στο περιοδικό «Ευτέρπη», τόμ. 7, φύλλ. 26. Βλ. Κωστής Δανόπουλος-Λίτσα Χατζοπούλου, *Η Ευτέρπη, 1847-1855* [Ευρετήρια περιοδικού λόγου και τέχνης, 4], University Press, Θεσσαλονίκη 1997, σελ. 156.
8. Σολωμός (βλ. σημ.6), σελ. [24]. Προσαρμόζω το κείμενο του Στάη στη σύγχρονη ορθογραφία.
9. αυτόθι, σελ. [37].
10. αυτόθι, σελ. [19].
11. αυτόθι, σελ. [37].
12. Αξίζει ίσως, παρεμπιπτόντως έστω, να σημειωθεί ότι υπάρχει υπόμνημα του Σολωμού προς το Λόρδο Μεγάλο Αρμοστή Nugent με το οποίο ο ποιητής προτείνει να καθιερωθεί η ελληνική δημοτική γλώσσα ως επίσημη γλώσσα του Ιονίου Κράτους (ανακοίνωση στην ΥΕΝΕΔ την 24η Μαρτίου 1980 από τον Οδυσσέα Δημητρακόπουλο).
13. Σολωμός (βλ. σημ. 6), σελ. [19].
14. αυτόθι, σελ. [31].
15. αυτόθι, σελ. [40]. Ο Στάης καμιά φορά έχει την ευκαιρία εν παρόδω να εκφραστεί για λογοτέχνες του παρελθόντος ή και του παρόντος. Του Ιωάννη Ζαμπελίου, πατέρα του Σπυριδώνος, τα δράματα τα χαρακτηρίζει «τερατώδη υπό πάσαν άποψιν» (Αθηνά 5, 1893, 445), τον «Στράτην Καλοπίχειρον» του Στέφανου Κουμανούδη τον χαρακτηρίζει (αυτόθι, σελ. 446) «σπουδαίαν συγγραφήν». Και είναι τούτο χαρακτηριστικό.
16. Στ. Ζαμπελίου. Πόθεν η λέξις «τραγουδώ» (βλ. σημ. 6), 175.
17. Αθηνά 5 (1893), 441-70. Φυσικά ο Στάης δεν ξεχνά το πρώτο του δημοσίευμα. Όπως εκείνο, και το νεότερο του 1893, το αφιερώνει «Προς την ελληνική νεολαία» το πρώτο «τη φιλομούσφ ελληνική νεολαία» το δεύτερο. Χαρακτηριστική είναι η απλοποιημένη στο πρώτο γλωσσική διατύπωση. Η πρώτη μάλιστα αφιέρωση τού είχε δώσει τότε την ευκαιρία να διαπιστώσει ευχάριστα για την καλλιέργεια της δημοτικής φαινόμενα και να κάμει λόγο για «οπαδούς» της δημοτικής ιδεολογίας.
18. Σολωμός (βλ. σημ. 6), σελ. [247].

19. αυτόθι, σελ. [251].
20. αυτόθι, σελ. [230].
21. αυτόθι, σελ. [252].
22. αυτόθι, σελ. [33].
23. αυτόθι, σελ. [242-3].
24. αυτόθι, σελ. [229-30].
25. Ε. Κριαρά, Σολωμός, β' έκδ., Βιβλιοπωλείο της Εστίας [1969], σελ. 39 κε.
26. Ε. Κριαρά, Κωστής Παλαμάς, ο αγωνιστής του δημοτικισμού, εκδ. Γκοβόστης, σελ. 33.
27. Ε. Κριαρά, ό.π., σελ. 63.
28. Ε. Κριαρά, ό.π., σελ. 64.
29. Ε. Κριαρά, ό.π., σελ. 82.
30. Κ. Γ. Κασίνη, Γράμματα Ιάκωβου Πολυλά από το αρχείο Κωστή Παλαμά (Νέα Εστία 104, 1978, 937, υπ' αρ. 5). Πβ. και το πρόσφατο δημοσίευμα του Π. Δ. Μαστροδημήτρη, Ο Ιάκωβος Πολυλάς ως κριτικός των «Ειδώλων» του Εμμανουήλ Ροΐδη (στον τόμο: Φιλερήμου Αγάπησις, τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Αγαπητό Τσοπανάκη, Ρόδος 1997, σελ. 347-72, ιδίως σελ. 363-4). Ο Παλαμάς χαρακτήρισε την παλιότερη κριτική δραστηριότητα του Πολυλά «αρνητική». «Ποιο είναι το θετικό», αναρωτιέται ο Παλαμάς (Άπαντα ζ' 267· το 1905). Δεν το ξέρομε. Ό,τι γνωρίζουμε απ' αυτό δικαία μας ανησυχεί. Αξιοσπούδαστη αντίφαση», συμπληρώνει.
31. Εφημερίδα «Εφημερίς» της 11.5.1893.
32. Παλαμά, Άπαντα Β' 101.
33. Σολωμός (σημ. 6) σελ. [19].
34. αυτόθι, σελ. [20].
35. αυτόθι, σελ. [22].
36. αυτόθι, σελ. [21].
37. αυτόθι, σελ. [22].
38. αυτόθι, σελ. [22].
39. αυτόθι, σελ. [23].
40. αυτόθι, σελ. [35].
41. αυτόθι, σελ. [35-6].
42. αυτόθι, σελ. [36].
43. αυτόθι, σελ. [40].
44. αυτόθι, σελ. [38].
45. Βλ. Σοφία Αμαριώτου, Ο πρώτος μας παιδαγωγός, 1937.
46. «Σκέψεις επί της δημοσίας και ιδιωτικής εκπαίδευσεως των νέων Ελλήνων», Λαμία 1856 και «Σκέψεις επί της διορθώσεως των ελαττωμάτων της εκπαίδευσεως των νέων Ελλήνων», 1856· βλ. Μανόλη Τριανταφυλλίδη, Άπαντα Δ' 439 και ζ' 138.
47. Διονυσίου Σολωμού, Τα Ευρισκόμενα. Εκδίδονται δαπάνη Αντωνίου Τερζάκη. Κέρκυρα 1859. Ανατύπωση: Σολωμός (βλ. σημ. 6).
48. Πόθεν η κοινή λέξις «τραγουδώ». Σκέψεις περί νεοελληνικής ποιήσεως. Αθήνα 1859. Ανατύπωση: Σολωμός (βλ. σημ. 6). Πρόσφατο σχετικό δημοσίευμα του Γιώργου Γ. Αλισανδράτου, *Ο διάλογος Πολυλά-Ζαμπελίου για την ποίηση του Σολωμού* (περιοδ. «Πόρφυρας», Ιαν.-Μάρτ. 1998, σελ. 209-30).
49. Ο Παλαμάς ξεχωρίζει το έργο αυτό και το τοποθετεί ανάμεσα στις λίγες εκδηλώσεις πανεπιστημιακών διδασκάλων που τάσσονται κατά των καθαρολόγων (Άπαντα Β' 253). Κατά τη φράση του Παλαμά με το δημοσίευμα του Ασώπιου ο Σούτσος «γδέρνεται και σχίζεται και δείχνει' ένα τίποτε γραμματικώς και μετρικώς και ποιητικώς» (Άπαντα ζ' 160).
50. Δε χρειάστηκε εδώ να δοθεί αναλυτική και ολοκληρωμένη εικόνα της γλωσσικής κατάστασης (στη θεωρία και την πράξη) γύρω στα μέσα του αιώνα. Περιορίστηκα σε ορισμένες συναφείς νύξεις.
51. Άπαντα ζ' 84.
52. Άπαντα ζ' 78.
53. Ένας από τους επιμελητές του τόμου: Νεοελληνική κριτική, αρ. 42, της «Βασικής Βιβλιοθήκης Αετού [1956], σελ. ιθ' (βλ. σημ. 6).

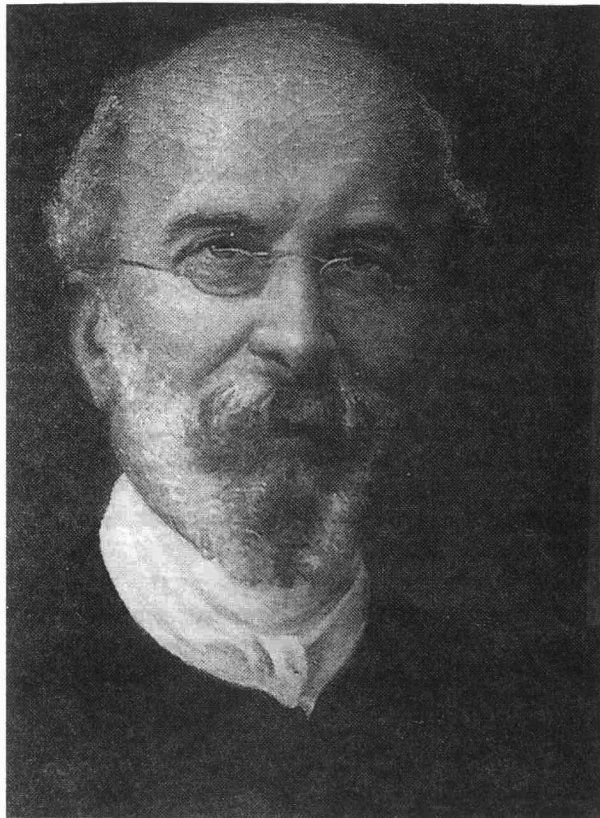
54. Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας, έκδ. 7η, 1985, σελ. 316, 342, 346.

55. Νεοελληνικός Ρομαντισμός (στη σειρά: Νεοελληνικά Μελετήματα, 7, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1982, σελ. 310 κε. Εδώ εξαιρείται ο κριτικός νους του Σολωμού, του Πολυλά, του Ζαμπέλιου και δε μνημονεύεται καθόλου ο Στάης. Ειδικά για το Ζαμπέλιο παρατηρεί ο Δημαράς ότι επηρεάζεται από προκαταλήψεις και στενό ορθολογισμό. Στα «Σούτσεια» βλέπει ουσιαστικά την αρχή της νεοελληνικής κριτικής με θεωρία και πράξη.

56. Μελέτες Α', έκδ. Δόμος [1994], 177.

57. Η αισθητική του αποσπάσματος. Μια κριτική προσέγγιση στον «Λάμπρο» του Σολωμού, σελ. 41.

58. Διονυσίου Σολωμού, Άπαντα (βλ. σημ. 1), σελ. 366.

Εμμανουήλ Στάης

Το να είναι κανείς μόνος του αποτελεί πραγματικό πλούτο. Εγώ βλέπω κι ακούω όλη την ημέρα πρόσωπα που, ενώ έχουν πιστέψει πως έχουν λόγους να αγαπούν και να εκτιμούν τις γυναίκες τους και να φροντίζουν τα παιδιά τους, φθονούν εκείνους που έχουν την τύχη να ζουν μόνοι. Δύσκολα ο μόνος άνθρωπος μπορεί να θεωρηθεί φτωχός. Πολύ εύκολα όμως εκείνος που φέρει τα βάρη της γυναίκας και των παιδιών, μάλιστα δε σ' ένα μεγάλο ποσοστό επειδή έτσι τα έφερε η τύχη.

Επιστολή προς Ιωάννη Γαλβάνη, (αχρονολόγητη)

Κριτική σεμνότητας και ξεδιάντροπη κριτική

ΟΤΑΝ ΕΝΑΣ ΦΙΛΟΛΟΓΟΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΖΕΙ ένα συγκεκριμένο λογοτεχνικό κείμενο ή το συνολικό έργο ενός λογοτέχνη, συνηθίζεται να διακατέχεται ή, έστω, να δείχνει πως διακατέχεται από έναν σεβασμό προς το κείμενο και τον δημιουργό. Αυτή η ευλαβής προκατάληψη καταλήγει σε μια κριτική σεμνοτυφία που υπηρετεί μια λογοτεχνική κριτική που είναι απόλυτα ταιριαστή με τον ισχύοντα κοινωνικό φαρισαϊσμό ή, από τον Μεσοπόλεμο και μετά, με τα κυρίαρχα μοντερνιστικά ερμηνευτικά μοντέλα. Αυτός ο φαρισαϊσμός, σε ό,τι αφορά τα λογοτεχνικά πράγματα, εκδηλώνεται με την άδηλη ανίερη συμμαχία ανάμεσα σε ασήμαντους λογοτέχνες και σε δήθεν κριτικούς, σύμφωνα με την οποία εξασφαλίζεται η αποδοχή των πρώτων ως λογοτεχνών άξιων να συμπεριληφθούν στον Κανόνα, και η νόμιμη ενασχόληση των δεύτερων με τους πρώτους. Σκοπός και των δύο η προσωρινή ή και μόνιμη παραχάραξη της λογοτεχνικής ιστορίας, και η κάρπωση της επικαιρότητας.

Μια τέτοια κατάσταση καλλιεργεί μια μιμητιστική αντίληψη περί της λογοτεχνίας ως φαινομένου δευτερογενούς ή και παρασιτικού. Αυτό, ωστόσο, δεν ισχύει, ακόμη και στην περίπτωση κατά την οποία η λογοτεχνία θα αποτελούσε απλώς και μόνο ένα αισθητικό φαινόμενο — και δεν ισχύει, ακόμη περισσότερο, επειδή η λογοτεχνία είναι ένα φαινόμενο κοινωνικό. Υποστηρίζοντας μια μαξιμαλιστική αντίληψη της λογοτεχνίας, αποκηρύσσουμε τον περιορισμό της έρευνας και της κριτικής λειτουργίας αποκλειστικά στην αποδελτίωση των ήδη διατυπωμένων απόψεων, η οποία προ-

τείνει την παρελθοντολογία αντί της ανάλυσης, και αφηνόμεστε στην τόλμη αλλά και στον κίνδυνο της ερμηνείας που δεν φροντίζει απλώς τα νώτα της και που ανάμεσα στις φιλοδοξίες της είναι και εκείνη της γόνιμης παρερμηνείας. Μόνο μια τέτοια αντιμετώπιση είναι άξια μιας λογοτεχνίας που αποτελεί για τον άνθρωπο μορφή αποκρυσταλλωμένης εμπειρίας — δηλαδή γνώσης — και έναν από τους αποτελεσματικότερους μηχανισμούς παραγωγής νοήματος, επειδή μόνο με μια τέτοια αντιμετώπιση είναι δυνατό να αποδεσμευτούν οι περιγραφές, οι εμπειρίες, οι ελπίδες, οι φόβοι και οι φοβίες, οι φαντασιώσεις και οι επίνοιες του ανθρώπου για τον εαυτό του και τη ζωή του.

Αν εφαρμόσουμε μια τέτοια τακτική προσέγγισης στο έργο του Σολωμού, τότε δεν πρέπει να αντιμετωπίσουμε το έργο του ως μουσειακό αντικείμενο αξίας και τον ίδιο ως εθνικό ή ως μεγάλο ποιητή, αλλά απλώς ως γνήσιο ποιητή — αυτό αρκεί για έναν ποιητή —, δηλαδή σαν μια συνείδηση διχασμένη ή και κατακερματισμένη, που τα κομμάτια της φωτεινά ταξιδεύουν μέσα στην παράδοση των λογοτεχνικά εκφρασμένων πίστσεων ή ψευδαισθήσεων του ελληνικού λαού. Αν εφαρμόσουμε μια τέτοια τακτική προσέγγισης, θα πρέπει να αναζητήσουμε μέσα από την περιπέτεια της διατύπωσης της ποιητικής έκφρασης και της διαμόρφωσης της καλλιτεχνικής φόρμας, την περιπέτεια μιας συνείδησης που αξίωσε την αυτογνωσία και καρπώθηκε την επίγνωση της αποτυχίας. Μπορεί αυτό να θεωρηθεί μερικώς ως βιογραφική κριτική, αλλά αυτό δεν δημιουργεί κανένα πρόβλημα: η κριτική καθαρότητα και η κριτική ορθοδοξία είναι το καλυμμένο κατάλοιπο ενός λογοτεχνικού δογματισμού, και οι σημαιοφόροι τους δεν αγωνίζονται για τις ιδέες (σε αυτή την περίπτωση δεν θα ήταν δογματικοί), αλλά μοχθούν για να καλύψουν τις προσωπικές τους ανασφάλειες.

Το ανολοκλήρωτο, το αποσπασματικό ή το θραύσμα δεν χαρακτηρίζουν μόνο το ποιητικό έργο του Σολωμού, αλλά και την ίδια τη ζωή του, και με τον τρόπο αυτόν είναι ρομαντικός όχι μόνο ως προς τα θέματα και τη φύση της ποίησής του, αλλά και ως προς τον τρόπο με τον οποίο αναλώνει τη ζωή του. Ποτέ ο ποιητής δεν πέτυχε ένα ισοζύγιο ανάμεσα στα έσοδα και στα έξοδά του. Δεν μπορούσε, επίσης, να κρατήσει το σώμα του σε ένα φυσιολογικό βάρος, και έτσι η γενικότερη εγκατάλειψή του γινόταν φανερή με ένα σώμα πλαδαρό και παχύ. Όλη αυτή η κατάσταση τον έκανε δύσθυμο και αντικοινωνικό. Η τάση του για απομόνωση είτε στο σπίτι του στην πόλη είτε στην εξοχή σταδιακά έγινε εντονότερη, συναναστρεφόταν μόνο ελάχιστα πρόσωπα που θεωρούσε σημαντικά και κατέφευγε στο ποτό: οι παραγγελίες για το εκλεκτό ζακυνθινό κρασί — την περίφημη βερδέα — ήταν συχνές και μεγάλες. Αυτό επιδείνωνε την άσχημη σωματική και ψυχική κατάστασή του, χωρίς όμως ποτέ να πάψει να είναι ένας άνθρωπος χαρισματικός, και για όποιον κατόρθωνε να τον πλησιάσει και να τον γνωρίσει από κοντά η συζήτηση και γενικότερα η επικοινωνία μαζί του αποτελούσε σπουδαία εμπειρία. Ποια θα μπορούσε, άραγε, να είναι η αντίληψη ενός τέτοιου αυτοκαταστροφικού ρομαντικού ποιητή για τη γυναίκα; Και την αντίληψη αυτή μπορούμε να την εξακριβώσουμε από την εικόνα της γυναίκας μέσα στο έργο του;

Η ηθική στάση ως στάση αισθητική

Η στάση του Σολωμού απέναντι στη γυναίκα στα ποιήματα της πρώτης φάσης της ζακυνθινής συγγραφικής του περιόδου εμφανίζεται ως αισθητική: «Το όνειρο», «Ο θάνατος της ορφανής», «Η αγνώριστη», «Η Ξανθούλα». Ήδη, όμως, μέσα σε αυτά τα ποιήματα εκδηλώνεται μια ηθική στάση που κρύβεται πίσω από την αισθητική. Τη μόνη σχετική εξαίρεση αποτελεί «Το όνειρο» στο οποίο η αισθητική στάση καλύπτει έναν θετικό ερωτικό αισθησιασμό που δεν πρόκειται να ξανασυναντήσουμε στο έργο του. Μετά από αυτό το ποίημα η περιστολή του αισθησιακού στοιχείου στην εικόνα της γυναίκας επιχειρείται με την

αναίρεση της σωματικότητάς της είτε μέσω του θανάτου της («Ο θάνατος της ορφανής»), είτε μέσω του ξενιτεμού της («Η Ξανθούλα»). Αυτή η αναίρεση του σωματικού στοιχείου της γυναικείας εικόνας θα αποτελέσει θεμελιώδη τρόπο του Σολωμού για την ηθικοποίηση της αισθητικής της διάστασης.

Το ποιητικό τοπίο του γυναικείου σώματος

Η ηθικοποίηση της αισθητικής διάστασης του γυναικείου σώματος με την αναίρεση της σωματικότητας μέσω της νεκρότητας, δίνει τη δυνατότητα στον Σολωμό όχι απλώς να εντάξει το γυναικείο σώμα στην ποίησή του, αλλά και να το αναδείξει είτε σε βασικό στοιχείο του ποιητικού τοπίου είτε σε ένα από τα βασικά ποιητικά του τοπία, δηλαδή σε ένα από τα ποιητικά τοπία που υλοποιούν τη σχέση Φύση-Άνθρωπος και αποδίδουν την πρωταρχική εμπειρία του ανθρώπου από τα πράγματα — δηλαδή σε ποιητικό τοπίο που ενσαρκώνει τις θεμελιώδεις ιδέες της ποίησης του Σολωμού, τις ιδέες που αποτελούν την ιδεολογική κινητήρια δύναμή της.

Το σώμα εμφανίζεται και παίρνει την αξία του ποιητικού τοπίου μόνο κάτω από ορισμένες συνθήκες, και οι συνθήκες αυτές καθορίζουν πάντα ένα «πλαίσιο κάλλους». Μέσα σε οποιοδήποτε άλλο πλαίσιο αναφοράς το σώμα — ως «κορμί» — ή κάποιο μέλος του δεν αποτελεί τοπίο ποιητικό με τη σημασία που έδωσα προηγουμένως, αλλά ένα στοιχείο-αντικείμενο της ποιητικής σύνθεσης. Αυτό, ως παράδειγμα, συμβαίνει στον Ύμνο εις την Ελευθερίαν (στροφές 108, 113 και 132), στη Φαρμακωμένη (στροφές 4 και 5), στο σατυρικό Όνειρο (στίχοι 75, 157, 161), στον Διάλογο (στ. 19) ή στη Βίζιτα (στ. 91).

Το σώμα, λοιπόν, αναπτύσσεται σε ποιητικό τοπίο μόνο μέσα σε συνθήκες κάλλους — του δικού του κάλλους. Και αυτό το κάλλος ο ποιητής μπορεί να το δει και να το εκτιμήσει μέσα από δύο καταστάσεις: μέσα από τον έρωτα για το σώμα και μέσα από τον θάνατο του σώματος. Έτσι, ο θάνατος μαζί με τον έρωτα αποτελούν τις δύο οριακές υπαρξιακές καταστάσεις που μέσα σε αυτές το σωματικό κάλλος ενεργοποιείται και γίνεται ορατό, ενώ έξω από αυτές μένει αδρανές και αθέατο. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν τα ποιήματα Εις το θάνατο κυρίας Αγγλίδας, Η Φαρμακωμένη στον Άδη, οι δύο Νεκρικές Ωδές, Ο θάνατος της ορφανής και Εις το θάνατο της Αιμιλίας Ροδόσταμο.

Αυτή η αίσθηση του σωματικού κάλλους μέσα από το νεκρό ωραίο σώμα τοποθετεί με τις νεκροφιλικές προεκτάσεις της και από μian άλλη άποψη τον Σολωμό μέσα στο κλίμα του ρομαντισμού. Ας θυμηθούμε τον Hector Berlioz που τυχαία συνάντησε την κηδεία μιας νεαρής γυναίκας στη Φλωρεντία, την προσπάθειά του να πλησιάσει το σώμα της, την εγκατάλειψή του πάνω από το ανοιχτό φέρετρο σε έναν υπέροχο χείμαρρο μελαγχολικών στοχασμών: έσκυψε πάνω από τη νεκρή και έπιασε το χέρι της, συγκρατώντας την επιθυμία του να την αγκαλιάσει επειδή βρισκόταν μπροστά σε άλλους. Ας θυμηθούμε, επίσης, τα νεκροφιλικά οράματα του Flaubert στο έργο του Οι πειρασμοί του Αγίου Αντωνίου.

Αυτά τα χαρακτηριστικά αποτελούν, βεβαίως, στοιχεία της τάσης των ρομαντικών να απομακρύνονται από την εγκοσμιότητα και της τάσης της ποίησής τους να αποφύγει το πραγματολογικό. Ο Σολωμός, όπως είδαμε παραπάνω, είχε αποστρέψει το πρόσωπό του από την κοινωνία των ανθρώπων και η αιτία δεν ήταν μόνο η γνωστή δίκη και τα «άλλα προσωπικά του παθήματα» (Πολυλάς, «Προλεγόμενα»), αλλά και «το αντιποιητικό πνεύμα του αιώνας μας» (στο ίδιο). Οι νεκροί, όμως, δεν ανήκουν πια σε αυτή την κοινωνία. Αντίθετα, οι νεκροί είναι αυτοί που βγαίνουν από αυτή την κοινωνία. Έτσι, αυτή είναι η στιγμή που ο ποιητής μπορεί άφοβα να κοιτάξει στο πεθαμένο σώμα το «ύστατο δείγμα της επίγειας ομορφιάς» (Σχεδιάσμα Επικήδειου Λόγου). Αυτό το ρομαντικό χαρακτηριστικό του Σολωμού δεν είναι το μόνο δείγμα αποστροφής του

προς το κοινωνικό περιβάλλον: μέσα στα πλαίσια της αποστροφής αυτής τοποθετείται και η στροφή του ποιητή προς τη φύση, καθώς και η αγάπη του για τα παιδιά.

Το σώμα, λοιπόν, ως ποιητικό τοπίο υπάρχει μόνο μέσα στα πλαίσια του κάλλους του, μέσα στις συνθήκες εκείνες που προβάλλουν την ομορφιά του. Μέσα σε αυτές τις συνθήκες το σώμα υπάρχει ως πρόσωπο, ως μάτια, μέτωπο, χείλη, μαλλιά. Αλλά και ως χέρι, πόδι, μέλη. Το σώμα υπάρχει και σαν ολόκληρο σώμα. Αλλά και τα συγκεκριμένα μέρη του σώματος που αναφέρθηκαν δεν αποτελούν μόνο στοιχεία του ποιητικού τοπίου του γυναικείου σώματος, αλλά συχνά είναι οι — ανάλογα με τις συνθήκες — αντιπρόσωποι του σωματικού. Αυτό που υποβάλλουν κάθε φορά αυτά τα σωματικά στοιχεία είναι το συνολικό σωματικό στοιχείο, και μάλιστα μέσα από τις ιδιότητες αυτών των συγκεκριμένων μελών του σώματος προβάλλεται κάθε φορά η ανάλογη δυνατότητα μετουσίωσης του σώματος.

Η υπερβατική σωματικότητα

Ύπατο φαινόμενο της μετουσίωσης του γυναικείου σώματος αποτελεί η εικόνα της υπερβατικής σωματικότητας της Φεγγαροντυμένης. Σε αυτήν το γυναικείο σώμα εξαυλώνεται από το φως συνιστώντας το στοιχείο εξισορρόπησης και συμφιλίωσης των τριών βασικών κατηγοριών του πραγματικού, τα οποία συνθέτουν το όλο ποιητικό τοπίο του Σολωμού: το υλικό/φυσικό, το ανθρώπινο/ηθικό, το θείο/ιδεατό. Και σε ό,τι αφορά τα άλλα ποιητικά τοπία του, η κάθε φορά συγκεκριμένη μορφή που παίρνει η σχέση αυτών των κατηγοριών του πραγματικού — από την υπεροχή κάποιας από τις τρεις έναντι των άλλων — καθορίζει και τον χαρακτήρα του τοπίου. Όμως εδώ, στην κλιμάκωση του ποιητικού τοπίου του γυναικείου σώματος, στη φεγγαροντυμένη, η ισορροπία είναι ακριβής. Εδώ ο «υποστατικός ίσκιος» σωματώνεται με μια σάρκα άλλη, με μια σάρκα που φανερώνεται, που γίνεται ορατή-αισθητή μέσα από χαρακτηριστικά που ανήκουν στην πιο άυλη ενέργεια, τη φωτιστική.

Το τερατώδες γυναικείο σώμα

Το αρνητικό της Φεγγαροντυμένης, η τρομακτική σκιά της, η τρομακτική όψη της γυναίκας, παρουσιάζεται στη Γυναίκα της Ζάκυθος. Εδώ η σωματικότητα είναι περισσότερο έντονη από κάθε άλλη φορά: για πρώτη και τελευταία φορά το γυναικείο σώμα περιγράφεται με τόσες λεπτομέρειες από τον ποιητή, τείνοντας σε αυτή την περιπτώση προς μιαν αρνητική υπέρβαση της σωματικότητας από τη μεριά του ρεαλισμού. Αυτό συμβαίνει επειδή το δύσμορφο σώμα της Γυναίκας εξεικονίζει την ηθική δυσμορφία της που φτάνει σε τέτοιο σημείο ώστε να θεωρείται πως αντιπροσωπεύει το ίδιο το Κακό. Διαπιστώνουμε, επομένως, ότι η σαφής σωματικότητα σχετίζεται στην ποίηση του Σολωμού με το κακό, ενώ το καλό αντιστοιχεί σε μια αφηρημένη, εξαυλωμένη, υπερβατική σωματικότητα.

Είτε αισθητική είτε ηθική είναι η στάση του ποιητή απέναντι στη γυναίκα, αυτό που ενδιαφέρει είναι ο βαθμός στον οποίο αυτή η στάση είναι φυλική, δηλαδή ο βαθμός στον οποίο αυτή καθορίζεται από τη διαφορά του φύλου ή, αλλιώς, ο βαθμός στον οποίο αυτή καθορίζεται από το αρσενικό φύλο και το ανδρικό γένος του ποιητή. Ως προς τη θετική άποψή της, αυτή της επιθυμίας και του αισθησιασμού, δεν υφίσταται μια στάση του Σολωμού που να καθορίζεται από τη διαφορά του φύλου. Αυτό, ωστόσο, συμβαίνει ως προς την αρνητική άποψή της, εκείνη της απέχθειας που μόνο ένα άτομο του αντίθετου φύλου μπορεί να προκαλέσει: αναφέρομαι στη στάση του Σολωμού απέναντι στη γυναίκα, όπως αυτή εκδηλώνεται μέσα από τη σχετική εικόνα στη Γυναίκα της Ζάκυθος.

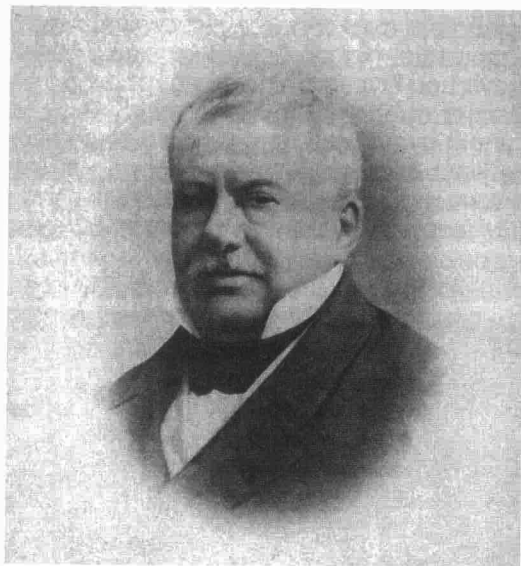
Η παρουσίαση της ερωτικής απόλαυσης ως στοιχείου διαστροφικού της γυναίκας αποτελεί χαρακτηριστικό σχετικό δείγμα και αποκαλύπτει την προκατάληψη που βαραίνει την εικόνα που δίνει ο Έλληνας ποιητής για τη γυναίκα — μια εικόνα ανδροκεντρική, δείγμα της τυπικής εικόνας της ιδανικής γυναίκας στον ευρωπαϊκό 19ο αιώνα, η οποία αναγνώριζε στη γυναίκα το δικαίωμα να υπάρχει μόνο ως μητέρα, χωρίς κανένα δικαίωμα στην απόλαυση και στην ηδονή, επειδή η αποδέσμευση των φυσικών τάσεων της γυναίκας θεωρείτο εξαιρετικά επίφοβη για το σύστημα αξιών μιας κοινωνίας που χαρακτηριζόταν από ανδρικό σωβινισμό.

Ο Ανδριάντας του Σολωμού στο μουσείο Σολωμού στην Ζάκυθο (έργο Ν. Βρούτου)

Για να μπορέσεις να γνωρίσεις απόλυτα μια ανθρώπινη καρδιά (φαντάσου τη γυναικεία) θα πρέπει να την παρατηρήσεις για πολύ καιρό και σε πολλές περιπτώσεις, ιδιαίτερα σ' εκείνες που δεν υποπτεύεται πως γίνεται αντιληπτή.

Επιστολή προς Ιωάννη Γαλβάνη, (αχρονολόγητη)

Ο Σπυρίδων Τρικούπης

ΕΠΕΛΕΞΑ ΤΟ ΟΛΙΓΟΣΤΙΧΟ αυτό ποιητικό επίγραμμα (έχει μόλις 6 στίχους), γιατί εκφράζει απόλυτα τον ποιητή και κυρίως εκφράζει το θρησκευτικό του και παιδαγωγικό του ιδεώδες. Το επέλεξα και γιατί είναι ένα ποιητικό αριστούργημα παγκοσμίου προβολής σε σύλληψη ιδέας και ποιητικής έκφρασης.

Οφείλω να τονίσω πως θα επιχειρήσω την προσέγγιση στο πρόσωπο του Σολωμού με βάση το ποιητικό του επίγραμμα*, όπως είπαμε, και θα προτιμήσω να ακολουθήσω την ψυχολογική θεωρία, γνωστή στους ψυχολόγους της προσωπικότητας του ανθρώπου, με το όνομα «ανθρωπολογική», δηλαδή θα επιχειρήσω να επιστημάνω τις σκέψεις, τα ιδανικά κ.λπ. του ποιητή που συντελούν στην αυτοπραγμάτωση του ατόμου, για μια ηθική αυθεντικότητα, με αισιόδοξη μελλοντική προοπτική. Τις άλλες θεωρίες τις παραλείπω... Τούτο μόνο τονίζω, πως στα ψυχολογικά θέματα δεν υπάρχουν στεγανά διαχωριστικά, γιατί αλληλούπεισέρχονται και αλληλοαρδεύονται.

Η προσέγγιση στο πρόσωπο του άλλου, όπως αντιλαμβανόμαστε, δεν είναι εύκολο θέμα. Γι' αυτό θα παρακαλούσα να μου επιτρέψετε να φέρουμε στο νου μας μερικά χαρακτηριστικά στοιχεία από την ιστορία της ζωής, θα 'λεγα καλύτερα «από την ιστορία της ψυχής» του ποιητή. Στοιχεία που επηρέασαν το πρόσωπο του Σολωμού, την ψυχή και το έργο του.

Πρώτα απ' όλα πότε γεννήθηκε. Γεννήθηκε το 1798. Γεννήθηκε στην εποχή της Γαλλικής Επανάστασης (1789). Ο ίδιος ο Σολωμός έλεγε πως το πρόσωπο του αιώνα είναι ο Μέγας Ναπολέοντας. Στη Γαλλία ο διαφωτισμός..., στην Ιταλία ο ρομαντισμός..., στη Γερμανία (Έγκελς, Σίλλερ) ο ιδεαλισμός. Τα πνευματικά ρεύματα διασταυρώνονται.

Γεννήθηκε στη Ζάκυνθο, συγκεκριμένα γεννήθηκε στο σπίτι της Παλιάς Βρύσης*, εκεί που σήμερα είναι το σπίτι του αείμνηστου

* Εκεί «... Πρωτοχάρηκε το φως και τον γλυκό αέρα».

καθηγητή της σωματικής αγωγής Γιάννη Κακολύρη. Γεννήθηκε σ' ένα κλίμα μοσχοβολημένο.

«Μοσχοβολάει το κλίμα σου,
ω φιλάτη πατρίς μου,
και πλουτίζει το πέλαγος
από την μυρωδιαν

των χρυσών κίτρων»,

όπως λέει το άλλο μεγάλο τέκνο της Ζακύνθου. Ο ίδιος ο Σολωμός πιστεύει: «και ρόδο μέσα μου πολύ, κρίνος πολύς ανθίζει». Και η σύγχρονη Ζακυνθινή ποιήτρια γράφει: «Ζάκυνθο, περήφανη πηγή μου», «... συναυλία της Ανοιξης». Μέσα σ' αυτό το όμορφο φυσικό κλίμα γεννήθηκε ο ποιητής μας. Οι γονείς του, όπως ξέρετε, ανήκαν σε δυο διαφορετικές κοινωνικές τάξεις. Πατέρας του ήταν ο αριστοκράτης, ο κόντες Νικόλαος Σολωμός γραμμένος στο «Libro d'oro», στη «Χρυσή Βίβλο» των αφεντάδων. Γι' αυτό τον έλεγαν «λιμπροντορίστρα». Τον έλεγαν και «ταμπακέρη», γιατί ήταν έμπορος καπνών. Μητέρα του ήταν η Αγγελική Νίκλη, φτωχή και αγράμματη, υπηρέτρια στο αρχοντικό του κόντε Σολωμού. Ήταν, όμως, ευσεβής και πολύ φιλόθρησκη. Αναφέρεται πως έπαιρνε το Σολωμό, όταν ήταν μικρό παιδί, και τον πήγαινε στην εκκλησία της Αγίας Παρασκευής, όπου έλεγε το «Κύριε, ελέησον» και διάβαζε τον Απόστολο. Η Αγγελική έφερνε πολλές φορές τα δυο παιδιά της, το Διονύσιο και το Δημήτριο, στο αρχοντικό του κόντε Σολωμού, όπου έπαιζαν με τα δυο νόμιμα παιδιά του, από τη Μαρνέττα Κάκνη, το Ροβέρτο και την Ελένη... Ο Νικόλαος Σολωμός νομιμοποίησε τα δυο παιδιά του, με την Αγγελική, το Διονύσιο και το Δημήτριο, μετά το θάνατο (1802) της νόμιμης γυναίκας του Μαρνέττας Κάκνη, όταν στεφανώθηκε, την παραμονή του θανάτου του (27 Φεβρουαρίου 1807), την Αγγελική Νίκλη. Όλες αυτές οι εμπειρίες σημάδεψαν την πορεία της ζωής του ποιητή και το έργο του.

Δάσκαλοί του υπήρξαν τρεις ιερωμένοι: ο Νικόλαος Κασιμάτης, που «ενεστάλαξε στην ψυχή του ποιητή την ευσέβεια», ο φιλελεύθερος ιεροδιάκονος Αντώνιος Μαρτελάος(;) και ο εξόριστος στη Ζάκυνθο, για τις φιλελεύθερες ιδέες του, Ιταλός ιερέας Σάντο Ρώσση. Και οι τρεις επηρέασαν το Σολωμό. Ο καθένας με το δικό του τρόπο.

Το 1808 φεύγει «με δυο φιλιά της μάνας του, με χούφτα γη της γης του», για την Ιταλία με το δάσκαλό του Σάντο Ρώσση, που έληξε και η εξορία του στη Ζάκυνθο. Ο Ρώσση τον γράφει σε κολέγιο της Βενετίας, αλλά ο Σολωμός θεωρεί βίαιο και τυραννικό το περιβάλλον και δεν πειθαρχεί. Δείχνει πως είναι αποφασισμένος στη ζωή του να πειθαρχεί μόνο στην αρετή και στον ηθικό κόσμο. Ο Ρώσση αναγκάζεται να τον πάρει κοντά του, στην ιδιαίτερή του πατρίδα την Κρεμώννα. Στο κολέγιο της Κρεμώννας έχει δασκάλους τον Pini και τον Bellini...

Ο Pini τον μαθαίνει πολύ καλά λατινικά και ιταλικά και ο Bellini τον μαθαίνει αρχαία ελληνικά και τον εισάγει στο πνεύμα του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού. Στους δασκάλους του δείχνει μεγάλο σεβασμό. Αρκεί να σας πω πως στον Pini, ύστερα από 35, περίπου, χρόνια, στέλνει το ποίημα «Εις Φραγκίσκα Φραιζερ» με την αφιέρωση «στο Δάσκαλό μου, με σέβας και ευγνωμοσύνη». Και οι δυο έχουν ασκήσει μεγάλη επίδραση στη ζωή του και στο έργο του.

Ύστερα από το κολέγιο της Κρεμώννας γράφεται στο Πανεπιστήμιο της Παβίας, όπου παρακολουθεί με ιδιαίτερο ενδιαφέρον μαθήματα ιδεαλισμού, μαθήματα με τον Έγκελο, το Σίλλερ κ.λπ. Από το Πανεπιστήμιο της Παβίας παίρνει το δίπλωμα της Νομικής, για το οποίο ο ίδιος λέει «το στέφανο της Νομικής τον οφείλω στην αγαθωσύνη των καθηγητάδων μου».

Επιστρέφει στη Ζάκυνθο σε ηλικία 20 χρόνων (1818). Στη Ζάκυνθο «που πολλές φορές αγάλιασε, πολλές με την αγάπη του και με το πέταμά του». Η Ελληνική Επανάσταση (1821) τον βρίσκει στη Ζάκυνθο, «άστραψε φως και γνώρισε ο νιος τον εαυτό του», δηλαδή άστραψε το φως της Ελληνικής Επανάστασης και γνώρισε ο ίδιος την αποστολή του με το ποιητικό του ταλέντο. Το Μάη του

1823, σε ηλικία 25 χρόνων, γράφει τον Εθνικό Ύμνο. Εδώ γνωρίζει, για πρώτη φορά, το Σπύρο Τρικούπη, που τον προτρέπει, όπως ξέρουμε, να γράφει ελληνικά... Στη Ζάκυνθο γράφει τη «Φαρμακωμένη». (1826), ποίημα στο οποίο συναντάμε πολλά σημεία χριστιανικής πίστης. Η Μαρία Παπαγεωργοπούλου δεν αντέχει την καταλαλιά του κόσμου και αυτοκτονεί, φαρμακώνεται. Μέσα στα σπλάχνα της δεν έχει άλλη αμαρτία παρά μόνο την αμαρτία της αυτοκτονίας. Και θρηνεί μετανιωμένη:

.....
10

«Κοίτα, μέσα στα σπλάχνα μου, Πλάστη!
Τα φαρμάκωσα, αλήθεια, η πικρή,
και μου βγήκε οχ το νου μου, Πατέρα,
που πλασμένα μου τ' 'χες Εσύ,

11

Όμως κοίτα στα σπλάχνα μου μέσα,
που το κρίμα τους κλαίνε, και πες,
πες του κόσμου, πως φώναξε τόσα,
εδώ μέσα αν είν' άλλες πληγές».

12

Τέτοια, ομπρός εις τον Πλάστη κινώντας
τα λευκά της τα χέρια, θα πει.
Σώπα κόσμε! Κοιμάται στο μνήμα,
και κοιμάται παρθένα σεμνή.

Στο ποίημα βλέπουμε όλα τα θρησκευτικά βιώματα του ποιητή και τη χριστιανική του πίστη. Τη μεγάλη θρησκευτικότητα του θα ιδούμε και στο ποιητικό επίγραμμα «Εις Φραγκίσκα Φραιζερ».

Σε ηλικία 30 χρόνων (1828) φεύγει για την Κέρκυρα... Νέες γνωριμίες... Νέες εμπειρίες. Δεν θα μιλήσουμε για τη δίκη που είχε με τον ετεροθαλή αδελφό του Γιάννη Λινταράκη. Δεν θα μιλήσουμε για τις πίκρες που δοκίμασε... Ίσως σ' αυτές τις πίκρες να οφείλονται τα εγκεφαλικά επεισόδια που τον βρήκαν, αργότερα, και που το τελευταίο (1857) τον παρέσυρε στον τάφο σε ηλικία 59 χρόνων. Ανοίγουμε μια παρένθεση· αναφέρεται πως στις τελευταίες στιγμές της ζωής του παρευρέθησαν κοντά του ο Μαρκοράς, ο Κουαρτάνος και ο Βαλαωρίτης. Αναφέρεται πως, στα τελευταία του, τον άκουσαν να καλεί το δάσκαλό του «Ρώση... Ρώση», τον Ιταλό ιερέα. Αναφέρεται, ακόμη, πως η τελευταία λέξη που βγήκε από το στόμα του ήταν «... φως» και αμέσως έσβησε. Ήταν η λέξη «... φως» από το στίχο «Φως το χέρι, φως το πόδι κι όλα γύρω σου είναι φως». Οι τελευταίες του λέξεις αποτελούν όλο το νόημα της ζωής του...

Αλλά ας γυρίσουμε στην Κέρκυρα. Εδώ έχει πολλούς φίλους, μεταξύ των οποίων τον Πολυλά, τον Ιταλό ποιητή Ρεγκάλντη, τον Ιωάννη Φραιζερ, πατέρα της Φραγκίσκας Φραιζερ, και άλλους. Τη Φραγκίσκα τη γνωρίζει πολύ καλά, κοντά στον πατέρα της, και θαυμάζει τη φυσική της ομορφιά (την καλλονή της) και το ψυχικό της μεγαλείο, τον ηθικό της κόσμο.

Στην Κέρκυρα ο Σολωμός συνήθιζε να κάθεται με τους φίλους του στην Σπιανάδα, την κεντρική πλατεία. Απ' αυτήν αποχαιρέτησε τον επιστήθιο φίλο του Regaldi βαθύτατα συγκινημένος, όταν έφευγε για την Ιταλία. Τον αποχαιρέτησε με βουρκωμένα μάτια λέγοντας «Ο Θεός να σ' ευλογεί μ' όλα τ' αγαθά που έχει». Και στον αποχαιρετισμό του ακόμη φαίνεται η θρησκευτικότητα του ποιητή μας.

Ας ξαναγυρίσουμε, όμως, στην πλατεία Σπιανάδα. Από εκεί περνούσε, συχνά, η Φραγκίσκα Φραιζερ. Περνούσε με ανοιγμένη την άμαξά της, καθισμένη

ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΣΟΛΩΜΟΥ ΠΟΙΗΜΑΤΑ.

Aimer, prier, chanter, voilà toute ma vie.

« Lamartine »

Με πάλλουσαν καρδίαν ἔσπευσα ν' ἀνορύξω πολυτί-
μων Ὀπσαυρὸν ἀνακαλυφθέντα, χάρις τῷ φίλῳ, ὅστις μ'
ἔδωκεν ἐσχάτως χειρόγραφον συλλογὴν ποιημάτων, τοῦ
Δ. Σολωμοῦ, συλλογὴν τὴν ἐντελεστέραν πασῶν, ὡς προ-
εργασμένην εἴη ἀπὸ τοῦ συγγραφέως. Ἀλλ', ὅτε τυ-
χαίως παρέβαλλον τὴν εἰς χεῖράς μου συλλογὴν πρός
... ἐνταῦθα ἐκδοθέντα ἀπανθίσματα ἠρωτι-
κῶν καὶ ἔρωτικῶν ᾠσμάτων, ἐν οἷς συμ-
μερικηθήθησαν καὶ τινὰ τοῦ Σολωμοῦ, ἐχαρτήθησα ἰ-
δῶν τὴν ἀήχαιρσίαν τοῦ μετατυπώσαντος ταῦτα, ὅστις
δὲν περιωρίσθη εἰς τὸ νὰ κολοβώσῃ τοὺς στίχους, ἀλλὰ
ὡς ἰδέας, τὰς θείας ἐκεῖνας ἰδέας, μετέτρεψε, πολλὰ
χωρὶς ἀντικατέστησε δι' ἰδίων, καὶ τέλος ὀϊερόσολ-
ος! ἀφῆρσέ τινα!

Ἐὰν ὁ Ἰταλὸς ποιητὴς Δάντης ἐράδιδισε χωρικὸν τινα,
ὡλλως ἀποστηθίζοντα τρυμάχια τῆς θείας κωμω-
δίας τοῦ (1), ὁ νεὺς οὗτός μας Ἡρόστρατος, ποίας
τιμωρίας χρῆζει;

Προτιθέμενος νὰ ἐκδώσω τινὰς ἐκ τῶν ἐν τῷ εἰρη-
μένῳ χειρογράφῳ ἐμπεριεχομένας ποιήσεις ἐκφράζω τὴν
ἐπιθυμίαν μου, ἐπιθυμίαν ἐκάστου Ἑλλήνου, ν' ἀποκτή-
σωμεν τὴν ἐκδοσὶν τῶν ἀπάντων τοῦ ὄντως ἰοι-
κτοῦ, τοῦ Σολωμοῦ! Ἢ μετριοφροσύνη, ἥτις μεχρὶ του-
δε τὸν ἀποτρέπει νὰ δημοσιεύσῃ τὰ ποιήματά του, εἶ-
ναι ἀκαιρὸς καὶ ἐνταυτῷ ἐπιλήψιμος, διότι ἀρνείται ν'
ἀποδώσῃ εἰς τὸν λαὸν τοῦ λαοῦ τὴν κτῆσιν. Ναι! αἱ
ποιήσεις τοῦ Σολωμοῦ δὲν εἶναι ποιήσεις ἀτόμου, ἀλλὰ
ολοκληροῦ ἔθνους! . . . Ἀκούεις Σολωμέ; Κατακρατεῖς
ζένην περιουσίαν . . . ἀπόδος την, ἀπόδος την εἰς τὸν
γῆσιον κύριόν . . .

Ἀλλὰ δυστυχῶς ἡ φωνὴ μας δὲν θὰ εἰσακουσθῇ . . .
μοι φαίνεται νὰ τὸν βλέπω . . . ὑπομειδῆ καὶ . . .
γῆ.

Ἐν Ἀθήναις, τῇ 12 (24) Ἰανουαρίου 1849.

Μ. Μ. Μ.

1.

"ΑΙΩΝ", φύλλο 932, 15-1-1849

πάντα στη μέση του καθίσματος και κρατώντας στα χέρια της, με τα λευκά γάντια, ωραία λουλούδια. Τη θαύμαζε, όπως ήταν ξανθιά, γαλανομάτα και λευκοφορεμένη. Θαύμαζε, συγχρόνως, και το ψυχικό της μεγαλείο που ήξερε πολύ καλά. Γίνεται «μικρός προφήτης» και παραδίνεται σ' έναν εσωτερικό, με τον εαυτό του, διάλογο. Βλέπει τη φυσική ομορφιά της και φαντάζεται οι πέτρες να βγάζουν κρίνους, ν' απαλύνουν και ευωδιάζουν το περπάτημά της, και ο ήλιος να τη στεφανώνει με χρυσό στεφάνι. Κάνει υπέρβαση και εισχωρεί στο «μέσα πλούτος». Αγωνίζεται για να 'βρει το ανάλογο δώρο και καταλήγει «θαύμα δώρο θέλ' ήτανε για της ψυχής το πλούτος. Όμορφος κόσμος, ηθικός, αγγελικά πλασμένος!».

Ο ποιητής μας, κυριευμένος απ' αυτές τις σκέψεις και απ' αυτή την ιδέα, γράφει το ποιητικό του επίγραμμα «Εις Φραγκίσκα Φραιζερ». Γίνεται ο ίδιος «μικρός προφήτης» και παραδίνεται σε «κρυφούς λογισμούς χαρά γιομάτους» για τη μελλοντική της εξέλιξη και ευτυχία.

Τώρα μπορούμε να το ακούσουμε για να θαυμάσουμε τις ιδέες και το ποιητικό ταλέντο του ποιητή μας.

Μικρός προφήτης έρριξε σε κορασιά τα μάτια,
και στους κρυφούς του λογισμούς χαρά γιομάτους είπε:
«Κι αν για τα πόδια σου, Καλή, κι αν για την κεφαλή σου,
κρίνους ο λίθος έβγανε, χρυσό στεφάνι ο ήλιος,
δώρο δεν έχουνε για σε και για το μέσα πλούτος.
Όμορφος κόσμος, ηθικός, αγγελικά πλασμένος!».

Πιστεύω πως δεν χρειάζεται καμιά ανάλυση, καμιά «ιεροσουλία», κατά τη γνώμη του ποιητή Σεφέρη. Επειδή όμως κάθε λέξη του ποιήματος ξεδιπλώνει και από μια πτυχή της ψυχής του ποιητή, ας επιχειρήσουμε την «ιεροσουλία»:

Από την πρώτη, κιάλας, φράση «μικρός προφήτης», μαθαίνουμε πως έχουμε να κάμουμε μ' ένα θρησκευτικό ποιητή που κινείται άνετα στην Παλαιά Διαθήκη. Λέει «μικρός προφήτης», όχι ένας από τους τέσσαρες μεγάλους προφήτες (Ησαΐας, Ιερεμίας, Δανιήλ, Ιεζεκιήλ), γιατί ξέρει πως είναι μεγάλη η αποστολή και η δραστηριότητα των τεσσάρων αυτών προφητών, αλλά ένας από τους δώδεκα μικρούς προφήτες (Αμώς, Αββακούμ, Ιωνάς, Ζαχαρίας κ.λπ.), γιατί είναι εύκολο το θέμα, είναι ολοφάνερη η ομορφιά και το ηθικό μεγαλείο της Φραγκίσκας.

Ο «μικρός προφήτης έρριξε σε κορασιά τα μάτια». Ας προσέξουμε πολύ τα μάτια είναι προφητικά, δηλαδή θεϊκά, γιατί ο προφήτης ομιλεί αντί του Θεού (προ+φημί). Φεύγει, αμέσως, από τα μάτια και στέκεται «στους κρυφούς λογισμούς...». Εδώ έχουμε μια μυστικοπάθεια του ποιητή και, ακόμη, έχουμε να κάμουμε με έναν προφήτη «λογισμών», όχι προφήτη εκστατικό από αναθυμιάσεις δάφνης ή από κορυβαντισμούς (κορύβαντες= οι ιερείς της Κυβέλης, κορυβαντισμοί κ.λπ.). Οι λογισμοί του είναι από «χαρά γιομάτοι». Βλέπει τη φυσική ομορφιά, ξέρει «το μέσα πλούτος» και χαίρεται για τη μελλοντική ευτυχία αυτού του ανθρώπου.

Ακούσαμε τη λέξη «είπε», ο προφήτης. Δεν «είπε» σε κανέναν άλλο παρά στον εαυτό του. Έχουμε έναν εσωτερικό διάλογο, χαρακτηριστικό του ποιητή μας. Ας προσέξουμε πιο κάτω: «Κι αν για τα πόδια σου, καλή, κι αν για την κεφαλή σου, ... δώρο δεν έχουνε για σε..... Εδώ έχουμε ένα υποθετικό λόγο με διπλή υπόθεση. Ο ποιητής θέλει, με υπόθεση, να δώσει δώρα στην εξωτερική ωραιότητα, στη φυσική ομορφιά. Τα δώρα που δίνει είναι πολύ μεγάλα: ο ήλιος πλέκει στεφάνι για να στεφανώσει το κεφάλι και οι πέτρες βγάνουν «κρίνους». Την εικόνα, οι πέτρες, που είναι στο έδαφος, να βγάζουν από τη βάση αυτοφυή λουλούδια, την έχει δει στο κτήμα του στο Ακρωτήρι ή στις Βαρές. Τα λουλούδια που βγαίνουν από τις πέτρες, από το «λίθο», τα προσδιορίζει «κρίνους». Σ' αυτό το σημείο έχει επηρεασθεί από το κατά Ματθαίον Ευαγγέλιο (στ', 28) ή κατά Λουκάν (ιγ', 27) «καταμάθετε τα κρίνα του αγρού πως αυξάνει: ου κοπιά

ουδέ νήθει». Παίρνει τους κρίνους σαν σύμβολο της αγνότητας (πολλές φορές θα άκουσε το Ευαγγέλιο που διάβαζε ο Παπαπέτρος Μαρίνος στην εκκλησία της Αγίας Παρασκευής, που πήγαινε μικρό παιδί, μαζί με τη μητέρα του, κι έλεγε το «Κύριε, ελέησον»...).

Προχωρούμε στον ε' στίχο «δώρο δεν έχουνε για σε και για το μέσα πλούτος». Εδώ φαίνεται η μεγάλη αγωνία και προσπάθεια του ποιητή για να 'βρει ανάλογο δώρο που να ταιριάζει απόλυτα, να είναι εναρμονισμένο με «το μέσα πλούτος». Γι' αυτό βλέπουμε στα χειρόγραφα του ο ε' στίχος να είναι διαφορετικός: «πράμα φτωχό θελ' ήτανε για της ψυχής το πλούτος». Αλλά και ο στίχος αυτός δεν τον ικανοποιεί, δεν τον βρίσκει απόλυτα εναρμονισμένο με την ιδέα του «μέσα πλούτου», του «όμορφου ηθικού κόσμου...». Γι' αυτό βλέπουμε να γράφει με το ίδιο του το χέρι, με κόκκινο μολύβι, πάνου από τις δυο πρώτες λέξεις του στίχου «πράμα φτωχό» να γράφει «θαύμα δώρο» και ο ε' στίχος γίνεται: «θαύμα δώρο θελ' ήτανε για της ψυχής το πλούτος». Ο στίχος που ξέρουμε είναι του εκδότη. Ο στ' στίχος είναι ένα θεϊκό σάλπισμα «Ο Κύριος εν φωνή σάλπιγγος» (Ψαλμός 46): «Όμορφος κόσμος, ηθικός, αγγελικά πλασμένος!». Με τη φράση «αγγελικά πλασμένο» δίνει στον «ηθικό κόσμο» θεοπρεπή όψη, γιατί μας λέει πως είναι πλασμένος από αγγελική ύλη, δηλαδή από ύλη υπεργήινη.

Μέσα σ' αυτόν τον «Όμορφο ηθικό κόσμο, πλασμένο αγγελικά, πλασμένο από αγγελική-θεϊκή ύλη, χωράει κάθε υψηλό και ευγενικό ιδανικό. Χωράει ο ύμνος που έψαλαν οι άγγελοι κατά την Αγία Νύχτα των Χριστουγέννων, για να εξαγγείλουν την έλευση του Χριστού, τη σωτηρία του κόσμου: «δόξα εν υψίστοις Θεώ και επί γης ειρήνη, εν ανθρώποις ευδοκία». Χωράει η Ελευθερία ανταμωμένη με τη Θρησκεία:

στροφή 95
Λάμπιν έχε όλη φλογώδη,
χείλος, μέτωπο, οφθαλμός·
φως το χέρι, φως το πόδι,
κι όλα γύρω σου είναι φως.

χωράει η «Ιδέα των Ιδεών», δηλαδή όλο το «Αγαθόν», κατά Πλάτωνα.

Μέσα σ' αυτό το στίχο (στ' στχ.) είναι συμπυκνωμένοι όλοι «οι στοχασμοί» κι όλο το έργο του Εθνικού μας Ποιητή.

Προσπαθήσαμε να κάμουμε, κάπως, μια προσέγγιση στο πρόσωπο του Σολωμού, με βάση το ποιητικό του επίγραμμα «Εις Φραγκίσκα Φραιζερ». Πιστεύω πως κάπως το προσεγγίσαμε. Είδαμε το Σολωμό θρησκευτικό ποιητή με μεγάλη χριστιανική πίστη, τον είδαμε προφήτη ποιητή, τον είδαμε να κάνει συνδυασμό υψηλών ιδανικών, να προβάλλει τον άνθρωπο στην πλήρη του διάσταση «καλόν αγαθόν» και να επιδιώκει να μορφοποιήσει υψηλές ιδέες σε έκφραση τέλειου ποιητικού λόγου. Και σταματάει την προσπάθειά του μόνο μπροστά στην υπερβατικότητα του τέλειου, μπροστά στο άφθαστο τέλειο.

Ο Σολωμός μιλάει από το «Αγιο Βήμα» της ψυχής του σαν άνθρωπος που ζει στον ουρανό και πατάει στη γη. Ο Σολωμός είναι ένα μεγάλο ποιητικό ταλέντο κι έχει παγκοσμιότητα και διαχρονικότητα. Με το επίγραμμα που είδαμε μας στέλνει, σε γενική διατύπωση, ένα μήνυμα ανθρωπιστικό, μήνυμα, αν θέλετε, ανθρωποκεντρικό, μήνυμα προσωποκεντρικό. Αποδέκτες του μηνύματος είμαστε όλοι εμείς, οι οποίοι καλούμαστε να κάμουμε, στο πρόσωπό μας, το συνδυασμό δυο μεγάλων μεγεθών: να ενώσουμε το μεγάλο μέγεθος της προόδου των επιστημών και της τεχνολογίας με το άλλο μεγάλο μέγεθος των πνευματικών και ηθικών αξιών. Γιατί δεν έχει αληθινή αξία, για τη ζωή του ανθρώπου, η πρόοδος των επιστημών και η αλματώδης εξέλιξη της τεχνολογίας χωρίς τη λειτουργία των πνευματικών και ηθικών αξιών.

Δεν μπορούμε να ανακόψουμε — ούτε πρέπει — την επινόηση και τη δημιουργία της ανθρώπινης ιδιοφυΐας, αλλά ούτε πρέπει ν' αγνοήσουμε τη σημασία

της αρετής, για τη ζωή του ανθρώπου. Αληθινή ευλογία Θεού είναι ο συνδυασμός ευφυΐας και αρετής.

Ο Σολωμός βλέπει τον άνθρωπο στην πραγματική του διάσταση και ανευρίσκει την αληθινή ευτυχία του στο συνδυασμό υψηλών ιδανικών.

Ο Σολωμός είναι ένα μεγάλο ποιητικό ταλέντο και μια μεγάλη ανθρωπιστική προσωπικότητα.

Σημείωση του συντάκτη

Η σχετική ομιλία έγινε χωρίς χειρόγραφα στην αίθουσα της Ένωσης Ζακυνθίων «Ο Άγιος Διονύσιος, Δεληγιώργη 24, Αθήνα. Η καταγραφή έγινε αργότερα, με τη βοήθεια της μνήμης, για τον πολύ αγαπητό παλιό μου μαθητή κ. Διονύση Βίτσο, εκδότη του περιοδικού «Περίπλους».

Σημείωση του επιμελητή

Το άρθρο αποτελεί τον κορμό ομιλίας του ιδιαίτερα διακεκριμένου Ζακυνθίου εκπαιδευτικού στη εκδήλωση που οργάνωσε προς τιμήν του στις 7 Μαρτίου 1998 η Ένωση Ζακυνθίων Αθήνας.

Ο λόφος του Στράνη όπου γράφτηκε ο Εθνικός Ύμνος

Για τη γλώσσα ταιριάζει εκείνο που λέει ο Μακιαβέλι πως ισχύει για όλα τα ανθρώπινα δημιουργήματα. Ότι η μόνη σωτηρία από τη διαφθορά είναι η επιστροφή στις ρίζες. Οι δάσκαλοι όμως της Ελλάδας γυρίζουν πολύ πίσω. Αυτό που κάνουν δεν είναι επιστροφή στις ρίζες. Χαίρομαι που ως ρίζες θεωρούνται τα δημοτικά τραγούδια, όμως θα προτιμούσα όσοι στηρίζονται στη γλώσσα των κλεφτών να παίρνουν την ουσία της κι όχι τη μορφή της. Με καταλαβαίνεις; Κι όσο για την ποίηση, πρόσεχε καλά Τζώρτζη μου, νομίζω ότι καλό είναι να θεμελιώνεται στα δημοτικά τραγούδια, αλλά δεν είναι καλό να σταματά εκεί. Πρέπει να υψώνεται κατακόρυφα. Η κλέφτικη ποίηση είναι όμορφη κι ενδιαφέρουσα επειδή με αυτή με αυθεντικότητα αναπαράστησαν οι κλέφτες τη δική τους τη ζωή, τις ιδέες και τα αισθήματά τους. Δεν είναι όμως η ίδια όταν βγαίνει από το δικό μας στόμα.

Επιστολή προς Γεώργιο Τερτσέτη, 1.6.1833

Η ΦΑΡΜΑΚΩΜΕΝΗ ΤΟΥ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΣΟΛΩΜΟΥ, ποίημα γραμμένο στα 1826 για μια νεαρή κοπέλα, τη Μαριέτα Παπαγεωργοπούλου, η οποία αυτοκτόνησε με δηλητήριο επειδή την εγκατέλειψε ο αγαπημένος της και προκειμένου να αποφύγει την κοινωνική κατακραυγή, είναι έργο που μορφολογικά λίγο θυμίζει μεγαλύτερες και πολυπλοκότερες συνθέσεις του ποιητή, όπως οι *Ελεύθεροι Πολιορκημένοι* ή ο *Λάμπρος*. Θεματικοί ωστόσο πυρήνες του ποιήματος, όπως ο θάνατος νεαρών προσώπων¹, η ανάσταση των νεκρών², ο έρωτας και η αγνότητα³, εντοπίζονται σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό σε όλη την έκταση του σολωμικού έργου, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι πρόκειται για ζητήματα τα οποία απασχόλησαν αποκλειστικά το Σολωμό. Μεταγενέστεροι ποιητές προσέγγισαν τα ίδια θέματα με έναν εξίσου προσωπικό και ιδιότυπο τρόπο και, ανεξάρτητα από το εάν θα μπορούσαν να διαπιστωθούν τυχόν επιδράσεις, θα άξιζε τον κόπο να σταθούμε για λίγο σε έναν από τους πλέον σημαντικούς: στον Καβάφη.

Με την πεποίθηση ότι μια παράλληλη ανάγνωση της *Φαρμακωμένης* του Σολωμού και των ποιημάτων εκείνων του Καβάφη τα οποία, θυμίζοντας από πολλές απόψεις αρχαία επιτύμβια, πραγματεύονται το θάνατο νέων ανθρώπων θα ρίξει περισσότερο φως τόσο σε διάφορες πτυχές του έργου και των δύο όσο και στη διαμόρφωση μιας Ποιητικής της νεοελληνικής ποίησης κατά το πέρασμά της από τον δέκατο ένατο αιώνα στον εικοστό, η περιπλάνησή μας στους δύο αυτούς ποιητικούς κόσμους θα αρχίσει από ένα σημείο εκκίνησης κοινό. Στη *Φαρμακωμένη*, μολοντί η ηλικία της κοπέλας που αυτοκτόνησε δε γίνεται γνωστή, είναι σαφές ότι πρόκειται για άτομο νεαρής ηλικίας, πράγμα που γίνεται εμφανές με την προσφώνηση «*ωραία κόρη*» (στ. 14) και την αναφορά στις «*κόρες τες μαύρες*» (στ. 25), η οποία παραπέμπει σε αυτήν. Στον Καβάφη πάλι η προσέγγιση του ίδιου θέματος γίνεται με τρόπο ρεαλιστικότερο και, ως εκ τούτου, η ηλικία προσδιορίζεται με μεγαλύτερη ακρίβεια. Στο ποίημα *Ευρίωνος Τάφος* η αναφορά στην ηλικία του νεκρού γίνεται ως εξής: «*Παιδί αλεξανδρινό, είκοσι πέντε χρόνων*» (στ. 5). Με παρόμοιο τρόπο η ηλικία του νεκρού στο *Ιγνατίου Τάφος* προσδιορίζεται στα εικοσιοκτώ χρόνια (στ. 7), στο *Κίμων Λεάρχου, 22 Ετών, Σπουδαστής Ελληνικών Γραμμάτων (εν Κυρήνη)*, ποίημα του οποίου ο αρχικός τίτλος ήταν *Μαρικού Τάφος*, στα εικοσιτρία (στ. 8), στο *Ωραία Λουλούδια κι Άσπρα ως Ταίριαζαν Πολύ* στα εικοσιδύο (στ. 23), ενώ στο *Αιμιλιανός Μονάη, Αλεξανδρεύς, 628-655 μ.Χ.* στα εικοσιεπτά (στ. 12). Η δε σημασία που αποδίδει ο Καβάφης στον προσδιορισμό της ηλικίας γίνεται περισσότερο εμφανής στο ποίημα *Εν τω Μηνί Αθύρ*, όπου η σχετική αναφορά καταλαμβάνει δύο ολόκληρους στίχους: «*Στη μνεία της ηλικίας "Εβί[ω]σεν ετών", / το Κάππα Ζητα δείχνει που νέος εκοιμήθη*» (στ. 4-5). Ακόμη μεγαλύτερη έμφαση δίδεται στην ηλικία όταν ο προσδιορισμός τοποθετείται στον τίτλο του ποιήματος, όπως συμβαίνει στο *Για τον Αμμόνη, που Πέθανε 29 Ετών, στα 610*⁴. Μοναδικές περιπτώσεις όπου η αναφορά στην ηλικία του νεκρού γίνεται κατά τρόπο τέτοιο ώστε να θυμίζει τη *Φαρμακωμένη* αποτελούν τα ποιήματα *Ιασή Τάφος*, όπου γίνεται λόγος για έφηβο (στ. 2), και *Μύρης· Αλεξανδρεία του 340 μ.Χ.*, όπου το μόνο που γίνεται γνωστό σε σχέση με την ηλικία του νεκρού είναι ότι ήταν νέος (στ. 22).

Τόσο στα ποιήματα του Καβάφη που έχουν χαρακτήρα επιτύμβιου, όσο και στη *Φαρμακωμένη*, ιδιαίτερη σημασία αποδίδεται σε

κάποια χαρακτηριστικά του σώματος του νεκρού τα οποία, όπως και το χαρακτηριστικό της νεότητας, παρουσιάζονται, εξιδανικευμένα πλέον, σε αντίθεση με την ιδέα του θανάτου, η οποία τα διαπνέει. Στο ποίημα του Σολωμού κεντρική θέση καταλαμβάνει το γεγονός ότι η νέα πεθαίνει παρθένα. Ήδη στον πρώτο στίχο της δεύτερης στροφής η κόρη προσφωνείται emphaticά «*ω παρθένα*», ενώ την ιδιότητά της αυτή έρχεται να τονίσει η επανάληψη του στίχου «*και κοιμάται παρθένα σεμνή*» στο τέλος της όγδοης και της δωδέκατης στροφής. Η αναγωγή της παρθενίας όχι μόνο σε αρετή, αλλά και σε στολίδι, το οποίο κοσμεί το σώμα της νέας⁵, γίνεται εμφανής στην αρχή της πέμπτης στροφής, όπου ο ποιητής απευθυνόμενος στη νεκρή τονίζει ότι: «*Το κορμί σου εκεί μέσα στον τάφο / το στολίζει σεμνή παρθενιά*». Η παρθενία εμφανίζεται έτσι ως μια αξία, η οποία στέκεται άτρωτη απέναντι στο θάνατο, αναπληρώνοντας παράλληλα το γεγονός ότι η νέα δεν έφτασε ποτέ μέχρι το γάμο, του οποίου τη θέση πήρε ο θάνατος⁶. Αξίζει να σημειωθεί ότι «*τα λευκά της τα χέρια*», τα οποία εμφανίζεται δύο φορές⁷ να κινεί μπροστά στο Θεό, δεν είναι παρά μία αλληγορική αναφορά στην αγνότητά της.

Η αξία ωστόσο, η οποία στον Καβάφη έρχεται να πάρει τη θέση της αγνότητας της *Φαρμακωμένης*, είναι η ομορφιά⁸. Βασιζόμενος σε μια νέα Ποιητική, όπου ο ρομαντικός προελεύσεως ιδεαλισμός αντικαθίσταται βαθμιαία από έναν ιδιότυπα νεοκλασικό αισθητισμό, ο Καβάφης στρέφεται στις φυσικές αρετές του σώματος του νεκρού, τις οποίες και υπογραμμίζει προκειμένου να κάνει πιο οδυνηρή την απουσία του. Έτσι στο ποίημα *Ευρίωνος Τάφος* ο νεκρός περιγράφεται ως «*ωραίος*» (στ. 4), ενώ η μορφή του παρομοιάζεται με «*απολλώνια οπτασία*» (στ. 13). Στο ποίημα *Ιασή Τάφος*, το οποίο έχει μορφή επιτύμβιου, η ομορφιά προβάλλεται ως το κύριο, αν όχι το μοναδικό, χαρακτηριστικό του νεκρού: «*Κείμαι ο Ιασής ενταύθα. Της μεγάλης ταύτης πόλεως / ο έφηβος ο φημισμένος για εμορφιά*» (στ. 1-2). Στο επιτύμβιο που καλείται να γράψει ο ποιητής Ραφαήλ για το νεαρό ποιητή Αμμώνη (*Για τον Αμμώνη, που Πέθανε 29 Ετών, στα 610, στ. 6-8*) θα πρέπει με παρόμοιο τρόπο να γίνει οπωσδήποτε μνεία της ομορφιάς του: «*Βέβαια θα πεις για τα ποιήματά του — / αλλά να πεις και για την εμορφιά του, / για την λεπτή εμορφιά του που αγαπήσαμε*». Αναφορά στην ομορφιά του νεκρού, η οποία ήταν όσο ζούσε αντικείμενο ερωτικού πόθου και λατρείας⁹, γίνεται στο ποίημα *Μύρης· Αλεξάνδρεια του 340 π.Χ.* (στ. 20-2): «*και σκέπτομουν που έχασα για πάντα / την εμορφιά του, που έχασα για πάντα / τον νέον που λάτρευα παράφορα*». Στο ποίημα *Ωραία Λουλούδια κι Άσπρα ως Ταίριαζαν Πολύ* η φράση του τίτλου αναπτύσσεται σε κεντρικό σημείο του ποιήματος (στ. 21-3) κατά τρόπο τέτοιο, ώστε να τονίζεται με ιδιαίτερο τρόπο η ομορφιά και η ηλικία του νεκρού: «*Στην πτωχική του κάσα του έβαλε λουλούδια, / ωραία λουλούδια κι άσπρα ως ταίριαζαν πολύ / στην εμορφιά του και στα είκοσι δυο του χρόνια*». Έμμεση μνεία της ομορφιάς του νεκρού έχουμε στο ποίημα *Λάνη Τάφος*, όπου σε μια αναφορά σε κάποιο επεισόδιο του παρελθόντος, κατά το οποίο ο φίλος του νεκρού είχε φέρει έναν ζωγράφο για να τον ζωγραφίσει «*ως Υάκινθον*», ο Λάνης επέμενε να ζωγραφιστεί ως Λάνης μια και «*δεν δάνειζε την εμορφιά του έτσι*» (στ. 13).

Αξίζει ωστόσο να επισημανθεί ότι ενώ στη *Φαρμακωμένη* η παρθενία ανάγεται σε μια αρετή, η οποία στολίζει τόσο το σώμα¹⁰ όσο και την ψυχή της νεκρής κόρης, στα ποιήματα του Καβάφη ο ρόλος της ομορφιάς δεν είναι ακριβώς αντίστοιχος. Παρόλο που το ωραίο προβάλλεται ως αξία, δεν αγγίζει ποτέ τέτοια όρια εξιδανίκευσης, ώστε να αποσυνδεθεί από την κατηγορία των φυσικών αρετών. Αντίθετα, ενώ στο Σολωμό η παρθενία λειτουργεί διπτά, ως φυσικό και ηθικό στολίδι, στον Καβάφη η ομορφιά λειτουργεί με παρόμοιο τρόπο με το να υπογραμμίζεται ο ερωτισμός των νέων. Οι καθαφικοί νεκροί δεν ξεχωρίζουν μόνο επειδή είναι όμορφοι, αλλά κυρίως επειδή, όσο ήταν ζωντανοί, δίνονταν χωρίς περιορισμό σε αισθησιακές απολαύσεις και ήταν αντικείμενα ερωτικού πόθου¹¹. Η ιδιότητά τους αυτή δηλώνεται είτε υπαινικτικά, μέσω της απλής ανα-

φοράς στην ομορφιά τους, είτε με τρόπο περισσότερο σαφή, όπως συμβαίνει στο ποίημα *Ιασή Τάφος*. Παράλληλα με την αναφορά στις φυσικές αρετές του Ιασή («*ο έφηβος ο φημισμένος για εμορφιά*», στ. 2) τονίζεται ο λόγος που οδήγησε τον άτυχο νέο στο θάνατο, που δεν είναι άλλος από τις καταχρήσεις μιας ζωής γεμάτης αισθησιασμό και ερωτικές απολαύσεις («*Ξέρεις την ορμή / του βίου μας· τι θέρμη έχει· τι ηδονή υπερτάτη*», στ. 7-8).

Αναφορά στην αιτία η οποία οδήγησε την άτυχη νέα στην αυτοκτονία γίνεται και στη *Φαρμακωμένη* του Σολωμού, όπου ο ποιητής κάνει λόγο για τον ασφυκτικό κοινωνικό περίγυρο ο οποίος με τα καυστικά σχόλια και την κακοήθειά του την έσπρωξε στο θάνατο. Ο ποιητής ωστόσο, σταθερά στο πλευρό της κόρης, παρουσιάζεται πεπεισμένος για την αγνότητά της και επισημαίνει ότι: «*του κακού σ' αδικούσεν ο κόσμος / και σου φώναξε λόγια κακά*»¹². Στη συνέχεια επιτίθεται με ορμή κατά του κόσμου αποκαλώντας τον ψεύτη¹³ και σκληρό¹⁴, ενώ καταλήγει προτρέποντάς τον με ιδιαίτερη έμφαση να σωπάσει όχι μόνο επειδή η νέα πεθαίνει παρθένα, αλλά και γιατί ο καθένας έχει «*θυγατέρα, γυναίκα, αδελφή*»¹⁵, η οποία κινδυνεύει εξίσου άδικα να κακολογηθεί¹⁶.

Στα αντίστοιχα καθαφικά ποιήματα έχουμε έναν έμμεσο, αλλά σχετικά ξεκάθαρο, προσδιορισμό του κοινωνικού περιβάλλοντος μέσα στο οποίο εμφανίζονται να κινούνται οι μορφές που ο ποιητής παρουσιάζει. Ποτέ ωστόσο δε συνδέεται ο θάνατος των χαρακτήρων του με τον κοινωνικό τους περίγυρο τόσο άμεσα όσο στη *Φαρμακωμένη* του Σολωμού. Η επικριτική αναφορά του Καβάφη στην κοινωνία της εποχής του συχνά γίνεται με έναν καθαρά υπαινικτικό τρόπο που δεν είναι άλλος από την τοποθέτηση των χαρακτήρων του σε μια διαφορετική ιστορική περίοδο, σε μια σαφώς ανεκτικότερη κοινωνία¹⁷. Με το να χρησιμοποιεί όμως τόσο τη σύγχρονή του όσο και την ελληνιστική πολυπρόσωπη και κοσμοπολίτικη Αλεξάνδρεια με τη μορφή ενός θεατρικού σκηνοθέτη, το οποίο συχνά μυθοποιείται και μορφοποιείται σε πολλαπλά επίπεδα¹⁸, κατορθώνει να κινησει τις ανθρώπινες μορφές του με τρόπο σαφώς πιο ελεύθερο, καθώς η συμπεριφορά τους προσδιορίζεται με βάση τις επιθυμίες τους και όχι κοινωνικά διαμορφωμένα πρότυπα. Οι χαρακτήρες των ποιημάτων που αναφέρονται στο θάνατο νέων ανθρώπων είναι, ως επί το πλείστον, νεαροί οι οποίοι στρέφονται ερωτικά σε άτομα του ίδιου φύλου, έχουν αγαπήσει και αγαπηθεί παράφορα και των οποίων ο θάνατος γεμίζει θλίψη τους συντρόφους τους. Αντί να σταθεί στη εφήμερη θέση των μορφών αυτών σε μια κοινωνία διαμορφωμένη κατά τα βικτωριανά πρότυπα, τις τοποθετεί σε ένα σαφώς ανεκτικότερο κοινωνικό περιβάλλον προκειμένου να μπορέσει να εστιάσει με μεγαλύτερη άνεση και χωρίς περισπασμούς το ενδιαφέρον του σε θέματα διαχρονικότερα όπως ο ερωτικός πόθος, ο πόνος του αποχωρισμού ή ο θάνατος της ομορφιάς.

Η διαπίστωση βεβαίως αυτή δεν αποκλείει την αίσθηση ενός ασφυκτικού κοινωνικού περιβάλλοντος, την οποία αποπνέουν κάποια ποιήματα του Καβάφη, παρόλο που δεν αγγίζουν ποτέ τα όρια της *Φαρμακωμένης* του Σολωμού. Στο ποίημα *Ιασή Τάφος*, όπου ο νέος πεθαίνει από τις καταχρήσεις μιας ζωής δοσμένης στις απολαύσεις, οι επικρίσεις του κόσμου θεωρούνται αναμενόμενες. Για αυτόν ακριβώς το λόγο ο ποιητής λέει: «*Διαβάτη, / αν είσαι Αλεξανδρεύς, δεν θα επικρίνεις*» (στ. 6-7). Στο ποίημα *Αιμιλιανός Μονάη, Αλεξανδρεύς, 628-655 μ.Χ.* ο νεαρός Αιμιλιανός, ο οποίος πεθαίνει στη Σικελία στα είκοσι επτά του χρόνια, εμφανίζεται, όσο βρισκόταν στη ζωή, να έχει υιοθετήσει ένα κοινωνικό προσωπείο που τον προφύλασσε από τα αρνητικά σχόλια του κόσμου και το οποίο παρομοιάζεται με πανοπλία¹⁹. Γίνεται σαφές ότι οι ερωτικές ιδιαιτερότητες ενός νέου μπορούν να γίνουν αντικείμενο σφοδρών επικρίσεων, όπως μπορεί κανείς εύκολα να συμπεράνει από το *Κίμων Λεάρχου, 22 Ετών, Σπουδαστής Ελληνικών Γραμμάτων (εν Κυρήνη)*. Στο ποίημα αυτό ο Κίμων φαίνεται να έχει κακολογήσει στο παρελθόν τον εξάδελφό του Μαρύλο, επειδή ο τελευταίος τού είχε κλέψει την αγάπη ενός άλλου νέου, του Ερμοτέλη²⁰. Το ότι στην καθαφική ποίηση υπάρχει συναίσθηση του πού μπορεί να οδηγήσει ο στιγματισμός συμπε-

ριφορών, οι οποίες δεν είναι ευρύτερα αποδεκτές, φαίνεται από το ποίημα *Μέρες του 1896*, όπου ο ήρωας εξαιτίας μιας «ερωτικής ροπής του» οδηγείται στην κοινωνική απομόνωση και στον εξευτελισμό, χωρίς ωστόσο ποτέ να φτάνει στα όρια της αυτοκτονίας, πράγμα που συμβαίνει με τη νέα του σολωμικού ποιήματος.

Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να επισημανθεί ότι, τόσο στη *Φαρμακωμένη* όσο και στα καβαφικά ποιήματα, κάθε αναφορά στην ερωτική συμπεριφορά των αντίστοιχων ποιητικών μορφών γίνεται σε σχέση με ένα κοινωνικό περιβάλλον που τις διαμορφώνει και τις προσδιορίζει. Η διατήρηση της παρθενίας, ο πόθος για το ωραίο ή το κυνήγι της ηδονής αποτελούν εκφάνσεις μιας πολιτισμικά οριζόμενης ηθικής, η οποία εμφανίζεται άρρηκτα συνδεδεμένη με ένα σύνολο ιδεών και αξιών που με τη σειρά τους λαμβάνουν μορφή και περιεχόμενο προκειμένου να εξυπηρετήσουν συγκεκριμένες κοινωνικές δομές²¹. Πρόκειται για συσχετισμούς οι οποίοι ήδη από την αρχαιότητα²² κάνουν την εμφάνισή τους στην ελληνική λογοτεχνία υπογραμμίζοντας όχι μόνο την κοινωνική καταγωγή αυτού που εμείς ονομάζουμε ανθρώπινη σεξουαλικότητα, αλλά και τον πολιτισμικά οριζόμενο χαρακτήρα της λογοτεχνίας, η οποία έρχεται κάτω από το μανδύα ενός κοινωνικού θεσμού να διαφωτίσει τις σχέσεις ανάμεσα στο ανθρώπινο και στο κοινωνικό σώμα, στο λογικό και στο παράλογο, στη ζωή και στο θάνατο.

Πέρα από τις κοινωνικές διαστάσεις του θανάτου της νέας στη *Φαρμακωμένη*, σημαντική θέση στο ποίημα κατέχει η μετά θάνατον εμφάνιση της κόρης μπροστά στο Θεό κατά την ύστατη κρίση²³. Η ίδια απευθύνεται στον Πλάστη και, σε απολογητικό για την αυτοκτονία της τόνο²⁴, επιστρέφει στο θέμα της αγνότητάς της καθώς και σε εκείνο της κοινωνικής κατακραυγής, και Τον καλεί να πάρει θέση απέναντι στον κόσμο. Για μια ακόμη φορά ο ποιητής θέτει έτσι το ζήτημα της διάστασης ανάμεσα σε δύο τύπους ηθικής, της θεικής και της ανθρώπινης, η οποία βεβαίως υποδηλώνει μια αντίστοιχη διάσταση ανάμεσα σε δύο τύπους δικαιοσύνης. Εμφανίζεται τέλος πεπεισμένος ότι κατά την έσχατη κρίση η ηθική τάξη θα αποκατασταθεί και η αλήθεια θα διαφανεί. Μια αλήθεια, η οποία τονίζεται με την επανάληψη του τέταρτου στίχου της όγδοης στροφής στο τέλος του ποιήματος: «και κοιμάται παρθένα σεμνή».

Η ρομαντικής καταγωγής μεταθανάτια παρουσία της νέας στη *Φαρμακωμένη* είναι μια ποιητική εικόνα που δεν θα είχε θέση στον σαφώς πιο ρεαλιστικό Καβάφη, ο οποίος με ανανεωμένα ποιητικά μέσα στέκεται στο κατώφλι του μοντερνισμού. Παράλληλα, η στροφή του στους ελληνιστικούς χρόνους καθώς και η εμμονή του σε αξίες όπως η ομορφιά και η Τέχνη, σε αντίθεση με τη σολωμική παρθενία, δημιουργούν έναν ποιητικό κόσμο όπου η αίσθηση του τραγικού γεννιέται από την οδύνη της απώλειας και την καταστροφή του Ωραίου, και όχι από σκηνές που ξεπερνούν τα όρια του φυσικού κόσμου. Αυτό βεβαίως δε σημαίνει ότι τα καβαφικά ποιήματα, που εστιάζονται στο θάνατο νέων, στερούνται θρησκευτικών, και μάλιστα χριστιανικών, αναφορών. Στο ποίημα *Ιγνατίου Τάφος*, η αρετή του νεκρού, η οποία εξαιρείται κατά τα πρότυπα των αρχαίων ελληνικών επιτύμβιων, δεν είναι η υψηλή κοινωνική του θέση, για την οποία γίνεται έμμεσα λόγος²⁵, αλλά το γεγονός ότι κατά τους δέκα τελευταίους μήνες της ζωής του είχε μετονομασθεί από «Κλέων» σε «Ιγνάτιος» και είχε ασπασθεί το χριστιανισμό. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι και η δεύτερη θρησκευτική αναφορά σε καβαφικό ποίημα σχετιζόμενο με το θάνατο νέου είναι άμεσα συνδεδεμένη με το χριστιανισμό²⁶, και μάλιστα με τη λατρευτική πρακτική της εκκλησίας, παρά το παγανιστικό περιβάλλον στο οποίο φαίνεται να κινούνται οι χαρακτήρες του ποιήματος. Στο ποίημα *Μύρης· Αλεξάνδρεια του 340 μ.Χ.*, μια σύνθεση η οποία διαπνέεται από την τραγική αίσθηση της απώλειας όχι μόνο ενός ωραίου νέου, αλλά ολόκληρου του αρχαίου κόσμου, του οποίου οι αξίες υποκαθίστανται βαθμιαία από εκείνες του χριστιανισμού, η προετοιμασία για την κηδεία του νεκρού, η είσοδος των τεσσάρων χριστιανών ιερέων στο δωμάτιο όπου είχε τοποθετηθεί, οι προσευχές και οι δεήσεις στον Ιησού και στη Θεοτόκο είναι στοιχεία τα οποία συν-

θέτουν ένα καθαρά θεατρικό σκηνικό. Ένα σκηνικό το οποίο υπογραμμίζει με την παρουσία του την οδύνη του νέου που το περιγράφει²⁷, ο οποίος αισθάνεται ότι χάνει τον αγαπημένο του όχι μόνο εξαιτίας του θανάτου του, αλλά επειδή διαπιστώνει ότι ο τελευταίος πεθαίνει έχοντας στα χείλη του το όνομα του Χριστού, ότι ανήκει σε έναν άλλο κόσμο, όπου η σχέση τους δεν θα είχε πιθανώς καμία θέση. Μετά θάνατον παρουσία του νεκρού βλέπουμε μόνο στο ποίημα *Κίμων Λεάρχου, 22 Ετών, Σπουδαστής Ελληνικών Γραμμάτων (εν Κυρήνη)*, μολονότι αυτή γίνεται με τρόπο εντελώς διαφορετικό από εκείνον της *Φαρμακωμένης*. Ο Κίμων φοβάται ότι λόγω του χαρακτήρα του, αν αρχίσει να έχει σχέσεις με το νεαρό Ερμωτέλη, θα βλέπει μπροστά του το ίνδαλμα του νεκρού εξαδέλφου του Μαρούλου ο οποίος, πριν πεθάνει, είχε αγαπήσει τον ίδιο νέο²⁸.

Η στροφή στο χριστιανισμό και η πίστη στην ανάσταση των νεκρών δεν είναι οι μόνοι τρόποι με τους οποίους ο Σολωμός και ο Καβάφης αντιμετωπίζουν το ζήτημα του θανάτου στην ποίησή τους. Και οι δύο καταφεύγουν, αν και με διαφορετικό ο καθένας τρόπο, στην τέχνη τους με την πεποίθηση ότι η τελευταία θα προστατεύσει τους ήρωές τους από τη φθορά και τη λήθη. Στην πρώτη στροφή της *Φαρμακωμένης* ο ποιητής απευθύνεται στη νεκρή λέγοντας: «*Τα τραγούδια μου τα 'λεγες όλα, / τούτο μόνον δε θέλει το πεις, / τούτο μόνον δε θέλει τ' ακούσεις / αχ, την πλάκα του τάφου κρατείς!*». Από τον πρώτο ήδη στίχο γίνεται σαφές ότι η κόρη, όσο ζούσε, τραγουδούσε όλα του τα τραγούδια και συνεπώς ήταν ένα είδος μούσας για τον ποιητή. Με το ελεγείο επομένως αυτό δεν θρηνεί απλά για το χαμό μιας νέας κοπέλας, αλλά για το χαμό της μούσας του, μιας μορφής με ιδιαίτερη σημασία για την ύπαρξη και τη διάδοση της ποίησής του. Με την άμεση αναφορά που κάνει ο ποιητής στο δεύτερο και στον τρίτο στίχο της πρώτης στροφής στο ίδιο του το ποίημα κατορθώνει να περιορίσει τη νοερή μεταφορά του αναγνώστη σε μια καθαρά ποιητική πραγματικότητα, ενώ παράλληλα στρέφει την προσοχή του στην ίδια την πράξη της ποίησης, στη νεκρή του μούσα και στη θέση της Τέχνης του μπροστά στη φθορά και στο θάνατο.

Με την αναφορά στον ίδιο του τον εαυτό το ποίημα ξεπερνά τα συμβατικά του όρια, ολοκληρώνεται και αυτονομείται τόσο σε σχέση με τον ποιητή όσο και σε σχέση με το πολιτισμικό περιβάλλον που το παράγει²⁹. Αποκτά κατ' αυτόν τον τρόπο δική του ζωή και συνεχίζει την πορεία του στο χρόνο εξασφαλίζοντας μια μορφή αθανασίας που κατορθώνει να ξεπεράσει τα όρια του θανάτου, ο οποίος το διαπνέει. Η νέα της *Φαρμακωμένης* όχι μόνο αποκαθιστά τη χαμένη της τιμή, αλλά και επιβιώνει μέσα στο χρόνο χάρη στην Τέχνη. Πρόκειται για μία από τις λειτουργίες της ποίησης η οποία τίθεται σε ενέργεια καθώς ο Σολωμός αναζητεί αυτό που ο ίδιος ονόμασε «το νόημα της τέχνης»³⁰ σε μια προσπάθεια του ίδιου να προχωρήσει σε συνθέσεις με αυστηρότερη μορφή, αισθητική άποψη ξεκάθαρα και στόχους συγκεκριμένους³¹.

Με ανάλογες αναφορές, όχι μόνο στην τέχνη της ποίησης, αλλά και σε τέχνες όπως η ζωγραφική ή η γλυπτική ή και στα γράμματα γενικότερα, ο Καβάφης δηλώνει με τρόπο υπαινικτικό, αν και σαφή, ότι οι νεκροί του ήρωες κατορθώνουν να ξεφύγουν από τη λήθη και τον αφανισμό του θανάτου μέσω της Τέχνης. Αυτός άλλωστε είναι και ο στόχος τέτοιων αναφορών. Πιο συγκεκριμένα, στο ποίημα *Ευρίωνος Τάφος* γίνεται μνεία στην ενασχόληση του νέου με τα γράμματα. Όταν ο ποιητής υπενθυμίζει ότι ο νεαρός Ευρίων είχε γράψει μια ιστορία του Αρσινοΐτου νομού, παρατηρεί ότι «*αυτό τουλάχιστον θα μείνει*»³² με την πεποίθηση ότι, μολονότι χάθηκε η μορφή του νέου, το πνευματικό του έργο τού εξασφαλίζει την επιβίωση. Παρόμοιο ρόλο διαδραματίζει και η αναφορά στο γεγονός ότι ο νεαρός Αμμόνης ήταν ποιητής³³, ενώ το ότι ο Μύρης απήγγελε στίχους «*με την τελεία του αίσθησι του ελληνικού ρυθμού*»³⁴ αποτελεί μια έμμεση αναφορά στο ίδιο το ποίημα και στην τέχνη της ποίησης γενικότερα, η οποία εξασφαλίζει στο νέο την αθανασία.

Η αθανασία βεβαίως στον Καβάφη δεν κερδίζεται μόνο μέσα από την ποίηση. Ο Λάνης ζει στη μνήμη του αγαπημένου του μέσα από μια εικόνα του η οποία

φιλοτεχνήθηκε όσο ήταν ζωντανός και διασώζει, όπως και τα νεκρικά πορτρέτα του Φαγιούμ, ό,τι απ' τον ίδιο άξιζε να αγαπηθεί³⁵. Είναι επομένως η Τέχνη η ίδια, είτε αυτή λέγεται ποίηση είτε ζωγραφική³⁶, που απελευθερώνει από τα δεσμά της φθοράς, της λήθης και του μαρasmus³⁷.

Ο σημαντικότερος ωστόσο τρόπος με τον οποίο ο Καβάφης στρέφεται στην ίδια την Τέχνη προκειμένου να περισώσει ό,τι μπορεί από τους νεκρούς νέους των ποιημάτων του είναι η συνειδητή υιοθέτηση της μορφής του επιτύμβιου ποιήματος. Μιας μορφής που ήδη από την αρχαιότητα ακολουθούσε συγκεκριμένους κανόνες έχοντας παράλληλα δημιουργήσει τη δική της παράδοση. Ο Καβάφης όχι μόνο ασπάζεται αυτή την παράδοση, της οποίας τα ίχνη είναι έκδηλα σε όλα σχεδόν τα σχετικά καβαφικά ποιήματα, αλλά σχολιάζει και την ίδια τη διαδικασία συγγραφής του επιτύμβιου³⁸ γράφοντας ποίηση η οποία έχει πλήρη συνείδηση της ταυτότητας και των δυνατοτήτων της, στρέφεται στον εαυτό της και αυτοσχολιάζεται³⁹. Με το να εντάσσει επομένως ο Καβάφης τόσο συνειδητά τα ποιήματά του σε μια μακραίωνη παράδοση, όπως αυτή του επιτύμβιου επιγράμματος, φαίνεται ότι επιχειρεί να αντισταθεί στη φθορά του χρόνου, έτσι ώστε να διασώσει τόσο την ποίησή του, όσο και τους ήρωές του.

Ο Σολωμός και ο Καβάφης είναι δύο αρκετά διαφορετικοί ποιητές. Με το βλέμμα στραμμένο στη δημοτική παράδοση και στην ποίηση της Δύσης ο πρώτος, με το νου προσηλωμένο στη λόγια παράδοση και στην ελληνική αρχαιότητα ο δεύτερος, φυσικό είναι να δημιουργούν ποίηση προσωπική ακολουθώντας αρκετά διαφορετικούς δρόμους. Όπως όμως προσπάθησε να δείξει και η ανάγνωση αυτή της σολωμικής *Φαρμακωμένης*, ίσως οι δρόμοι αυτοί να μην είναι και τόσο διαφορετικοί. Εξάλλου, όπως παρατήρησε και ο Σεφέρης σχετικά με τους δύο αυτούς ποιητές⁴⁰, «η γη είναι σφαίρα, και ίσως να έχουν συναντηθεί κίολας».

Σημειώσεις

1. Πρβλ. ποιήματα που χρονικά βρίσκονται πολύ κοντά στη *Φαρμακωμένη*, όπως το ποίημα *Στο Θάνατο της Μικρής Ανεψιάς*, γραμμένο το 1825, η πρώτη *Νεκρική Ωδή*, γραμμένη το 1827, ή *Η Φαρμακωμένη στον Άδη*, έργο του 1933, καθώς και μεταγενέστερα έργα όπως το ποίημα *Εις το Θάνατο της Αιμιλίας Ροδόσταμο*, γραμμένο το 1848, και το *Εις το Θάνατο της Ανεψιάς του*, έργο γραμμένο το 1850. Πρόκειται για ποιήματα στα οποία, όπως συμβαίνει και στη *Φαρμακωμένη*, κεντρικό θέμα δεν είναι απλά ο θάνατος, αλλά ο θάνατος ενός προσώπου, νεαρού συνήθως, με το οποίο ο ποιητής γνωρίζεται προσωπικά. Ο θάνατος ωστόσο, φανταστικών αυτή τη φορά προσώπων, είναι ένα θέμα το οποίο επίσης εμφανίζεται σε μεγαλύτερες και ωριμότερες ποιητικά συνθέσεις, όπως ο *Λάμπρος*, ο *Πόρφυρας*, οι *Ελεύθεροι Πολιορκημένοι* και ο *Κρητικός*.
2. Πρβλ. τη δεύτερη *Νεκρική Ωδή* και τον *Κρητικό* (ενότ. 19, στ. 5-18). Βλ. επίσης Λ. Πολίτης, «Η Θρησκευτικότητα του Σολωμού», *Γύρω στον Σολωμό* (Αθήνα, 1985²), σελ. 99-115.
3. Βλ. Π. Μάκριτς, *Διονύσιος Σολωμός*, μετάφ. Κ. Αγγελάκη-Ρουκ του *Dionysios Solomos* (Αθήνα, 1995), σελ. 58-61.
4. Πρβλ. το ποίημα *Αιμιλιανός Μονάη, Αλεξανδρείς, 628-655 μ.Χ.*
5. Πρβλ. Π. Μάκριτς, ό. π., σελ. 126.
6. Πρβλ. στρ. 4, στ. 2-4. Η αγροτική νεοελληνική κοινωνία έβλεπε στο γάμο τη βιολογική και κοινωνική ολοκλήρωση της νέας κοπέλας. Πρβλ. J. du Boulay, *Portrait of a Greek Mountain Village* (Oxford, 1974), σελ. 135. Η αναπλήρωση του γάμου από το θάνατο αποτελεί κοινό τόπο στο χώρο της ελληνικής λογοτεχνίας από την αρχαιότητα μέχρι τους νεότερους χρόνους. Πρβλ. Μ. Alexiou, *The Ritual Lament in Greek Tradition* (Cambridge, 1974), σελ. 120 και C. Sourvinou-Inwood, *'Reading' Greek Death to the End of the Classical Period* (Oxford, 1995), σελ. 248-252. Στο ποίημα του Καβάφη *Επιθυμίες* βρίσκουμε αντίστοιχα μια παρομοίωση των επιθυμιών, που δεν μπόρεσαν να εκπληρωθούν, με σώματα νεκρών που δεν πρόλαβαν να γεράσουν τα οποία κλειστήκαν σε κάποιο μαυσωλείο. Μια

παρομοίωση η οποία υπογραμμίζει μια ανάλογη υποσυνείδητη αναπλήρωση του ερωτικού πόθου από το θάνατο.

7. Η πρώτη αναφορά γίνεται στον τέταρτο στίχο της ένατης στροφής και η δεύτερη στο δεύτερο της δωδέκατης.

8. Αυτό βεβαίως δε σημαίνει ότι ο Σολωμός μένει αδιάφορος απέναντι στην ομορφιά της νεκρής. Αντίθετα, στο δεύτερο στίχο της τέταρτης στροφής την προσφωνεί «*ωραία κόρη*» στην προσπάθειά του να δείξει την αντίθεση ανάμεσα στην ομορφιά της νέας, φυσικός προορισμός της οποίας ήταν ο γάμος, και στον πρόωρο θάνατό της.

9. Στα ποιήματα *Εν τω Μηνί Αθύρ και Κίμων Λεάρχου, 22 Ετών, Σπουδαστής Ελληνικών Γραμμάτων (εν Κυρήνη)* δε γίνεται σαφής αναφορά στην ομορφιά του νεκρού. Το γεγονός ωστόσο ότι πρόκειται για νέους οι οποίοι, όσο ζούσαν, θα πρέπει να είχαν αγαπηθεί πολύ, αποτελεί έναν υπαινιγμό σχετικό με την ωραία τους εμφάνιση.

10. Πρβλ. στρ. 5, στ. 1-2.

11. Ο συνδυασμός της ομορφιάς με τον αισθησιασμό δεν αποτελεί μόνιμο χαρακτηριστικό των καβαφικών νέων παρά τη συχνότητα με την οποία εμφανίζεται. Κάποιες φορές η ομορφιά αποτελεί συμπληρωματικό στοιχείο της παιδείας του νέου και της ενασχόλησής του με τα γράμματα, όπως συμβαίνει στο ποίημα *Ευρίωνος Τάφος*.

12. Στρ. 5, στ. 3-4.

13. Στρ. 7, στ. 1.

14. Στρ. 7, στ. 3.

15. Στρ. 8, στ. 2.

16. Βλ. στρ. 8, στ. 1 και 3, στρ. 12, στ. 3.

17. Πρβλ. Τ. Μαλάνος, *Ο Ποιητής Κ. Π. Καβάφης* (Αθήνα, 1957²), σελ. 147-148. Η άποψη ωστόσο του Τ. Μαλάνου, ότι οι καβαφικοί χαρακτήρες τοποθετούνται χρονικά στην ελληνιστική εποχή έτσι ώστε να μπορούν να κινούνται με μεγαλύτερη ελευθερία και χωρίς κοινωνικούς φραγμούς, δεν είναι απόλυτα ορθή, μια και πολύ συχνά τέτοιες χρονικές μετατοπίσεις συναντώνται σε ποιήματα των οποίων τα θέματα δεν σχετίζονται με κάτι το οποίο θα ήταν μη αποδεκτό κοινωνικά. Αντίθετα, το θέμα του ομοφυλοφιλικού έρωτα συχνά εμφανίζεται τοποθετημένο σε κοινωνικό περιβάλλον σύγχρονο του ποιητή.

18. Για την επίδραση του κοινωνικού περιβάλλοντος της Αλεξανδρείας, όσον αφορά τη δημιουργία μιας πιο χαλαρής, και σαφώς αντι-βικτωριανής, ηθικής σε λογοτέχνες όπως ο Καβάφης ή ο E. M. Forster βλ. N. Beauman, *Morgan: A Biography of E. M. Forster* (London, 1993), σελ. 309-317. Ως προς τη δημιουργία μιας μάλλον μυθικής Αλεξανδρείας, που λειτουργεί ως περιβάλλον το οποίο καλλιεργεί τον αισθησιασμό των καβαφικών ηρώων, βλ. E. Keeley, *Cavafy's Alexandria: Study of a Myth in Progress* (London, 1977), σελ. 49-73.

19. «*Με λόγια, με φυσιογνωμία, και με τρόπους / μια εξαίρετη θα κάμω πανοπλία / και θ' αντικρύζω έτσι τους κακούς ανθρώπους / χωρίς να έχω φόβον ή αδυναμία*» (στ. 1-4).

20. Πρβλ. στ. 29-30 μολονότι δε γίνεται σαφές αν τα σχόλια του Κίμωνα αναφέρονταν στην ιδιαιτερότητα του Μαρύλου ή αν απλά πήγαζαν από το φθόνο του για τη σχέση του Μαρύλου με τον Ερμωτέλη.

21. Πρβλ. M. Foucault, *The History of Sexuality*, vol. 2, *The Use of Pleasure*, tr. by R. Hurley of *L'Usage des plaisirs* (London, 1986, repr. 1992), σελ. 25-32.

22. Πρβλ. S. Goldhill, *Foucault's Virginity: Ancient Erotic Fiction and the History of Sexuality* (Cambridge, 1995), σελ. 41-45.

23. Πρόκειται για μια εικόνα η οποία δεν είναι ξένη στο έργο του Σολωμού. Στην αποσπασματική δεύτερη *Νεκρική Ωδή* το ίδιο μοτίβο επανέρχεται, ενώ στον *Κρητικό* η δεύτερη παρουσία οδηγεί στην ένωση του ήρωα με τη νεκρή αρραβωνιαστικιά του (εν. 19, στ. 4-18). Μια εικόνα, η οποία είναι ενδεικτική της σολωμικής πίστης στη θεία φύση του ανθρώπου. Πρβλ. Στ. Αλεξίου, *Σολωμικά* (Αθήνα, 1994), σελ. 27. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι θρησκευτικές αναφορές της σολωμικής ποίησης, παρόλο που δεν κατέχουν θέση πρωταγωνιστική, είναι τόσο συχνές ώστε να καθορίζουν ουσιαστικά τη φυσιογνωμία, τη δράση και την ιδεολογία των σολωμικών χαρακτήρων. Ιδιαίτερα στα ώριμα έργα του, όπου οι θρησκευτικές αναφορές σχετίζονται όλο και λιγότερο με την λατρευτική πρακτική της ορθόδοξης εκκλησίας, η θρησκευτική παράμετρος λαμβάνει έναν αρχετυπικό χαρακτήρα και συνδέεται με τη μεταφυσική αγωνία της ανθρώπινης ύπαρξης. Πρβλ. Λ. Πολίτης, ό. π.,

σελ. 99 κ.ε. Στη *Φαρμακωμένη* η μετά θάνατον παρουσία της νέας υπογραμμίζει με εντυπωσιακό τρόπο την ηθική κρίση που περιγράφεται στο ποίημα, επισκιάζοντας ταυτόχρονα την υποβόσκουσα θλίψη, σε μια πορεία προς την αλήθεια. Πρβλ. Ν. Β. Τωμαδάκης, *Διονύσιος Σολωμός* (Αθήνα, 1959), σελ. ρλα'.

24. Πρβλ. στρ. 10, στ. 2-4.

25. Βλ. στ. 1-5.

26. Βλ. επίσης το ποίημα *Εν τω Μηνί Αθύρ*. Για τη θρησκευτικότητα του Καβάφη βλ. Γ. Π. Σαββίδης, «Ήταν Χριστιανός ο Καβάφης;», *Μικρά Καβαφικά*, Α' τόμος (Αθήνα, 1985), σελ. 149-154. Όσο για τη μετεξέλιξη παγανιστικών θρησκευτικών στοιχείων και την ενσωμάτωσή τους στο καβαφικό έργο μέσα σε πλαίσια χριστιανικά βλ. Γ. Δάλλας, *Ο Ελληνισμός και η Θεολογία στον Καβάφη* (Αθήνα, 1986), σελ. 71-84.

27. Πρβλ. στ. 61-67. Τα αισθήματα της θλίψης και του πόνου για το χαμό νέων ανθρώπων είναι ιδιαίτερα έντονα σε αυτού του είδους τα ποιήματα. Ποιήματα, πολλά από τα οποία, έχοντας υιοθετήσει χαρακτήρα επιτύμβιου, ήρθαν στο φως της δημοσιότητας από το 1914 μέχρι το 1929 και, όπως υποστηρίζει ο Γ. Π. Σαββίδης, δεν αποκλείεται να αντανakλούν ως ένα βαθμό την οδύνη του Ελληνισμού για τις απώλειες των βαλκανικών πολέμων, καθώς και για εκείνες του πρώτου παγκοσμίου. Βλ. Γ. Π. Σαββίδης, «Ποιήματα Ποιητικής του Καβάφη», *Μικρά Καβαφικά*, Α' τόμος (Αθήνα, 1985), σελ. 281-311, ιδιαίτερα σελ. 292.

28. Και σε αυτό το ποίημα, όπως και στη *Φαρμακωμένη*, η παρουσία του νεκρού σχετίζεται με το γεγονός ότι, όσο αυτός βρισκόταν στη ζωή, είχε συκοφαντηθεί.

29. Για τη λειτουργία του φαινομένου αυτού, που συχνά περιγράφεται με τον αγγλικό όρο «self-referentiality», βλ. J. Culler, *On Deconstruction: Theory and Criticism after Structuralism* (London, 1983), σελ. 200-205. Πρβλ. P. Waugh, *Metafiction: The Theory and Practice of Self-Conscious Fiction* (London and New York, 1984), σελ. 2.

30. Βλ. Δ. Σολωμού, *Απαντα*, εκδ. Λ. Πολίτη, Α' τόμος (Αθήνα, 1986⁵), σελ. 133, σημ. 2 / Δ. Σολωμού, *Ποιήματα και Πεζά*, επιμ. Στ. Αλεξίου (Αθήνα, 1994), σελ. 151, σημ. 2. / Για μια εξέταση της σολωμικής θεώρησης του πνεύματος της Τέχνης ως τη μεταφυσική έκφραση ενός μεγάλου Νομοθέτη, βλ. L. Coutelle, *Formation poétique de Solomos (1815-1833)* (Athènes, 1977), σελ. 398-403.

31. Πρβλ. Λ. Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* (Αθήνα, 1985⁴), σελ. 143-144, Κ. Χωρεάνθης, «Η Ένταση της Σολωμικής Αγρύπνιας», *Διαβάζω* 213 (1989), 62-72, ιδιαίτερα σελ. 65-66, και Λ. Πολίτης, «Η Δημιουργική Δεκαετία του Σολωμού (1823-1833)», *Γύρω στον Σολωμό* (Αθήνα, 1985²), σελ. 172-190, ιδιαίτερα σελ. 180.

32. Στ. 11.

33. Βλ. *Για τον Αμμώνη, που Πέθανε 29 Ετών, στα 610*, στ. 6.

34. Βλ. *Μύρης· Αλεξάνδρεια του 340 μ.Χ.*, στ. 18-19.

35. Βλ. *Λάνη Τάφος*, στ. 4-6.

36. Πρβλ. το «ut pictura, roesis» του Οράτιου (*Ars Poetica*, στ. 361) σε σχέση με αυτήν ακριβώς την εναλλαγή ποίησης και ζωγραφικής. Βλ. επίσης τις σχετικές παρατηρήσεις του Γ. Π. Σαββίδη στο Γ. Π. Σαββίδης, «Ποιήματα Ποιητικής του Καβάφη», *Μικρά Καβαφικά*, Α' τόμος (Αθήνα, 1985), σελ. 281-311, ιδιαίτερα σελ. 292.

37. Πρβλ. Γ. Δάλλας, «Ο Καβάφης και η Καλλιτεχνική Εμπειρία: Από τη Σκοπιά του *Νέοι της Σιδώνος* (400 μ.Χ.)», *Καβάφης και Ιστορία: Αισθητικές Λειτουργίες* (Αθήνα, 1974), σελ. 87-101 = σελ. 307-319 στο Μ. Πιερής επιμ., *Εισαγωγή στην Ποίηση του Καβάφη: Επιλογή Κριτικών Κειμένων* (Ηράκλειο, 1994).

38. Πρβλ. Γ. Π. Σαββίδης, «Παραλλαγές στους Τάφους του Καβάφη», *Μικρά Καβαφικά*, Β' τόμος (Αθήνα, 1987), σελ. 457-466, ιδιαίτερα σελ. 461.

39. Πρβλ. το ποίημα *Για τον Αμμώνη, που Πέθανε 29 Ετών, στα 610*, όπου γίνεται αναφορά στην παραγγελία του επιτύμβιου, καθώς και τα ποιήματα *Εν τω Μηνί Αθύρ* και *Κίμων Λεάρχου, 22 Ετών, Σπουδαστής Ελληνικών Γραμμάτων (εν Κυρήνη)*, τα οποία εμπεριέχουν και σχολιάζουν ένα επιτύμβιο.

40. Βλ. Γ. Σεφέρης, «Κ. Π. Καβάφης, Θ. Σ. Έλιοτ· παράλληλοι», *Δοκιμές*, Α' τόμος (Αθήνα, 1981⁴), σελ. 324-363, ιδιαίτερα σελ. 346.

Όπου και να σας βρίσκει το κακό, αδελφοί,
όπου και να θολώνει ο νους σας,
μνημονεύετε Διονύσιο Σολωμό
(Οδ. Ελύτης)

ΣΗΜΕΡΑ, ΠΟΥ ΓΙΟΡΤΑΖΟΥΜΕ ΤΑ 200 ΧΡΟΝΙΑ από τη γέννηση του Διονύσιου Σολωμού, τα λόγια αυτά ενός άλλου ποιητή, του Οδυσσέα Ελύτη¹, γραμμένα εκατόν, περίπου, χρόνια μετά το θάνατο του εθνικού μας ποιητή, είναι τόσο επίκαιρα, όσο ποτέ, ίσως, άλλοτε. Ο Ελύτης μάς καλεί να αντλούμε θάρρος πίνοντας από τα καθάρια νερά της ελληνικής λογοτεχνικής παράδοσης, από την αστείρευτη δροσοπηγή της σολωμικής ποίησης. Ο γνήσιος, ο καθαρός λόγος του ποιητή δροσίζει, κάθε φορά που ακούγεται, την ψυχή του Έθνους με τη ζωντάνια και την επικαιρότητά του. Ο λόγος του, άλλοτε παραινετικός, άλλοτε διδακτικός και άλλοτε προστακτικός, απευθύνεται σε όλο τον Ελληνισμό, και ιδιαίτερα σε μας τους Έλληνες της Κύπρου.

Οι γιορτασμοί των 200 χρόνων από τη γέννηση του εθνικού μας ποιητή αποτελούν, περισσότερο από οτιδήποτε άλλο, υπόμνηση του χρέους απέναντι στην ιστορία και στην παράδοσή μας. Σήμερα που "παίζεται στα ζάρια", για να θυμίσω τα λόγια άλλου μεγάλου μας ποιητή, του Γ. Σεφέρη², μια για πάντα η τύχη και η εθνική υπόσταση μιας γης ελληνικής με παράδοση χιλιάδων χρόνων, με αγώνες, με ανθρώπινο μόχθο, με αίματα μαρτυρίου και θυσίας, με βωμούς, με τάφους πατρικούς, με ριζωμένο τον πολιτισμό βαθιά στα χώματα της γης μας κι ακόμα πιο βαθιά μέσα στις ψυχές μας, σε τέτοιους καιρούς ακούγεται δυνατή η φωνή του Σολωμού

τη χαρά, τα πλούτη, τα βασίλεια· όλα να τα χάσεις
τίποτα δεν είναι, αν στητή μέν' η ψυχή κι ολόρθη³.

Γιατί, ο μεγαλύτερος εχθρός μας σήμερα, δεν είναι μόνον αυτός που πατεί με τη βία μεγάλο μέρος του νησιού μας. Δεν είναι μόνον αυτός που ξεσπίτωσε χιλιάδες αδερφούς μας, αυτός που σκότωσε, που βίασε, που αιχμαλώτισε, που λεηλάτησε την πολιτιστική μας

κληρονομιά. Εχθρός είναι και αυτός που φωλιάζει μέσα μας. Κι αν πεθαίνει ο άνθρωπος, είναι γιατί δεν έμεινε η ψυχή του "στητή κι ολόρθη".

Με τη σκέψη στραμμένη στον ποιητικό λόγο του Σολωμού, γυρίζουμε στο ιστορικό παρελθόν, επιβεβαιώνουμε την ύπαρξή μας, βιώνουμε τις εθνικές, ηθικές και πολιτικές αξίες και αντλούμε τα σωστά διδάγματα, που θα μας βοηθήσουν να χαράξουμε τη μελλοντική μας πορεία.

Κι εμείς, σήμερα, μπορούμε να επαναλάβουμε τους στίχους του ποιητή για τα κατεχόμενα εδάφη μας:

*να μείνεις, χώμα πατρικό, για μισητό ποδάρι·
η μαύρη πέτρα σου χρυσή και το ξερό χορτάρι*⁴.

Μπορούμε, ακόμη, να μεταφέρουμε το στίχο του στη σημερινή κατάσταση των εγκλωβισμένων γυναικών και των δασκάλων που αγωνίζονται να διδάξουν τα ελάχιστα παιδιά που έχουν απομείνει στις κατεχόμενες περιοχές:

*Θαυμάζω τις γυναίκες μας και στ' όνομά τους μνέω*⁵ και
μεγάλο πράμα η υπομονή!

*Αχ! Μας την έπεμψε ο Θεός· κλει θησαυρούς κι εκείνη*⁶.

Για μας τους Έλληνες της Κύπρου μοναδικό στήριγμα στους δύσκολους καιρούς που περνούμε, είναι η Ελλάδα και ο όπου γης Ελληνισμός. Είναι για μας η Ελλάδα η

*Μητέρα, μεγαλόψυχη στον πόνο και στη δόξα*⁷.

Γιατί ισχύει, ό,τι ίσχυσε και στα χρόνια του Σολωμού για τους συμμάχους της Τουρκίας, με μικρές μόνον αλλαγές στα ονόματα

*Αραπιάς άτι, Γάλλου νους, βόλι Τουρκιάς, τόπ' Άγγλου*⁸.

Πηγαίνοντας ξανά πίσω στην ποίηση του Σολωμού επιβεβαιώνουμε την αυτογνωσία μας. Γιατί, ποιητές όπως ο Σολωμός γεννιούνται για να εκπληρώσουν έναν προορισμό. Και προορισμός του Σολωμού ήταν να αναζητήσει τη λησμονημένη μας μορφή. Η ανασύνθεσή μας με οδηγό έναν αληθινά μεγάλο ποιητή αποτελεί επανασύνδεση με την ίδια τη ζωή. Γιατί, του Σολωμού ο νους συνέλαβε και η καρδιά αισθάνθηκε σε όλη τους την έκταση τους καημούς, τους αγώνες και τις αγωνίες, την παράδοση, τη γλώσσα και το πνεύμα του Έθνους, την ίδια την ψυχή της Ελλάδας. Ο ίδιος έκλεισε μέσα στην ψυχή του την Ελλάδα και σ' αυτήν αφιέρωσε, μετά τις νεανικές του λυρικές περιπλανήσεις, κάθε σκέψη, κάθε παλμό, κάθε ελπίδα. Στο έργο του Σολωμού προβάλλεται αδιάσπαστα η ιστορική ενότητα του Ελληνισμού.

Το θέμα μου σχετίζεται με όσα ήδη έχω αναφέρει για την επικαιρότητα του λόγου του Σολωμού στην κυπριακή πραγματικότητα. Θα ασχοληθώ στη συνέχεια, με μεγάλη συντομία, με τις σχέσεις του ποιητή με το νησί μας. Στο πρώτο μέρος της αναφοράς μου θα μιλήσω για τις σχέσεις του ποιητή με την Κύπρο και τους Κυπρίους, ενόσω ζούσε, και, στο δεύτερο μέρος, θα προσπαθήσω να παρουσιάσω, με μεγάλη συντομία, τις σχέσεις Κυπρίων ποιητών με την ποίηση του Σολωμού.

Η γνωριμία του ποιητή με την Κύπρο σχετίζεται και πάλι με την ποίηση. Ο Σολωμός είχε, κατά την κερκυραϊκή του περίοδο, στην κατοχή του ένα τετράδιο με είκοσι δημοτικά τραγούδια της Κύπρου⁹.

Η αγάπη του Σολωμού για τα δημοτικά μας τραγούδια είναι αρκετά γνωστή. Στην προσπάθειά του να γνωριστεί με την ψυχή και τη γλώσσα του λαού του, ο Σολωμός ήρθε σε επαφή με το δημοτικό μας τραγούδι, πριν δοκιμάσει να το συνεχίσει και να το ξεπεράσει.

Ο στενός φίλος και μελετητής του Σολωμού Ιάκωβος Πολυλάς¹⁰ μάς πληροφορεί πως προτού δημοσιευτούν τα δημοτικά μας τραγούδια από το Φωριέλ, ο Σολωμός είχε καταρτίσει συλλογή δημοτικών τραγουδιών από όλη την Ελλάδα και όχι μόνον από τη Ζάκυνθο. Τα συγκέντρωνε με προσοχή, πρόσεχε την ομιλία του λαού και σημείωνε λαϊκές λέξεις και φράσεις, όπως φαίνεται και από τα αυτόγραφα του.

Η συνάντηση του ποιητή με το Σπυρίδωνα Τρικούπη¹¹ στη Ζάκυνθο, το 1822, υπήρξε ένας από τους πιο σημαντικούς σταθμούς στην πορεία του Σολωμού για την κατάκτηση της ελληνικής γλώσσας. Ο Τρικούπης πρόσφερε σημαντική βοήθεια στο Σολωμό με τις συμβουλές που του έδωσε. Από μια επιστολή που έστειλε ο Σπυρίδωνας Τρικούπης στον Ιάκωβο Πολυλά γίνεται φανερό πως ο ιστορικός παρότρυνε τον ποιητή να γράφει στη μητρική του γλώσσα, αφού την απαλλάξει από τους ιδιοματισμούς.

Τα δημοτικά τραγούδια του ελληνικού λαού, όπως πρωτοδημοσιεύτηκαν από το Φωριέλ (ο πρώτος τόμος κυκλοφόρησε το 1824 και ο δεύτερος το 1825), έδωσαν σημαντική ώθηση στη γνωριμία του ποιητή με τη γλώσσα και την ψυχή του λαού του. Ο ίδιος ο Σολωμός στο Διάλογό του μας το επιβεβαιώνει:

*«Είδαμε τα κλέφτικα τυπωμένα και γνωρίζουμε και άλλα απ' αυτά και... επατηρήσαμε πως δεν έχουν μία λέξη που να μη σώζεται στη Ζάκυνθο.»*¹².

Από τη μαρτυρία αυτή του ίδιου του ποιητή φαίνεται πως όχι μόνο διάβαζε τα δημοτικά τραγούδια, αλλά και τα παρέβαλλε με αυτά που γνώριζε ο ίδιος από τη Ζάκυνθο και με το τοπικό ομιλούμενο ιδίωμα. Ακόμη ένα συμπέρασμα μπορεί να εξαχθεί από το απόσπασμα: Ότι ο Σολωμός, δυο χρόνια μετά τη συνάντησή του με τον Τρικούπη, είχε πραγματοποιήσει μεγάλη πρόοδο στην εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας. Τέτοια που να μπορεί να συγκρίνει δημοτικά τραγούδια μεταξύ τους. Και ένα τρίτο συμπέρασμα. Ότι ο Σολωμός γνώριζε και συγκέντρωνε στη Ζάκυνθο δημοτικά μας τραγούδια προτού τα διαβάσει στη συλλογή του Φωριέλ.

Υπάρχει, πράγματι, επιβεβαίωση αυτού του τελευταίου συμπεράσματος. Τόσο ο Δε Βιάζης, όσο και ο Ιάκ. Πολυλάς μαρτυρούν ότι ο Σολωμός συγκέντρωνε τα δημοτικά μας τραγούδια. Ο Δε Βιάζης, ιδιαίτερα, αναφέρει ότι ο Ιωσήφ Ρεγάλδης (Regaldi)¹³ είχε δει στη Μακεδονία το προσωπικό αντίτυπο του Σολωμού της έκδοσης των δημοτικών τραγουδιών του Φωριέλ με σημειώσεις του ποιητή στο περιθώριο, ως κτήμα πια του καθηγητή Μανούσου. Πρέπει, εδώ, να υπογραμμιστεί πως και το περιβάλλον της Ζακύνθου βοήθησε τον ποιητή να στραφεί προς τη δημοτική ποίηση. Πολλοί Επτανήσιοι ασχολήθηκαν με τη Λαογραφία και βοήθησαν ξένους στη συλλογές τους, όπως για παράδειγμα τον Tommaseo¹⁴. Η πρώτη συστηματική συλλογή δημοτικών τραγουδιών από Έλληνα έγινε το 1850 από τον Κερκυραίο Αντώνη Μανούσο. Η τάση αυτή, εξάλλου, δεν ήταν άσχετη προς το ρεύμα του ευρωπαϊκού ρομαντισμού.

Το ίδιο ενδιαφέρον για τα δημοτικά τραγούδια συνεχίζεται στην Κέρκυρα, όπου έζησε από το 1828 ως το τέλος της ζωής του, το 1857. Και εκεί στην Κέρκυρα αποθησαύριζε ο Σολωμός δημοτικά τραγούδια, οδηγούμενος από τη λεπτή ποιητική του διαίσθηση και το οξύτατο κριτικό του πνεύμα. Από μαρτυρία του Tommaseo¹⁵ συμπεραίνεται ότι ανέθεσε και σε άλλους να του συλλέγουν δημοτικά τραγούδια. Έστειλε, ακόμη, στον ίδιο τον Tommaseo δημοτικά τραγούδια για δημοσίευση και τον ευχαρίστησε, γιατί τα δημοσίευσε στον τρίτο τόμο των Canti Popolari, το 1842.

Είναι φανερό πως η επαφή του ποιητή με τη συλλογή δημοτικών τραγουδιών δεν ήταν αποτέλεσμα ερασιτεχνισμού, αλλά έδειχνε ιδιαίτερο ενδιαφέρον και προσωπική ανάγκη. Ήθελε να βοηθηθεί στην καλύτερη και πλατύτερη κατανόηση του δημοτικού τραγουδιού.

Τα δημοτικά τραγούδια δεν του φανερώνουν μόνον την αγνή ομορφιά, αλλά τον κάμνουν να υπερηφανεύεται για τη χαριτωμένη γλώσσα τους. Ο Σολωμός πίστευε πως από τη γλώσσα αυτή δε λείπει παρά μόνο η φροντίδα και το αδιάκοπο δούλεμα από τους γραμματισμένους του Έθνους για να γίνει σοφός λόγος και να γεννήσει πλούσια και ζηλεμένη τέχνη.

Ο ποιητής θέλησε να αισθανθεί, να συλλάβει το πνεύμα της γλώσσας, όπως αυτή ωραία ντύνει τα δημοτικά μας τραγούδια, να υποταχτεί σε αυτήν για να την κυριέψει στη συνέχεια. Αυτή ήταν η φροντίδα του ποιητή. Ξεκινώντας από τη βάση των δημοτικών τραγουδιών, δημιούργησε το δικό του ύφος, το θησαυρό

της δικής του διάνοιας. Ο αγώνας του ποιητή να υποτάξει τη γλώσσα στην τέχνη απέκλειε τη δουλική μίμηση των δημοτικών τραγουδιών, κατά το σύστημα Κ. Κρυστάλλη, που ερχόταν ακριβώς αντίθετη προς τη μόρφωσή του και τις ιδέες του.

Ο Σολωμός στο *Διάλογό* του μας λέει καθαρά πως δε φτάνει να μελετά κανείς και να γράφει δημοτικά τραγούδια, μερικά από τα οποία μάλιστα δε θα πρέπει να τον ικανοποιούσαν, μια και η συλλογή του Φωριέλ περιελάμβανε και άτεχνες μιμήσεις, τα λεγόμενα «πλαστά». Χρειάζεται την ποιήσή του να τη σφραγίζει με τη σφραγίδα της δικής του ψυχής. Η γλώσσα με το τυπικό της είναι αυτή που ντύνει τα δημοτικά μας τραγούδια. Η λογοτεχνική γλώσσα και το λογοτεχνικό ύφος, το προσωπικό ύφος του κάθε συγγραφέα έχει άλλη υφή και συγκρότηση. Η λογοτεχνική γλώσσα, ωστόσο, πρέπει να στηρίζεται στη λαϊκή χρήση γιατί από εκεί θα αντλήσει τη δύναμή της. Τη λαϊκή αυτή γλώσσα, ο ποιητής πρέπει να την καρπωθεί και να προσπαθήσει να την ξεπεράσει και να την εξυψώσει καλλιτεχνικά¹⁶. Και η ψυχή αυτή πρέπει να είναι ελεύθερη, όπως ήταν η ψυχή του Σολωμού, μέσα στην οποία κατόρθωσε να κλείσει την ψυχή της Ελλάδας και να γίνει ο πραγματικός Εθνικός ποιητής της. Γιατί η ποίηση του Σολωμού, ιδιαίτερα εκείνη των μεγάλων συνθέσεών του, αποτελεί την πιο άρτια σύνθεση της ελληνικής ψυχής και των ελληνικών ιδεών. Το ζητούμενο της ποίησης αυτής ήταν η επιστροφή στην Ελλάδα και η δημιουργία σύγχρονου πολιτισμού, με βάση την ελληνική πραγματικότητα: «*Κλείσε μέσα στην ψυχή σου την Ελλάδα (ή άλλο πράγμα) και θα αισθανθείς μέσα σου να λαχταρίζει κάθε είδους μεγαλείο*» είπε ο ίδιος ο Σολωμός.

Το δημοτικό τραγούδι, που ήταν η πιο ελικρινής φωνή της τότε Ελλάδας, αποτέλεσε τον κυριότερο οδηγό του για τον προσανατολισμό του. Η δημοτική ποίηση τού υπέδειξε το δρόμο των μεγάλων ιδανικών του Έθνους. Στην ψυχή του Σολωμού ωρίμασαν και τελειοποιήθηκαν όλα τα αισθήματα και όλες οι πνευματικές δυνάμεις της εθνικής ψυχής. Και με τη σειρά του τις μετέδωσε μέσω της αληθινής ποίησής του, στην ψυχή του ελληνικού λαού για να τη συγκινήσει, να την ευγενίσει, να την πυρώσει, να την καθαρίσει.

Όπως έχω ήδη αναφέρει, ένα τετράδιο με είκοσι δημοτικά τραγούδια της Κύπρου βρέθηκε ανάμεσα στα χειρόγραφα του ποιητή. Για το τετράδιο αυτό, που ανήκε, χωρίς αμφιβολία, στο Σολωμό, υπάρχει έμμεση μαρτυρία του Πολυλά¹⁷, ο οποίος δημοσίευσε στη «Φιλολογική μας Γλώσσα» το δημοτικό κυπριακό τραγούδι «Του Γιακουμή» από το τετράδιο αυτό. Το τετράδιο έγινε ευρύτερα γνωστό στην έκθεση Σολωμού του Γαλλικού Ινστιτούτου Αθηνών¹⁸, στα 1957, που διοργανώθηκε με την ευκαιρία της συμπλήρωσης εκατό χρόνων από το θάνατο του ποιητή. Σήμερα, βρίσκεται στα χειρόγραφα Σολωμού στην Ακαδημία Αθηνών, στην κατοχή της οποίας περιήλθαν το 1934. Τρία από τα δημοτικά αυτά κυπριακά τραγούδια δημοσιεύτηκαν από τον Αθ. Σακελλάριο¹⁹ στο β' τόμο του έργου του «Τα Κυπριακά», στην Αθήνα, το 1891. Είναι τα «Άσμα ελαφιού», «Άσμα ανωνύμου» και «Άσμα του Γιαννή». Πέντε από τα είκοσι αυτά τραγούδια δημοσιεύτηκαν στο έργο της Αθηνάς Ταρσούλη²⁰, «Κύπρος», στο δεύτερο τόμο, το 1963, σε αντιγραφή που δεν είναι παντού πιστή, από το φωτογραφικό αντίγραφο της έκθεσης, από τον Ντίνο Κονόμο. Τα τραγούδια αυτά είναι τα εξής: «Τα δυο κυπαρίσσια», «Τ' όνειρο», «Το αλάφι», «Τα δυο περιστέρια», «Ατίτλο».

Ο συστηματικός μελετητής του έργου του Σολωμού, Εμμ. Κ. Χατζηγιακουμής παρατηρεί πως: «*Εν γενικαίς γραμμαίς λέγομεν ότι δεν είναι άπαντα γνήσια δημοτικά. Αρκετά εξ αυτών είναι ημιλόγια η μάλλον τραγούδια "ποιητάρηδων", τα οποία δεν αποκλείεται να ήσαν διαδεδομένα μεταξύ του λαού, όπως συμβαίνει ενίοτε και σήμερα. Σημειωτέον, πάντως, ότι όλα είναι καταγεγραμμένα εις το κυπριακόν ιδίωμα*»²¹.

Ο Διευθυντής του κυπριακού Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών (Κ.Ε.Ε.) του Υπουργείου Παιδείας και Πολιτισμού κ. Κ. Γιαγκουλλής εξέδωσε φέτος στην Επιστημονική Επετηρίδα του Κέντρου²² τα είκοσι αυτά δημοτικά τραγούδια, από

το φωτοαντίγραφο του χειρόγραφου τετραδίου, που απόκειται σήμερα στο Ιστορικό Αρχείο του Κ.Ε.Ε. Από τα τραγούδια αυτά απαγγέλλω το τελευταίο, το 20ό της συλλογής, που φέρει τον τίτλο «Του Γιακουμή» και, που όπως ανέφερα λίγο πριν, δημοσιεύτηκε και από τον Ιάκ. Πολυλά:

ΤΟΥ ΓΙΑΚΟΥΜΗ

*Γιατί τα όρη τρέμουσιν κι ούλα τα δέντρα σειούνται,
μαρκώνουν ούλα τα πουλιά κι οι βρύσες μας στερέουν,
οι βράχοι πέφτουν βαριά, οι ποταμοί αφρίζουν
κι η θάλασσα μουγκροφυσά και ρίχνει κύμα όρος;
Μήνα η μέρα η ύστερη του κόσμου ούλου ήρτε
ή μήνα τα δαιμόνια τον κόσμο συντρομάχουν;
Μηδέ η μέρα ύστερη του κόσμου ούλου ήρτε
και μήτε τα δαιμόνια τον κόσμο συντρομάχουν.
Ο Γιακουμής μου πολεμά με το μαύρο λιοντάρι,
π' ούλους τους νιους τους έτρωεν και τα χωράφκια χάλα.
— Κτύπα, Κουμή κτύπα, Κουμή, μη χάννεις τη ψυσή σου,
καρδικιά κάνε, σαν άξιο, μιάλο παλλικάρι.
Το μμάτιν του το γκούρλωσεν και σέρνει το σπαθίν του —
μια-δκυο το στρέφει κι ύστερως χουμά στολ λιόνταν πάνω.
Ποτέ, ποτέ η αστραπή εν χύνετ' έτζι χάμου,
σαν επετάχθηκεν εκείός επάνω στολ λιοντάριν.
Απηήδησε στον ώμον του, τον άρπαξ' οχ την σαίτην
και το λαιμόν του έσφιγγεν, σαν να 'σφιγγεν χορτάρια.
Ο λιόντας στρέφει την νουράν και του χτυπά στον νόμο,
μα κείνος πάνου το σπαθίν σαν αστραπή σηκώνει —
σαν το πελέκιν το 'φερε στην κεφαλήν του λιόντα,
έππεσ' ευτύς στα χώματα, τον τζίλλησεν κι εκείνον
και με το μαύρο γάιμα του τον εσσεπάσεν ούλο
και σίντας εξεψύσθησεν, σηκώθηκεν και πέφτει.
'Όσον να ππέσει ο Γιακουμής, έφυεν τραπηδώντας
κι εφώναζεν, "το σκότωση, το σκότωση τολ λιόνταν!"*

Σύμφωνα με τον Κύπριο μελετητή Φοίβο Σταυρίδη²³, φαίνεται πως αυτός που δώρισε στο Σολωμό το τετράδιο με τα είκοσι κυπριακά δημοτικά τραγούδια ήταν ο εγκατεστημένος τότε στα Εφτάνησα Κύπριος Επαμεινώνδας Φραγκούδης. Το συμπέρασμα αυτό εξάγεται από διάφορα γεγονότα. Ο Φραγκούδης γνώριζε το Σολωμό. Λίγο μετά το θάνατο ποιητή, το 1857, ο Φραγκούδης έγραφε στο περιοδικό «Θελξινόη» το οποίο εξέδιδε ο ίδιος στην Κωνσταντινούπολη:

«... Ο γράφων τας γραμμάς τούτας τουλάχιστον, ευτυχήσας να συνοικειωθή τω περιβλέπτω αοιδώ, γινώσκει πολλάς και παντοίας αυτού ποιήσεις, τα οποί-
ας, εν περιπάτω, ως επί το πολύ, ενεπιστεύθη αυτώ — εσπινθηροβόλουν τότε οι οφθαλμοί του, και τα χείλη του έτρεμον, και αι τρίχες του έφρισσον, όταν δίκην μαργαριτών, εξέχεε το στόμα του τα θαυμάσια έπη, και ο ταπεινός εγώ, όλος όμματα και όλος ακοή, ανηρτώμην από την χειλέων του και μετείχον του αγίου ενθουσιασμού του. Πολλάκις, μέσω νυκτός ανεφέλου, επί των επάλξεων του παλαιού της Κερκύρας φρουρίου, απήγγειλέ μου ολόκληρα άσματα του ανεκδότη του επικού ποιημάτος του η άλωσις του Μεσολογγίου.»²⁴.

Η «Άλωσις του Μεσολογγίου», που αναφέρει εδώ ο Φραγκούδης, είναι, βέβαια, οι «Ελεύθεροι Πολιορκημένοι». Ο συγγραφέας επισημαίνει, επίσης, την ανάγκη να περισυλλεγούν «τα προϊόντα της μεγαλοφυΐας» του Σολωμού και να δοθούν στη δημοσιότητα.

Ο Επαμεινώνδας Φραγκούδης ήταν γιος του Κύπριου Ιωάννη Φραγκούδη (1800-1880) και της Κερκυραίας Αγγελικής Σιβίνη και γεννήθηκε στην Κύπρο γύρω στο 1825. Σπούδασε στο Λύκειο της Κέρκυρας και στην Ιόνιο Ακαδημία.

Διατέλεσε αργότερα, γραμματέας του ελληνικού υποπροξενείου της Λάρνακας και, ύστερα από πρόσκληση του αρχιεπισκόπου Κυρίλλου Α', ανέλαβε το Ελληνικό Σχολείο Λευκωσίας. Στη διάρκεια του

Κριμαϊκού Πολέμου κυκλοφόρησε επαναστατικό φυλλάδιό του με το οποίο προτρέπονταν οι ραγιάδες να επαναστατήσουν εναντίον των Τούρκων. Αναγκάστηκε να φύγει από την Κύπρο και να εγκατασταθεί στην Κωνσταντινούπολη, όπου εξέδωσε το μηνιαίο περιοδικό "Θελξινόη" (1855-1857). Τελικά εγκαταστάθηκε στο Βουκουρέστι, όπου δίδαξε ελληνική φιλολογία στο Πανεπιστήμιο Βουκουρεστίου. Ανέλαβε επίσης και άλλες θέσεις στη Ρουμανία και υπήρξε δάσκαλος των παιδιών του βασιλιά της Ρουμανίας. Υπήρξε συνεργάτης των εφημερίδων "Αμάθεια", "Εφημερίς της Σμύρνης", "Νέα Ημέρα" Τεργέστης. Έγραψε ποιήματα, περιηγητικά-ταξιδιωτικά κείμενα, διηγήματα, ένα μυθιστόρημα, υπήρξε ζωγράφος και ρήτορας μοναδικός. Από πολύ νωρίς είδε την αξία της συλλογής λαογραφικού υλικού και, ιδιαίτερα, της συλλογής των δημοτικών τραγουδιών. Η αγάπη του Φραγκούδη για τα δημοτικά τραγούδια φανερώνεται στις σημειώσεις του μυθιστορήματός του, για το οποίο έγινε, πιο μπροστά, λόγος. Ο Επαμεινώνδας Φραγκούδης είναι ο συγγραφέας του ρομαντικού, ερωτικού και πατριωτικού μυθιστορήματος "Θέρσανδρος" (1847), με το οποίο ξεκινά η νεότερη κυπριακή αφηγηματογραφία²⁵. Στο έργο του αυτό, που είναι επηρεασμένο από παρόμοια έργα των Παναγιώτη ("Λέανδρος", 1834) και Αλέξανδρου ("Εξόριστος", 1835) Σούτσου, παρεμβάλλει 40 στροφές του "Ύμνου εις την Ελευθερίαν" του Διονυσίου Σολωμού. Και όχι μόνον αυτό: ο νεαρός πρωταγωνιστής του μυθιστορήματος του Φραγκούδη παρουσιάζεται να έχει γεννηθεί τη χρονιά της γέννησης του Σολωμού, σαν, δηλαδή, να γίνεται, κρυπτογραφικά μια persona, ή ένα alter ego του εθνικού ποιητή.

Στο "Θέρσανδρο" δημοσιεύει, ακόμη, πέντε άτιτλα δημοτικά τραγούδια της Κύπρου, που, όπως φαίνεται, καταγράφηκαν από τον ίδιο το συγγραφέα. Είναι ενδιαφέρον ότι τα τέσσερα από τα πέντε τραγούδια της έκδοσης του Φραγκούδη ανήκουν στην ίδια συλλογή με εκείνη του τετραδίου του Σολωμού. Φαίνεται, ακόμη, πως ο γραφικός χαρακτήρας των τραγουδιών του τετραδίου του Σολωμού είναι ο ίδιος με το γραφικό χαρακτήρα του Φραγκούδη. Έτσι, μπορεί να εξαχθεί αβίαστα το συμπέρασμα ότι η συλλογή των τραγουδιών του τετραδίου του Σολωμού δόθηκε από το Φραγκούδη στο Σολωμό. Η φιλία που συνέδεε τους δύο άντρες, ο θαυμασμός του Φραγκούδη προς την ποίηση του Σολωμού, η αγάπη και των δύο προς το δημοτικό τραγούδι και οι χρονολογίες που συμπίπτουν, μας επιτρέπουν να καταλήξουμε σ' αυτό το συμπέρασμα²⁶.

Τη χρονιά του θανάτου του Σολωμού, ο Φραγκούδης δημοσίευσε στο περιοδικό "Θελξινόη" δεκαέξι οκτάβες από το "Λάμπρο" και το ποίημα "Εις Μοναχόν".

Ο Φραγκούδης εκτιμούσε ιδιαίτερα το ποιητικό έργο του Σολωμού. Επίσης, γνώρισε τις απόψεις του Σολωμού για τη γλώσσα, όπως διατυπώνονται στο πεζό έργο του "Διάλογος". Ο Φραγκούδης, παρόλο που έγραφε ο ίδιος στην καθαρεύουσα, διατυπώνει την άποψη πως η νεοελληνική λογοτεχνία δεν έχει να επιδείξει κανένα σημαντικό έργο στη λόγια γλώσσα και μόνο πως η σολωμική ποίηση συνεπαίρνει τον αναγνώστη, εξαιτίας των υψηλών ιδεών της, με αποτέλεσμα να μην ενοχλεί το ατημέλητον και χυδαίον του λόγου.

Θεωρεί, επίσης, ότι κανένας μεταγενέστερος ποιητής δε "θέλει κατορθώσει ποτέ να συναρμόσει επιτυχώς τον αδάμαντα μετάλλω ευτελεί" και πιστεύει πως είναι καταδικασμένη σε αποτυχία οποιαδήποτε απόπειρα για απομίμηση της σολωμικής ποίησης.

Διαφωνεί με τους ομότεχνούς του ρομαντικούς της Αθήνας και τις κρίσεις τους για το έργο του Σολωμού:

*Σοφολογιώτατοι τινές σχολαστικοί, του Σολωμού
τα απλά έπη αναγινώσκοντες, τα γέμοντα χάριτος
και ύψους ποιητικού, λέγουσιν ότι δεν τέρπονται*

*δεν ηδύνονται... Προς υμάς, ω γεννάδαι, λέγομεν-
όχι μόνον δεν επλάσθητε ίνα γεύεσθε την
ποίησιν, αλλ' ούτε καν περί αυτής να εκφέρετε κρίσιν.*²⁷

Ο Φραγκούδης φαίνεται φανερά ενοχλημένος από τη στάση που τηρούσαν οι Αθηναίοι ρομαντικοί απέναντι στην ποίηση του Σολωμού, την οποία εκείνος ιδιαίτερα εκτιμούσε²⁸.

Γενικά, μπορεί να λεχθεί ότι ο Σολωμός άντλησε από το δημοτικό τραγούδι, τόσο προτού ο Φωριέλ εκδώσει τη συλλογή του, όσο και σε όλες τις περιόδους του έργου του. Το υλικό που είχε υπόψη του συμπεριλάμβανε και το κυπριακό υλικό μα και την αφηγηματική και λυρική τεχνική του.

Ας περάσουμε, τώρα, στο δεύτερο θέμα μας, τις σχέσεις του Σολωμού με άτομα κυπριακής καταγωγής.

Στενός φίλος του Σολωμού, ιδιαίτερα στην περίοδο που ο ποιητής ζούσε στη Ζάκυνθο, ήταν ο Γεώργιος Δε Ρώσσης²⁹, ο οποίος ήταν απώτερης κυπριακής καταγωγής. Η οικογένεια Δε Ρώσση καταγόταν από τη Νότια Γαλλία, την επαρχία Ροίτου και ύστερα από το 1191, μαζί με άλλους σταυροφόρους εγκαταστάθηκαν στην Κύπρο. Έμειναν στο νησί ως τις μέρες που καταλήφθηκε η Κύπρος από τους Τούρκους, το 1571. Υπάρχουν μαρτυρίες ότι ένα μέλος της οικογένειας Δε Ρώσση σκοτώθηκε στην πολιορκία της Αμμοχώστου. Ο αδερφός του πολεμιστή κατόρθωσε να σωθεί καταφεύγοντας στη βενετοκρατούμενη τότε Ζάκυνθο. Αυτός ήταν και ο γενάρχης των Ζακυνθίων Δε Ρώσση. Ο Γεώργιος Δε Ρώσσης, ο φίλος του Σολωμού, ήταν γιος του γιατρού Αλεξάνδρου, και ήταν δεκαεπτά χρόνια μεγαλύτερος του Σολωμού. Ήταν διορισμένος δικαστικός στη Ζάκυνθο και το 1821 μαζί με άλλους επιφανείς κατοίκους της Ζακύνθου, περιλαμβανομένου και του Σολωμού, ο οποίος, λέγεται πως, πρόσθεσε και την τελευταία παράγραφο του κειμένου, υπέγραψαν υπόμνημα προς το βασιλιά της Βρετανίας Γεώργιο το Δ', στο οποίο ζητούσαν αναθεώρηση του ανελεύθερου Συντάγματος αποτελούσαν, από το 1815, το Ηνωμένο Κράτος των Ιονίων Νήσων υπό την προστασία της Αγγλίας. Το αποτέλεσμα της ενέργειας αυτής του Δε Ρώσση ήταν να καταδιωχτεί και να αναγκαστεί να δραπέτεύσει στην Ιταλία αρχικά και, υστερότερα, στην Αγγλία. Ενώ βρισκόταν στην Αγγλία, πεθαίνει στη Ζάκυνθο, την 1η Μαΐου 1824, ο πατέρας του, και ο φίλος του Σολωμός τού στέλνει ένα από τα πιο ωραία του ποιήματα:

ΣΤΟΝ ΚΥΡΙΟ ΓΕΩΡΓΙΟ ΔΕ ΡΩΣΣΗ
ΟΤΑΝ ΗΤΑΝ ΣΤΗΝ ΑΓΓΛΙΑ (1.5.1824)

*Του πατέρα σου, όταν έλθεις,
δε θα ιδείς παρά τον τάφο —
είμαι ομπρός του και σου γράφω,
μέρα πρώτη του Μαΐου.*

*Θα σκορπίσουμε το Μάη
πάνου στ' άκακα τα στήθη,
γιατί απόψε αποκοιμήθη
εις τον ύπνο του Χριστού.*

*Ήταν ήσυχος κι ακίνητος
ως την ύστερη την ώρα,
καθώς φαίνεται και τώρα
που τον άφησε η ψυχή.*

*Μόνον, μία στιγμή πριν φύγει
τ' Ουρανού κατά τα μέρη,*

*αργοκίνησε το χέρι,
ίσως για να σ' ευχηθεί.³⁰*

Την ίδια χρονιά, όμως, το 1824, με την αλλαγή του Κυβερνήτη των Εφτά Νησιών, εξαιτίας του θανάτου του απολυταρχικού αρμοστή Μαίτλαντ και του διορισμού του Φρ. Άνταμ, μπόρεσε ο Γεώργιος Δε Ρώσσης³¹ να επιστρέψει στη Ζάκυνθο. Η αγγλική πολιτική έγινε, στο μεταξύ, πιο φιλελεύθερη και πιο φιλελληνική. Την εποχή εκείνη ο Δε Ρώσσης παντρεύεται τη Σουζάνα Στράνη, αδερφή του Λουδοβίκου Στράνη, άλλου στενού φίλου του Σολωμού. Υπενθυμίζω πως ο Στράνης ήταν ο άνθρωπος, που έκλεψε με καλό σκοπό, όπως ο ίδιος παραδέχεται, το χειρόγραφο του Σολωμού και δημοσίευσε, στις αρχές του 1822, στην Κέρκυρα, τα ιταλικά αυτοσχέδια σονέτα του Σολωμού, τις *Rime Improvisate*. Με το γάμο του ο Δε Ρώσσης αποκτά στο Ακρωτήριο της Ζακύνθου, στο λόφο "του Στράνη", το εξοχικό, στο οποίο καταφεύγει συχνά ο Σολωμός για να μένει μόνος του και να αφιερώνεται στην ποίησή του. Από το εξοχικό του Στράνη στέλνει στο Δε Ρώσση, που μένει στην πόλη, αρκετά γράμματα.

Το Μάιο του 1825 ο Γεώργιος και η Σουζάνα Δε Ρώσση απέκτησαν μια κόρη, τη Λουίζα, για την οποία ο Σολωμός γράφει, στις 15 Μαΐου 1825 λυρικό ποίημα, που σήμερα θα το λέγαμε τρυφερό παιδικό. Αυτός, που υποτίθεται πως μιλά στο σολωμικό ποίημα, είναι ο πεθαμένος παππούς του βρέφους:

Ο ΙΣΚΙΟΣ ΤΟΥ ΓΕΡΟΥ³²
(15 Μαΐου 1825)

*Ίσκιος είμαι — μη σκιαχθείτε —
μαρτυρούν πού κατοικώ
και το φως που μου θωρείτε
και τα ρόδα οπού βαστώ.*

*Εκεί απάνου, όταν σιμώνουν
μες σ' τσ' ουράνιες αγκαλιές,
συνηθούν να ξεφυτρώνουν
ή τριαντάφυλλα ή μοσκιές.*

*Νάτα τα, σκορπίσετέ τα
με χαρά για τη μικρή,
που Λουίζα και Μαριέτα
θέλω γω να ονομασθεί.*

*Ζήσε, μάτια μου, και χάρου,
κι όταν φθάσεις να μιλείς,
πες και τ' όνομα του γέρου
που δεν έφθασες να ιδείς.*

Όλα τα γράμματα του Δ. Σολωμού προς το Γεώργιο Δε Ρώσση, που διασώζονται, και δημοσιεύτηκαν από το Λίνο Πολίτη, χρονολογούνται στα χρόνια 1824-1828, δηλαδή από την επάνοδο του Δε Ρώσση από την Αγγλία ως την αναχώρηση του Σολωμού για την Κέρκυρα. Είναι περίεργο πως «*Μετά την εγκατάστασή του στην Κέρκυρα μόνο ένα γράμμα γράφει ο Σολωμός στο φίλο του*» (Πολίτης, Γ', σελ. 17).

Ίσως γιατί μεσολάβησε μια παροδική ψύχρανση των σχέσεών τους, στην αρχή της τραυματικής, για τον ευερέθιστο Σολωμό, οικογενειακής δίκης για τα κληρονομικά του.

Ο Δε Ρώσσης εκλέχτηκε δύο φορές βουλευτής (το 1834 και το 1839) και το 1837 Έπαρχος Ζακύνθου. Το 1842 διορίστηκε «*Αρχων*» της Δημόσιας Εκπαίδευσης και το 1844 Πρόεδρος της Ιόνιας Βουλής.

Μια άλλη, έμμεση και αυτή τη φορά μη κολακευτική αναφορά, σε Κύπριο γίνεται σε μια επιστολή του φίλου του Σολωμού Γεώργιου Τερτσέτη προς τον

εθνικό μας ποιητή. Η επιστολή αυτή του Τερτσέτη, γραμμένη στην Πάτρα, στις 28 Σεπτεμβρίου 1830, αναφέρεται, ανάμεσα στα άλλα, σε έναν Κύπριο "σοφολογιότατο" της εποχής, το Χ. Μυριανθούση, αδερφό του Επισκόπου Αγαθάγγελου Μυριανθούση. Η σχετική αναφορά είναι η ακόλουθη:

«Δεν μπορώ να διώξω τον πειρασμό και να μη σας πω κάτι για το λογιότατο' είναι από την Κύπρο και αδερφός του επισκόπου των Πατρών, ήρθε στο σπίτι του Μπότσαρη για να προσφέρει τα σέβη του στο Μητροπολίτη της Άρτας και να ζητήσει συγγνώμη για τον αδερφό του που έλειπε από την πόλη. Άρχισε να λέει τον πρόλογό του, αφού πρώτα γύρισε από δω κι από κει το κεφάλι του και σκόρπισε χαριτωμένα χαμόγελα στους παρευρισκόμενους, έπειτα άρχισε (καθώς νόμιζε) με τα πιο βαθιά ελληνικά, άλλοτε χαμηλώνοντας εξαιρετικά τη φωνή και άλλοτε ανεβάζοντάς την — σε κάθε λέξη που έλεγε φούσκωνε σαν να επρόκειτο για κάτι θαυμάσιο — σε κάθε όνομα κολλά ένα σωρό επίθετα και κουνάει με μανία πόδια και χέρια» (Πολίτης, Γ', σελ. 482).

Για το λογιότατο Χ. Μυριανθούση δε γνωρίζουμε πολλά πράγματα. Ήταν αδερφός του Μητροπολίτη Αγαθάγγελου Μυριανθούση, ο οποίος γεννήθηκε στο Μηλικούρι της Μαραθάσας το 1780, διατέλεσε μοναχός στη μονή Κύκκου, το 1813 πήγε στη Σμύρνη και την Κωνσταντινούπολη, έγινε επίσκοπος Κιτίου (1818), έξαρχος στη Θεσσαλονίκη (1820), και μητροπολίτης Άγκυρας (1823), και Θηβών (1826). Πήγε, ύστερα, στην Ανατολική Ελλάδα με το Δημήτρη Υψηλάντη, έγινε επί Καποδίστρια μητροπολίτης Π. Πατρών και επί Όθωνα Άργους και ύστερα Λοκρίδας³³.

Ενώ, λοιπόν, η Ελλάδα πολεμούσε για τον υπέρ πάντων αγώνα, ενώ τα παιδιά της αφήναν την τελευταία τους πνοή στο πεδίο της τιμής αγωνιζόμενα για την Ελευθερία, οι "λογιότατοι" ή "σοφολογιότατοι", κατά το Σολωμό, έδιναν τη μάχη για την επικράτηση της αρχαϊστικής γλώσσας ή της καθαρεύουσας. Ανάμεσά τους και ο Κύπριος Χ. Μυριανθούσης, όπως ζωντανά μας τον περιγράφει ο Γ. Τερτσέτης.

Ο Σολωμός δίνει παρόμοια περιγραφή συμπεριφοράς "σοφολογιότατου" της εποχής του στο *Διάλογό* του, για τον οποίο έγινε λόγος και πρωτύτερα.

Ο "Διάλογος" του Σολωμού γράφτηκε το 1824, στη Ζάκυνθο, και η επιστολή του Γ. Τερτσέτη προς το Σολωμό γράφηκε το 1830. Είναι γνωστό πως ο Τερτσέτης γνώριζε όταν έγραφε την επιστολή αυτή, το "Διάλογο". Αντίγραφο, εξάλλου, του "Διαλόγου" έστειλε ο Τερτσέτης³⁴ στον Πολυλά και σ' αυτό στηρίχτηκε ο πρώτος εκδότης των "Απάντων των Ευρισκομένων" του Σολωμού για να δημοσιεύσει το "Διάλογο". Επίσης, αρκετά χρόνια μετά την επιστολή του προς το Σολωμό, ο Τερτσέτης σε ομιλία του στην Αθήνα, το 1853, αναφέρεται στο "Διάλογο"³⁵ του Σολωμού.

Ένα άλλο γενικό συμπέρασμα, που μπορεί να εξαχθεί από την αναφορά του Τερτσέτη στον Κύπριο λόγιο Χ. Μυριανθούση είναι το γεγονός ότι το πνεύμα του γλωσσικού λογιολογισμού είχε διαποτίσει ήδη και Κυπρίους, ιδιαίτερα αυτούς που ζούσαν στην Πελοπόννησο και τη Στερεά Ελλάδα. Ήταν επόμενο, βέβαια, για έναν άνθρωπο προφανώς αναθρεμμένο σε υπερσυντηρητικό εκκλησιαστικό περιβάλλον της εποχής. Παράδειγμα Κυπρίου λογοτέχνη που έζησε σε περιοχές του Ελληνισμού έξω από την Κύπρο και που συμμερίστηκε τελικά τις ίδιες απόψεις στη γλώσσα με τους λογιότατους ήταν ο φίλος του Σολωμού, ο Επ. Φραγκούδης, για τον οποίο έγινε λόγος πιο μπροστά.

Η σολωμική ποίηση είχε ευμενή απήχηση στην Κύπρο τόσο στην κριτική, όσο και στην ίδια την ποίηση. Κριτικοί του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα, ξεκινώντας από τον Επαμεινώνδα Φραγκούδη³⁶ και τους συγγενείς του Νικόλαο και Μενέλαο Δ. Φραγκούδη, και περνώντας στους Γιάγκο Ηλιάδη και Νικόλαο Λανίτη και στον Αντώνη Ιντιάνο, την Περσεφόνη Παπαδοπούλου και το Γλαύκο Αλιθέρη, επαινούν το Σολωμό και τονίζουν ότι είναι ο κορυφαίος Έλληνας ποιητής, αυτός που άνοιξε καινούριους δρόμους για τη νεοελληνική λογοτεχνία. Σε πολλούς ποιητές της Κύπρου ανιχνεύονται απόηχοι της σολωμικής ποίησης. Ο

Γάλλος Γουσταύος Λαφών, που γεννήθηκε στην Κύπρο το 1835 και ήταν δίγλωσσος, μετέφρασε στα γαλλικά τον «Ύμνον εις την Ελευθερίαν» του Σολωμού (Παρίσι, 1880). Η Πολυξένη Λοιζιάς (1855-1936) δημοσίευσε το 1901 την ποιητική συλλογή "Ιριδες" με εμφανείς σολωμικούς απόηχους. Επίσης, ο Ιωάννης Περγίος (1881-1930), ο γνωστός σατιρικός ποιητής που εξέδιδε τη δεκαπενθήμερη έμμετρη εφημερίδα "Μαστίγιο" (1911-1930), είχε δεχτεί την επίδραση της σολωμικής ποίησης, πράγμα που φαίνεται ιδιαίτερα στις ποιητικές του συλλογές "Κυπριακή Μούσα"³⁷. Όσο απομακρυνόμαστε χρονικά από το Σολωμό και μπαίνουμε στην περίοδο κατά την οποία επικρατεί στο ποιητικό στερέωμα ο Κ. Παλαμάς, ο Α. Σικελιανός, ο Κ. Καβάφης, ο Κ. Βάρναλης και άλλοι νεότεροι ποιητές, οι απόηχοι αυτοί εξασθενούν, χωρίς ωστόσο, να εξαφανίζονται. Αναφέρω ενδεικτικά από τη γενιά του μεσοπολέμου τον Παύλο Βαλδασεριδίδη, όπου ακόμη η σολωμική ποίηση ακούγεται διακριτικά. Ενδεικτικά διαβάζω τους ακόλουθους στίχους από το ποίημά του "Σερενάδα":

Μα μια στιγμή σα γύρευα
τον ίσκιο σου να ιδώ στη λίμνη,
τον ίσκιο σου είδα μοναχό
και μέσα μου δακρύσαν οι ύμνοι.

Οι σολωμικοί απόηχοι δεν εξαντλούνται, φυσικά, ως εδώ. Τους βρίσκουμε ακόμη και σε σημαντικούς νεότερους ποιητές, το Θεοδόση Πιερίδη, το σύγχρονο Κώστα Βασιλείου και άλλους, πράγμα που δείχνει πως ο Σολωμός εξακολουθεί να εκτιμάται από όλους όσοι ασχολούνται με την ποίηση. Οι πιο πάνω αναφορές είναι μόνον ενδεικτικές και το θέμα σίγουρα δεν εξαντλείται ως εδώ. Μια συστηματικότερη μελέτη, είμαι βέβαιος, πως θα δείξει τη γονιμοποιητική παρουσία του σολωμικού παραδείγματος σε όλες τις περιόδους της κυπριακής ποίησης.

Ο Σολωμός εξακολουθεί να μας συγκινεί, όσα χρόνια κι αν πέρασαν από τότε που πρωτακούστηκε ο ελληνικός λόγος του στη Ζάκυνθο. Είναι ένας λόγος ζωντανός και πάντοτε επίκαιρος. Ο Σολωμός ήταν μια γνήσια πηγή της νεοελληνικής ποίησης και το ρεύμα που τρέχει είτε στη γη, είτε κάτω από τη γη μέσα στους στίχους όσων έγραψαν ύστερα από εκείνον και φτάνει ως τις μέρες μας. Εμείς, εκεί στην Κύπρο, στην άλλη άκρη του Ελληνισμού, τον ακούμε πιο δυνατά σήμερα που αγωνιζόμαστε για ελευθερία και δικαιοσύνη. Οι ψυχές μας, κάθε φορά που διαβάζουμε ή ακούμε ή θυμόμαστε τα ποιητικά του λόγια και τους στοχασμούς του, δροσιζονται και αναζωογονούνται και σκιρτούν από δυνατή συγκίνηση. Αισθανόμαστε να διευρύνεται ο ηθικός χώρος της ψυχής μας και η ζωή μας να αποκτά το πραγματικό της νόημα. Ξαναβρίσκουμε τη χαμένη μας μορφή, που διασπάται μέσα στην καθημερινή βιοτική μέριμνα και στη μικρότητα των περιστάσεων και ανακαλύπτουμε πως η ζωή δεν ανήκει αποκλειστικά σε μας και στους δικούς μας, αλλά και στη "θείκιά κι όλη αίματα πατρίδα".

Στις δύσκολες στιγμές μας, λοιπόν, όταν το κακό ψηλώνει την κεφαλή του και απειλεί να μας εξαφανίσει, ας μνημονεύουμε Διονύσιο Σολωμό.

Σημειώσεις

1. «Όπου και να σας βρίσκει το κακό, αδελφοί, / όπου και να θολώνει ο νους σας, / μνημονεύετε Διονύσιο Σολωμό / και μνημονεύετε Αλέξανδρο Παπαδιαμάντη.», Οδ. Ελύτη, *Το Άξιον Εστί*, Τα Πάθη, Ψαλμός ΙΑ', στ. 21-23.
2. «με τους μεγάλους πύργους κατάχαμα σαν ενός δυνατού / που έχασε, τα ριγμένα ζάρια», Γ. Σεφέρης, *Νεόφυτος ο Έγκλειστος μιλά*, στ. 4.
3. Βλ. *Ελληνίδα Μητέρα*, στ. 11-12, (Λ. Πολίτης, τόμ. Β', σελ. III).
4. Βλ. *Ελεύθεροι Πολιορκημένοι*, Σχεδ. Β'.
5. Βλ. *Ελεύθεροι Πολιορκημένοι*, Σχεδ. Β', 7.
6. Βλ. *Ελεύθεροι Πολιορκημένοι*, Σχεδ. Β', 7.
7. Βλ. *Ελεύθεροι Πολιορκημένοι*, Σχεδιάγραμμα Γ', 1.

8. Βλ. *Ελεύθεροι Πολιορκημένοι*, Σχεδιάγραμμα Β', 5.

9. Εμμ. Κ. Χατζηγιακουμή, *Νεοελληνικά Πηγαί του Σολωμού* (διατριβή επί διδακτορία), Εν Αθήναις 1968, σελ. 129.

10. Βλ. και Δημ. Σ. Λουκάτου, *Εφτανήσιοι λαογράφοι πριν από την Ένωση*, Ν. Εστία 76 (Χριστούγεννα 1964), «Αφιέρωμα εις Επτάνησα», σελ. 197-209 και Σπύρος Αλ. Καββαδίας, *Η λαϊκή ζωή και γλώσσα στο ελληνόγλωσσο έργο του Διονύσιου Σολωμού*, Περίπλους, «διδακτορική διατριβή», Αθήνα 1987.

11. Βλ. Ιάκ. Πολυλά, *Προλεγόμενα* (στην πρώτη έκδοση, των *Ευρισκομένων* (Κέρκυρα 1859) στα Δ. Σολωμού Άπαντα, τόμ. Α', επιμ. Λ. Πολίτη, β' έκδ., Ίκαρος, 1961, σελ. 18.

12. Διονυσίου Σολωμού, *Ποιήματα και Πεζά*, επιμέλεια, Εισαγωγές Στυλ. Αλεξίου, Αθήνα 1994, σσ. 524-525.

13. Βλ. Κ. Καιροφύλα, *Η ζωή και το έργο του Σολωμού*, Εν Αθήναις (χ.χ.), σελ. 676-683 και Ν.Β. Τωμαδάκη, *Σολωμικά αμφισβητούμενα*, Ιόνιος Ανθολογία 9 (1935) 151.

14. Γ. Βαλέτα, *Σολωμού, παρασημειώσεις φιλολογικές στα δημοτικά τραγούδια*, Ιόνιος Ανθολογία 10 (1936) 74-75.

15. Ε. Κριαρά, *Ο Tommaseo, τα δημοτικά μας τραγούδια και τα νέα μας γράμματα*, Αφιέρωμα στη μνήμη του Μανόλη Τριανταφυλλίδη, Θεσσαλονίκη, 1960, σελ. 217.

16. Εμμ. Κριαρά, *Δ. Σολωμός, Ο βίος, το έργο*, Αθήνα 1957, σσ. 59-60.

17. Ιάκ. Πολυλά, *Η φιλολογική μας γλώσσα*, σελ. 282.

18. Octave Merlier, *Exposition du centenaire de Solomos*, «Institute Francçais d'Athènes», Αθήνα 1957.

19. Βλ. Αθ. Α. Σακελλαρίου, *Τα Κυπριακά*, τ. Β', Εν Αθήναις 1891, σσ. 63-65.

20. Αθηνά Ταρσούλη, *Κύπρος*, Τόμ. Β', Αθήναις 1963, σελ. 180-183.

21. Βλ. Εμμ. Κ. Χατζηγιακουμή, ό.π., σελ. 130.

22. Βλ. Κ. Γ. Γιαγκουλλής, *Τραγούδια Κυπριώτικα*, Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, Επετηρίδα XXIV (1998), Λευκωσία, σσ. 473-485.

23. Φοίβος Σταυρίδης, *Επαμεινώνδας Ι. Φραγκούδης, ένας Κύπριος γνώριμος του Σολωμού*, στα Πρακτικά Πρώτου Κιτιακού Συμποσίου Κύπρος-Επτάνησα, Λάρνακα, 12-13 Νοεμβρίου, 1994, Λάρνακα 1997, σελ. 58 και Επαμεινώνδας Ι. Φραγκούδης, *Οδοιπορικών Μαυροβουνίου*, Φιλόλ. Επιμ. Φοίβος Σταυρίδης, Λευκωσία 1994, σελ. 24-27.

24. Βλ. περ. *Θελξινός*, φύλλ. Κ' [Μάρτιος 1857] 372, στο Φ. Σταυρίδη, ό.π., σελ. 59.

25. Γεωργίου Σ. Φραγκούδη, *Ιστορία και γενεατολογία της μεγάλης κυπριακής οικογένειας Φραγκούδη και των συγγενικών οικογενειών*, Αθήναις 1939, σελ. 46.

26. Επαμεινώνδου Ι. Φραγκούδη, *Ο Θέρσανδρος*, Μυθιστορία Α', Αθήνησιν 1847, σελ. 79.

27. Βλ. Φ. Σταυρίδης, ό.π., σελ. 59.

28. Βλ. Λίτσα Χατζοπούλου, *Μεταξύ Κύπρου, Επτανήσου και Αθηνών. Ρομαντισμός και ιδεολογία στον Θέρσανδρο του Επ. Φραγκούδη*, περ. *Ακμή* 23 (1995) στ. 313-330.

29. Διονυσίου Σολωμού, *Άπαντα*, τόμ. Γ', Αλληλογραφία, Επιμ. μετάφρ. Σημειώσεις Λίνου Πολίτη, Ίκαρος 1991, σσ. 14-16.

30. Βλ. Διονυσίου Σολωμού, *Ποιήματα και Πεζά*, Επιμέλεια-Εισαγωγές Στ. Αλεξίου, Αθήνα 1994, σελ. 70.

31. Βλ. Δ. Σολωμού, *Αλληλογραφία*, ό.π. σελ. 15.

32. Βλ. Δ. Σολωμού, *Ποιήματα και Πεζά* (έκδ. Στ. Αλεξίου), ό.π. σελ. 71.

33. Βλ. Δ. Σολωμού, *Άπαντα*, έκδ. Λ. Πολίτη, ό.π., στ. 480-483.

34. Διονυσίου Σολωμού, *Τα Ευρισκόμενα*, Επιμέλεια Ιάκ. Πολυλά, Εν Κερκύρα 1859, σελ. ΟΒ'.

35. Κ.Θ. Δημαράς, *Σημειώσεις γύρω από το «Διάλογο»*, Αγγλο-Ελληνική Επιθεώρηση 3 (1947-1948), 273, 274B-275.

36. Βλ. Λευτέρης Παπαλεοντίου, *Τα Πρώτα Βήματα της Κυπριακής Λογοτεχνικής Κριτικής (1880-1930)*, «διδακτορική διατριβή», Λευκωσία, 1997, σσ. 66-79.

37. Βλ. *Ανθολογία Κυπριακής Λογοτεχνίας*, εκδ. Χρ. Ανδρέου, Λευκωσία, 1986, τομ. Α' σσ. 254-263.

Η ΕΙΔΗΣΗ ΤΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ ΤΟΥ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΣΟΛΩΜΟΥ (Σάββατο 9/21 Φεβρουαρίου 1857) πάγωσε όχι μόνο τα Επτάνησα και την ιδιαίτερη πατρίδα του ποιητή, αλλά ολόκληρο το Πανελλήνιο. Όμως ήταν «κοινό μυστικό», όχι μόνον για τους συγγενείς ή τους ανθρώπους που ζούσαν από κοντά τον Σολωμό, αλλά και για τον υπόλοιπο κόσμο ότι η υγεία του δεν πήγαινε καθόλου καλά. Ότι η «βαθεία σιγή» του «δημοφιλεστάτου και χρυσορρήμονος» ποιητή τα τελευταία χρόνια οφειλόταν στην παραίτησή του από τη ζωή¹, στο καταστροφικό του βύθισμα στο ποτό, που ήταν το καταφύγιό του από την εποχή των μεγάλων οικογενειακών δικών εναντίον του αδελφού του Ιωάννη Λεονταράκη-Σολωμού και της μητέρας του Αγγελικής Νίκλη (1833-1838). «Κέρδισε τη δίκη, όμως το χτύπημ' από κείνη αγιάτρευτο. Πήραν ορμή όλα τ' άρρωστα μέσα του στοιχεία» έγραψε εύστοχα ο Κ. Παλαμάς.

Μετά ήρθαν τα δύο πρώτα εγκεφαλικά επεισόδια (στα 1851 και 1854). Η γερή του κράση όμως αντιστεκόταν, έβρισκε στο τέλος δυνάμεις να ξαναμπεί στη ζωή, να ξανασυναντήσει τα φιλικά του πρόσωπα, να ξαναγράψει, να αισθανθεί τα αρώματα της φύσης ή να κάνει τη βόλτα του στην Σπιανάδα της Κέρκυρας. Αλλά το τελευταίο εγκεφαλικό επεισόδιο στα τέλη του Νοεμβρίου του 1856 ήταν αποφασιστικό. Από τότε ο μοναχικός, πολυπαθής ποιητής δεν ξαναβγήκε πλέον «εις τον ανοιχτόν αέρα».²

Τα αδέρφια Νικόλαος (ή Νικολός Κορράδος) και Ερμάννος Λούντζης, αρχοντόπουλα από πλούσια οικογένεια, με λαμπρές σπουδές στην Εσπερία, αλλά όπως και ο ποιητής με πενιχρές γνώσεις της ελληνικής, υπήρξαν από τους στενότερους φίλους του Διον. Σολωμού³, που συγγένεψαν μάλιστα μαζί του. Στο προσωπικό αρχείο του μεγάλου ιστοριογράφου των Επτανήσων Ερμάννου Λούντζη (25.9.1806-30.4.1868)⁴, ανάμεσα σε καμιά τριανταριά άλλες επιστολές, που του έστειλε κατά καιρούς ο μεγαλύτερος αδελφός του Νικολός-Κορράδος, σώζεται και μία η οποία αναφέρεται στο θάνατο

του ποιητή⁵. Η επιστολή έχει ιδιαίτερη σημασία γιατί προέρχεται από έναν πιστό, πολύτιμο φίλο και στενό συγγενή του Σολωμού, οποίος διαδραμάτισε αξιόλογο ρόλο στη διαμόρφωση της ώριμης σκέψης του.

Ο Νικόλαος (Νικολός) Κορράδος-Ναθαναήλ και ο Διονύσιος Σολωμός

Ο Νικόλαος (Νικολός) Κορράδος-Ναθαναήλ Λούντζης (14.10.1798-15.1.1885) ήταν ο μεγάλος γιος του κόμη Αναστασίου Μάρκ. Λούντζη (1764-1810) άρχοντα της Ζακύνθου, λογίου αρχαιολόγου και προξένου της Δανίας στο νησί, και της Μαρίας von Martens, κόρης του Δανού προξένου στη Βενετία. Μετά το θάνατο του πατέρα του, η μητέρα του φρόντισε να τον σπουδάσει στην πατρίδα της, στο βασιλικό κολέγιο και στο Πανεπιστήμιο της Κοπεγχάγης, κοντά στον γνωστό Δανό φιλόλογο-αρχαιολόγο, πολύ καλό οικογενειακό φίλο, Peter Oluf Broendsted (1780-1842). Στην Κοπεγχάγη έμεινε μέχρι το 1818, όπου μελέτησε την ευρωπαϊκή λογοτεχνία, έμαθε άριστα τη δανική γλώσσα και έγινε δεκτός στους φιλολογικούς κύκλους της πόλης, ιδιαίτερα στο περίφημο λογοτεχνικό σαλόνι της Kampha Rahbek⁶. Συνδέθηκε φιλικά με τον Δανό μονάρχη Φρειδερίκο VI και ως Βενετός ευγενής έγινε δεκτός στη δανική αριστοκρατία με δίπλωμα της 10ης Οκτωβρίου 1818. Συνέχισε τις σπουδές του στη Γερμανία, όπου υπήρξε μαθητής και φίλος των μεγάλων φιλοσόφων Hegel και Schelling, συνάντησε τον Goethe, ενώ μερικούς μήνες στη Ρώμη πήρε μαθήματα ζωγραφικής και γνωρίστηκε με το σπουδαίο Δανό γλύπτη Β. Thorvaldsen⁷. Επιστρέφοντας το 1820 στο νησί του, μοιράστηκε με τη μητέρα του το βάρος της διαχείρισης της πλούσιας πατρικής περιουσίας και τη φροντίδα για την εκπαίδευση των αδελφών του, αναλαμβάνοντας επίσης τη θέση του προξένου της Δανίας στη Ζάκυνθο. Πιθανότατα στα χρόνια αυτά εντάχθηκε στο φιλικό περιβάλλον του Διονυσίου Σολωμού. Ταξίδεψε ξανά στην Ευρώπη με αφορμή τις σπουδές του Ερμάννου (1823 κ.έ.), ενώ στην πρώτη του κάθοδο στον πολιτικό στίβο, ως υποψήφιος βουλευτής Ζακύνθου στις εκλογές του 1833 για την Δ' Ιόνια Βουλή, απέτυχε να εκλεγεί. Κόμης της Ιόνιας Γερουσίας (1840-1844), τον Μάιο του 1843 παντρεύτηκε την εικοσάχρονη Ευφροσύνη-Αννέτα (1823-1870), πρωτότοκη κόρη του Δημητρίου Σολωμού (25.3.1802-10.10.1883), συντηρητικού πολιτικού, υποστηρικτή της Προστασίας, αδελφού του εθνικού μας ποιητή, δημιουργώντας τον κλάδο των Λούντζη-Σολωμών. Την εποχή που παντρεύονται, ο Νικόλαος είναι μεγαλύτερος από τον πατέρα της (!).

Το 1845 δεν κατάφερε να εκλεγεί βουλευτής Ζακύνθου στην Η' Ιόνια Βουλή, αλλά την περίοδο 20.3.1850-29.1.1852, διαδέχθηκε στο αξίωμα του Επάρχου Ζακύνθου τον πεθερό του, Δημήτριο Σολωμό (ο οποίος ανέλαβε Πρόεδρος της Γερουσίας, δηλ. Πρωθυπουργός, στα 1850-51). Παύθηκε όμως πριν τη λήξη της θητείας του από τον Βρετανό Υπάτο Αρμοστή H. Ward γιατί, όντας έντιμος και αμερόληπτος, αντιτάχθηκε στο σχέδιο νοθείας («δεκακαλπία») και στον παράνομο αποκλεισμό των ριζοσπαστών υποψηφίων στις εκλογές για την Ι' Ιόνια Βουλή, παρότι ο ίδιος ήταν «ενάντιος της μερίδος των ριζοσπαστών», με αποτέλεσμα να ψυχραθούν για ένα διάστημα οι σχέσεις του με τον συντηρητικό πεθερό του⁸. Όταν τον Ιούλιο του 1862 η Ιόνια Γερουσία τον επέλεξε άλλη μια φορά Έπαρχο Ζακύνθου, ο Νικολός αρνήθηκε το διορισμό του, δείχνοντας ξανά την αντίθεσή του στην ξένη Προστασία. Αξιόλογος διανοούμενος της εποχής, πολύγλωσσος, πολυταξιδεμένος, έγραψε ποιήματα, ταξιδιωτικές εντυπώσεις (όλα σχεδόν ανέκδοτα μέχρι σήμερα) και μετέφρασε από τα γερμανικά στα ιταλικά, την περίοδο 1834-1849, διάφορα λογοτεχνικά και φιλοσοφικά έργα (των G. A. Bürger, J. G. Fichte, J. W. von Goethe, G. F. Hegel, Im. Kant, Fr. G. Klopstock, G. W. Leibnitz, G. F. Lessing, Fr. Matthisson, W. Menzel, Novalis, Fr. Schelling, Fr. Schiller, Fr. Schlegel, L. Uhland κ.ά.)⁹ κυρίως κατά παραγγελία και για χάρη του

συνομήλικου φίλου του και συγγενή εξ αγχιστείας Διονυσίου Σολωμού¹⁰. Ο Ντί- νος Κονόμος καταθέτει ότι ο Νικολός Λούντζης είχε μεταφράσει σε στίχους ιτα- λικά τον «Ύμνο», αλλά η έμμετρη αυτή μετάφραση, όπως σχεδόν ολόκληρο το προσωπικό του αρχείο, καταστράφηκε στη μεγάλη σεισμοπυρκαγιά της Ζακύν- θου, τον Αύγουστο του 1953¹¹. Εκτός από τους γνωστούς κώδικες της Ζακύνθου με τις μεταφράσεις του για τον Σολωμό, διασώζονται από τα κατάλοιπα του ιτα- λικά γραμμένες συμβουλές προς τα παιδιά του, ποιήματά του ελληνικά, η αλλη- λογραφία στα ιταλικά με το γιο του Δημήτριο Λούντζη-Σολωμό, όταν αυτός σπούδαζε στη Δρέσδη (1864-1870), και χειρόγραφα με ταξιδιωτικές του εντυπώ- σεις¹². Ο Νικολός-Κορράδος απέκτησε με την Αννέτα επτά παιδιά από τα οποία τα τρία πρώτα πέθαναν μέσα στο χρόνο: η Μαρία Έλενα (1844), ο Διονύσιος- Αναστάσιος (1845) και ο Διονύσιος (1846), ενώ ένα ακόμη αγόρι, ο Σπυρίδων, πέθανε δύο χρονώ (1851-53). Τα τρία παιδιά του που έζησαν ήταν ο Δημήτριος Λούντζης-Σολωμός (7.11.1848-15.1.1915), η Έλενα συζ. Παύλου Καμιλ. Μερκά- τη (1852-1936) και η Κατερίνα συζ. Διον. Καρβελά (1854-20.11.1881). Επίσης έφτιαξε «περιφανή» έπαυλη στον Άγιο Κήρυκο, όπου οργάνωνε διάφορες γιορ- τές, εσπερίδες, χορούς κ.λπ., την οποία επισκέφθηκαν ηγεμόνες της Ευρώπης, πολιτικοί και πνευματικοί άνθρωποι από την Ελλάδα και το εξωτερικό. Εδώ μάλι- στα φιλοξενήθηκε, το 1863, ο νεοεκλεγείς βασιλιάς της Ελλάδας Γεώργιος Α΄, όταν πέρασε από τη Ζάκυνθο. Τιμήθηκε με το δανικό παράσημο του διοικητή του Τάγματος Dannebrog και με το βρετανικό μεγαλόσταυρο του Τάγματος των S. Michel και S. Georges. Η προσωπικότητα του Νικολού-Κορράδου Λούντζη δεν έχει μέχρι σήμερα μελετηθεί συστηματικά. Στο αρχείο του αδελφού του, Ερμάν- νου, που ετοιμάζουμε, οι λίγες σωζόμενες επιστολές του διαφωτίζουν μικρή μόνο περίοδο της ζωής του.

Ο Ερμάννος και ο Διονύσιος Σολωμός

Κατά τα τελευταία χρόνια της ζωής του Σολωμού, ζούσε στην Κέρκυρα για μεγάλα χρονικά διαστήματα και ο ιστορικός Ερμάννος Λούντζης, εξαιτίας των καθηκόντων του στην Ι΄ Ιόνια Βουλή (εκλεγμένος με το ριζοσπαστικό κόμμα βουλευτής Ζακύνθου στα 1852-1857). Φαίνεται ότι οι σχέσεις των δύο ανδρών είχαν αποκατασταθεί πλήρως μετά από την ένταση των ετών 1843-47. Τότε ο Ερμάννος είχε δυσφορήσει για το γάμο του ώριμου αδελφού του με τη νεαρή Ευφροσύνη-Αννέτα¹³ και είχε γράψει ανάλογους υπαινιγμούς στο (ανώνυμο στην αρχή) έργο του Miscellanea (Μάλτα 1843), γεγονός που λέγεται ότι έκανε τον Σολωμό να επιστρέψει θυμωμένος το αντίτυπο που του χάρισε, συνοδεύο- ντάς το με το εξής περιπαικτικό επίγραμμα:

<i>Dionisio Salamon, galantuomo restituisce a Ermanno Lunzi (Miscellanea): saria in ver Cantor demente se ad un demente al dir ponesse mente!</i>	<i>Ο Διονύσιος Σολωμός, σαν τίμιος άνθρωπος Επιστρέφει στον Ερμάννο Λούντζη (τα Σύμμεκτά του). Θάταν αφέλεια τρελή στ' αλήθεια κι ανοησία Στα κούφια λόγια ενός τρελού να δώσεις σημασία!¹⁴</i>
---	--

Με το χρόνο η οικογενειακή αντιπαράθεση έσβησε — είναι γνωστό άλλωστε ότι ο Σολωμός λίγο κρατούσε το θυμό για κάποιο αγαπημένο του πρόσωπο — και ξανάσμιξαν. Ο Ερμάννος αγαπούσε και σεβόταν τον ποιητή, του έδινε βιβλία του, μπορεί να τον ενημέρωνε κιόλας για τις καινούργιες γερμανικές ή άλλες ξενόγλωσσες εκδόσεις, κυρίως στα δικά του γνωστικά πεδία. Δεν αποκλείεται ακόμη μερικά φιλοσοφικά έργα που μεταφράστηκαν από τη γερμανική γλώσσα για τον Σολωμό να ήταν επιλογή ή και δουλειά του Ερμάννου¹⁵.

Ο βουλευτής θα συναντούσε τον Διονύσιο στην πλατεία της Κέρκυρας — αν δεν είχε και στενότερη επαφή μαζί του — συχνότερα όταν ο ποιητής έσπαγε την απομόνωσή του. Τις εντυπώσεις του τις μετέφερε στις επιστολές που

έστειλε στα παιδιά του στη Ζάκυνθο.

Στη μία περίπτωση ήταν λίγος καιρός πριν από το τρίτο, θανατηφόρο εγκεφα- λικό χτύπημα του Νοεμβρίου του 1856, όταν ο Ερμάννος συνάντησε τυχαία, για τελευταία φορά τον ποιητή. Την εντύπωσή του από το επεισόδιο περιγράφει λίγο αργότερα, στις 22 Δεκεμβρίου 1856, σε επιστολή του προς το γιο του Νικό- λαο:

... Ούτος [ο Διον. Σολωμός], ως ηξεύρεις, προ πολλού έκαμε μεγάλην κατά- χρησιν πνευματώδων ποτών. Τώρα αισθάνεται τα αποτελέσματα. Εσχάτως προ- σεβλήθη από την παρά των ιατρών νόσον *Delirium tremens*. Ανέλαβεν όμως και τον απάντησα μάλιστα εις τον δρόμον, αλλά πολύ μεταβεβλημένον. Είναι πολ- λαί ημέραι αφ' ότου πλέον δεν τον είδον. Έμαθον ότι πάσχει. Διαμένει κεκλει- σμένος εν τη οικία αυτού. Ουδείς τον βλέπει¹⁶...

Στην άλλη, σε (αδημοσίευτη) επιστολή¹⁷ προς τον Νικόλαο, με ημερομηνία 26 Ιανουαρίου 1857, δηλαδή δύο εβδομάδες ακριβώς πριν το μοιραίο γεγονός, ο Ερμάννος Λούντζης γράφει σχεδόν προφητικά (διατηρείται η ορθογραφία του συντάκτη του, μικρή δική μας παρέμβαση στη στίξη):

Η Επτάνησος, και μετ' αυτής το Πανελλήνιον, κινδυνεύει να χάση τον ποιη- τήν Σολομόν. Η νόσος του Σολομού είναι υπερτροφία της καρδίας, προξενηθεί- σα υπό της μεγάλης καταχρήσεως, ην ο δυστυχής έκαμνε πνευματικών ποτών. Αν τώρα δεν αποθάνη, δεν δύναται να αναλάβη, ώστε δύναται ήδη να τον θεω- ρήση τις ως άνθρωπον αποθαμένον...

Ο κόντες Δ. Σολωμός, όπως γνωρίζουμε, κηδεύτηκε με την πρεπούμενη τιμή στην Κέρκυρα, στο Νεκροταφείο των ορθοδόξων. Εκεί ο συγγενής του Ερμάν- νος Λούντζης, ριζοσπάστης βουλευτής Ζακύνθου, αποχαιρέτησε τον εθνικό ποι- ητή στο τελευταίο ταξίδι του, με λόγια εγκωμιαστικά¹⁸.

Η επιστολή του Νικολού-Κορράδου Λούντζη

Η επιστολή του Νικολού από την Ζάκυνθο προς τον Ερμάννο, ο οποίος βρί- σκεται στην Κέρκυρα, φέρει ακριβώς την ημερομηνία του θανάτου του Σολωμού, την 21 Φεβρουαρίου 1857. Πρέπει να γράφτηκε και να στάλθηκε αμέσως μόλις έγινε γνωστό το δυσάρεστο γεγονός. Ο Νικολός εκφράζει το βαθύ του πόνο για το χαμό του αγαπημένου του φίλου, που «επέμενε πεισματικά να κρατάει κρυμ- μένους τους θησαυρούς της ύψιστης διανοιάς του». Πιστεύει ότι ο νεκρός θα μεταφερθεί για να ταφεί στη γενέθλια γή, και προτρέπει τον αδελφό του να ετοιμάσει έναν επικήδειο εγκωμιαστικό λόγο (*un elogio funebre*), αντάξιο του μεγάλου ποιητή που θα συνοδεύσει τη νεκρώσιμη τελετή ή το μνημόσυνό του. Ο ίδιος αναγγέλλει επίσης μια (πολύ πρώιμη) πρωτοβουλία του για ανέγερση μνη- μείου του αποβιώσαντα ποιητή «που να δείχνει στον ξένο και στους απογόνους μας, ότι η πατρίδα ξέρει να τιμάει όποιον ξέρει να την τιμήσει». Δημοσιεύουμε παρακάτω ολόκληρη την επιστολή στα ιταλικά. Η πετυχημένη μετάφρασή της στα ελληνικά οφείλεται στον Νίκο Αλεξ. Λούντζη, τον οποίον και ευχαριστούμε θερμά.

Zante li 21 Feb. 1857

Mio caro Ermanno

Quando sciagura ci avviene per divino decreto rassegnazione ci viene pocco a pocco insinuata per il sentimento religioso, ma vedersi troncata vita a noi cara per proprio volere ci desta sentimento di sdegno. Il Dionisio ha voluto per forza morire,

come si ostinava a tenere nascosti i tesori dell' altissima sua mente, quel pocco però, che fecece forzatamente conoscere, ha bastato per recoprire di gloria il suo nome, tu, che pare onori il tuo, presta ad onorare il suo ognora maggiormente, e così onorare ognora picó il tuo. La salma sarà portata in Zante, compohi un elogio funebre, tu solo lo potrai fare condegno del nome, che getta gloriosa luce sulla patria nostra, se per caso anche succedesse, che fosse il cadavere portato prima del tuo arrivo, si farà una messa nella cattedrale e pronuncieresti il tuo discorso in quell' occasione. Oggi ho invitato alcuni amici onde uscire con una sottoscrizione onde fare erigere in onore dello trapassato un monumento, onde si palese allo straniero ed ai posteri nostri che la patria seppe onorare, chi seppe onorarla, conosco, che in questo momento, nel quale il tuo cuore si muove da ben altre commozioni il lavoro, di cui ti prego, non stà in armonia, ma spero, che tu per amor mio, per amor tuo lo farai con quel ardore, che tanto distingue ogni tuo scritto.

Ho contribuito a tratenerne per un giorno presso di noi il buon nostro Nicoló, spero che non ti avrà questo recato dispiacere, era bene anche si tratenesse per quel giorno onde fare il viaggio col cugino, il buon giovane era molto renitente nel cedere alle nostre istanze per non contrariare al espresso tuo volere, ma al ritardo del vapore, vedendo, che in fine non si trattasse che d' un giorno di ritardo aderí alle nostre richiesti.

Ringrazia il Conte Bulgari, per le cortesi sue espressioni, spero che non tarderà a presentarsi occasione di conoscerlo personalmente, e così radicarsi quel sentimento di amicizia, che reciproca cof[n]siderazione ed il nuovo legame delle famiglie nostre hanno fatto nascere nel animo nostro, salutalo cordialmente come la gentile consorte da parte mia e della mia buona Eufrosine, la quale molto mi parla di questa virtuosa, esemplare famiglia.

Abbraccia e baccia in nome mio li sposi novelli, e se anche non sono presenti al fortunato momento, che li accoppia, non pertanto sono meno fervidi i voti per la perenne loro felicità, e non meno cordiali sono quelli della buona lora già.

Saluta Nicolo e Tassi, saluta Georgio Melissino, procura di dare al mio suocero qualche conforto, la presenti avrà fatto insanguinare prime acerbe ferite, ed ama il

tuo
affezionato fratello
Nicolo Lunzi

Ζάκυνθος 21 Φεβρουαρίου 1857

Ακριβέ μου Ερμάννο,

Όταν συμβαίνει συμφορά με θεία επιταγή, η εγκάρτερηση έρχεται λίγο λίγο από το θρησκευτικό συναίσθημα. Η θεία όμως μιας κομμένης ζωής, σε μας ακριβής, από ίδια θέληση προκαλεί αγανάκτηση. Ο Διονύσιος θέλησε με τη βία να πεθάνει, όπως επέμενε πεισματικά να κρατάει κρυμμένους τους θησαυρούς της ύψιστης διάνοιάς του. Εκείνο το λίγο εντούτοις που αναγκάστηκε να κοινοποιήσει, στάθηκε αρκετό για να καλύψει με δόξα τ' όνομά του. Εσύ, που παρόμοια τιμάς τ' όνομά σου, προσφέρσου να τιμήσεις το δικό του ακόμα περισσότερο και έτσι τιμώντας κορύφωσε το δικό σου. Το λείψανο θα μεταφερθεί στη Ζάκυνθο¹⁹, γράψε λοιπόν ένα πένθιμο εγκώμιο²⁰, εσύ μόνο θα μπορέσεις να το κάνεις αντάξιο του ονόματος που σκεπάζει με φως δόξας την πατρίδα μας. Και αν ακόμα συνέβαινε να μεταφερθεί ο νεκρός πριν από την άφιξή σου, μπορεί να γίνει μια ακολουθία στον μητροπολιτικό ναό και να εκφωνηθεί η ομιλία σου μ' αυτή την ευκαιρία. Σήμερα συγκάλεσα μερικούς φίλους προκειμένου να προκηρύξουμε συνεισφορά, για να ανεγερθεί στον αποβιώσαντα ένα μνημείο που να δείχνει στον ξένο και στους απογόνους μας, ότι η πατρίδα ξέρει να τιμάει όποιον ξέρει να την τιμήσει. Γνωρίζω ότι η στιγμή αυτή, κατά την οποία η καρδιά σου δοκιμάζει πολύ διαφορετικές συγκινήσεις, δεν εναρμονίζεται με το έργο για το οποίο

σε παρακαλώ, ωστόσο ελπίζω ότι για δική μου αγάπη, από δική σου αγάπη, θα το κάνεις με το πάθος εκείνο που τόσο διακρίνει κάθε σου γραπτό.

Συντέλεσα στο να παρακρατήσουμε κοντά μας για μια μέρα τον καλό μας Νικολό²¹, ελπίζοντας ότι αυτό δεν θα σε δυσαρεστήσει. Διέξε τον κόπο να καθυστερήσει αυτή την ημέρα, προκειμένου να συνταξιδέψει με τον εξάδελφό²² του. Ο καλός νέος ήταν εξαιρετικά επιφυλακτικός στο να υποχωρήσει στην επιμονή μου για να μην παραβεί τη ρητή θέλησή σου, αλλά με την καθυστέρηση του πλοίου, βλέποντας ότι δεν επρόκειτο παρά για μιας ημέρας καθυστέρηση, ενέδωσε στις παρακλήσεις μας.

Ευχαρίστησε τον κόντε Βούλγαρη για τους ευγενικούς του λόγους. Ελπίζω ότι δεν θα αργήσει η ευκαιρία να τον γνωρίσω προσωπικά και έτσι, να ριζώσει αυτό το αίσθημα της φιλίας που ανταποδίδω και που, εν όψει του νέου δεσμού των οικογενειών μας²³, γεννήθηκε στις ψυχές μας. Χαιρέτησέ τον εγκάρδια, όπως και την ευγενική σύζυγό του, εκ μέρους μου και εκ μέρους της καλής μου Ευφροσύνης²⁴, η οποία μου μιλάει συχνά γι' αυτή την ενάρετη, υποδειγματική οικογένεια.

Αγκάλιασε και φίλησε εκ μέρους μου τους νεόνυμφους²⁵ και παρότι δεν θα είμαι παρών κατά την ευτυχισμένη στιγμή που θα τους ζευγαρώσει, δεν θα είναι λιγότερο εγκάρδιες οι ευχές μου για την αδιάλειπτη ευτυχία τους και όχι λιγότερο εγκάρδιες είναι εκείνες της καλής θείας τους.

Χαιρέτησε τον Νικολό και τον Τάση²⁶, χαιρέτησε τον Τζώρτζη Μελισσηνό²⁷, φρόντισε να δώσεις στον πεθερό μου κάποια παρηγοριά, τα πρόσφατα γεγονότα θα ματώσανε παλιές σκληρές πληγές,

και αγάπα
τον στοργικό αδελφό σου
Νικολό Λούντζη

Σημειώσεις

1. Ο ίδιος ο ποιητής, προαισθανόμενος ίσως το τέλος, επέτρεψε τότε στον φίλο του Ιάκωβο Πολυλά να στείλει στο έγκυρο αθηναϊκό περιοδικό *Πανδώρα* το ποίημά του *Η φαρμακευμένη κόρη*, για να δημοσιευτεί «εν τη γνησία αυτού μορφή». Το ποίημα δημοσιεύτηκε μόλις μερικές μέρες πριν το θάνατό του. Βλ. *Πανδώρα*, τόμ. Ζ', φυλ. 165/1.2.1857, σ. 503-4.
2. Βλ. *Διονυσίου Σολωμού τα Ευρισκόμενα*. Προλεγόμενα Ιάκ. Πολυλά, Κέρκυρα 1859, σ. ν'.
3. Ο Νικολός πρέπει να εντάχθηκε στο φιλικό περιβάλλον του ποιητή μετά το 1820-21 που γύρισε από την Ευρώπη. Ο Ερμάννος το 1834, όταν μετά τις σπουδές του σε Ιταλία, Γαλλία και Γερμανία, επέστρεψε στη Ζάκυνθο και παντρεύτηκε την αρχοντοπούλα Ιωάννα-Διαμαντίνα (1817-1881), κόρη του Κων/νου Βολτέρρα-Μαρτινέγκου, μακρινού συγγενή του Ugo Foscolo και στενού φίλου των Σολωμών. Βλ. Ζήσιμος Χ. Συνοδινός: «Χρονολογικό διάγραμμα Ερμάννου Λούντζη, 1806-1868» στο τεύχος-αφιέρωμα του *Περίπλου*, αριθ. 38-39/1994, σ. 23-38.
4. Για τον Ερμάννο Λούντζη βλ. στο αφιέρωμα του *Περίπλου*, αριθ. 38-39/1994, σ. 21-76, 101-167.
5. Η επιστολή ανήκει στα αρχεία της οικογένειας Λούντζη, στο υπο-αρχείο του Ερμάννου Αναστ. Λούντζη, που βρίσκονται στην κατοχή του διαδέγονου του Ερμάννου, του λογοτέχνη-νομικού Νίκου (Νίκια) Αλεξ. Λούντζη, των οποίων την ταξινόμηση και περιγραφή έχει αναλάβει ο συντάκτης του παρόντος. Μια γενική παρουσίασή τους έγινε στο *ΣΤ' Διεθνές Πανίδιο Συνέδριο*, 23-27 Σεπτεμβρίου 1997 στην Ζάκυνθο, με τον τίτλο «Τα αρχεία του ιστοριογράφου Ερμάννου Λούντζη και των γίων του, Νικολάου και Αναστασίου. Μια σπουδαία πηγή για την ιστορία και τον πολιτισμό των Επτανήσων» (υπό έκδοση στον τόμο των *Πρακτικών*).
6. Βλ. Αριστέα Παπανικολάου-Κρίστενσεν: «Αλληλογραφία μεταξύ Επτανήσων και

Δανών από τα αρχεία της Δανίας» στην έκδοση του Κέντρου Μελετών Ιονίου: *Το Ιόνιο Κράτος 1815-1864. Πρακτικά Συμποσίου Ιστορίας (Κέρκυρα, 21-24 Μαΐου 1988)*, επιμέλ. Παναγιώτα Μοσχονά, Αθήνα 1997, σ. 388-390.

7. Θυμίζουμε τα πολύ γνωστά σχέδια του Ν. Λούντζη: την άποψη της Ζακύνθου και τον χάρτη του νησιού που έχουν παρουσιαστεί σε παλιότερες ζακυνθινές εκδόσεις ή αυτά των ταξιδιών του που δημοσίευσε η Κλαίρη Σκανδάμη στον *Περίπλου*, τχ. 38-39, ό.π., σ. 145-46.

8. Βλ. Λεωνίδας Χ. Ζώης: *Λεξικόν ιστορικών και λαογραφικών Ζακύνθου*, Αθήνα, β' έκδ. 1963, τόμ. Α', σ. 374-75. Λίνος Πολίτης: (Επιμέλεια-Μετάφραση-Σημειώσεις): *Διονυσίου Σολωμού Άπαντα*. Τόμος τρίτος, Αλληλογραφία, Αθήνα 1991, σ. 415-16, Σωκράτης Καψάσκης: *Στοιχεία βιογραφίας του Διονυσίου Σολωμού*, Αθήνα 1998, σ. 606-613.

9. Την «πιο προωθημένη φιλοσοφία κ' αισθητική θεωρία της εποχής του», όπως χαρακτηριστικά μας λέει ο Γ. Βελουδής, βλ. Γιώργος Βελουδής, *Διονύσιος Σολωμός: Ρομαντική ποίηση και ποιητική. Οι γερμανικές πηγές*, Αθήνα 1989, σ. 19.

10. Είναι οι περίφημοι «κώδικες της Ζακύνθου», που αποδεικνύουν ότι η μύηση του Σολωμού στη σύγχρονη του γερμανική φιλοσοφία και φιλολογία έγινε μέσω της εργώδους προσπάθειας του Νικολού. Μόνο οι σωζόμενοι τόμοι των χειρογράφων με τις αυτοσχέδιες μεταφράσεις του Ν. Λούντζη ανέρχονται σε 25, ενώ ο συνολικός αριθμός τους υπολογίζεται σε 64 περίπου. Βλ. Louis Coutelle, «Οι μεταφράσεις του Ν. Λούντζη για τον Σολωμό (Οι κώδικες της Ζακύνθου)», *Ο Ερανιστής*, τ. Γ' (1965), τεύχος 18, σ. 225-248, Λ. Πολίτης, *Γύρω στο Σολωμό, μελέτες και άρθρα (1938-1982)*, β' έκδ. επαυξημένη, Αθήνα 1985, σ. 319-347, Γιώργος Βελουδής, *Διονύσιος Σολωμός: Ρομαντική ποίηση και ποιητική. Οι γερμανικές πηγές*, Αθήνα 1989.

11. Ντίνος Κονόμος: *Σολωμικά*, Αθήνα 1963, σ. 61.

12. Βλ. Λ. Πολίτης: *Γύρω στο Σολωμό*, ό.π., σ. 344, Γεώργιος Ν. Παπανικολάου: *Διονυσίου Σολωμού Άπαντα*, τόμος Α', Αθήνα, β' έκδ. 1986, σ. 248 και Κλαίρη Σκανδάμη, *Περίπλους*, ό.π., σ. 137-146.

13. Οι Λούντζη ήταν εκείνο τον καιρό από τις πιο καλλιεργημένες και πλούσιες αρχοντικές οικογένειες του νησιού. Από επιστολή του Δημητρίου Σολωμού στον αδελφό του Διονύσιο, μαθαίνουμε ότι ο Ερμάννος είχε εκφραστεί περιφρονητικά για τα περιορισμένα οικονομικά του Δημητρίου, ισχυριζόμενος ότι «ο αδελφός του καταδέχτηκε να πάρει για προίκα δέκα χιλιάδες βρωμοτάλαρα». Βλ. Λίνος Πολίτης *Άπαντα*. Τόμος τρίτος, ό.π., σ. 530-34.

14. Έχουν όμως εκφραστεί και αμφιβολίες σχετικά με τα αναφερόμενα στο «παράξενο» βιβλίο πρόσωπα. Βλ. Ερμάννου Λούντζη: *Miscellanea*. Προλεγόμενα Διονυσίου Ρώμα, Σημείωμα-μετάφραση Νίκου Λούντζη. Αθήνα 1978, σ. 9, 91-93, 100-102 κ.λπ.

15. Αξίζει να σημειωθεί ότι ένα διάσημο (αποσπασματικό) έργο του ευρωπαϊκού Ρομαντισμού, το *Heinrich von Ofterdingen* του Novalis, έχει μεταφραστεί στα ιταλικά και από τους δύο αδελφούς Λούντζη, σε διαφορετική χρονική στιγμή. Η μετάφραση του Ερμάννου σώζεται στο προσωπικό του αρχείο, ενώ του Νικολού, που έγινε για χάρη του Σολωμού, υπάρχει στο γνωστό χφ αρ. 3092 της Ε.Β.Ε. Βλ. Γιώργος Βελουδής, ό.π., σ. 91-102 κ.λπ.

16. Το συγκεκριμένο απόσπασμα της επιστολής έχει δημοσιευθεί από τον μακαρίτη Ντίνο Κονόμο. Βλ. *Ερμάννου Λούντζη Ανέκδοτα έργα, α) Αυτοβιογραφία, β) Αλληλογραφία. Εισαγωγή και σχόλια Ντίνου Κονόμου*, Αθήνα 1962, σ. 74.

17. Η επιστολή ανήκει στα αρχεία της οικογένειας Λούντζη, στο υπο-αρχείο του Νικολάου Ερμάν. Λούντζη, βλ. παραπάνω στην υποσημ. 2.

18. Βλ. Εμμανουήλ Κριαράς: *Σολωμός. Ο βίος-το έργο*, β' έκδ. Αθήνα [1969], σ. 130.

19. Ο Νικολός δεν ήταν σε θέση να γνωρίζει ότι ο ποιητής θα ενταφιαζόταν στην Κέρκυρα. Στη Ζακύνθο τελέστηκε, με πρωτοβουλία του Μητροπολίτη Νικολάου Κοκκίνη, μεγάλο μνημόσυνο στη Μητροπολιτικό ναό παρουσία όλων των αρχών του τόπου, το Σάββατο 16/28 Φεβρουαρίου 1857. Βλ. *Εφημερίς των Ιονίων Νήσων*, φύλ. 286 της 16/28 3. 1857, σ. 3. Τελικά, το 1865 ο Δημήτριος Σολωμός μετέφερε τα οστά του αδελφού του στη Ζακύνθο.

20. Όπως κι άλλοι επτανήσιοι λόγιοι της εποχής, ο Ερμάννος είχε ασχοληθεί με το είδος, έχοντας γράψει μερικές αξιόλογες νεκρολογίες (στους Διον. Λεονταράκη, Ρ. Costa, Κων. Λαγούση, Διον. Σκλίβα, Π.-Ι. Μερκάτη κ.ά.), βλ. Γιώργος Α. Αλισανδράτος: «Βιβλιογραφι-

κό μελέτημα για τον Ερμάννο Λούντζη», *Περίπλους*, ό.π., σ. 156-167.

21. Εννοεί τον ανιψιό του, γιο του Ερμάννου Λούντζη, τον Νικολό-Ιωάννη (Ζάκυνθος, 10.10.1838-Παρίσι, 25.8.1901).

22. Προφανώς τον γιο του, τον Δημήτριο Λούντζη-Σολωμό.

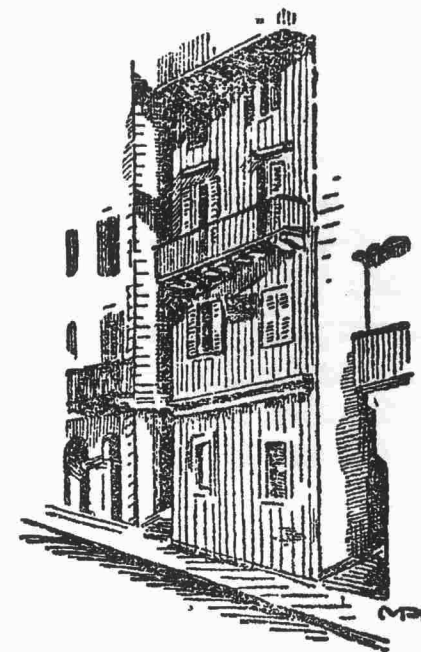
23. Στα 1857 έγινε συνοικέσιο της κόρης του Ερμάννου Μαρίας (1836-1896) με τον γιο του Κορφιάτη κόμη Σπ. Βούλγαρη. Η προσπάθεια τελικά ναυάγησε, λόγω άρνησης της Μαρίας, η οποία τον επόμενο χρόνο παντρεύτηκε στη Βενετία τον κόντε Αλοΐσιο Μοτσενίγο Σάλε (Alvise III Mocenigo-Sale), απόγονο ενός Δόγη.

24. Το επίσημο όνομα της γυναίκας του Αννέτας.

25. Βλ. παραπάνω υποσημ. 23.

26. Οι δυο γιοι του Ερμάννου, ο Νικολός-Ιωάννης (βλ. παραπάνω) και ο μικρότερος Αναστάσιος (27.1.1841-29.3.1913).

27. Ο ανιψιός τους Γεώργιος Μελισσηνός (1822-1872), γιος της μεγαλύτερης αδελφής τους Ελισσαβέτας ή Μπετίνας Λούντζη, συζ. Ιωάννη Γ. Μελισσηνού. Βλ. Ε. Rizzo-Rangabè: *Livre d'Or de la Noblesse Ioniennne*, τόμ. III, Zante, Athènes 1927, σ. 163-65.

Κέρκυρα, το σπίτι όπου πέθανε ο Σολωμός

Το μέλλον θα είναι λαμπρό, αν όλα στηριχθούν στην ηθική, αν θριαμβεύσει η δικαιοσύνη, αν τα γράμματα καλλιεργηθούν όχι για μάταιη επίδειξη αλλά για όφελος του λαού, που έχει ανάγκη από εκπαίδευση και μόρφωση όχι σχολαστική. Τότε θα έχουμε — ή μάλλον θα έχουν τα παιδιά μας — ηθική αναγέννηση και το μέλλον θα είναι λαμπρό.

Επιστολή προς Γεώργιο Τερτσέτη, 1842

Zante le 21 Feb^{ro} 1857

Mio caro Eumarmo

Quando sciagura ci avviene per divino decreto, e s'aspettazione ci viene pacco a pacco infinuata per il sentimento religioso, ma vedersi honorata vista a noi cara per proprio volere si desta sentimento di dogno. Il Dio miseri ha voluto per forza morire, come si continuava a tenere nascosti i tesori dell'altissimo ma sua mente, quel poco però, che fece fatalmente conoscere, ha bastato per ricoprire di gloria il suo nome; tu, che pare onori il tuo, presta ad onorare il suo agnara maggiormente, e così onorare agnara più il tuo. La salma sarà portata in Zante, con pochi un elogio funebre, tu solo lo potrai fare condegno del nome, che getta gloria tua sulla patria nostra, se per caso anche succedesse, che fare il cadavere portato prima del tuo arrivo, si farà una messa nella cattedrale e pronuncieresti il tuo discorso in quell'occasione. Oggi ho invitato alcuni amici onde uscire con una sottoscrizione onde fare erigere in onore della liberazione un monumento, onde si parli alla stanziosa ed ai posteri nostri

che la patria seppe onorare, chi seppe onorarla. Consiglio, che in questo momento, nel quale il tuo cuore si muove da ben altre commagioni ed il lavoro, di cui ti prego, non stia in armonia, ma spero, che tu per amar mio, per amare tuo lo farai con quel ardore, che tanto distinguere ogni tuo fatto.

Ho contribuito a trattare per un giorno presso di noi il buon nostro Nicola, spero che non ti avrai questo reato di ripiacere, era bene anche si trattasse per quel giorno onde fare il viaggio col cugino, il buon giovane era molto recitante nel cedere alle nostre istanze per non contrariare al espresso tuo volere, ma al ritardo del vapare, vedendo, che mi fare non si trattare che d'un giorno di ritardo, aderi' alle nostre richieste.

Ringrazia il Conte Bulgari, per le cortesi sue espressioni, spero che non tarderà a presentarsi occasione di conoscerlo personalmente, e così radicarsi quel sentimento di amicizia, che reciproca considerazione ed il nuovo legame delle famiglie nostre hanno fatto nascere nel animo nostro, salutalo cordialmente come la gentile compite da parte mia e della mia buona Cosparine, la quale molto mi parla di questa virtuosa, e semplice famiglia.

Abbraccia e baccia in nome mio le spose
novelle, e se anche non sono presenti al far-
tunato momento, che li accoppia, non pertanto
sono meno felici i voti per la recente loro
felicità, e non meno cordiali sono quelli del
la buona loro già.

Salute a Nicola e Ferruccio, salute a Giorgio Meli-
sino, procura di dare al mio processo qualche
confidato, la presente avrà fatto infanguiare
più acciò felice, ed ama il

tuo

affezionato fratello
Nikolaos Louizis

Επιστολή Νικόλαου προς Ερμάννο Λούτζη στις 21-2-1857
με την οποία αναγγέλεται ο θάνατος του Δ. Σολωμού
(αρχείο Νίκια Λούντζη)

Ο Σολωμός νεκρός (έργο του Δ. Βέγια).

Ο ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΣΟΛΩΜΟΣ ΑΠΕΒΙΩΣΕ ΣΤΙΣ 9/21 Φεβρουαρίου του 1857. Είχε προσβληθεί από εγκεφαλική συμφόρηση τον Νοέμβριο ήδη του 1856 και στο διάστημα που μεσολάβησε μέχρι την ημέρα του θανάτου του, μ' όλον ότι ανέλαβε ευθύς, δεν ηθέλησε να εκτεθεί πλέον εις τον ανοιχτόν αέρα. [...] Αλλά το πάθος το οποίον επροόδευε [...] με κρυφήν ενέργεια, ήδη εμφανώνετο με τα τρομερά χαρακτη-
ριστικά του, μας παραδίδει ο Ιάκωβος Πολυλάς στα «Προλεγόμενά»¹ του. Το τελευταίο οχταήμερο της ζωής του, έπειτα από νέα κρίση, συνεχίζει ο φίλος του και μαθητής του, ήταν συνήθως βυθισμένος εις μίαν γενικήν απονάρκωση, [...] έως οπού ετελείωσε ανώδυνα, την ημέρα 9/21 Φεβρουαρίου 1857².

Ένα λάθος του Πολυλά στην έκδοση των *Ευρισκομένων* του Σολωμού (Κέρκυρα 1859), στην οποία ανέφερε από αβλεψία ή παραδρομή ως χρονολογία θανάτου την 9/21 Νοεμβρίου του 1857, συγχέοντας προφανώς το εγκεφαλικό επεισόδιο που έλαβε χώρα πράγματι τον Νοέμβριο (του 1856) με την ημέρα της θανάτου του, έγινε αιτία να παραπλανηθούν μεταγενέστεροι μελετητές του ποιητή, όπως ο Μ. Περάνθης και ο Φ. Γιοφύλλης, και να υιοθετήσουν τη λανθασμένη χρονολογία³. Ωστόσο, οι μαρτυρίες για την ημέρα του θανάτου είναι και πολλές και αδιαμφισβήτητες, πράγμα που σημαίνει ότι πρόκειται για *lapsus calami*, που επαναλήφθηκε άκριτα· επαναφανίστηκε, μάλιστα, και στη *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία* του «Πυρσού», στο λήμμα που έγραψε για τον Σολωμό ο Κωστής Παλαμάς⁴, βαθύτατος, χωρίς άλλο, γνώστης του σολωμικού έργου και εκδότης των *Απάντων* του Διονυσίου Σολωμού, ο οποίος, παρά ταύτα, στον Πρόλογό του στην έκδοση του «Ελευθερουδάκη», που την επιμελήθηκε το 1921, αναφέρει ότι πέθανε *Στις εννιά του Φλεβάρη, το 1857, από εγκεφαλικό ή από καρδιακό πάθημα*⁵.

Είναι αλήθεια ότι ο θάνατος του ποιητή προκάλεσε αίσθηση και ιδιαίτερη συγκίνηση στην Κέρκυρα, και το θλιβερό γεγονός διαδόθηκε όχι μόνο μεταξύ των φίλων, των μαθητών και των πεπαιδευμένων Κερκυραίων, αλλά και του απλού κερκυραϊκού λαού, πράγμα

Ο θάνατος του Διονυσίου Σολωμού
επικήδεια και επιμνημόσυνα κείμενα
του Θεοδόση Πυλαρινού

ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΕΙΟΝ ΖΑΚΥΝΘΟΥ.

Τῆ 14.ῃ Φεβρουαρίου 1857 Ε. Π.

Εκλαμπρότατε Επαρχε.

Επειδὴ ἡ Πατρίς, ἀποβιώσαντος τοῦ Εξόχου Ὑμνωδοῦ τῆς Ἑλληνικῆς Παλιγγενεσίας, Κόμητος Κυρίου Σολωμοῦ, ὑστερήθη ἀνδρὸς τιμῶντος αὐτήν, — Ἡ Ἐμὴ ταπεινότης συναισθανομένη τὸ πρὸς τὸν πολύτιμον ἄνδρα τοῦτον εὐγνωμοσύνης καθήκον, ἵνα ἀπονέμη ὡς Πνευματικῆς Πατὴρ τοῦ Χριστεπώνυμου τούτου λαοῦ τῆς Επαρχίας ταύτης τὸ προσανήκον τῷ Ὀρθοδόξῳ Αὐτῆς τέκνῳ μνημόσυνον ὑπὲρ τῆς μακαρίας αὐτοῦ ψυχῆς — μετὰ τοῦ Ἱεροῦ Κλήρου συμμεριζομένου καὶ αὐτοῦ τὸν πρὸς τὸν ἀείμνηστον Κόμητα Διονύσιον ὀφειλόμενον σεβασμὸν, ὡς τὸ τοῦ Ζακυνθίου ὄνομα ἐν τῇ Ἑλλάδι τῆς ἱστορίας ἐκλαμπρον ἀφήσαντος — διὰ ταῦτα προσκαλεῖ τὴν Ὑμετέραν Ἐκλαμπρότητα, ὡς Ἀρχηγὸν πῆς ἐνταῦθα Τοπικῆς Κυβερνήσεως, εὐελπιζομένη, ὅτι θέλετε εὐαρεστηθῆ μετὰ τῶν λοιπῶν Ἀρχῶν τοῦ τόπου νὰ παρευρεθῆ ἐν τῇ Ἱερᾷ ταύτῃ Μητροπόλει, κατὰ τὸ προσεχὲς Σάββατον περὶ τὰς 10 1/2 ὥρας π. μ. ἐνθα, ὡς εἴρηται, θέλει τελεσθῆ ἐν πάσῃ τῇ ἀνηκούσῃ τάξει, Μνημόσυνον, καὶ ἐν τῷ τέλει αὐτοῦ Ἐπιτάφιος λόγος ὑπὲρ τοῦ ἐν μακαρίᾳ τῇ λήξει Διονυσίου.

Κρίνω προσέτι καθήκον μου νὰ παρακαλέσω τὴν Ὑμετέραν Ἐκλαμπρότητα, ὅπως, κατ' αὐτὴν τὴν ἰδίαν ἡμέραν, ὁ τόπος ὅλος δείξῃ δείγματα σεβασμοῦ καὶ πένθους ὑπὲρ τοῦ ἐνδόξου Συμπολίτου αὐτοῦ, εἰ δυνατόν, εὐαρεστηθέντες διατάξῃτε νὰ παυθῶσιν αἱ δημόσιαι ἐργασίαι, καὶ κλεισθῶσιν ὅλα τὰ οἰνοπωλεῖα, καὶ ἐργαστήρια.

Ἐν τῷσούτῳ, Ἐκλαμπρότατε Επαρχε, δέχθητε τὸν προσανήκοντα σεβασμὸν μεθ' οὗ διαμένω τῆς

Ὑμετέρας Ἐκλαμπρότητος,
Πρὸς Κύριον ἔνθερμος εὐχέτης,
† Νικόλαος,
Μητροπολίτης Ζακύνθου.

Πρὸς τὸν Ἐκλάμπρότατον
Κόμητα Κύριον Κύριον,
Δόκτορα Φ. Μερκάτην,
Ἐπαρχον Ζακύνθου.
κτλ. κτλ. κτλ.

Χ. Ι. Ρουσιλάτος,
Ἱερογραμματεὺς.

που δείχνει τὴν καθολικὴ ἀναγνώριση τοῦ ποιητῆ καὶ τοῦ ἔργου του.

Συγκεκριμένα, ὁ Πολυλάς γράφει ὅτι ὁ θάνατός του ἐκαταθροῦβησε ὅλη τὴν πόλη τῆς Κέρκυρας, ὅτι ὁ Σολωμὸς εἶχε γίνῃ προ πολλοῦ σεβαστός καὶ κοσμογάπητος, ὅτι ἐκδόθηκε ὁμόφωνη ἀπόφαση τῆς Ἐπτανησιακῆς Βουλῆς, ἡ ὁποία εὐθύς ἐδιάκοψε τὴν συνεδρίαση, κηρύττοντας δημόσιον τὸ πένθος. Ἡ τοπικὴ ἀρχὴ ἔδωσε ἐντολὴ νὰ παύσουν τὰ δημόσια ξεφαντώματα, νὰ μείνῃ κλεισμένο τὸ θέατρο. Στον ἐνταφιασμό του, πάντοτε κατὰ τὶς μαρτυρίες τοῦ Πολυλά, παρευρέθηκε ὅλος ὁ κλήρος, πολυάριθμος λαὸς ἀπὸ τὴν πόλη καὶ ἀπὸ τὰ προάστια⁸. Καὶ ὁ Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης προσεπιβεβαιώνει τὰ γραφόμενα τοῦ Ἰακώβου Πολυλά στὴν ἀπὸ 23-2-1857 ἐπιστολὴ του πρὸς τὴ σύζυγό του Ελοῖσία, ὅπου μεταξύ τῶν ἄλλων γράφει⁷: [...] *Ευρισκόμεν ἐν τῇ Βουλῇ, ὅτε ἐφθασεν ἡ πένθιμος εἰδησις* (τῆ μεσημβρία τοῦ Σαββάτου τῆς 9ης Φεβρουαρίου καὶ ὄχι 16ης Φεβρουαρίου, που ἀναγράφεται στὸ ποίημα τοῦ Βαλαωρίτη ἐπὶ τῷ θανάτῳ τοῦ Σολωμοῦ «Ἡ δάφνη καὶ τὸ ἀηδόνι»⁹), καὶ τῆ υποδείξει μου ὁ ἀντιπρόεδρος Δάνδολος διέλυσε τὴν συνεδρίασιν εἰς ἐνδειξιν πένθους. Τὸ θέατρον ἐμείνε κλειστόν καὶ ἀπηγορεύθη ἡ κυκλοφορία τῶν προσωπιδοφόρων (λόγω τῶν εορτῶν τῆς Ἀποκριᾶς). Χθες τὴν μίαν μετὰ μεσημβρίαν ἐγένετο ἡ κηδεῖα μετὰ μεγίστης πομπῆς. [...] *Εγὼ⁹ ἔσπευσα νὰ τὸν ἰδῶ μόλις ἐκπνεύσαντα. Ἦτο εἰσέτι θερμός. Ἡ φυσιογνωμία του ἦτο τόσον ἠλλοιωμένη, ὥστε βεβαίως δὲν θα τὸν ἀνεγνώριζον. Τὸν ἠπάσθη καὶ παρῆσθη σχεδὸν μόνος εἰς τὴν νεκρῶσιμον ἀμφίεσιν. Ὁ Θεὸς ἀναπαύσῃ αὐτὸν ἐν σκηναῖς δικαίων!*

Πολύ σημαντικὲς ὅμως εἶναι καὶ οἱ μαρτυρίες τοῦ κερκυραϊκοῦ τύπου τῆς ἐποχῆς, τόσο γιὰ τὴν ἡμερομηνία τοῦ θανάτου, ὅσο γιὰ τὶς ἐκδηλώσεις τῶν ἐπίσημων φορέων καὶ τοῦ λαοῦ, κατὰ τὴν ἡμέρα που ἀπεβίωσε ὁ Διονύσιος Σολωμὸς καὶ κατὰ τὴν ἐπομένη ἡμέρα τῆς ταφῆς. Ἰδιαιτέρο, ὡστόσο, ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν γιὰ τὶς νεκρολογίαι¹⁰ καὶ τὰ ἐπιμνημόσυνα ποίηματα — τὶς ὀνομαζόμενες συνήθως ὠδές — που καταχωρίζουν, ἔθος γνωστό στον ἐπτανησιακὸν τύπο καὶ ἐπιμνημόσυνον τιμῆ, που ἀποδιδόταν σὲ ἐπώνυμους νεκροὺς ἢ νεαροὺς γόνους ἀριστοκρατικῶν κυρίως οἰκογενειῶν. Σημειώνουμε ὅτι τὰ φύλλα τῶν ἐφημερίδων αὐτῶν εἶναι δυσεύρετα σήμερα καὶ ἐπιβάλλεται ἡ ταχεῖα ἀποδελτιώσή τους καὶ διάσωση τοῦ περιεχομένου τους.

Αρχικὰ θα παραθέσουμε τὸ ἀγνωστο καὶ σπάνιο κείμενο τῆς ἀναγγελίας τοῦ θανάτου τοῦ Σολωμοῦ ἀπὸ τὴν κερκυραϊκὴ ἐφημερίδα *Τα Καθημερινά*¹¹: *Σήμερον περὶ τὴν μεσημβρίαν ἀπεβίωσεν ὁ διάσημος ποιητῆς ἡμῶν Διονύσιος Κομ. Σολωμὸς. Μόλις ἤκουσε τούτο ὁ Προσωρινὸς Πρόεδρος Κυρ. Δάνδολος, τὸ διεκοίνωσεν εἰς τὴν Βουλὴν καὶ ἐπρότεινε ὥστε ἡ Βουλὴ, ἵνα ἀποδείξῃ τὴν θλίψιν τῆς καὶ το[ν] πρὸς τὸν ἀποβιώσαντα σεβασμὸν τῆς, νὰ διακόψῃ τὰς συνεδριάσεις τῆς. Ἡ Βουλὴ παμψηφεί παρεδέχθη τὴν πρότασιν ταύτην, διότι εθεώρησε τὸ συμβάν τούτο ὡς ἐθνικὸν δυστύχημα.*

Μετὰ ταῦτα ὁ Πρόεδρος ἐπρότεινε ν' ἀκολουθήσωσιν ἅπαντες οἱ Βουλευταὶ τὸν νεκρὸν τοῦ ποιητοῦ, καὶ γενομένης παραδεκτῆς καὶ τῆς προτάσεως ταύτης ἐπεφορτίσθη ὁ προσωρινὸς γραμματεὺς νὰ πληροφορηθῆ περὶ τῆς ὥρας τῆς κηδεῖας καὶ τὴν διακοινώσῃ δι' ἐγκυκλίου εἰς τοὺς Βουλευτάς.

Στὴν ἴδια ἐφημερίδα δημοσιεύθηκε μιὰ ἀγνωστὴ σήμερα ἀνταπόκριση ἀπὸ τὴν γενέτειρα τοῦ ποιητῆ τῆ Ζακύνθου, τὴν ὁποία καὶ ἀναδημοσιεύουμε ἐπίσης αὐτοῦσια¹²:

Γράφουσιν ἐκ Ζακύνθου τὰ ἀκόλουθα περὶ τοῦ προ ὀλίγων ἡμερῶν ἀποβιώσαντος ἐνδόξου ποιητοῦ Σολωμοῦ.

Τῷ Σαββάτῳ τῆς Τυρηνῆς ἐγένετο πάνδημον μνημόσυνον ὑπὲρ τῆς ψυχῆς τοῦ μεγάλου αοιδοῦ τῶν νεοτέρων Ἑλλήνων Σολωμοῦ ἐν τῷ Μητροπολιτικῷ Ναῷ Ζακύνθου.

Ὁ Σεβασμιότατος Ἀρχιερεὺς, ἐκτιμών τὴν ἀριστόνοιαν τοῦ Μεγάλου τούτου Ποιητοῦ, τοῦ τιμήσαντος τὴν εαυτοῦ Πατρίδα Ζακύνθον, πάσαν τὴν Ἑλληνικὴν φυλὴν, καὶ τῶν καλῶν πάντοτε προαγωγὸς καὶ υπέρμαχος τῆς Ἀρχιερατικῆς ὑψηλῆς περιωπῆς, ἐγράψεν ἐπισήμως εἰς τὴν τοπικὴν Κυβέρνησιν ἵνα μετὰ τῶν

ΕΠΑΡΧΕΙΟΝ ΖΑΚΥΝΘΟΥ.

Τῆ 26 Φεβρουαρίου 1857.

Πανιερώτατε Δέσποτα!

Απαντῶν ἐτοιμῶς εἰς τὴν σημερινὴν Ὑμετέραν ἐπιστολὴν, λαμβάνω τὴν τιμὴν νὰ ἀναγγείλω Ὑμῖν, ὅτι τὴν 10 1/2 π. μ. τοῦ προσεχοῦς Σαββάτου 16]28 φθινοντος, θέλω ἀσμένως παρευρεθῆ μεθ' ὄλων τῶν Ἀρχῶν, ἐν τῷ Ναῷ τῆς Μητροπόλεως, εἰς τὸ μνημόσυνον ὑπὲρ ἀναπαύσεως τῆς ψυχῆς τοῦ ἐξόχου καὶ ἀειμνήστου ποιητοῦ Κόμητος Διονυσίου Σολωμοῦ, τὸ ὁποῖον λίαν ἀξιεπαίνως ἀπεφάσισας.

Ἐπειδὴ δὲ εἰς τὸ κλεινὸν ὄνομα τοῦ ἐνδόξου ποιητοῦ ἐγκαυχᾶται ἡ πατρις ἡμῶν, διέταξα, σύμφωνα μετὰ τὴν Ὑμετέραν ἐπιθυμίαν, νὰ μείνωσι, κατὰ τὴν ῥηθειῶσαν ἡμέραν, κεκλεισμένα ὅλα τὰ ἐργαστήρια ἀνεξαιρέτως, πρὸς δὲ τὸ θέατρον, καὶ ἔλαβον τὰ κατάλληλα μέτρα, ἵνα ἀπαγορευθῇ τὸ φέρειν προσωπίδας, ὅπως τὸ πένθος ἀποβῆ γενικώτερον εἰς τὸν τόπον.

Ἐν τούτοις ἐπικαλούμενος τὰς πατρικὰς Ὑμῶν εὐχὰς, ὑποφαίνομαι,

Τῆς Ὑμετέρας Πανιερότητος,
Προθυμότατος Δούλος,
(Υπογ.) Φ. Μερκάτης,
Ἐπαρχος.

Πρὸς τὸν Πανιερώτατον,
† Νικόλαον,
Μητροπολίτην
κτλ. κτλ. κτλ.

Ζακύνθου.

λοιπῶν τῆς Νήσου Ἀρχῶν, τοῦ δημοτικοῦ Συμβουλίου, τοῦ Ἑλληνικοῦ Προξενείου, τῶν κτηματιῶν, τῶν λογίων καὶ τοῦ λαοῦ παρευρέθη εἰς τὸν Μητροπολιτικὸν Ναόν, ἐπὶ σκοπῷ τοῦ νὰ συνοδεύσωσιν ἅπαντες τὰς δεήσεις τοῦ Ποιμενάρχου καὶ παντός τοῦ κλήρου, ὑπὲρ ἀναπαύσεως τοῦ μεγάλου τούτου τέκνου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Πατρίδος. Τῷ ὄντι καὶ πένθος ἐτηρήθη κατ' ἐκείνην τὴν ἡμέραν, ἐκλείσθησαν τὰ ἐργαστήρια, αἱ Λέσχαι, τὰ ἀναγνωστήρια, τὰ δημόσια Καταστήματα καὶ Ἀρχεῖα, συνειπία τῆς προσκλήσεως καὶ τῆς ἐκφραστῆσεως ἐπιθυμίας τοῦ Φιλογενοῦς Ἀρχιερέως, καὶ τὰ πάντα ἀνήγγειλαν τὸ γενικὸν πένθος τῆς Πατρίδος. Τελεσθείσης τῆς Θείας Λειτουργίας παρά τοῦ Ἐφημερίου καὶ τοῦ Ἀρχιδιακόνου τῆς Μητροπόλεως Ζακύνθου, ἔλαβε χώραν τὸ Μνημόσυνον καὶ ἀκολούθως προεφωνήθη λόγος ἐπιτάφιος ὑπὸ τοῦ Ἱεροκλήρυκος Κ. Στρατούλη, τοῦ καὶ Διευθυντοῦ τοῦ Δευτερεύοντος Σχολείου τῆς Νήσου, διαταχθέντος ὑπὸ τοῦ Ἀρχιερέως εἰς τούτο. Ὁ Ἱεροκλήρυξ Στρατούλης ἐξεφώνησε λόγον σπουδαῖον, ἐπάξιον τῆς μνήμης τοῦ Ποιητοῦ Σολωμοῦ, γλαφυρὸν καὶ λίαν συγκινητικόν, εὐδοκιμήσαντα παρά τῷ λαμπρῷ ακροατηρίῳ καὶ ἀπαντήσαντα εἰς τὴν προσδοκίαν ἀπάντων. Ὁ λόγος διηρεῖτο εἰς δύο μέρη: Εἰς τὸ πρῶτον ἀπέδειξε τὸν αἰμνήστον Σολωμὸν ἐν ἀρετῶν χριστιανὸν καὶ ἀγαθὸν πολίτην. Εἰς τὸ δεύτερον μέρος ἐπίσης πάση τῇ τέχνῃ καὶ εὐφραδεῖα ἐκτεθειμένον, ἀπέδειξε τὸν Σολωμὸν αἰοδόν τῆς Ἑλληνικῆς ἐθνεγεργίας καὶ παλιγγενεσίας, δαιμόνιον ἄνδρα καὶ μεγαλοφυέστατον ποιητὴν. Ἰδοὺ ὁ Ἀρχιερεὺς, ὁ κλῆρος, αἱ ἀρχαὶ καὶ πάσα ἡ Πατρις πόσον ἐτίμησαν τὸν περικλεῆ Ποιητὴν, οὐτινος καὶ ἀνδριάντας ἐτοιμάζονται φιλοτίμῳ συνδρομῇ νὰ ἀνεγείρωσι.

Εἰς Ζακύνθιος.

Σύνθητες φαινόμενο ἦταν καὶ ἡ δημοσίευσιν ἐπικήδειων λόγων σὲς ἐπτανήσιακές ἐφημερίδες. Στὴν περίπτωση τοῦ θανάτου τοῦ Διονυσίου Σολωμοῦ γνωρίζουμε ὅτι στὴν ἐφημερίδα ποῦ προαναφέραμε, δημοσιεύθηκε ὁ ἐπικήδειος λόγος τοῦ στενοῦ φίλου τοῦ ἱππότη Γεωργίου Μαρκορά, πατέρα τοῦ ἀδικοχαμένου Στυλιανοῦ Μαρκορά¹³ καὶ τοῦ ποιητῆ Γεράσιμου Μαρκορά. Ὁ λόγος αὐτὸς δημοσιεύθηκε στὴν ἰταλικὴ γλώσσα σὲς τὸ Παράρτημα τῶν *Καθημερινῶν*¹³, ἀφοῦ εἶχε προηγηθεῖ ἡ ἀκόλουθη προαγγελία σὲς φ. 100 τῆς 16ης Φεβρουαρίου τοῦ 1857, σελ. 4α: *Ἡτυχήσαμεν νὰ λάβωμεν τὸν ἐπικήδειον λόγον, ὃν ἐξεφώνησεν ἐν τῇ Μητροπόλει ὁ συμπολίτης μας ἱππ. Δρ. Γεώργιος Μαρκοράν, ἐπὶ τοῦ Κόμ. Διονυσίου Σολωμοῦ. Μη δυνάμενοι, ἐνεκα τῆς πληθύσεως τῆς ὕλης νὰ τὸν καταχωρίσωμεν εἰς τὸ φύλλον, θέλωμεν τὸν καταχωρίσει εἰς τὸ προσεχὲς Παράρτημα*¹⁴.

Θὰ ἀναδημοσιεύσουμε στὴ συνέχεια τὰ ποιήματα ποῦ πρωτοδημοσίευσαν οἱ κερκυραϊκὲς ἐφημερίδες *Τὰ Καθημερινά* καὶ *Νέα Ἐποχὴ* γιὰ τὸ θάνατο ἢ στὴ μνήμη τοῦ μεγάλου ποιητῆ. Τὰ ποιήματα δημοσιεύονται πλήρη, χωρὶς περικοπὲς καὶ ἀλλαγές¹⁵: Γιὰ τὸ θάνατο τοῦ Σολωμοῦ *Τὰ Καθημερινά* καταχώρισαν σὲς σελίδες τοῦ φ. 102, ὁ.π., σελ. 3, τὶς ἀκόλουθες ὡδές, με τὴ δῆλωση: *Μας κοινοποιοῦνται τὰ ἐφεξῆς Ποιήματα: Διὰ τὸν θάνατον τοῦ Κόμητος Διονυσίου Σολωμοῦ. Ἡ ἐλεγειακὴ αὐτὴ σύνθεση ἀνήκει σὲς τὸν Ν. Δηλέο, δικηγόρο καὶ δημοσιογράφο. Ἀποτελεῖται ἀπὸ ἐννέα στροφές καὶ μιμεῖται τὴν τεχνικὴ καὶ τὸ ὕφος τοῦ «Ὑμνου εἰς τὴν Ἐλευθερίαν». Πέρα ἀπὸ τὴν ὁποία ἱστορικὴ καὶ φιλολογικὰ ἀξία τὸς οἱ συνθέσεις αὐτὲς ἀποτελοῦν γιὰ μὰς ἐμμεσες πηγές, ἀπὸ τὶς ὁποῖες μπορεῖ νὰ ἀντληθεῖ χρῆσιμο υλικὸ γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Σολωμοῦ. Στὸ ποῖημα τοῦ Δηλέου ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ μαρτυρία γιὰ τὸν πάνδημο θρήνο, ὅπως περιγράφεται στὴν πέμπτη στροφή, καθὼς καὶ ἡ ἀναφορά σὲς τὸ μαρτυρικὸ θάνατο τοῦ Πατριάρχου, στὴν ὄγδοη στροφή. Προφανῶς, ἀναφέρεται σὲς τὸν Γρηγόριο τὸν Ε΄, ποῦ τὸ ἀνδριάντος τοῦ ὁποῖο ἐκφώνησε λίγα χρόνια¹⁶ ἀργότερα τὸ πολὺ γνωστὸ ποῖμά τοῦ «Ὁ ἀνδριάς τοῦ Πατριάρχου Γρηγορίου Ε΄» ὁ Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης. Ἐν τῷ μεταξύ, μνεῖα τοῦ Πατριάρχου εἶχε κάνει ἤδη τόσο ὁ Σολωμὸς σὲς τὸν «Ὑμνο» τοῦ, ὅσο καὶ ὁ Βαλαωρίτης σὲς τὸ ποῖμά τοῦ «Ἡ δάφνη καὶ τὸ ἀηδόνι», γραμμένο γιὰ τὸ θάνατο τοῦ Σολωμοῦ.¹⁷*

1
Μοναχή και απελπισμένη,
Μοναχή σου Ελευθεριά!
Τώρα έμεινες καημένη
Ορφανή σε δυστυχιά.

2
Πες μου τώρα ποιος θα κράξη,
Ποιος θα κράξη Ελευθεριά;
Πες μου τώρα ποιος θα θάψη
Των Ελλήνων τα Ιερά

3
Κόκαλα και να εμψυχώση
Με τραγούδια Ελληνικά
Τα παιδιά σου και να υψώση
Το έθνος όλο οχ την σκλαβιά;

4
Κλάψε, κλάψε μαυροφόρα,
Χύσε δάκρυα, αχ συμφορά!
Τέλος έφθασεν η ώρα
Είν' τα μέλη του νεκρά.

5
Έλα, τρέχα στην Κερκύρα
Διά να ιδής την δυστυχιά
Μαύρη τύχη, μαύρη μοίρα,
Παντού κλάυμα, συμφορά.

6
Ο Μεγάλος Ποιητής σου
Που περίγραψε λαμπρά,
Δεν υπάρχει, στάσου οπίσω
Μην ιδής τέτοια φθορά.

7
Που περίγραψε τα πάθη
της Ελλάδος τα φρικτά
Και το ύψος και τα βάθη
Όλα εμέτρησε σωστά.

8
Αυτός τώρα δεν υπάρχει
Και η μεγάλη του ψυχή
Με τον μέγα Πατριάρχη
Που δι' μας είχε σφαγεί

9
Ενωμένη με τα θύματα
Με ταις άγιαις ταις ψυχαίς
Των Ελλήνων τα Ποιήματα
Ψάλλει, ψάλλει και τσ' ευχαίς.

Ν. Δηλέος

Η επόμενη ωδή ανήκει στον ποιητή Σπ. Κάλλο¹⁸. Ενδιαφέρον παρουσιάζει α) η μορφή, η όχι τόσο άρτια τεχνική και οι συντακτικές δυσμορφίες του σονέτου αυτού, ποιητικού είδους δύσκολου, αλλά οικείου στους Επτανησίους, β) η αναφορά και πάλι στην Ελευθερία, γεγονός που ασφαλώς έχει να κάνει με την εκτεταμένη διάδοση του «Ύμνου», σε αντίθεση με τα άλλα έργα του, που ως αποσπασματικά και μη δημοσιευθέντα δεν είναι γνωστά στον πολύ κόσμο που απευθύνεται ο Κάλλος, και ως εκ τούτου δεν προσφέρονται για να χρησιμοποιηθούν ως σημεία αναφοράς, και γ) η αναφορά στην παλλαϊκή συμμετοχή των

Κερκυραίων — ή και ευρύτερα των Ελλήνων — στο εθνικό πένθος (τον Σολωμόν θωρεί ο λαός με δακρυσμένα μάτια).

Επί του νεκρού του αιμνήστου ποιητού Σολωμού Ωδή δεκατεράστιχος

1
Εδώ στα αιώνια νεκρικά του χάρου τα κρεβάτια
Που στο προσκέφαλ' ο σταυρός τ' αποθαμένου κράζει
Στον ζωντανόν την μνήμην του όταν σιγά πλησιάζει,
Τον Σολωμόν θωρεί ο λαός με δακρυσμένα μάτια.

2
Θωρεί νεκρό, η Ελευθεριά, το της Ζακύνθου θρέμμα,
Π' έχει το πνεύμα του η Ελλάς, η Κέρκυρα το πτώμα,
Κι ως νύμφη που το ιταίρι της το τρώγει μαύρο χώμα,
από την θλίψιν την πολλήν εθόλωσε το βλέμμα.

3
Συ δε Σκιά Ομηρική κατέβα με τας άλλας
Από τα ύψη Παρνασσού να δαφνοστεφανώσης
το σώμα που σφικτά κρατούν αι Μούσαι στις αγκάλας!

4
Κ' όταν τα μοιρολόγια με βόγκον ξεφωνήσουν,
Στον χάρον τον ακοίμητον το λείψανον να δώσης,
Μην απ' τον πόνον τον πολύν πέσουν και ξεψυχήσουν!

Σ. Κάλλος.

Ανωνύμως δημοσιεύθηκε το πολύστροφο ελεγειακό ποίημα που ακολουθεί¹⁹. Ωστόσο, γνωρίζουμε ότι είναι έργο του Ιάκωβου Πολυλά²⁰. Στην προκειμένη περίπτωση το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στη μίμηση των σολωμικών δομικών και στιχουργικών προτύπων, στην αναφορά και πάλι στην Ελευθερία (στην πέμπτη στροφή), στα περί προορισμού²¹ της Ελλάδος (στροφή ενάτη) και στα περί νεοελληνικής μούσας (στη δεύτερη και όγδοη στροφή)²², που ενέχουν την πεποίθηση για την αξία της ποιητικής προσφοράς του Σολωμού, του γενάρχη της νεώτερης ποίησής μας. Το ποίημα αυτό εμπεριέχει άφθονο ιστορικό και ιδεολογικό υλικό, μια και ο Πολυλάς ήταν βαθύς γνώστης του σολωμικού έργου. Σημειώνουμε ότι υπάρχουν διαφορές ανάμεσα στην έκδοση του Γ. Βαλέτα και τη δημοσίευση των *Καθημερινών*, που χρονικά είναι η πρώτη.

Εις τον θάνατον Διονυσίου Σολωμού

Ωδή

1
Ελλάς, τα μαύρα φόρεσε,
Και κλίνε το κεφάλι.
Το κάλλιο από τα τέκνα σου
Στου τάφου την αγκάλη
Τ' άψυχο σώμ' ανάπαψε,
Κι από τους ουρανούς,

2
Που φώτιζαν το πνεύμα του
Μ' απόκρυφη σοφία,
Κ' ερρύθμιζαν τα χείλη του
Μ' ανήκουστη αρμονία,
Που θέλει φθάσει ανίκητη

Τῆ 23 Φεβρουαρίου 1857 Ε. Π.

Εντιμότητε Κύριε Ἰππότη.

Ἐκ βάθους ψυχῆς λυπηθεὶς, καὶ συναισθανθεὶς τὴν στέρτην τοῦ προσφιλεστάτου τέκνου τῆς ἡμῶν Πατρίδος, καὶ υἱοῦ κατὰ Πνεῦμα τῆς Ἁγίας Ορθοδόξου Ἐκκλησίας, τοῦ διασήμου Ποιητοῦ Κόμητος Διονυσίου Σολομοῦ, τοῦ τιμήσαντος τὸ Ἑλληνικὸν ὄνομα καὶ πάσαις τῆν Ἑλληνικὴν φυλὴν, αὐθορμήτως καὶ κατὰ πρωτοβουλίαν διέταξε δημοσίον Μνημόσυνόν ἐν τῇ Μητροπόλει, ἵνα φαλῆ ὑπὸ παντός τοῦ Κλήρου κατὰ τὸ παρὶθὸν Σάββατόν τῶν Ὑρινῶν, ὅπερ ἐπραξε κατὰ τῆς ἡμῶν ἐμπνεύσεως καὶ τὸν σεβασμὸν, ὃν ἔτρεφον εἰς τὸν αἰδιδμον καὶ μεγαλοφύεστατον ἄνδρα. Προσηκόντως δὲ ἐκτιμῶσα τὸν ἄνδρα, ἡ Ἐκκλησία ὤφειλε ἵνα δώσῃ καὶ δεῖγμα τρανὸν, καὶ ἐπίσημον περὶ τοῦτου. Ὅθεν ἀπεφάσισε νὰ ἀναπέμψῃ μετὰ πάσης πομπῆς καὶ ἀξιοπρεπείας τὰς ἑαυτῆς εὐχὰς, ὑπὲρ τῆς μακαρίας ψυχῆς τοῦ κλεινοῦ αὐτῆς τέκνου.

Διό ἔκρινα εὐλογον νὰ γράψω εἰς τὸν Ἐκλαμπρότατον Ἐπαρχον, ἵνα εὐαρεστηθῆ νὰ διατάξῃ, ὡς καὶ διέταξε, καθ' ὅσον ἀφορᾷ τὸ μέρος τὸ πολιτικόν, τὴν πᾶσιν τῶν ἐργασιῶν τῶν δημοσίων καταστημάτων, τὴν κλείσιν τῶν λεισχῶν καὶ τῶν ἐργοστασιῶν, καὶ τὸ γενικὸν τῆς πατρίδος πένθος, καθὰ γίνεται δῆλον ἐκ τῶν ἐπισυνημμένων

Κατὰ τὴν μνημονευθεῖσαν λοιπὸν ἡμέραν, παρούσης τῆς Σεβαστῆς Κυβερνήσεως καὶ πασῶν τῶν Ἀρχῶν, τῶν Εὐγενῶν, τῶν Λογίων, καὶ παντός τοῦ λαοῦ, ἐξετέλεσεν ἡ Ἐμὴ ταπεινότης μετὰ τὴν θείαν Λειτουργίαν ἧτις ἐτελέσθη παρὰ τοῦ Ἐφημερίου τῆς Μητροπόλεως καὶ τοῦ Ἀρχιεπισκόπου, παρηκολουθημένη ὑπὸ παντός τοῦ ἱεροῦ Κλήρου, μνημόσυνον πάνδημον ὑπὲρ τοῦ Μακαρίου Κόμητος Διονυσίου, καὶ ἀνέπεμψε τῷ Υψίστῳ τὰς Εὐχὰς Αὐτῆς καὶ παρακλήσεις ὑπὲρ αὐτοῦ ἐν μέσῳ τῶν κατανύκτικων δεήσεων τοῦ λαοῦ.

Τούτων τελεσθέντων, ὁ Ἱεροδιδάσκαλος Κ. Στρατόβλης, ὁ καὶ Διευθυντὴς τοῦ Δευτερευόντος Σχολείου τῆς Νήσου, διαταχθεὶς ὑπὸ τῆς Ἐμῆς ταπεινότητος, ἐξέφωνησε λόγον ἐπιτάφιον, λίαν συγκινητικόν καὶ καταλληλότερον πρὸς τὸ δίκαιον ἐγκώμιον τοῦ ἀποβιώσαντος ἡμῶν Ορθοδόξου τέκνου. — Ὁ λόγος οὗτος ἐθεώρησε τὸν κλεινὸν υἱὸν τῆς πατρίδος, ὡς ἀγαθὸν πολίτην καὶ ἐνάρετον Χριστιανὸν ἀφ' ἑνός, καὶ ὡς ἐνδοξον καὶ μεγαλοφύεστατον Ποιητὴν ἀφ' ἑτέρου.

Ἐν τούτοις, τὴν Ὑμετέραν ἐντιμότητα παρακαλῶν, ἵνα εὐαρεστηθῆ νὰ διακοινώσῃ ταῦτα τῇ Ἐκλαμπροτάτῃ Γερουσίᾳ, ὅπως αὕτη διατάξῃ τὴν εἰς τὸ προσεχέστερον φύλλον τῆς Ἐπισήμου Ἐφημερίδος τύπωσιν τῆς παρούσης καὶ τῶν ἐσωκλείστων ἐγγράφων, διατελῶ διάπυρος εἰς Θεὸν εὐχέτης,

Τῆς Ὑμετέρας Ἐντιμότητος,

† Νικόλαος,

Μητροπολίτης Ζακύνθου.

Πρὸς τὸν Ἐντιμωτάτον Ἰππότην καὶ

Κόμητα Α. Α. Δούσμανην.

Ι. Τ. Μ. Γ.

Γραμματέα τῆς Ἐκλαμπροτάτης Γερουσίας

ἐπὶ τῷ Γενικῷ Τμήματι.

κτλ. κτλ. κτλ. εἰς Κέρκυραν.

Στους ὑστεροὺς καιροὺς,

3

Τῆς δόξης τ' ἀχερόπλεχτο
Στεφάνι λησμονώντας,
Γέρνει σ' Ἐσέ φιλόστοργα
Τον πόνο σου θωρώντας,
Και να χαρῆ τ' ἀδάκρυτα
Βασίλει' ἀργοπορά.

4

Αργοπορά' τα δάκρυα σου
Πολλώρα μελετάει,
Τ' ἀθάνατά σου αισθήματα
Με ζήλο ανθολογáει,
Δώρο στον θρόνο τ' Δπλαστου
Να φέρῃ ταπεινά.

5

Κλάψε! Φωνὴ δεν βρίσκεται
Να σε παρηγορήσῃ,
Πάρεξ ἀπὸ τον πόνο σου
Για λίγο ἀν ξαναζήσῃ
Το χεῖλι που χαιρέτησε
Τὴν θείαν Ἐλευθεριά.

6

Κλάψε! καὶ πάλι θάρρψε,
Στον πόνο, ὦ μαθημένη!
Αἰῶνες δεν σου μάραναν
Τὴν ἀρετὴ κρυμμένη
Στ' ἀραχνιασμένο σάβανο,
Στὴν ἔρμη σκοτεινιά.

7

Κι ὅταν στεριαίς καὶ πέλαγα
Ξανάιδαν τὴ μορφή σου
Τόσο λαμπρή, που χλώμισαν
Οἱ τύραννοι τῆς γῆς σου,
Με ὕμνους σε στεφάνωσε
Το τέκνο, που θρηνεῖς,

8

Κ' ἡ Μούσα ἡ νέα τοῦ Ἑλληνοῦ
Πετάχθη ἀρματωμένη,
Ὡραία σαν τὴν Ἀθάνατη
Που ὁ μύθος παρασταίνει
Ἀνδρειωμένο γέννημα
Ουράνιας κορυφῆς.

9

Αἱ στα θεϊκά του ονειράτα
Ὁ ποιητὴς θωρούσε
τῆς μοίρας σου το πλήρωμα,
καὶ το στεφάνι ανθούσε,
Που ολόγυρα στὴν κόμη σου
θα πλέξουν οἱ καιροί,

10

Ὅταν θα δῆς το πνεῦμα σου
Σημαίαν φωτὸς να στήσῃ
Σ' ὅλη τὴν γῆ που βάρβαρος

Εχθρός έχει πατήσει,
Κι από του νου την δύναμι
Η οργή του νικητή.

11

Και τώρα στην Παράδεισο
Ασπάσθη τον υιό σου
Άγγελος, πώχει μέριμνα
Γλυκεία το ριζικό σου,
Μία φλογερή στο πρόσωπο
Ουσία χερουβική.

12

Στην άβυσσο του μέλλοντος
Βυθίζοντας το βλέμμα,
Στην κεφαλή τού απίθωσε
Ολόφωτο ένα στέμμα
Και «Χαίρε» λέει «του Πλάστη μας
Εικόνα αγαπητή!

13

Το πάτημά σου εθαύμασεν,
Οπού φεγγοβλούσε,
Ο αιώνας και στα πόδια σου
Τον έπαινο σκορπούσε,
Που 'ν' άνθος αξιόλογο
Τσ' ανθρωπίνης φωνής²³.

14

Και συ μ' εμέν' εχαίροσουν
την ποθητήν αλήθεια,
Και σου αναβρύζαν άσματα
Στα φλογισμένα στήθια,
Την ώρα θανατιζοντας
Της πρόσκαιρης ζωής²⁴.

15

Θάρρος συχνά σου στάλαζα
Στην ταπεινήν ανδρεία σου
Και θ' αληθέψη, σου 'λεγα,
ο πόθος της καρδιάς σου,
Στην γη, που πρώτη το 'δειξε,
Να λάμψη το Καλό.

16

Στον τάφο σου εγονάτισε
Η Ελλάς ορφανεμένη
Με νέαν ορμή στον δρόμο της
Να σηκωθή ζωσμένη,
Εγκάρδια προς τον Άπλαστο
Μ' εσέ παρακαλώ».

Στα Καθημερινά²⁵, επίσης, δημοσιεύεται η ακόλουθη ωδή, με τα αρχικά Χ. Μ.²⁶ και με μότο τους στίχους 575-578 από την Εκάβη του Ευριπίδη. Θα επισημάνουμε και εδώ τον πάνδημο θρήνο (στροφή ενδεκάτη), τις αναφορές και πάλι στον «Ύμνο εις την Ελευθερίαν» του Σολωμού (πέμπτη, έκτη και έβδομη στροφές²⁷).

Εις τον θάνατον του Κόμητος Διονυσίου Σολωμού Ωδή

.....ο δ' ου φέρων
προς του φέροντος τοιάδ' ήκουε κακά
έστηκας, ω κάκιστε, τη νεάνιδι
ου πέπλον ουδέ κόσμον εν χεροίν έχων;
Ευριπ.[ίδου] Εκάβ.[η]

1

Ψάλλουν όλοι, όλοι κλαίουν και μόνος
Εγώ μόνος δεν ψάλλω, δεν κλαίω;
Την καρδιαν μόνου εμέ δεν πληγώνει
Τόσος πόνος, και μόνος θα φταίω;

2

Όχι! μ' άνθη μιαν άφταστη δόξα
Που Έθνος κόσμο για μιας ερημώνει
Θε να στέψω, και θε να ειπώ λόγια
Που καρδιά πονεμένη είπε μόνη.

3

Με ταις Μούσαις Παρθένοι Ελληνίδες,
Τον Παρθένο Αοιδόν σας θρηνείτε,
Όσαις χάρες για Σας κι ύμνους είπε
Τόσους θρήνους και Σεις γι' αυτόν 'πήτε.

4

Δεν ζη πλέον! τα μαύρα ντυμέναις
Κλαίτε, κλαίτε, κι αντάμα και μόναις,
Δάκρυα ας τρέξουν ποτάμι για 'κείνον
Που ύμνους όλοι θα ψάλλουν οι αιώνες.

5

Στον χορόν δεν θωρεί τα ωραία
Γλυκά μάτια σας πλειό και τα κάλλη
Και τα ολόχρυσα μαύρα μαλλιά σας
Το γλυκόφωνο στόμα δεν ψάλλει.

6

Κλάψτε, κλάψτε. Ποτέ μοιρολόγια
Έρμη μάνα, αταίριαστο αηδόνι
Να μην πη όμοια ποτέ πικρά τόσο
Να μην κλάψη το ταίρι τριγώνι.

7

Δεν αγάλλεται αχ! η χρυσή του
Καρδιά πλειό πως ο κόρφος σας γάλα
Λευθεριάς ετοιμάζει κι ανδρείας
Πλέον δεν ψάλλει για Σας άσματ' άλλα.

8

Κλάψτε, κλάψτε! τα ωραία του μάτια
Για σας δάκρυα πικρά παντού εχύσαν
Της σκλαβιάς σας τ' αμέτρητα πάθη
Κόσμον είχε τα μάτια του 'κλείσαν.

9

Ελλάς, Ήρωες, αρεταίς, νίκαις,
Κόραις, νήπια, άνοιξης κρίνοι
Ποιος κάλλιο έμεινε για Σας να ψάλλη
Τώρα που έπαυσεν η γλώσσα εκείνη;

10

ΑΙΩΝ

ΤΙΜΗ ΤΗΣ ΣΥΛΛΟΓΗΣ

Διά τὴν ἑξῆς τῆς ἑξαετίας Ἑξαετίας Δρ. 18
 Ἑξαετίας Δρ. 11
 Τριετίας Δρ. 11

ΤΙΜΗ ΤΩΝ ΚΑΤΑΧΡΟΝΙΩΝ.

Ἀποβάν. ἀνακ. καταχρ. ἑξαετίας Δρ. 12. 20

ΤΙΜΗ ΤΗΣ ΣΥΛΛΟΓΗΣ

Διά τὴν ἑξῆς τῆς ἑξαετίας Ἑξαετίας Δρ. 60
 Ἑξαετίας Δρ. 30
 Διά τὴν ἑξῆς τῆς ἑξαετίας Ἑξαετίας Δρ. 3
 Διά τὴν ἑξῆς τῆς ἑξαετίας Ἑξαετίας Δρ. 15

Ἐξέδεται ἀπὸ Διονύσιου καὶ Κόμητος.

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ τῆν 19 Φεβρουαρίου 1897, Τρίτη.

Ὁ μέγας τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος ποιητής, ὁ μόνος θυνάμενος
 νὰ δικαιώσῃ τὸ ἄνομα τοῦτο, ὁ ποιητὴς τοῦ ὕμνου τῆς ἐλευ-
 θερίας τῆς Ἑλλάδος, τῆς πρώτης τῆς Τριπέλειος καὶ ἑξῆς
 Λυρικῆς τῆς ἀναγεννηθείσης Ἀνατολῆς, ὁ Διονύσιος Σολω-
 μὸς ἀπέβιωσεν, ἐν Ζακύνθῳ κατὰ τὴν παρελθούσαν ἑβδομάδα.
 Ἀναγγέλλοντες τὴν λυπηρὰν ταύτην ἀγγελίαν εἰς τοὺς Ὀμογε-
 νεῖς, ἐπισυλλασσόμεθα ἀπολοῦτως, ἕπως πραγματοποιῶμεν τὰ πε-
 ρὶ αὐτοῦ, καθὼς μελέτης ἰδιαιτέρας χρῆζοντα. Ὁ ἔνδοξος καὶ ἀ-
 θάνατος ποιητῆς ἀφῆσε πλείστα χειρόγραφα, ὧν ἐλπίζομεν τὴν
 ταχέαν δημοσίευσιν, καθότι ταῦτα εἰσὶν ἰδιαιτέ-
 ρα καὶ πολύτιμα κειμήλια τοῦ Ὁρατοροφυλακείου τῆς Πατρίδος ἡ-
 μῶν. Ἐπὶ τοῦ παρόντος περιοριζόμεθα εἰς τὴν ἀπλήν ἀναμνη-
 σιν τῆς ἐξαιρέτου στροφῆς τοῦ ὕμνου τῆς ἐλευθερίας:

• Ἀπ' τὰ κόκκαλα Ἕλλησιν
 • τῶν Ἑλλήνων τὰ ἱερά
 • καὶ ἔσαν πρώτα ἀνδρείωμένη
 • χεῖρε! ὦ χεῖρε! ἐλευθερίᾳ!

Ὁ γράψας τοιαῦτα ἀποβήσκει ποτέ;

Δεν ζη πλειό! Χαίρε του ἔθνους μου Δόξα,
 Χαίρε αγέννητη χάρι... Τι δώρα!...
 Τύρταιε, Ὀμηρε, Πίνδαρε, Βύρων
 Σεις σκωθήτε και ψάλτε τα τώρα!

11

Πέθανε αχ! πέθανε! το 'μαθε ο κόσμος
 Το 'μαθε, τ' άκουσε βαρειά ελυπήθη,
 Το έμαθ' η Επτάνησος κι όλοι τον 'κλάψαν,
 Το έμαθ' η Ζάκυνθος, τα μαύρα εντύθη.

X. M.

Στην εφημερίδα *Νέα Εποχή*²⁸ της Κέρκυρας δημοσιεύθηκε το επιμνημόσυνο ποίημα που ακολουθεί. Καταχωρίστηκε ανωνύμως, γνωρίζουμε όμως ότι πρόκει-ται για ποιητική σύνθεση του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη, που δημοσιεύθηκε με τον τίτλο «Εἰς τὴν μνήμην Διονυσίου Κόμητος Σολωμοῦ»²⁹. Σημασία ἔχει το σύντομο σημείωμα που προτάσσεται του ποιήματος, το οποίο ἔχει γραφεί ἀπὸ ἄνδρα που υποδηλώνει ἡ πολιτικὴ αντιπαλότητα που υπήρχε μεταξύ Βαλαωρίτη και μαθη-τῶν του Σολωμοῦ, και κυρίως του Πολυλά. Το φύλλο κυκλοφόρησε τρία ακριβῶς χρόνια μετὰ το θάνατο του ποιητῆ. Ὡστόσο, δεν συμφωνοῦν με τὴν χρονολογία αὐτὴ οὔτε ἡ αναφορὰ του σημειώματος (26 Φεβρουαρίου, ἡ οποία, μάλιστα, δεν εἶναι αὐτὴ που πέθανε ὁ Σολωμὸς), οὔτε ἡ αναγραφόμενη στον τίτλο χρονολο-γία. Το παραθέτουμε αὐτοῦσιο: *Τὸ ὕψος των αισθημάτων, οσάκις γίνεται λόγος περὶ ποιήσεως, οφείλει να συμβαδίζει μετὰ των έργων του ποιητοῦ. Εἰς τοὺς επομένους στίχους, τοὺς ὁποίους ασμένως δημοσιεύομεν, εφαρμόζεται ἡ ἀλή-θεια αὐτὴ. Ποιητῆς, ὡς πιστεύομεν, γνωστός τῷ Πανελληνίῳ καίτοι ὑπὸ του ανωνύμου σήμερον καλυπτόμενος, αἰφνης εμπνέεται ἐκ τῆς ἰδέας ὅτι προ τριῶν ἡδῆ ετῶν, τῇ 26ῃ Φεβρουαρίου, παρέδωκε τὸ πνεῦμα ὁ εθνικὸς ποιητῆς Κόμητος Διονύσιος Σολωμὸς. Εἰς τὴν θλιβεράν ταύτην ἀνάμνησιν προσφέρει θυμίαμα ἐπὶ του τάφου του τὰς εμπνεύσεις τῆς καρδίας του. Μεταξὺ ποιητοῦ και ποιητοῦ δεν δύνανται να υπάρξουν οὔτε φθόνος οὔτε κομματικαὶ ἐριδες. Μόνον ευγενῆς ἀμίλλα οφείλει να διδῆ ψυχῆν και δύναμιν εἰς τὴν φαντασίαν των. Κατεχόμενοι ὑπὸ σεβασμοῦ προς τὴν διαγωγὴν ταύτην του ημετέρου ποιητοῦ, δεν δυνάμεθα εἰμὴ να ἐπιστήσομεν τὴν προσοχὴν του αναγνώστου οὐ μόνον ἐπὶ των ἐνοιῶν του επομένου στιχοιουργήματος ἀλλὰ και ἐπὶ τῆς πράξεως καθ' εαυτὴν θεωρουμέ-νης.*

**26 Φεβρουαρίου,
 Μνημόσυνον Διονυσίου Κόμητος Σολωμοῦ**

1

Κοιμήσου... Εγώ τον ὕπνο σου δεν ἦλθα να ταραξῶ
 Δεν ἦλθα ἐδῶ στο μνήμα σου οὐτ' ἓνα λουλουδάκι
 Ἀπ' ὅσα το στολίζουσε κρυφὰ να ξεριζώσω.
 Κοιμήσου... χάρου ποιητὰ, τὴν ἀφθαρτὴ γλυκάδα
 Που ζώντας ἐπεθύμησες και που νεκρὸς χορταίνει[ς].

2

Ἄφες κ' ἐμένα να χαρῶ, ἄφες με να πιστεύσω
 Ὅτ' ἡ ψυχὴ του ποιητοῦ σπιν εὐμορφία του κόσμου
 Εἰς τὴ μεγάλη του Παντός ἀθάνατη ἀρμονία
 Εἶναι γλυκὺ κελάδισμα, εἶναι παλμὸς ἀγάπης
 Που φεύγει ἐδῶθε να κρυφθεῖ μες σπιν καρδιά του Πλάστου.

3

Κοιμήσου... οἱ χρόνοι φεύγουνε δυστυχησμένοι μαύροι...
 Ἀπ' τὴν αἰωνιότητα που σ' ἔχει ἀγκαλιασμένον
 Σταλάζουνε σιγὰ σιγὰ... και πάσα των ρανίδα

ΑΦΙΕΡΩΜΑΤΟΣ / ΠΕΡΙΠΛΟΥΣ

13. Βλ. *Τα Καθημερινά*, αρ. φ. 100 (21 Φεβρουαρίου 1857), Παράρτημα. Για τον Στυλιανό Μαρκορά βλ. το «Ελεγείο εις την μνήμη Στελιανού Μαρκορά» του Πολυλά (*Άπαντα*, ό.π., σελ. μη' -ν', και τις επιστολές, σελ. 488 κ.εξ., τις αναφορές στο πρόσωπό του στην *Αλληλογραφία* του Σολωμού (Διονυσίου Σολωμού, *Άπαντα*, τόμ. τρίτος *Αλληλογραφία*. Επιμέλεια - Μετάφραση - Σημειώσεις Λίνου Πολίτη, Ίκαρος, Αθήνα 1991, πολλαχού), την ανέκδοτη μελέτη μας «Ο Διονύσιος Σολωμός και η Κερκυραϊκή Σχολή», που ανακοινώθηκε στην Ημερίδα που διοργάνωσε η Ιόνιος Εταιρεία Ιστορικών Μελετών για τα 200 χρόνια από τη γέννηση του Σολωμού, στην Κέρκυρα, στις 22-5-1998, με θέμα «Η διαχρονικότητα της ποίησης του Σολωμού και η επίδρασή της στους μεταγενέστερους λογοτέχνες».

14. Ο τίτλος του επικήδειου είναι: *Discorso letto nella Cattedrale di Corfu in morte del Conte Dionigi Solomos dal C.r Giorgio Marcoran Corcirese*. Για άλλους επικήδειους στον νεκρό του Σολωμού (βλ. *Νέα Εστία*, ό.π., σελ. 530-533), Για τη νεκρολογία του Πολυλά βλ. *Άπαντα*, ό.π., σελ. 96-97, «Νεκρολόγημα στο θάνατο του Σολωμού», Για τον «Επιμνημόσυνο λόγο στο Διον. Σολωμό» του Ιούλιου Τυπάλδου βλ. Τυπάλδου *Άπαντα*, σελ. 330-337, Αθήνα 1953, Εκδόσεις Πηγής.

15. Ο Γ. Βαλέτας δημοσίευσε αποσπάσματα μόνο, από τα οποία δεν είναι δυνατό να δημιουργήσει κανείς ολοκληρωμένη εικόνα των συνθέσεων αυτών. Βλ. *Νέα Εστία*, τόμ. 33ος (1943), «Νέα σολωμικά», σελ. 533-535. Το είδος των επιτύμβιων ποιημάτων καλλιεργήθηκε από όλους τους Επτανήσιους. Λόγοι κοινωνικοί, αλλά και συναισθηματικοί συντέλεσαν στην ύπαρξη πολλών τέτοιων συνθέσεων, παραδείγματα των οποίων έχουμε και στο έργο του ίδιου του Σολωμού (βλ. «Για το θάνατο της μικρής ανεψιάς του ποιητή» [Διονυσίου Σολωμού, *Ποιήματα και πεζά*, σελ. 72]), τις νεκρικές ωδές του (ό.π., σελ. 191 κ.εξ.), «Για το θάνατο μιας Αγγλίδας» (ό.π., σελ. 322-323), του Ι. Τυπάλδου, «Εις τον θάνατον της βασιλόπαιδος Όλγας» (*Άπαντα*, ό.π., σελ. 83-85), του Γερ. Μαρκορά, «Στο θάνατο του Ιουλίου Τυπάλδου» (Μαρκορά, *Άπαντα*, σελ. 109, Αθήνα 1950, Εκδόσεις Πηγής), «Ένα άνθος στο μνήμα του Σπύρου μου» (ό.π., σελ. 209-212), «Φανή Μικρουλάκη» (ό.π., σελ. 217-218), «Στο λείψανο της Ιουλιέττας Γαρτζώνη Δρασουσώφ» (ό.π., σελ. 254-256), «Νίνα Μάνεση» (ό.π., σελ. 274-275). Βλ. επίσης το κείμενο της Ειρ. Δεντρινού, «Μια ενθύμηση» και το ποίημα «Έν δάκρυ για τη Φανή μου» (Θεοδόση Πυλαρινού, Ειρήνη Α. Δεντρινού [1879-1974]. Από τη μεγάλη ακμή έως την σελ. 21 αναπόφευκτη πτώση της Κερκυραϊκής Σχολής, σελ. 21-22, Αθήνα 1997 [διδακτορική διατριβή]).

16. Το ποίημα «Ο ανδριάς του αοιδίμου Γρηγορίου του Ε' Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως» είχε εκφωνηθεί από τον ίδιο το δημιουργό του στις 25 Μαρτίου 1872. Βλ. Αρ. Βαλαωρίτη, *Έργα*, ό.π., σελ. 185-190.

17. Βλ. Διονυσίου Σολωμού, *Ποιήματα και πεζά*, σελ. 115, «Ύμνος εις την ελευθερίαν». Επιμέλεια-Εισαγωγές Στυλιανός Αλεξίου, Στιγμή, Αθήνα 1994. Και Αρ. Βαλαωρίτη, *Έργα*, ό.π., σελ. 102. Ενδιαφέρον έχει και η επίκριση του Πολυλά, πιστού φίλου και αυθεντικού υποστηρικτή του σολωμικού έργου, κατά του ποιήματος του Βαλαωρίτη για τον Πατριάρχη. Βλ. Πολυλά, *Άπαντα*, ό.π., σελ. 186-196, «Η λόθρα και η καταβόθρα», και σελ. 197-201, «Απάντησις ενού τζαγκαρόπουλου εις την επιστολήν του Αρ. Βαλαωρίτου». Στον τέταρτο στίχο της όγδοης στροφής του ποιήματος του Δηλέου αντί *δι' ημάς* έχει γραφεί *δι' μας*, το οποίο και διατηρήσαμε.

18. Ποιήματα του Σπ. Κάλλου υπάρχουν στις κερκυραϊκές εφημερίδες. Ενδεικτικά καταχωρίζουμε μερικές απ' αυτές τις δημοσιεύσεις: Από τον *Επόπτη*, αρ. φ. 240 της 15-3-1879, σελ. 2, και την *Κοινότητα*, αρ. φ. 26, 27 και 29 της 23ης και 30ής Σεπτεμβρίου και της 16ης Οκτωβρίου του 1864 (ποιήματά του).

19. Βλ. *Τα Καθημερινά*, έτος Γ', αρ. φ. 106 (4 Απριλίου 1857), σελ. 3-4.

20. Βλ. Πολυλά, *Άπαντα*, ό.π., σελ. 5-8, «Ωδή εις τον θάνατον Διονυσίου Σολωμού».

21. Για τις θέσεις του Πολυλά περί του προορισμού του ελληνικού έθνους βλ. περιοδ. *Πόρφυρας*, φυλλ. 84-85 (1998), σελ. 380-381, Θ. Πυλαρινός, «Ο πολιτικός Πολυλάς». Του ίδιου, «Ο Διονύσιος Σολωμός και η Κερκυραϊκή Σχολή», ό.π.

22. Τόσο τα περί προορισμού, όσο και περί της ποιητικής του Σολωμού, που προαναγγέλλονται στην «Ωδή», θα κωδικοποιηθούν και θα αναπτυχθούν, στα επόμενα χρόνια, στις φιλολογικές μελέτες ή στα πολιτικά κείμενα του Πολυλά και θα αποτελέσουν χαρακτηριστικά γνωρίσματα της Κερκυραϊκής Σχολής.

23. Στη δέκατη τρίτη στροφή, στους στίχους 5-6, ο Βαλέτας γράφει: *άνθος που βγαίνει ασύγκριτο / η ανθρώπινη φωνή*, άνευ σχολίου.

24. Στη δέκατη τέταρτη στροφή, στο στίχο έξι, ο Βαλέτας γράφει: *στην πρόσκαιρη ζωή*.

25. Βλ. έτος Γ', αρ. φ. 126 (24 Αυγούστου 1857), σελ. 4, με τη σημείωση *Παρακαλούμεθα να καταχωρήσωμεν (sic) το εξής ποιήματιον*.

26. Δεν έχουμε ταυτίσει τα αρχικά του υπογράφοντος με κάποιον επώνυμο Κερκυραίο ή άλλο Επτανήσιο. Για την άποψη του Γ. Βαλέτα, που υποθέτει ότι πρόκειται για τον Χ. Μουρίκη, βλ. *Νέα Εστία*, ό.π., σελ. 533-534 και σημ. 37.

27. Πρβλ. τις στροφές 83-85 του «Ύμνου», Διονυσίου Σολωμού, *Ποιήματα και πεζά*, ό.π., σελ. 107.

28. Βλ. έτος Β', αρ. 89 (9 Φεβρουαρίου 1860), σελ. 4.

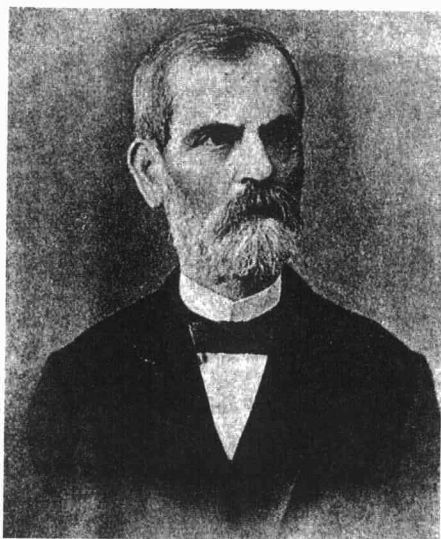
29. Βλ. Αρ. Βαλαωρίτη, *Έργα*, ό.π., σελ. 105.

Το σπίτι του Σολωμού στο ακρωτήριο Ζακύνθου

Το ρολόι δεν είναι παρά μια μικρή μηχανή που σημειώνει σε εμάς τους θνητούς τις ώρες της ευτυχίας και της δυστυχίας.

Επιστολή προς Στέφανο Βούλτσο, (αχρονολόγητη)

Ο εκδότης και φίλος του Δ. Σολωμού
Ιάκωβος Πολυλάς

1. ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΙΟΣ Ο ΠΡΩΤΟΣ ΕΛΛΗΝΑΣ ΤΥΠΟΓΡΑΦΟΣ ΤΟΥ «ΥΜΝΟΥ» (1825)

ΤΟΝ ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 1920, δηλαδή μισό χρόνο πριν από την έκρηξη της ελληνικής επανάστασης, ένας μεσόκοπος Θεσσαλονικιός, ο Μεστανέ αφέντη, πιάστηκε από τούς Τούρκους και οδηγήθηκε μπροστά στον αναπληρωτή του πασά με την κατηγορία ότι μάθαινε στα παιδιά του ένα τραγούδι, γραμμένο από έναν άπιστο της Θεσσαλίας, τραγούδι που ο σουλτάνος τό είχε απαγορεύσει με φερμάνι. Σίγουρα τό τραγούδι αυτό είναι ο θούριος του Ρήγα. Δέν ξέρουμε εάν ο Μεστανές φυλακίστηκε και πόσο, αλλά τόν Μάρτιο του 1824 τόν βρίσκουμε στό Μεσολόγγι με άλλαγμένο τό όνομά του σέ Δημήτριος Μεσθενεύς. Δύο μήνες πριν, ο Έλβετός φιλέλληνας Ίωάννης-Ίάκωβος Μάγερ, είχε άρχισει νά εκδίδει στό Μεσολόγγι τήν πρώτη έφημερίδα του Άγώνα «Ελληνικά Χρονικά» και είχε ανάγκη από ένα μορφωμένο βοηθό. Τότε ο Άγγλος φιλέλληνας Stanhop του σύστησε έναν intelligent man, κι αυτός δέν ήταν άλλος από τόν Θεσσαλονικέα Δημήτριο Μεσθενέα. Έτσι ο Μεσθενεύς άρχισε νά συνεργάζεται στενά με τόν Μάγερ γιά τήν έκδοση τής έφημερίδας τους. Παράλληλα, άρχισε νά τυπώνει διάφορα μικρά βιβλία, όπως ήταν ο έπικήδειος λόγος του Σπυρίδωνος Τρικούπη στον λόρδο Βύρωνα, καθώς και τό «Προσωρινόν πολίτευμα τής Ελλάδος» του Α. Πολυζωΐδου, τό όποιο μάλιστα βγήκε με έξοδα του ίδιου του Μεσθενέα.

Τό επόμενο έτος, 1825, ο καταπονημένος Μάγερ φαίνεται ότι παραχώρησε τή διεύθυνση του τυπογραφείου του στον Μεσθενέα, ο όποιος εξακολούθησε νά εκδίδει τά «Ελληνικά Χρονικά», καθώς και κάποιες άλλες μικρές αυτότελεϊς εκδόσεις. Έκείνο ωστόσο που μάς ενδιαφέρει έδω είναι ότι τό φθινόπωρο του 1825, επτά μήνες πριν από τήν έξοδο του Μεσολογγίου, ο Μεσθενεύς τύπωσε τόν

«Ύμνον εις τήν Έλευθερίαν» του Διονυσίου Σολωμού, κι αυτή είναι ή πρώτη έκδοση που κυκλοφόρησε στή μαχόμενη Ελλάδα. Τό κομψό βιβλιαράκι (16ο σχήμα) περιέχει όλόκληρο τόν «Ύμνο» στα ελληνικά, τήν ιταλική μετάφραση του Gaetano Grassetti, τίς σημειώσεις του ποιητή και τόν πρόλογο του μεταφραστή. Στο έξώφυλλο αναγράφεται: «Έν Μεσολογγίω, εκ τής τυπογραφίας Δημητρίου Μεσθενέως, 1825». Η έκδοση έγινε με τή στενή συνεργασία του Σολωμού και του Grassetti και είναι πολύ πιθανό ότι τίς τυπογραφικές διορθώσεις τίς έκανε ο ίδιος ο Μεσθενεύς, ο όποιος στοιχειοθέτησε όλόκληρο τό βιβλίο με τό χέρι του, ενώ οι άψιμαχίες με τούς Τούρκους πολιορκητές συνεχίζονταν. Τό ότι τό βιβλιαράκι δέν έχει λάθη, αυτό σημαίνει ότι τόσο οι Μεσθενεύς και Μάγερ, όσο και οι Σολωμός και Grassetti έκαναν πολύ καλά τή δουλειά τους. Και είναι κρίμα που ο Σολωμός δέν αναφέρει τίποτε γιά τόν τυπογράφο του Μεσολογγιού, ενώ ξέρουμε από μία έπιστολή του πόσο ήταν ικανοποιημένος από τή μετάφραση του Grassetti.

Έπτά μήνες άργότερα, έγινε ή ήρωική έξοδος του Μεσολογγίου, κατά τήν όποία τόσο ο Μάγερ, όσο και ο Μεσθενεύς, αφού έθαψαν τό τυπογραφείο και τά στοιχεία γιά νά μήν πέσουν στα χέρια των Τούρκων, ήταν από τούς πρώτους που βρήκαν τό θάνατο. Κάποιοι μάλιστα που τούς είδαν, γράφουν πως και οι δύο τους ήταν γεμάτοι κουράγιο και άποφασιστικότητα.

Βιβλιογραφία

Αποστ. Ε. Βακαλοπούλου, Η Θεσσαλονίκη στα 1430, 1821 και 1912-1918, Θεσ., 1947, σ. 36-38. Τού ίδιου, Παγκαρπία μακεδονικής γής, Θεσ., 1980, σ. 79-81. Τού ίδιου, Ιστορία τής Θεσσαλονίκης, Θεσ., 1983, σ. 300-301.
Πάνου Καρικοπούλου, 200 χρόνια ελληνικού τύπου, Άθ., 1984, σ. 39-44.
Ντίνου Χριστιανόπουλου, Συμπληρώνοντας κενά, Άθ., 1988, σ. 61-63.

2. ΑΝΑΔΗΜΟΣΙΕΥΣΕΙΣ ΣΟΛΩΜΙΚΩΝ ΠΟΙΗΜΑΤΩΝ

Τό 1873 ο τυπογράφος τής Θεσσαλονίκης Νικόλαος Βαγλαμαλής εξέδωσε μία άνθολογία στό όνομά του με τραγούδια του συρμού, χωρίς τίτλους και όνόματα ποιητών, κατά τή συνήθεια τής εποχής: Ν. Βαγλαμαλή, Η Ευτέρπη, ήτοι συλλογή διαφόρων έρωτικών, ήρωικών και βακχικών ασμάτων. Έκδοσις β΄, ούσιωδώς έπηυξημένη, Θεσσαλονίκη, 1873. Στην άνθολογία αυτή περιέχονται και δύο ποιήματα του Σολωμού: «Η φαρμακωμένη» (σ. 8-10) και τό «Όνειρο»** (σ. 11, χωρίς τίς στροφές 6-10) — πράγμα που σημαίνει πως τά τραγούδια αυτά τραγουδιούνταν τότε (δεκάξι χρόνια μετά τό θάνατο του Σολωμού) ως λαϊκά τραγούδια σέ όλη τήν Ελλάδα, και φυσικά και στή Θεσσαλονίκη. Αυτή, νομίζω, είναι ή πρώτη παρουσία του Σολωμού στή Θεσσαλονίκη.

Πηγή

Ντίνου Χριστιανόπουλου, Θεσσαλονίκη σολωμικά, περ. «Έντευκτήριο», Θεσ., άρ. 12, Όκτ. 1990, σ. 154 και τού ίδιου, Λογοτεχνικές εκδόσεις Θεσσαλονίκης 1850-1950, δεύτερη έκδοση, Θεσ., 1997, σ. 9.

* Η πρώτη έγινε στην Άθήνα από τόν άνθολόγο Άθ. Γέλη, τό 1848.

** Δέν υπάρχει στην πρώτη έκδοση. Παρμένο, προφανώς, από τήν έκδοση Πολυλά.

3. ΣΧΕΣΕΙΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΕΩΝ ΚΑΙ ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ ΠΟΙΗΤΩΝ ΜΕ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΣΟΛΩΜΟΥ

Μεταξύ 21 Θεσσαλονικέων και Μακεδόνων ποιητών που καλύπτουν την τελευταία περίοδο της τουρκοκρατίας (1860-1913) και που τους μελέτησα προκειμένου να καταρτίσω μία «Άνθολογία Μακεδόνων ποιητών» της εποχής αυτής, διαπίστωσα κάποια έμμεση σχέση Σολωμού και Έπτανήσιων με πέντε Βορειοελλαδίτες ποιητές.

α. *Γεώργιος Ρ. Παππά Γεωργίου*: Ποιητής και δάσκαλος από τό Καταφύγι Πιερίων. Τό 1869, όντας δάσκαλος στό χωριό Λιβάδι Όλύμπου, εξέδωσε στή Θεσσαλονίκη ποιητική συλλογή μέ τόν τίτλο «Η Όρφανία». Πρόκειται γιά τή μοναδική συλλογή Βορειοελλαδίτη ποιητή, πού είναι γραμμένη σέ ζωντανή λαϊκή γλώσσα (σέ αντίθεση μέ όλους τούς άλλους Θεσσαλονικείς και Μακεδόνες ποιητές, πού μιμούνται τήν παλιά Άθηναική σχολή και γράφουν ρομαντικά ποιήματα σέ καθαρεύουσα ή μικτή). Ό Γ. Παπαγεωργίου, όπως υπέγραφε άργότερα, ζυμώθηκε μέ τό δημοτικό τραγούδι, όπως τό γνώρισε από μικρός στό χωριό του, και εκφράζεται μόνο μ' αυτό. Μοιάζει πολύ μέ τόν Κρυστάλλη αλλά προηγείται κατά 24 χρόνια. Στό τέλος τής συλλογής του δημοσιεύει και μία μικρή άνθολογία δημοτικών τραγουδιών από τό Καταφύγι· και αυτή ή άνθολογία προηγείται του μεγάλου λαογράφου μας Νικολάου Γ. Πολίτου κατά 39 χρόνια. Στους προλόγους του ό Παπαγεωργίου αναφέρει ότι γνωρίζει τίς συλλογές του Fauriel και του Passow, καθώς και τή μελέτη του Σπ. Ζαμπέλιου «Πόθεν ή κοινή λέξις τραγουδών». Αύτά όλα δείχνουν πώς ό Παπαγεωργίου, εκτός από τά δημοτικά τραγούδια, πρέπει να γνώριζε και τόν Όμνο εις τήν Έλευθερίαν» — τουλάχιστον μέσα από τήν έκδοση Fauriel — και, ως προς τή γλώσσα, να ακολουθούσε συνειδητά τό παράδειγμα του Σολωμού.

β. *Ιωάννης Κωνσταντινίδης*: Κρητικής καταγωγής, ό Καβαλιώτης αυτός ποιητής, φαίνεται ότι γνώριζε καλά και τόν Σολωμό. Τό 1868, προτου εγκατασταθεί στήν Καβάλα, είχε γράψει ένα «Άσμάτιον τονισμένον εις τό "Τά τραγούδια μου τά 'λεγεσ όλα"». Τριάντα χρόνια άργότερα, τό 1898, έγραψε έναν «Όμνον τής Έλευθερίας τής Κρήτης», άπομίμηση του «Όμνου» του Σολωμού: ίδιο μέτρο, ίδιος τόνος, ίδια γλώσσα. (Βλ. *Κωνσταντίνου Ι. Χιόνη*, Ό ποιητής Ιωάννης Κωνσταντινίδης και τό έργο του (1848-1917), Καβάλα, 1978· τά αναφερόμενα ποιήματα, στίς σ. 212-213 και 425-427).

γ. *Άριστείδης Ν. Αύξεντιάδης*: Θεσσαλονικίος, πού τύπωσε αρκετές συλλογές κατά τήν περίοδο 1874-1885. Σέ δύο από αυτές έχει ως προμετωπίδα τετράστιχο του Λασκαράτου, πού φαίνεται ότι τόν μιμείται.

δ. *Μαρίνος Κουτούβαλης*: Κατάγονταν από σημαντική οικογένεια τής Ζακύνθου, γεννήθηκε τό 1851 στή Σμύρνη, σπούδασε ιατρική στό Πανεπιστήμιο Άθηνών και έζησε στή Θεσσαλονίκη από τό 1879 έως τό 1905. Η παιδεία πού δέχτηκε στή Σμύρνη και στήν Άθήνα, τόν έκανε να ακολουθήσει πιστά τούς καθαρευουσιάνους ρομαντικούς, και μάλιστα έτοίμαζε κριτική έκδοση των ποιημάτων του Σ. Ν. Βασιλειάδη, πού, ώστόσο, δέν πραγματοποιήθηκε. Στή Θεσσαλονίκη τύπωσε τήν τρίτη του συλλογή, «Παλμοί και κύματα» (1889). Σ' αυτήν ξεμυτίζουν και μερικά ποιήματα γραμμένα σέ στρωτή δημοτική. Αύτά είναι όχι μόνο πιο ζωντανά από τά άλλα, αλλά έχουν και έναν άερα έπτανησιακής ποιήσης, όσο κι άν παραμένουν ρομαντικά.

ε. *Κωστής Σταματόπουλος (1867-1906)*: Ό πιο αγαπημένος ποιητής των παλιών Θεσσαλονικών, πού έγραψε τό γνωστό έμβατήριο «Δέν θά τήν πάρουν, ώ! ποτέ, τήν γήν των Μακεδόνων». Γι' αυτόν, ό παλιός δημοσιογράφος και φίλος του, Ι. Μπήτος σημειώνει σέ άρθρο του (περ. «Μορφές», Θεσσαλονίκη, αρ. 11-12, Ιαν. - Φεβρ. 1937, σ. 268) τά εξής: «Άδυναμία του ήταν ό Σολωμός. Μπορεί κανείς να πει πώς τόν ήξερε σχεδόν όλον άπ' έξω. Ήταν ό άχώριστος σύντροφός του. Τόν ειχε στό προσκεφάλι του και τόν έσερνε μαζί στίς εκδομές του».

4. ΠΕΡΙ ΣΟΛΩΜΟΥ

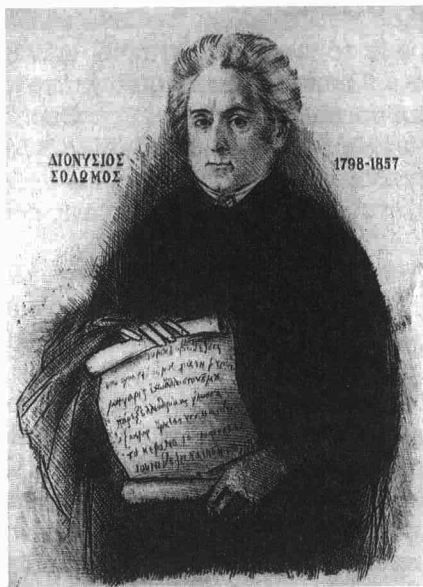
Σέ μία «Έκλογή ήθικών διηγημάτων και ποιημάτων» (δηλαδή κάτι σαν τά σχολικά «Νεοελληνικά αναγνώσματα») του καθηγητή *Βασιλείου Μάνου*, πού προορίζονταν γιά τήν πέμπτη δημοτικού και πού τυπώθηκε τό 1910 στή Θεσσαλονίκη, ύπάρχει τό εξής έξιπνο: Στή σ. 17, στό κάτω μέρος, δημοσιεύεται ό «Όμνος του Όθωμ. Συντάγματος» μέ επίτιτλο «Όμνος εις τήν Έλευθερίαν». Πρόκειται γιά ένα στιχούργημα έξι στrophών, πού έξυμνει τό σύνταγμα, τόν σουλτάνο και τόν στρατό, και πού ή μετάφρασή του στά ελληνικά έγινε στον τροχαικό τετράμετρο του δικού μας έθνικού ύμνου. Και μόλις γυρίζει κανείς τή σελίδα, διαβάσει, έκπληκτος, σύντομο βιογραφικό σημείωμα του Διονυσίου Σολωμού! Μπορούμε να φανταστούμε τί κρύβεται πίσω από αυτή τή σκηνοθεσία: Μέσα στα ελληνικά σχολεία τής Μακεδονίας επί τουρκοκρατίας διδάσκονταν κρυφά ό ελληνικός έθνικός ύμνος του Σολωμού, στα βιβλία όμως δημοσιεύονταν ό τουρκικός, γιά να μην ύποψιαστούν τίποτε οι Τούρκοι.

Πηγή

Ντίνου Χριστιανόπουλου, Θεσσαλονίκη σολωμικά, ό.π., σ. 154.

Πολλά πράγματα που η ανθρώπινη φρόνηση, άμα συμβούν, δεν μπορεί να διορθώσει, μπορεί κάλλιστα να τα προλάβει. Αυτό είναι πάρα πολύ σπουδαίο πράγμα.

Επιστολή προς Ιωάννη Γαλβάνη, (αχρονολόγητη)

ΚΑΤΑΓΙΝΟΜΕΝΗ ΜΕ ΜΙΑ ΠΙΟ ΣΥΓΧΡΟΝΗ περίοδο της ελληνικής ιστορίας, ήμουν αναγκασμένη να κάνω μια αναδρομή στο χρόνο, προκειμένου να μπορέσω να καταγράψω τις ρίζες ιστορικών και πολιτιστικών φαινομένων που ανήκουν σε μεταγενέστερους χρόνους. Δεν ήταν δυνατόν λ.χ. να συμπεριλάβω τα περίπλοκα φαινόμενα της ελληνικής πνευματικής ζωής από την αρχή του αιώνα μας, χωρίς να επανέλθω στις παραμέτρους του «εθνικού», προσδιορισμένες και από το έργο και την ίδια την προσωπικότητα του Διονυσίου Σολωμού.

Ο ποιητής της νέας Ελλάδας, ο οποίος «εσχάτως εργάζετο το ποιητικόν ύφασμα»¹, δε θα μπορούσε να ενσωματωθεί εξολοκλήρου στα χαρακτηριστικά ούτε ενός Βουλγάρου ποιητή από εκείνη την περίοδο. Οι σχετικοί λόγοι συνίστανται κυρίως στην προγενέστερη λογοτεχνική και πολιτιστική παράδοση, η οποία προσδιορίζει τις διαφορετικές εκδηλώσεις της «διανοητικής πυκνότητας»² στη βουλγαρική και την ελληνική κοινωνία. Με διαφορετικό τρόπο εκδηλώνεται η αντίθεση ανάμεσα στα αυτόχθονα και ετερόχθονα στοιχεία, ο αγώνας και η ανάμιξη παράδοσης και καινοτομιών στη Βουλγαρία — η οποία στα χρόνια που περιλαμβάνουν το έργο του Δ. Σολωμού είναι στα πλαίσια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας — και στην Ελλάδα και πόσο μάλλον στα Επτάνησα από το πρώτο ήμισυ του 19ου αιώνα. Ο τρόπος με τον οποίο οι ποιητές εκφράζουν τις προσπάθειες της κοινωνίας να προσδιορίσει τους πολιτιστικούς προσανατολισμούς της και να χαράξει καινούριες κατευθύνσεις για ατομική και συλλογική συμπεριφορά είναι διαφορετικός, παρά τα κοινά σημεία που μπορούν να αποκαλυφθούν.

Κατανοώ τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα της ξένης άποψης, της σκοπιάς ενός ερευνητή που δεν ανήκει σε δοσμένο πολιτισμό, ο οποίος έχει πιο οξυμένες ευαίσθητες αισθήσεις και που στο ίδιο διάστημα είναι απαλλαγμένος από το βάρος των στερεοτύπων, που κατευθύνουν την προσοχή του εκπροσώπου της ίδιας εθνικότητας³. Αυτός ο ερευνητής όμως εκτίθεται στο σημαντικό κίνδυνο να προσαρμόζει στη δική του εμπειρία και γνώσεις ξένα πνευ-

ματικά φαινόμενα βάσει της αρχής επιφανειακών ομοιοτήτων στο όνομα ενός εκ των προτέρων επιλεγμένου σχήματος. Πιστεύω πως είναι περιττός παρόμοιος χειρισμός, ο οποίος δε θα προσέφερε τίποτα στη σοβαρή επιστημονική έρευνα, αλλά μόνο θα ενίσχυε τις ήδη υφιστάμενες όχι τόσο εμβαθυμένες συγκρίσεις ανάμεσα σε αυτοτελείς εκδηλώσεις εξεχουσών δημιουργικών προσωπικοτήτων, στενά δεμένων με τη δική τους πολιτιστική παράδοση και αναπόσπαστων απ' αυτήν, και φαινόμενα άλλου κύκλου εθνικο-πολιτιστικών εκδηλώσεων.

Ακριβώς για το λόγο αυτό η εμβάθυνση στα ελληνικά πολιτιστικά θέματα απ' αυτή την περίοδο με ώθησε να προσπαθήσω να περιγράψω την παρουσία του Δ. Σολωμού στη βουλγαρική πολιτιστική πραγματικότητα, δηλαδή να καταλάβω πώς και κατά πόσο το έργο του είναι μεταφρασμένο στη Βουλγαρία, πώς εξετάζεται και υποδέχεται από τους Βουλγάρους που είχαν σχέση με τις νεοελληνικές έρευνες η προσωπικότητα του ποιητή ο οποίος έχει ιδιαίτερη θέση στην εξέλιξη της νεοελληνικής λογοτεχνίας.

Η πρώτη μετάφραση στίχων του Δ. Σολωμού, η οποία ανιχνεύεται βιβλιογραφικά, είναι από το 1948. Ανήκει στο μεγάλο Βούλγαρο φιλόλογο Αλεξάνδερ Νίτσεβ και είναι μετάφραση του *Ύμνου εις την Ελευθερίαν*⁴.

Μεταφράσεις άλλων έργων του Δ. Σολωμού δημοσιεύονται αργότερα — για πρώτη φορά το 1960 στον πρώτο τόμο της δίτομης έκδοσης της *Ανθολογίας της νεοελληνικής ποίησης* (εκδοτικός οίκος *Βούλγαρος συγγραφέας*), υπό την επιμέλεια των Μποζιντάρ Μποζιλώφ, Στέφαν Γκέτσεφ και Σάββα Αχιλλέα. Η επιλογή των έργων είναι πετυχημένη και έχει γίνει με σκοπό να παρουσιασθούν πραγματικά εκείνοι οι ποιητές κι εκείνα τα έργα που διαμορφώνουν την υπόσταση της νεοελληνικής ποίησης. Ο πρώτος ποιητής που παρουσιάζεται είναι ο Ρήγας Βελεστινλής και ακολουθούν οι Ι. Βηλαράς, Αθ. Χριστόπουλος, Α. Κάλβος, Δ. Σολωμός... Το βιβλίο περιέχει σύντομη εισαγωγή του Μπ. Μποζιλώφ και εκτενή εναρκτήρια επισκόπηση της εξέλιξης και των βασικών τάσεων στην ελληνική λογοτεχνία από το 15ο αιώνα και δώθε, συγγραφέας της οποίας είναι ο γνωστός ερευνητής και μεταφραστής ελληνικής λογοτεχνίας Στέφαν Γκέτσεφ. Οι συντάκτες της ανθολογίας έχουν χρησιμοποιήσει στις μεταφράσεις διάσημους ποιητές όπως οι Αθ. Νταλτσέφ, Β. Χαντσέφ, Ε. Μπαγκριάνα, Ι. Ραντόεφ, Μπ. Ντημήτροβα κ.ά.

Το τμήμα που είναι αφιερωμένο στο Δ. Σολωμό αρχίζει με σύντομο πορτρέτο του ποιητή. Παρουσιάζονται τα ποιήματα *Ξανθούλα*, *Η Αγνώριστη*, *Ύμνος εις την Ελευθερίαν*, *Η Καταστροφή των Ψαρών*, *Εις Φραγκίσκα Φραιζερ*, *Λάμπρος*, *Ψυχούλα*, *Ύμνος εις Μπάιρον*, *Οι Ελεύθεροι Πολιορκημένοι*, *Ο Κρητικός*, *Ωδή εις τη Σελήνη*. Η μαεστρία των μεταφραστών είναι αναμφισβήτητη: ο Μιχαήλ Μαρινιώφ (*Η Αγνώριστη* και *Ξανθούλα*), Μπ. Μποζιλώφ (*Ύμνος εις την Ελευθερίαν* και *Ο Κρητικός*), Κράστιο Στανίσεφ (*Η Καταστροφή των Ψαρών*, *Εις Φραγκίσκα Φραιζερ*, *Λάμπρος*, *Ωδή εις τη Σελήνη*), Νικολάι Μαραγκόζωφ (*Οι Ελεύθεροι Πολιορκημένοι*), Θεοδώρα Σταϊκόβα (*Ψυχούλα*) κατορθώνουν να αποδώσουν το ύφος και τις περισσότερες φορές το ρυθμό του σολωμικού στίχου. Σε μέγιστο βαθμό διατηρείται επίσης η υποβολή του ποιητή και η μουσικότητα των στίχων.

Ένας από τους συγγραφείς της ανθολογίας μεταφρασμένης ποίησης, ο Μπ. Μποζιλώφ δίκαια επισημαίνει στην εισαγωγή πως το βιβλίο «θα συνεισφέρει στο να ρίξουμε μια σύντομη, αλλά φιλική ματιά στην ποίηση της γειτονικής Ελλάδας, να κάνουμε ένα σπουδαίο βήμα για να γνωρίσουμε και να αγαπήσουμε αυτή τη μεγάλη ποίηση»⁵. Σ' αυτή την εισαγωγή, όπως και στην εκτενή εναρκτήρια επισκόπηση, η νεοελληνική ποίηση παρουσιάζεται σαν κληρονόμος των λαμπρών επιτευγμάτων της κλασικής Ελλάδας και της βυζαντινής παράδοσης.

Παρόμοια μεταγενέστερη έκδοση είναι *Η ελληνική ποίηση το 19ο αιώνα* που κυκλοφόρησε ο εκδοτικός οίκος *Ναρόντνα Κουλτούρα* υπό τη σύνταξη των Στ. Γκέτσεφ και Μπ. Μποζιλώφ το 1979. Ο πρόλογος αναλύει τα κύρια χαρακτηριστικά της ελληνικής ποίησης αυτής της περιόδου, αναφερόμενος και στα ιδιαίτερα φαινόμενα στην ελληνική πνευματική ζωή κατά το 19ο αιώνα. Η εισαγωγή,

γραμμένη από τον αείμνηστο δάσκαλό μου Μ. Ζέτσεφ, εξετάζει την εξέλιξη της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Υπογραμμίζεται ο εξαιρετικός ρόλος του ποιητή για τη δημιουργία της νέας λογοτεχνικής παράδοσης. Ο Δ. Σολωμός παρουσιάζεται σαν «ανυπέρβλητος δημιουργός», ο οποίος «πρώτος ανοίγει τους μεγάλους ορίζοντες της ποίησης»⁶.

Επιμελητές είναι οι Στ. Γκέτσεφ, Μπ. Μποζιλώφ και Μ. Ζέτσεφ. Παρουσιάζονται οι ποιητές: Α. Κάλβος, Δ. Σολωμός, Α. Βαλαωρίτης, Γ. Σουρής, Κ. Παλαμάς, Λ. Μαβίλης, Κ. Χατζόπουλος, Μ. Μαλακάσης, Ι. Γρυπάρης, Ζ. Παπαντωνίου, Λ. Πορφύρας, Σ. Σκίπης. Ύστερα από σύντομες σημειώσεις για τη ζωή και το έργο του Δ. Σολωμού ακολουθούν οι μεταφράσεις των ποιημάτων *Ύμνος εις την Ελευθερίαν* (αποσπάσματα), *Ο Κρητικός* (αποσπάσματα), *Οι Ελεύθεροι Πολιορκημένοι* (αποσπάσματα μεταφρασμένα από τον Μπ. Μποζιλώφ, και *Η Καταστροφή των Ψαρών, Εις την Φραγκίσκα Φραιζερ, Λάμπρος* (αποσπάσματα), *Ύμνος εις Μπαίρον* (αποσπάσματα), *Ωδή εις τη Σελήνη* σε μετάφραση του Κρ. Στάνισεφ.

Στις δύο εκδόσεις, εκτός από τη διαφορά στην επιλογή των έργων, ουσιαστικά διαφέρει και η παρουσίαση του ποιήματος *Οι Ελεύθεροι Πολιορκημένοι*, τα αποσπάσματα του οποίου στην *Ελληνική ποίηση το 19ο αιώνα* συνοδεύονται από σημειώσεις του ποιητή από τα διάφορα σχεδιάσματα, κάτι το οποίο συνεισφέρει στο να πλησιάσει ο Βούλγαρος αναγνώστης το κείμενο και την υποβολή του συγγραφέα. Υπάρχουν επίσης μικρές διορθώσεις στη μετάφραση των ποιημάτων *Η Καταστροφή των Ψαρών* και *Ύμνος εις Μπαίρον*. Λεπτομερώς παρουσιάζεται το πορτρέτο του λογοτέχνη. Υπογραμμίζονται οι αντιλήψεις του Σολωμού για την τέχνη γενικά, όπως τις εκθέτει ο ίδιος στο *Διάλογό του*, έργο το οποίο δημοσιεύεται μετά το θάνατο του ποιητή. Ιδιαίτερα τονίζεται το γεγονός ότι ο Δ. Σολωμός δημιουργεί δική του παράδοση η οποία «θεμελιώνει ολόκληρη τη νεοελληνική λογοτεχνία, αποτελεί μια πλούσια αρχή και ανοίγει το δρόμο προς τις κορυφές της παγκόσμιας ποίησης»⁸.

Στο λογοτεχνικό περιοδικό *Ρόντνα Ρετς* το 1973 είναι μεταφρασμένο ακόμη ένα έργο του Σολωμού *Γαλήνη* μαζί με τον *Ύμνο εις την Ελευθερίαν* (αποσπάσματα), *Η Καταστροφή των Ψαρών* και *Οι Ελεύθεροι Πολιορκημένοι* (αποσπάσματα)⁹.

Σε δύο άλλες εκδόσεις, αφιερωμένες στη νεοελληνική λογοτεχνία, ένα σπουδαίο μέρος επίσης συνδέεται με το Δ. Σολωμό. Η πρώτη βλέπει το φως της δημοσιότητας το 1975 και έχει τον τίτλο *Ματιά στη σύγχρονη ελληνική λογοτεχνία*¹⁰. Το πρώτο άρθρο με τίτλο «Μερικές τάσεις στην εξέλιξη της σύγχρονης ελληνικής λογοτεχνίας» εξετάζει το σολωμικό έργο μέσα από τα συμφραζόμενα της εξέλιξης της νεοελληνικής λογοτεχνίας από το 19ο αιώνα και δώθε¹¹. Στο ίδιο βιβλίο στο Σολωμό αφιερώνεται το δοκίμιο «Ο Διονύσιος Σολωμός-βάρδος της ελευθερίας»¹².

Στη δεύτερη έκδοση με τίτλο *Ελληνικές λογοτεχνικές παράλληλοι*, ο μακαρίτης Μ. Ζέτσεφ πολλές φορές αναφέρεται στον εξαιρετικό ρόλο του έργου του μεγάλου Έλληνα ποιητή για την εξέλιξη της σύγχρονης ποίησης της Ελλάδας, παρ' όλο που θεματικά οι μελέτες σχετίζονται με ιδιάζοντα χαρακτηριστικά της νεοελληνικής λογοτεχνίας του αιώνα μας¹³.

Άλλη προσπάθεια να παρουσιασθεί στο βουλγαρικό κοινό το έργο του Σολωμού είναι η μελέτη του επίκουρου καθηγητή του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων Γιάννη Μότσιοι *Το τραγικό στοιχείο στην ποίηση του Σολωμού και του Μπότσεφ*, στα ρωσικά¹⁴. Μια προγενέστερη προσπάθεια στην κατεύθυνση αυτή είναι το άρθρο του Μ. Ντουβαλέφσκι αφιερωμένη στην επέτειο των 100 χρόνων από το θάνατο του Δ. Σολωμού¹⁵.

Από την παραπάνω ανασκόπηση των δημοσιευμάτων, που σχετίζονται με την προσωπικότητα και το έργο του Δ. Σολωμού, μπορούμε να ανακεφαλαιώσουμε πως το ενδιαφέρον στη Βουλγαρία γι' αυτόν ήταν μόνιμο και πολύπλευρο. Οι Βούλγαροι ερευνητές και μεταφραστής εξολοκλήρου συμμαρίζονται την κρίση της ελληνικής ιστοριογραφίας και φιλολογίας για το Σολωμό σαν μια από τις πιο

σπουδαίες προσωπικότητες στην ελληνική πολιτιστική ιστορία της νέας εποχής. Τα δημοσιεύματα που αναφέρθηκαν στο παρόν άρθρο ανήκουν στην περίοδο μετά το 1948, κάτι το οποίο μας κάνει να αμφιβάλλουμε αν η ανασκόπηση που κάναμε είναι πλήρης. Αυτή όμως θα μπορούσε να εμπλουτιστεί μόνον εάν παρακολουθήσουμε λεπτομερώς τις πλήρεις σειρές λογοτεχνικών και με γενικό πολιτιστικό προσανατολισμό περιοδικών και εφημερίδων πριν από το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, ενασχόληση η οποία προϋποθέτει πολύ χρόνο και επίμονες προσπάθειες.

Ανεξάρτητα από κάποιες ιδεολογικές απόχρωσης ερμηνείες, που έμμεσα συνδέονται με τα κείμενα τα οποία παρατίθενται, μπορεί να ισχυρισθεί κανείς πως το ενδιαφέρον των Βουλγάρων συγγραφέων προς το Δ. Σολωμό βασίζεται στη σπουδαιότητα της ποίησής του και στην προσπάθεια ο Βούλγαρος αναγνώστης να «αφομοιώσει» το καλύτερο από την πολιτιστική κληρονομιά της γειτονικής Ελλάδας με την οποία οι Βούλγαροι ήταν πάντα ιστορικά συνδεδεμένοι.

Σημειώσεις

1. Πολίτη, Λ., *Διονυσίου Σολωμού Άπαντα*, Δ' έκδοση, σ. 38.
2. Doutsou, ΑΙ., *Οι πολιτιστικές επαφές και η εξέλιξη των νοοτροπιών*. In: Βαλκανιολογία, τ. 3, Σόφια, 1989, σ. 186-210.
3. Todorov, Τ., *Η Βουλγαρία στη Γαλλία*. In: Πρώτο Διεθνές Συνέδριο Βουλγαρολογίας. Πρακτικά. Σόφια, 23.5.-3.6.1981. Ιστορία της σύγχρονης κατάστασης της Βουλγαρολογίας. 2. Σόφια, 1982, σ. 91-108.
4. *Ύμνος εις την Ελευθερίαν*, Μετάφρ. ΑΙ. Nitchev., Λιτερατούρεν Φροντ, 1948, V, N. 5, σ. 3.
5. *Ανθολογία της νεοελληνικής ποίησης*, Σόφια 1960, σ. 6-7. Σε σχέση με την έκδοση αυτή είναι δημοσιευμένη η βιβλιοκρισία *Η Νέα Ελληνική Ποίηση* — Οτετσέστβεν Φροντ, 3.8.1960, N. 4954, σ. 4. Το κεντρικό πρόσωπο το οποίο συνδέεται με την έκδοση αυτή, ο κ. Σ. Γκέτσεφ, σε μια προσωπική συνομιλία μου ανέφερε ότι κάπου στο 1958 ο Σ. Μυριβήλης ήταν σε μια πολιτιστική εκδήλωση στη Σόφια και αυτός ήταν που εξέφρασε μπροστά στον κ. Γκέτσεφ την ιδέα για την έκδοση μιας Ανθολογίας Ελλήνων ποιητών στη Βουλγαρία.
6. *Η Ελληνική ποίηση το 19ο αιώνα*, Σόφια 1979, σ. 9-11.
7. *ό.π.*, σ. 36-38.
8. *ό.π.*, σ. 38.
9. Σολωμός Δ., *Ύμνος εις την Ελευθερίαν - Γαλήνη - Η Καταστροφή των Ψαρών - Οι Ελεύθεροι Πολιορκημένοι*. Μετάφραση των Μ. Ζέτσεφ και Γ. Λενκώφ. Ρόντνα Ρετς 1973, N 3, σ. 58-59.
10. Jetchev, Μ., *Ματιά στη σύγχρονη ελληνική λογοτεχνία*, Σόφια 1975, σ.165.
11. *ό.π.*, σ. 6-7.
12. *ό.π.*, σ. 127-132. Από το Μ. Jetchev είναι και το δημοσίευμα με τον ίδιο τίτλο στο λογοτεχνικό περιοδικό *Πλάμακ*, 1973, N 2, σ. 55-57.
13. *ό.π.*, σ. 5-31, 102, 114, 125, 130.
14. Μότσιοι Γ., *Το τραγικό στοιχείο στην ποίηση του Σολωμού και του Μπότσεφ*. Etudes Balkaniques, 1978, N 4, σ. 39-45.
15. Duvalevski, Μ., *Βάρδος της ελευθερίας και της εθνικής ανεξαρτησίας του ελληνικού λαού. Σχετικά με 100 χρόνια από το θάνατο του Διονυσίου Σολωμού*. Οτετσέστβεν Φροντ, N 3908, 20.3.1957.

Ο πολύς κόσμος δεν έχει μάτια για να δει τα μεγάλα του προτερήματα, αλλά το μόνο που του είναι φανερό, στη Σπανιάδα όπου κατοικεί, είναι τα αμέτρητα μπαλώματα στις φανέλες του.

Επιστολή προς Δημήτριο Σολωμό, 4.2.1849

Αναστ. Σάρτζιντ: Ο Δ. Σολωμός 10 ετών

Η σκία του ποιητή

Το σολωμικό πορτρέτο κυριαρχεί στην εικονογραφία της νεοελληνικής ιστορίας. Ένας σταθερός πόλος αναφοράς για επώνυμους και ανώνυμους που γενικεύουν τα του βίου και της ποιητικής παραγωγής του Σολωμού, με επωδό τον «Ύμνο εις την Ελευθερία».

Πίσω από τη μηχανική συχνά μνεία του ονόματος, η είσοδος στον κόσμο του ποιητή προκαλεί έκδηλη αμηχανία για τα συμπαρομηλούμενα: το βάρος της προσωπικής καθημερινότητας, τις παγίδες ενός αφηγηματικού μελοδραματισμού, τα πιθανά κενά μιας ιστορικής αναπαράστασης. Χρόνια τώρα, ως άνθρωπος του κινηματογράφου, εισπράττω μια αίσθηση εκφυγής από όσους προσεγγίζω προβάλλοντας το πορτρέτο του Σολωμού.

Ο τίτλος του εθνικού ποιητή αλλά κι ένας μεγάλος αριθμός τυποποιημένων χρήσεων της ποιήσής του — ακραίο παράδειγμα οι ποδοσφαιρικές ιαχές που συγχρονίζονται αυθόρμητα στη μελωδία του Ύμνου — όλα ορθώνουν ένα παραπέτασμα επικάλυψης και μύθου. Ο Διονύσιος Σολωμός, πνευματικός ταγός και εναγώνιος ποιητής, παραμένει ο μεγάλος άγνωστος εκεί στα βάθη του 19ου αιώνα. Κι όμως η πολυπλοκότητα της γραφής του υπογραμμίζει σταθερά την αξία μιας βιογραφικής κατάδειξης. Κριτικά και ιστορικά διεισδυτικής.

Επί τρία χρόνια, τρεις συνεργάτες, ο κινηματογραφικός παραγωγός Βασίλης Λεοντιάδης της εταιρείας *Movies*, ο συγγραφέας Θανάσης Βαλτινός κι εγώ, ως Ζακυνθινός σκηνοθέτης, συνθέτουμε με επιμονή έναν αφαιρετικό στοχασμό πάνω στις απαιτήσεις της σολωμικής κινηματογραφικής βιογραφίας.

Πέρα από τους επετειακούς εορτασμούς των 200 χρόνων από τη γέννηση του ποιητή, η ανάγκη μιας εναντιόδρομης αφήγησης είναι διαρκής και σημαίνουσα για την εθνική κινηματογραφία μας όπου συχνά οι πνευματικοί μονόλιθοι στερούνται της οπτικοακουστικής προβολής των Μέσων, τόσο εντός όσο και εκτός συνόρων.

Ο σολωμικός χαρακτήρας που αναζητά με όλη του την ύπαρξη

την υποταγή της γλώσσας ανατρέποντας φιλίες, συγγένειες, κοινωνικές σκοπιμότητες και εφήμερες σχέσεις, διατρέχει την πρότασή μας μέσα από τον καταλυτικό ρόλο του στην Επανάσταση του 19ου αιώνα. Το απόσπασμα — τρεις συνεχείς σύντομες σκηνές — που επιλέχτηκε από το κινηματογραφικό σενάριο του Θανάση Βαλτινού σαν προσφορά στο αφιέρωμα του «Περίπλου», ταξιδεύει τον αναγνώστη στις νεανικές μνήμες του ποιητή στα πάτρια εδάφη της Ζακύνθου.

Η συνάντηση Σολωμού-Τρικούπη φορτίζει την υγρή χειμωνιάτικη ατμόσφαιρα. Το λευκό χειρόκτιο σφίγγει νευρικά το χειρόγραφο τετράδιο των στιχουργημάτων, ενώ οι τσίχλες τιπιβίζουν στο σούρουπο του Ιονίου. Σύντομα τα βλέμματα των συνομιλητών θα βυθιστούν στους ελαιώνες του νησιού...

Ο νεαρός Σολωμός, ο δικός μας Σολωμός, ξεσπάει καλπάζοντας στις αμμουδερές παραλίες. Αρκετά χρόνια αργότερα θα επιμένει στητός να διασχίζει τα λιθόστρωτα του Καμπιέλο. Ανάμεσα στις δύο εποχές, συχνά με υγρά μάτια, απλώνει την τεντωμένη παλάμη του πάνω από το αναμμένο κηροπήγιο της κάμαρας. Το χέρι της γραφής.

Τώνης Λυκουρέσης

18.

Σπίτι των Γκρασσέτι. Από το παράθυρο του σαλονιού, φαίνεται έξω ένας βαρύς μολυβένιος ουρανός. Ο νεαρός εικοσιτεσσάρης Σολωμός και η Αδελαΐδα Γκρασσέτι όρθιοι. Η Αδελαΐδα, νεότατη μελαχρινή ομορφιά. Ακούγεται ο Γκρασσέτι από δίπλα.

ΓΚΡΑΣΣΕΤΙ (Off): Σε μισό λεπτό είμαι έτοιμος.

Η γυναίκα του διαμαρτύρεται.

ΑΔΕΛΑΪΔΑ: Γκαετάνο...

Ακούγεται ένα συρτάρι που ανοίγει.

ΓΚΡΑΣΣΕΤΙ (Off): Τελικά ήρθε μόνος του χτες;

ΣΟΛΩΜΟΣ: Με τον κύριο Λεκατσά.

Ο Γκρασσέτι παρουσιάζεται με το καπέλο στο χέρι, τοποθετώντας ένα μαντήλι στην τσέπη της ζακέτας του. Σαρανταπεντάρης.

ΓΚΡΑΣΣΕΤΙ: Πώς είναι;

ΣΟΛΩΜΟΣ: Ευφυής. Και πολύγλωσσος. Ξέρει καλά τους Άγγλους ποιητές.

ΓΚΡΑΣΣΕΤΙ: Έμεινε πολύ;

ΣΟΛΩΜΟΣ: Μέχρι που νύχτωσε εντελώς.

Ο Γκρασσέτι αφήνει ένα επιφώνημα θαυμασμού.

ΣΟΛΩΜΟΣ: Του έδωσα ένα αντίτυπο των *Rime Improvisate*.

ΓΚΡΑΣΣΕΤΙ: Ελπίζω να το εκτιμήσει όπως πρέπει.

Το σχόλιο, στιγμαία, ικανοποιεί το Σολωμό.

ΑΔΕΛΑΪΔΑ: Λένε ότι ήρθε στη Ζάκυνθο για τα συμφέροντα του Μαυροκορδάτου, ότι είναι άνθρωπός του.

ΓΚΡΑΣΣΕΤΙ: Ποιος το λέει;

ΑΔΕΛΑΪΔΑ: Ο κόσμος.

ΓΚΡΑΣΣΕΤΙ: Ο κόσμος είναι πάντα καχύποπτος.

ΣΟΛΩΜΟΣ: Και δεν έχει άδικο. Πάντως ο κύριος Σπιριδών Τρικούπης είναι εδώ γιατί περιμένει το λόρδο Γκίλφορντ από το Λονδίνο. Αυτό δηλώνει τουλάχιστον. Και τα ενδιαφέροντα του λόρδου Γκίλφορντ είναι γνωστά.

Προχωράνε προς την έξοδο. Ο Γκρασσέτι παίρνει ένα μικρό χαρτοφύλακα και φιλάει τη

γυναίκα του στο μέτωπο.

ΓΚΡΑΣΣΕΤΙ: Ciao, γλυκιά μου...

Η Αδελαΐδα κοιτάζει το Σολωμό.

ΑΔΕΛΑΪΔΑ: Σ' έχουμε χάσει τον τελευταίο καιρό, Νιόνιο.

Ο Σολωμός παίρνει το χέρι που του δίνει και, σκύβοντας, το φιλάει τρυφερά.

19.

Ο Σολωμός με τον Γκρασσέτι βγαίνουν στο δρόμο. Μια άμαξα περιμένει. Ο αμαξάς με στολή. Ανεβαίνουν. Η άμαξα ξεκινάει. Μουντό χειμωνιάτικο απομεινέρο.

ΓΚΡΑΣΣΕΤΙ: Σκέφτομαι ότι ο λόρδος Γκίλφορντ είναι πρόεδρος της Ιονίου Ακαδημίας.

ΣΟΛΩΜΟΣ: Όχι μόνο. Συντηρεί τόσα σχολεία με δικά του έξοδα.

ΓΚΡΑΣΣΕΤΙ: Αυτό θα μ' ενδιέφερε, φυσικά.

ΣΟΛΩΜΟΣ: Ποιο;

ΓΚΡΑΣΣΕΤΙ: Η Ιόνιος Ακαδημία.

Ο Σολωμός γυρίζει και τον κοιτάζει μάλλον με απορία.

ΣΟΛΩΜΟΣ: Μα η Ακαδημία είναι στην Κέρκυρα.

ΓΚΡΑΣΣΕΤΙ: Ένας λόγος παραπάνω.

Σταματάει για λίγο. Αποφεύγει να κοιτάξει το Σολωμό. Κοιτάζει έξω, τα σπίτια που περνάνε και φεύγουν πίσω, τα υγρά πεζοδρόμια, τα διάφορα μαγαζιά και την ακινησία της καθημερινότητας που αποπνέουν όλα αυτά.

ΓΚΡΑΣΣΕΤΙ: Έχω βαρεθεί να παριστάνω το γιατρό, να παριστάνω το δάσκαλο. Έχω βαρεθεί τη Ζάκυνθο. Τους ίδιους και τους ίδιους μακάριους φίλους μας, τα δώσε-πάρε με τους Άγγλους. Αν δεν ήσουν εσύ, θα ήταν μαρτύριο η ζωή εδώ. Κι ύστερα, μια σταθερή δουλειά θα με ησύχαζε. Θα μου άφηνε χρόνο γι' αυτά που θέλω να κάνω.

20.

Κατάλυμα Σπύρου Τρικούπη. Ο ίδιος, ευτραφής, τριανταπεντάρης. Σολωμός και Γκρασσέτι κάθονται γύρω από ένα χαμηλό τραπέζι. Ο Τρικούπης σηκώνει ένα μπουκάλι ουίσκι.

ΤΡΙΚΟΥΠΗΣ: Κόντε μου, ένα ακόμα; Κύριε Γκρασσέτι;

Τους γεμίζει τα ποτήρια χωρίς να περιμένει απάντηση. Ύστερα φωνάζει προς το εσωτερικό του σπιτιού.

ΤΡΙΚΟΥΠΗΣ: Μιχάλη...

Σηκώνεται και πηγαίνει προς τα εκεί. Ο Σολωμός με τον Γκρασσέτι κοιτάζονται αμίλητοι. Ο Τρικούπης γυρίζει ακολουθούμενος από έναν υπηρέτη. Εκείνος ακουμπάει στο τραπέζι μια κανάτα με νερό και σ' ένα δίσκο διάφορα αλμυρά.

ΤΡΙΚΟΥΠΗΣ: Διάβασα, χτες τη νύχτα, τις Rime Improvisate.

Σταματάει. Ο Σολωμός τον κοιτάζει.

ΤΡΙΚΟΥΠΗΣ: Με ξενύχτησαν.

Ο Σολωμός προσπαθεί να κρύψει μια ανάσα ικανοποίησης. Παρεμβαίνει ο Γκρασσέτι, διακριτικά προκλητικός.

ΓΚΡΑΣΣΕΤΙ: Πέρα απ' αυτό;

Ο Τρικούπης χαμογελάει σιωπηλός.

ΤΡΙΚΟΥΠΗΣ: Θα συμφωνήσω με τον πρόλογο του κυρίου Λουδοβίκου Στράνη. Μικρά, ευφυή, χαριτωμένα κατορθώματα.

Σταματάει πάλι. Ο Σολωμός αδημονεί αλλά το κρύβει επιτυχώς.

ΤΡΙΚΟΥΠΗΣ: Αναρωτιέμαι ωστόσο αν, ακριβώς λόγω του περιστασιακού τους χαρακτήρα, μπορεί να τα εντάξει κανείς ανεπιφύλακτα στο χώρο της ποιήσεως.

Φευγαλέα αμήχανη σιωπή. Ο Τρικούπης συνεχίζει.

ΤΡΙΚΟΥΠΗΣ: Θέλω να πω...

Ο Γκρασσέτι, για να προλάβει πιθανές αρνητικές αντιδράσεις του Σολωμού, τον κόβει.

ΓΚΡΑΣΣΕΤΙ: Ο ποιητής δεν έχει εκδώσει άλλα του έργα. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι δεν έχει. Και ίσως, θα ήταν καλό να σας απαγγείλει ο ίδιος κάτι της δικής του επιλογής.

ΤΡΙΚΟΥΠΗΣ: Θα ήμουν ευγνώμων στον κόντε, αν το έκανε αυτό.

Ο Σολωμός δείχνει να δυσανασχετεί, επιφανειακά πάντως.

ΓΚΡΑΣΣΕΤΙ: Πολύ περισσότερο που διαθέτει μια εξαιρετη φωνή.

Ο Τρικούπης κοιτάζει το Σολωμό.

ΤΡΙΚΟΥΠΗΣ: Γνωρίζετε, κόντε, ότι πολλοί υποστηρίζουν πως η ποίηση πρέπει να ακούγεται μόνο να ακούγεται. Έστω και αν υπάρχουν πίσω μας τέσσερις αιώνες τυπογραφίας.

ΣΟΛΩΜΟΣ: Δεν θα συμφωνήσω απολύτως. Φυσικά υπάρχουν ποικίλες απόψεις. Πάντως κάτι που δημιουργείται στη σιωπή και στη μοναξιά, ίσως μέσα στη σιωπή και στη μοναξιά μπορεί να πλησιασθεί.

Ο Γκρασσέτι τον κόβει.

ΓΚΡΑΣΣΕΤΙ: Νιόνιο, στο γυρεύω κι εγώ σαν χάρη. Θέλουμε κι οι δυο να σε ακούσουμε.

Ο Σολωμός σηκώνεται όρθιος. Για λίγο, σε κατάσταση αυτοσυγκέντρωσης. Ύστερα αρχίζει ν' απαγγέλλει. Είναι άνετος. Και η φωνή του υποβλητική.

ΣΟΛΩΜΟΣ: *Disse dall'alto il Nume
Dell'orbe infra il silenzio:
Sia fatto il sole; ed inondò di lume
Gli spazi interminabili,
Caldo del cenno onnipotente, il sol.
Qual, da che il mondo irradia,
Vide portento mai che a quello assimile
Di tue parole? I secoli
E l'universo a interrogar, per l'aere
Rapido i'slancio a immenso tratto il vol.*

[Είπε ο Θεός ψηλάθε μέσα στη σιωπή του σύμπαντος: Να γίνει ο ήλιος και πλημμύρισε με φως τ' απέραντα τα πλάτη, θερμός από την παντοδύναμη την προσταγή, ο ήλιος. Ποιο, από την ώρα που φωτοβολά τον κόσμο, είδε ποτέ θαύμα παρόμοιο με των λόγων σου; Για να ρωτήσω τους αιώνες και το σύμπαν, γοργό το πέταμά μου σ' άπειρο μάκρος χύνω στους αιθέρες.]

Σταματάει. Κοιτάζει τον Τρικούπη με αρκετή αυτοπεποίθηση.

ΣΟΛΩΜΟΣ: Είναι η εναρκτήρια στροφή από την «Ωδή για πρώτη λειτουργία».

Ο Τρικούπης παραμένει σιωπηλός. Ο Γκρασσέτι, σαν να ακολουθεί το ρυθμό του ποιήματος, αργοσαλεύει το κεφάλι του επιδοκιμάζοντας και συνεχίζει ο ίδιος τη δεύτερη στροφή. Χαμηλόφωνα.

ΓΚΡΑΣΣΕΤΙ: *Ve' l'orbe; agli occhi intenti
Oh quanti obietti m'offrono
Alti delle trascorse eta portenti,
Che insiem raccolti parlano
Voce di meraviglia al mio pensiero!*

[Να ο κόσμος μπρος στα ορθάνοιχτα τα μάτια μου, ω πόσα μου παρουσιάζονται των περασμένων εποχών έξοχα θάματα, που όλα μαζί μιλούνε λόγια θαυμασμού στο λογισμό μου!]

Ο Γκρασσέτι σταματάει. Ο Τρικούπης εξακολουθεί να παραμένει σιωπηλός. Ο Σολωμός ξανακάθεται στη θέση του.

ΣΟΛΩΜΟΣ: Λοιπόν;

Απευθύνεται στον Τρικούπη. Ο Τρικούπης γυρίζει αποφασιστικά προς το μέρος του.

ΤΡΙΚΟΥΠΗΣ: Νομίζω ότι το ποιητικό σας ταλέντο θα σας εξασφαλίσει μια λαμπρή θέση στον ιταλικό Παρνασσό.

Το πρόσωπο του Σολωμού αγγαίζεται. Και του Γκρασσέτι. Ο Τρικούπης συνεχίζει.

ΤΡΙΚΟΥΠΗΣ: Όμως οι πρώτες θέσεις εκεί, κόντε μου, είναι ήδη κατειλημμένες.

Τα λόγια του λειτουργούν σαν αιφνίδια ψυχρολουσία. Ο Τρικούπης συνεχίζει.

ΤΡΙΚΟΥΠΗΣ: Ο ελληνικός Παρνασσός πάντως δεν έχει ακόμα το Δάντη του.

Σωπαίνει: και για λίγο επικρατεί μια αμήχανη σιγή.

ΤΡΙΚΟΥΠΗΣ: Πιστεύω, κόντε μου, κι αυτό δεν το εκφράζω σαν προσωπική ευχή μόνο, ότι πρέπει να γράψετε ελληνικά. Η γλώσσα μας έχει μια τόσο μακρά ιστορία, και τόσο μεγάλη. Ένα τεράστιο μέρος της ανθρώπινης σκέψης και ευαισθησίας έχει αποτυπωθεί σ' αυτή τη γλώσσα. Για λόγους ιστορικούς, τους τελευταίους τέσσερις αιώνες βουβάθηκε φυσικά. Είναι καιρός να ξαναδεθεί το νήμα, κόντε. Και αυτό πρέπει να γίνει τώρα. Πρέπει να αρχίσει τώρα η προσπάθεια και πρέπει να την αρχίσετε εσείς. Η ελληνική γλώσσα το περιμένει από εσάς αυτό. Το Έθνος μας πολεμάει και για τη γλώσσα του.

Ξαφνικά σταματάει απότομα. Σαν να τον έχουν εξαντλήσει τα μεγάλα λόγια, σκύβει το κεφάλι του συλλογισμένος. Ο Σολωμός προσπαθεί να ψελλίσει κάτι.

ΣΟΛΩΜΟΣ: Όπως το έχετε διαπιστώσει, τα ελληνικά τα ξέρω ελάχιστα. Πώς θα μπορούσα να γράψω κάτι καλό; Πώς θα...

Ο Τρικούπης τον κόβει.

ΤΡΙΚΟΥΠΗΣ: Η γλώσσα που ρουφήξατε με το γάλα της μητέρας σας είναι η ελληνική. Δεν έχετε παρά να την επαναφέρετε στη μνήμη σας.

Ο Γκρασσέτι πάει να πει κάτι. Ο Τρικούπης δεν τον αφήνει.

ΤΡΙΚΟΥΠΗΣ: Είμαι πρόθυμος να σας βοηθήσω όσο μπορώ, για το διάστημα που θα μείνω στη Ζάκυνθο. Και νομίζω ότι θα μείνω αρκετά. Απ' ό,τι μαθαίνω, ο λόρδος Γκίλφορντ θ' αρχίσει ακόμα.

Σηκώνεται και από κάποιο ράφι παίρνει ένα βιβλίο. Πρόκειται για τις «Ωδές» του Χριστό-

πουλου. Του τις δίνει.

ΤΡΙΚΟΥΠΗΣ: Διαβάστε αυτά τα ποιήματα. Είναι γραμμένα στη δική σας μητρική γλώσσα. Στη ζωντανή ελληνική.

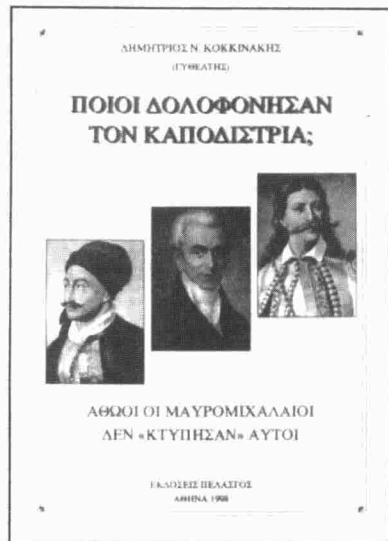

Νικ. Καντούνη: Ο Διονύσιος βρέφος.

Αν μου είχες στείλει το ποίημα πριν το τυπώσεις — καθώς θα κάμεις άλλη φορά — θα ήμασταν τώρα πιο ευχαριστημένοι και οι δυο μας, και για την πρόθεση της τέχνης και για τη μορφή μέσα στην οποία την έκλεισες. Και για το σύνολο και για τα μέρη. Όμως κι έτσι καθώς είναι ευχαριστημένος. Τα ελαττώματα δεν είναι λίγα, έρχονται και τα ισοφαρίζουν οι ομορφιές. Όσο για τις στροφές 2, 6, 7, 8, 9, 10 τέντωσε τ' αυτί σου, Γιώργη μου, και θ' ακούσεις από εμένα ένα χειροκρότημα, ένα χειροκρότημα που δεν έχει τελειωμό. Οι στροφές αυτές είναι η έκφραση μιας ψυχής γαλήνιας, αθώας και αρμονικής. Κι εγώ καθώς τις διάβαζα, το ένοιωσα πως ήταν δικές σου.

Επιστολή προς Γεώργιο Τερτσέτη, Ζάκυνθος, 1.6.1833

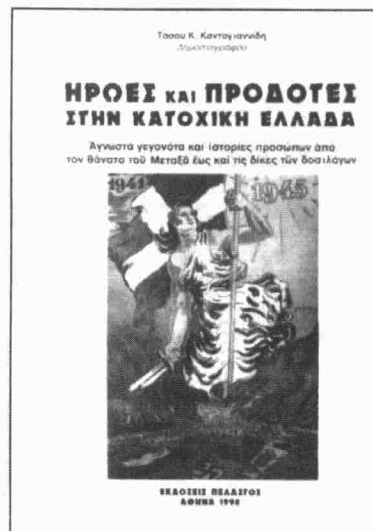
ΚΥΚΛΟΦΟΡΟΥΝ ΣΕ ΟΛΑ ΤΑ ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΑ

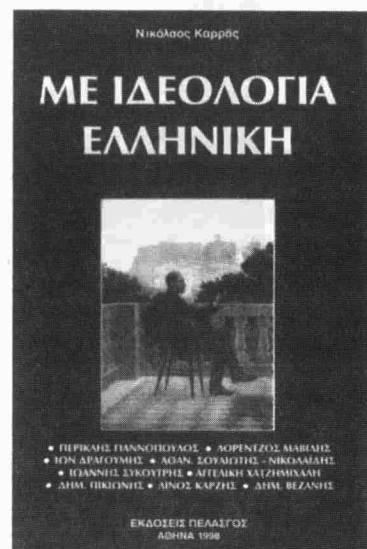
ΤΙΜΗ 8.000

ΤΙΜΗ 5.000

ΤΙΜΗ 4.000

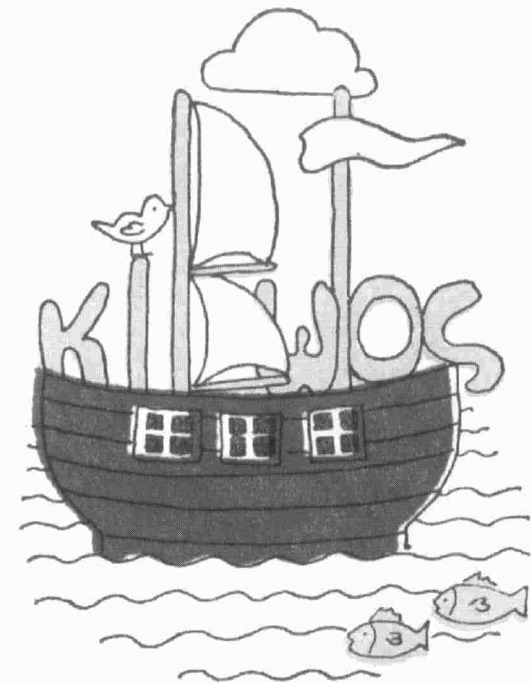

ΤΙΜΗ 3.500

**ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΑΥΤΟΓΝΩΣΙΑΣ
ΠΕΛΑΣΓΟΣ - ΡΗΣΟΣ - ΠΡΩΤΟΒΟΥΛΙΑ**

ΑΧ. ΠΑΡΑΣΧΟΥ 127, 114 75 ΓΥΖΗ, ΤΗΛ. 6440-021 - ΤΟΤ. 6450-097

ΑΠΟΣΤΕΛΛΟΝΤΑΙ ΜΕ ΑΝΤΙΚΑΤΑΒΟΛΗ ΣΕ ΟΛΟ ΤΟΝ ΚΟΣΜΟ

Στον κατακλυσμό
της υποκουλτούρας

η **ΚΙΒΩΤΟΣ**

διασώζει
στον **Πειραιά**

ό,τι καλύτερο στο χώρο του βιβλίου

ΚΙΒΩΤΟΣ

βιβλία - παιχνίδια

Δραγάση 1, 185 35 Πειραιάς
Τηλ. 4138522

Γιώργος Βελουδής

ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΣΟΛΩΜΟΥ

«Σιοχασμοί»

στους «Ελεύθερους Πολιορκισμένους»

ιταλικό κείμενο, μετάφραση, εισαγωγή, οχόλια

Δρόμοι και ατραποί (της καρδιάς-της σκέψης)

Ο ΚΑΘΕΝΑΣ ΑΠΟ ΚΕΙΝΟΥΣ ΠΟΥ ΟΝΤΩΣ ΔΙΨΟΥΝ να ζουν και δεν αρκούνται στο να επιβιώσουν, αργά ή γρήγορα το καταλαβαίνει. Για κάποιο πράγμα, για μια αποστολή, για ένα μόνο διακόνημα, υπέρ παν άλλο, είναι προορισμένος. Ο Νίκος Δήμου, ενώ πέρασε από την ποίηση, τη δημοσιογραφία, την επικοινωνία, τις δημόσιες σχέσεις, τη διαφήμιση και τα αυτοκίνητα, καταλήγει σ' εκείνο από το οποίο άρχισε. Στη φιλοσοφία.

ΝΙΚΟΣ ΔΗΜΟΥ
Οδός Γαλήνης,

Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 1998

Η καθαρή φιλοσοφία είναι η τέχνη του και αυτή υπηρετεί με όποιο ένδυμα (π.χ. αυτοβιογραφικό) κι αν την παρουσιάσει. Έκανε πολλά και τα 'κανε καλά (ακόμα και στην ποίηση, όπου έχει δώσει ωραιότατα ποιήματα, όπως το «Γατσαστόνι», αν και ο ίδιος πολύ νωρίς κατάλαβε ότι δεν έχει σφραγίδα δωρεάς).

Όσπου ήρθε η επιτυχία. Επιτυχία διπλή και ξεκάθαρη. Από το μηδέν δημιουργεί διαφημιστική εταιρεία που εκτινάσσεται στις πρώτες θέσεις. Εκδίδει το βιβλίο «Η δυστυχία του να είσαι Έλληνας» το οποίο κάνει εκδόσεις επί εκδόσεων.

«... Η δόξα δεξιά συντροφεύει / τον άνδρα που τρέχει με κόπους / στης φήμης τους δύσβατους τόπους. / Κι ο φθόνος του στέκει ζερβιά, / με μάτια, με χείλη πικρά...». Όλα μπορούν να στα συγχωρήσουν εν Ελλάδι, εκτός από την επιτυχία...

Αλλ' ας τα πάρουμε καλύτερα απ' την αρχή. 1960. Η ζωή φέρνει τ' απάνω κάτω για το νεαρό, μόλις εγκαταλείψαντα τας σπουδές του, Νίκο Δήμου. Ο καθηγητής του στο Μόναχο πεθαίνει αιφνιδίως, το διδακτορικό αναβάλλεται επ' αόριστον, επιστροφή στο πατρικό της Αθήνας, εντάσεις στην οικογένεια, θητεία στο Πολεμικό Ναυτικό κι αξιωματικός Πληροφοριών, έρωτας, γάμος, βιοπάλη. Καλά λένε ότι όταν έρχονται, έρχονται όλα μαζί.

Σκληρή δουλειά και γλέντια. Τα νιάτα! Και μέσα από γάμους, διαζύγια, σχέσεις και φιλίες, μέσα από παρέλαση μεγάλων ονομάτων, πελατών, καλλιτεχνών και διανοητών, βλέπεις μια Αθήνα — θλιβερή επαρχία σε σχέση με την Ευρώπη, βλέπεις μια κοινωνία της Ελλάδας ν' αλλάζει αναπόφευκτα.

Πλουσίοι επτώχευσαν και επείνασαν. Η Χαμένη Τάξη (ένα προφητικό βιβλίο). Μίζες, ριξίματα, λαμόγια κι αρπαχτή. Αν σου πάρουν κάτι το δικαιούνται, ενώ αν πάρεις κάτι που δικαιούσαι τότε τους το 'κλεψες. Ζήτησε χρήματα κάποτε ο νεαρός συγγραφέας από τον Φρατζισκάκη του περιοδικού «Ζυγός» κι εκείνος τον κοίταξε σαν UFO! Κούλης! Κούλης στην αρχαία Κίνα, μουζικός, χαχόλο, είλωτας καλύτερα παρά «συγγραφέας» στη σύγχρονη Ελλάδα. Από τότε έμεινε το σλόγκαν. Σλόγκαν, θησαυρός ολόκληρος. Το «ΔΕΝ ΞΕΧΝΩ» για την Κύπρο ήταν ιδέα και προσφορά της εταιρείας του Νίκου Δήμου τότε. Το σύνθημα που έγινε αυτοκόλλητο σε τρόλεϊ, σε σχολικές τσάντες και τετράδια, το σύνθημα που γύρισε ολόκληρο τον κόσμο, το σύνθημα το οποίο ειρωνεύεται ο Χωμενίδης, μάλλον ο ήρωάς του, εκείνο το κωλόπαιδο, το «Σοφό παιδί».

Περίεργες ιδέες περί δημοκρατικότητας. Να εκδίδει ο άλλος (η άλλη) ακάλυπτη επιταγή και μετά να σε απειλεί ότι αν κάνεις μήνυση, δε θα είσαι δημοκράτης. Ανώμαλη προσγείωση εκ Μονάχου. Ινδιάνοι!

Είπαμε, το βιβλίο δεν είναι αυτοβιογραφικό. Είναι εκδρομή στα μονοπάτια της σκέψης και αφετηρία για δικά μας ανάλογα ταξίδια. Οδός Γαλήνης. Της πολυπόθητης στιγμής που θα πάψει ο πόνος, γιατί δεν θα υπάρχει το άγχος της επιθυμίας. Μέχρι και βουδιστής έγινε ο συγγραφέας. Πράγματι, μετά το βιβλίο «Ο Έλληνας Βούδδας», έγινε σοβαρή προσπάθεια με την πρώτη Βουδιστική Εταιρεία εν Ελλάδα. Αθεράπευτα όμως διανοητής και φιλόσοφος ο Νίκος Δήμου, δεν έχει σχέση πια μαζί της, τώρα που έγινε παραθηρησκευτική οργάνωση.

Οδός Γαλήνης κι έπεται, ελπίζω, μεγάλη συνέχεια.

ΝΤΙΝΟΣ ΜΕΛΑΧΡΙΣ

Πρίσμα

*Βιβλία • Κάρτες • Αφίσσες
γκραβούρες*

Μπουμπουλίνας 48 Πειραιάς
Τηλ. 42. 97. 603

Μια κατακερματισμένη ιδανική εποχή

ΑΦΙΕΡΩΜΕΝΟ «ΣΤΟΥΣ ΦΙΛΟΥΣ κατά σειράν εμφανίσεως και αντοχής, στους εχθρούς κατά κράτος, Και σ' εσένα» είναι το βιβλίο αυτό που αποτελεί μια νέα κι απρόσμενη κατάθεση της τόσο γνωστής τραγουδίστριας στο καλό γούστο και στην ποιότητα.

Τους λόγους της έλευσής του τους εξηγεί η ίδια: «Εδώ θέλησα να βάλω κάποια τάξη στο χάος μου. Οι ενότητες αυθαίρετες. Τα τραγούδια όρια. Κείμενα και σχέδια πλέουν σε χρόνο σχετικό. Διαχέονται. Εγώ λαθροκυνηγός μιας κατακερματισμένης ιδανικής εποχής που μόνο θραύσματά της οσμίζομαι, ίσα ίσα για να τρελαίνομαι πάλι. Η ιεροτελεστία της ανασφάλειας. Τα σαφή είναι νεκρά. Τα ζωντανά φευγαλέα. Την εποχή-κωδικό όνομα άνοιξη δεν την ορίζω, την ονειρεύομαι».

Όσο κι αν προσπαθήσει κανείς να ορίσει τη μέχρι σήμερα παρουσία της Αρλέτας στην τέχνη δε θα το καταφέρει. Μοιάζει σαν να μην προέρχεται από κάπου, όσο κι αυτό είναι αδύνατο. Αλλά και κανείς δε φαίνεται να κατάφερε να βαδίσει στα μονοπάτια που η ίδια άνοιξε. Είπαν πως έγραψε μπαλάντες. Έγραψε όμως κάτι περισσότερο: ποίηση που την παρουσίασε τραγουδιστά. Αλλά έκανε και κάτι παραπάνω από το να τραγουδήσει: χωρίς κάποια αυστηρή προσήλωση στους κανόνες της φωνητικής τέχνης απέδωσε τα δικά της τραγούδια, αλλά και εκείνα των άλλων συνθετών — ανάμεσά τους και οι μεγάλοι — μ' ένα χαμηλόφωνο αλλά τόσο δυναμικό τρόπο που άγγιξε κατευθείαν τις καρδιές των μαχόμενων — και χωρίς ακόμα να έχουν πάνω από το κεφάλι τους την κομματική καθοδήγηση — φοιτητών, πολύ περισσότερο, πολύ αποτελεσματικότερα και πολύ πιο δημιουργικά από ό,τι αργότερα τα βροντόφωνα κομματικά θούρια.

Η αλήθεια της αποδείχθηκε από τη διαχρονικότητα. Ό,τι τραγούδησε πέρασε και στις επόμενες γενιές με τον ίδιο απλό όσο και ουσιαστικό τρόπο. Σαν μέσο έκφρασης των πιο λεπτών και συγχρόνως των πιο οργισμένων συναισθημάτων. Όταν τα ίδια τα θούρια και οι εμπνευστές τους είτε γελοιοποιήθηκαν είτε συμμορφώθηκαν.

Πίσω απ' ό,τι μας δίνει η Αρλέτα κρύβεται με διακριτικότητα μια ιδιαίτερα καλλιεργημένη και συνεχώς προβληματισμένη προσωπικότητα, που διαθέτει μαζί με τη αφομοιωμένη γνώση και τη δωρεά της ικανότητας της καλλιτεχνικής έκφρασης. Με μονίμως παρούσα μια έντονη φιλοσοφική διάθεση, η οποία όμως λειτουργεί όπως εκείνων που μαζεύονταν στην αρχαία αγορά. Και με τους ίδιους στόχους: την παρατήρηση, τη σήμανση, αλλά και τον υπόκωφο σαρκασμό της καθημερινότητας, εκείνου δηλαδή του παράγοντα της ζωής που καθορίζει τα πάντα.

Το βιβλίο της έχει σκέψεις, έχει ποίηση, έχει στίχους, έχει σχέδια και ζωγραφιές. Κι είναι η Αρλέτα που ξέρουμε. Συνεπώς δεν επιδέχεται περιγραφής. Ό,τι και να πει κανείς δεν μπορεί να αποδώσει το μοναδικό τρόπο με τον οποίο παρουσιάζει στον αναγνώστη όλα αυτά κατά την πορεία του ξεφυλλίσματος του βιβλίου. Θα μπορούσαν να γραφτούν πολλά, αλλά όμως σε τίποτα δε θα χρησίμευαν. Ο επόμενος αναγνώστης θα απεκόμιζε μια εντελώς διαφορετική εικόνα, μια τελείως άλλη διάθεση.

ΔΙΟΝΥΣΗΣ ΒΙΤΣΟΣ

ΑΡΛΕΤΑ

Από πού πάνε για την Άνοιξη;

Καστανιώτης, Αθήνα 1997

Οι μύθοι των παθών μιας γενιάς

ΕΝΑΣ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΠΙΟ ΓΝΩΣΤΟΥΣ δημοσιογράφους, ιδίως για τις περίφημες συνεντεύξεις του με σπουδαίους εκπροσώπους του σημερινού ελληνικού πολιτιστικού γίγνεσθαι, ο Νίκος Παπανικολάου, πραγματοποιεί με το βιβλίο αυτό την πρώτη του εμφάνιση στα γράμματα.

«Οι μύθοι του πάθους» θα μπορούσαν κάλλιστα να είχαν τον τίτλο «Οι μύθοι των παθών», των παθών μιας γενιάς, εκείνης του συγγραφέα. Είναι φανερό πως το βιβλίο δεν είχε άλλο λόγο να γραφτεί παρά την επιτακτική πλέον ανάγκη της γενιάς του Πολυτεχνείου, στην οποία κι ο ίδιος ανήκει, για απολογισμό. Απολογισμός όμως ειλικρινής και χωρίς τις κομματικές παρωπίδες, χωρίς την αίσθηση και το προπέτασμα του ιδεολόγου και γι' αυτό αδικημένου.

Μόνο που εδώ ο όλος απολογισμός αποτελεί απόηχο κι όχι πρώτο πλάνο. Λίγο αστυνομικό, λίγο ερωτικό, λίγο πολιτικό, λίγο ψυχογραφικό, λίγο απ' όλα, όπως κι η γενιά του, τοποθετεί τη δράση του έξω από τον ελλαδικό χώρο, στην Κοπεγχάγη, αλλά με Έλληνες τους μισούς ήρωες. Οι υπόλοιποι είναι αλλοδαποί, της ίδιας περίπου ηλικίας κι επίσης φορτωμένοι με το δικό τους «Πολυτεχνείο». Το κίνημα των χίπς δηλαδή και όλα όσα οδήγησαν στο Μάη του '68.

«Οι μύθοι του πάθους» αποτελούν ένα σύντομο ταξίδι στα μονοπάτια της ήττας και της γελοιοποίησης. Ο ήρωας, ο Στάθης, πραγματοποιεί το ταξίδι του χρησιμοποιώντας ως διαβατήριο τις εμπειρίες της γενιάς του '70, ως εισιτήριο την απόλυτη σιγουριά του πως κάθε του πράξη τον τοποθετεί στο βάθρο του νεομάρτυρα και ως αποσκευή σπουδαιοφανή γεγονότα που απομένουν από μια ολόκληρη εποχή.

Κατά τ' άλλα, για να ξεπεράσει τους φόβους της άγνωστης του μεγαλούπολης, χάνεται στους δρόμους της, αλλά και στα μονοπάτια του νου του. Πρόσωπα που φωτίζουν το δρόμο του σβήνουν χωρίς αιτία. Ανοίγει τηλεόραση, καπνίζει συνεχώς «μαύρο», πίνει και παρασύρεται από ανθρώπινες σκιες. Κι όταν εκείνη εμφανίζεται, όλα μοιάζουν ακόμα πιο χαμένα. Ο έρωτάς τους δεν τον λυτρώνει. Όπως τίποτα δεν μπορεί να λυτρώσει σήμερα τη «γενιά του Πολυτεχνείου». Ούτε καν η επιδίωξη της καριέρας και του πλούτου.

Στο μυθιστόρημα αυτό του Νίκου Παπανικολάου η ευχάριστη ροή της δημοσιογραφικής γραφής, η ουσία ενός λογοτεχνικά ιδιαίτερα πληροφορημένου ανθρώπου, αλλά κι η δωρικότητα και συμμετρία του χημικού μηχανικού του Ε.Μ.Π. — το έχει σπουδάσει ο συγγραφέας — βρίσκονται σε αγαστή συνεργασία. Δίνουν ρυθμό σημερινό αλλά και μια λογοτεχνική πρόταση. Εκτός αυτού το βιβλίο αποτελεί, με το δικό του έντεχνο τρόπο, και μια ιδεολογική παρέμβαση ή μάλλον μια ιδεολογική κριτική.

Ο λόγος του είναι επώδυνος γι' αυτό και ίσως τον φοβηθούν οι συνειδήσεις της γενιάς του που προσπαθούν χρόνια τώρα να επουλώσουν τις πληγές τους. Πλην είναι μάλλον σίγουρο ότι αποτελεί πρόδρομη έκφραση της κυρίαρχης λογοτεχνικής τάσης της επόμενης δεκαετίας.

ΝΙΚΟΣ ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ

Οι μύθοι του πάθους

Οδυσσεάς, Αθήνα 1997

ΜΑΡΙΟΣ ΣΤΡΑΝΗΣ

Οι άλλοι με βραβείο

ΟΠΟΙΟΣ ΓΝΩΡΙΖΕΙ ΕΣΤΩ και λίγο το μέχρι αγοραφοβίας (έτσι λένε σήμερα τη σεμνότητα) αποτραβηγμένο από τα λογοτεχνικά μαγέρικα Σπύρο Καρυδάκη δεν μπορεί παρά ν' απορεί πώς στάθηκε δυνατό να φτάσει ν' αποτελεί, με μόνο το πρώτο του αυτό βιβλίο, μια από τις τρεις υποψηφιότητες για το φετινό Κρατικό Βραβείο Μυθιστορήματος.

Κι όποιος γνωρίζει έστω και λίγο τις συνθήκες κάτω από τις οποίες δίνονται τα Κρατικά Βραβεία δεν μπορεί παρά να μην απορεί καθόλου που το Κρατικό Βραβείο Μυθιστορήματος δε δόθηκε σ' αυτόν. Μα έστω κι αν δεν έχει δει ποτέ του τον Καρυδάκη, έστω κι αν δεν έχει ιδέα από Κρατικά Βραβεία, σίγουρα θα ξέρει τους βραβευθέντες. Όχι κατ' ανάγκη επειδή έχει διαβάσει βιβλία τους. Σίγουρα όμως από τις πολλές φορές που πρώτοι και καλύτεροι εμφανίζονται παντού και εκφράζουν τη γνώμη τους για τα πάντα.

Κι όμως, παρ' ότι η πορεία τους στον πνευματικό χώρο είναι μακρά κι όχι μερικών μηνών όπως του Καρυδάκη, ποιος θα μπορούσε ν' αναφέρει ένα βιβλίο τους — όχι ντε και καλά το βραβευθέν — που με την παρουσία του να επέφερε αλλαγές στο λογοτεχνικό τοπίο, ώστε να δικαιολογείται και το βραβείο του συγγραφέα του; Ποιος από αυτούς ξέφυγε από την πεπατημένη των τελευταίων χρόνων που ορίζεται ως εξής: «Η εγκατάλειψη της μυθιστορηματικής πλοκής με δρώμενα και δρώντες εξ αντικειμένου. Η προβολή της προσωπικής βιωματικής εμπειρίας. Η προτίμηση για την αισθησιακή αφέλεια, που περιόριζε ή και εκμηδένιζε τον όποιο στοχασμό. Η αντιγραφή προσώπων με μικρονοϊκό λίγο πολύ λόγο, περιθωριακό υποτίθεται και ενστικτώδη».

Τα εντός εισαγωγικών δεν είναι του γράφοντος. Είναι απόσπασμα άρθρου του Δ. Ν. Μαρωνίτη από το «Βήμα», που δημοσιεύτηκε λίγο μετά την έκδοση του βιβλίου αυτού του Σπύρου Καρυδάκη, για να το υποδεχθεί ως «την έκπληξη», την ελπίδα της λύτρωσης από αυτήν την πολυμαγειρεμένη συνταγή η οποία «[...] διαβάλλοντας την αναζήτηση κάποιου νοήματος στον χώρο της λογοτεχνίας (και όχι μόνον), μαλάκωσε μέχρι απελπισίας το μυαλό μας». Θα πρέπει να σημειωθεί πως ο Δ. Ν. Μαρωνίτης θεωρεί υποχρέωσή του να σημειώσει για το βιβλίο του Καρυδάκη: «Βρέθηκε σχεδόν συμπτωματικά στα χέρια μου, όχι πάντως από τον συγγραφέα του». Κάποιο λόγο θα είχε που το σημείωσε.

Ανάλογη ήταν και η υποδοχή του βιβλίου από τον υπόλοιπο τύπο καθώς και από το αναγνωστικό κοινό. Κι όμως η κριτική επιτροπή των βραβείων προτίμησε και φέτος την κονσέρβα, παρ' ότι της προσφέρθηκε πρωτόγνωρη γεύση.

Το Σπύρο Καρυδάκη τυχαίνει να τον ξέρω από τη Ζάκυνθο, όπως ξέρω και τις επί χρόνια απόλυτα τίμιες προσπάθειές του για την κατάκτηση του κομματιού της γνώσης που τον ενδιαφέρει. Και βέβαια σημασία για τον ίδιο, αλλά και για μας, δεν έχει το Κρατικό Βραβείο ή όποιο άλλο βραβείο, αλλά το τι θα έχει απομείνει μετά από πενήντα χρόνια που κανένας δε θα θυμάται απονομές και βραβεία του 1998, παρά μόνο θα έχει μπροστά στα μάτια του όποια από τα βιβλία του 1997 θα έχει αποφασίσει να διασώσει ο χρόνος.

Για το βιβλίο «Ο ένας με το μαχαίρι» ειπώθηκαν πολλά. Γνώμη μου είναι πως θα ειπωθούν περισσότερα. Ο μέσος κι όχι πάντα επαρκής αναγνώστης, όπως ο υπογράφω, δεν έχει υποχρέωση να εισπράττει από ένα βιβλίο ό,τι του αναγνωρίζουν οι ειδικοί. Αντιθέτως, έχει το δικαίωμα να το εκλαμβάνει όπως του αρέσει, όπως το αντιμετώπισε, όπως το θέλει.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι το θέμα του βιβλίου του Καρυδάκη είναι εκείνο που πολύ καιρία ορίζει ο φιλόλογος Μάνος Λουκάκης, πάλι στο «Βήμα»: «Ο συγγραφέας τοποθετεί το κακό στον κατ' εξοχήν τόπο του, στην οικογένεια, και το

εκθέτει στη φρικτότερη αλλά και ηλικιακά εφικτότερη εκδοχή του, την αιμομικτική μοίρα των αδελφών, ώσπου το οδηγεί και στη μόνη δυνατή κατάληξή του, στον φόνο. Πάνω στον φόνο και στο μαχαίρι — που προηγήθηκαν — θα εγκαθιδρυθεί η πρόθεση της εξιστόρησης “των όσων γίνανε” ως μόνης πλέον δυνατότητας λόγου για τον μπαρκαρισμένο — τον εξάισια πάλι διωγμένο — κεντρικό ήρωα. Και αφηγητή. Και ως μόνης απόφασης».

Αν και το βιβλίο μπορεί να διαβασθεί με πολλούς τρόπους, εντύπωσή μου είναι ότι ο τόπος του κακού είναι πρωτογενώς προσδιορισμένος. Είναι ο γενέθλιος τόπος του συγγραφέα. Η «ανάστατη γυναίκα», η μητέρα του αφηγητή/συγγραφέα, μου φαίνεται πως είναι η Ζάκυνθος. Δανείζομαι την περιγραφή της πάλι από το κείμενο του κ. Λουκάκη: «Προικισμένη με την αριστοκρατικότερη καταγωγή, τον πλέον εύστροφο νου, τον διαρκή ερωτικό οίστρο, την ομορφιά της ήρεμης θηλυκότητας, τη διαρκώς διανοούμενη — και ως εκ τούτου ελαστικότερη — ηθική και τη δεσποτική προς την οικογένεια στάση». Η μητέρα αυτή βρίσκεται εν χηρεία. Πολιτιστική προφανώς, μετά το 1864. Νταραβερίζεται πλέον με τα δευτερεύοντα πρόσωπα: τον “*sui generis*” φιλόλογο και τον αναρχικό ιερωμένο, που έχουν εγκατασταθεί μισονόμιμα-μισοπαράνομα στο σπίτι/στην επτανησιακή οικογένεια. Και πρόκειται για μια μάνα “που διαχειρίζεται με τρόπο ευφάνταστο, προκλητικά παραβατικό τη μοίρα της χηρείας και της αποκλειστικής μέσα στο σπίτι γονικής παρουσίας για το γιο και την κόρη».

Η κατάσταση είναι στρεβλή, άνομη κι άγονη. Ο αδελφός μπαρκαρεί για να ξαναγυρίσει. Η αδελφή αδυνατεί να αρθρώσει ό,τι έχει αποταμιεύσει στο μυαλό της. Έτσι όπως κάνουν όσοι σήμερα στη Ζάκυνθο — και στα Επτάνησα — έχουν πνευματικές ανησυχίες. Ο φιλόλογος και ο ιερωμένος — αντίστοιχο του δίδυμου δάσκαλος και παπάς που καταδυναστεύει τη νεοελληνική κοινωνία και μετά την Ένωση και την επτανησιακή — αναμασούν κακοχωνεμένες τις καλύτερες στιγμές του ανθρωπίνου πνεύματος και τις φτύνουν όπως τις αντιλαμβάνονται ή όπως τους συμφέρει. Έτσι δίνουν την ευκαιρία στο συγγραφέα να κάνει μια εξαιρετικά οξεία, όσο και πρωτοφανή στη μορφή της, σάτιρα του προσκυνημένου, αλλά και παπαγαλίζοντος τα εξ Εσπερίας νεοελληνικού πνευματικού κόσμου με αποκορύφωση όταν τους βάζει να φιλοσοφούν αποπατώντας, μιμούμενοι όπως μπορούν και όπως καταλαβαίνουν τους αρχαίους που φιλοσοφούσαν συμπροσιαζόμενοι.

Ο αδελφός κι η αδελφή, οι Επτάνησιοι που αναζήτησαν την τύχη τους αλλού, κι εκείνοι που, παραμένοντας στην πατρίδα τους, προσπαθούν να τραυλίσουν κάτι που να είναι αντάξιο της καταγωγής τους, δεν παύουν να συναισθάνονται πως μόνο μεταξύ τους ταιριάζουν και ότι με τους άλλους είναι ξένοι. Ο ερωτικός, αν κι αιμομικτικός, δεσμός τους είναι μοιραίος κι αναπόφευκτος. Η αδελφή/ερωμένη παίρνει τη θέση της εκπορνευθείσας μάνας. Η κατάσταση όμως είναι κλειστοφοβική και ασφυκτική. Οδηγεί στο κακό, στο φόνο της αδελφής και τη δεύτερη φυγή/διωγμό του αδελφού. Ο δράστης είναι ξενόφερτος, όμως ηθικός αυτοουργός είναι η ανοχή του ντόπιου γιου. Μετά την κηδεία της κόρης, η μάνα παντρεύεται και από «ερωμένη των τεκνών» θα ασχοληθεί με την ανατροφή των εγγονών της, από τα οποία το ένα είναι σίγουρα παιδί του γιου της και της κόρης της, δίνοντάς τους τη στοργή που δεν έδωσε στα παιδιά της. Ελπίδα για τη νεότερη γενιά των Επτανησίων;

Οι πολιτισμικές αντιστοιχίες του Καρυδάκη δεν έχουν να κάνουν με τον πολιτισμό της τουρκοκρατούμενης Ελλάδας και τους περιβόητους καημούς του. Ανάγονται πριν από αυτόν, ιδίως στην αρχαία Ελλάδα αλλά και στη σύγχρονη πολιτιστική ιστορία της Ευρώπης και της Αμερικής. Ανάγονται επίσης και στο διαπρέψαντα στα γράμματα και τα εμπόρια ελληνισμό της διασποράς. Κι όσο κι αν αυτό δεν είναι εκ πρώτης όψεως φανερό ανάγονται στα Επτάνησα και πιο πολύ στη Ζάκυνθο. Όπως εκεί που η μητέρα εξιστορεί όσα ξέρει για το συγγενή που διέπρεψε στο Παρίσι, όπου σαφέστατα γίνεται αναφορά στην περίπτωση του Ζακυνθινού Νικολάου Επισκοπόπουλου ή Νικολά Σεγκύρ.

Μπορεί όλ' αυτά να μην είναι παρά εικόνες του μυαλού μου, δηλαδή του μυαλού ενός Ζακυνθινού, που αυτά είδε διαβάζοντας το βιβλίο. Όσοι όμως ξέρουν το συγγραφέα ξέρουν επίσης και την ιδιαίτερη ενασχόλησή του με την ιστορία και τον πολιτισμό της ιδιαίτερης πατρίδας του αλλά και τον καημό του για όσα απασχολούν τη σημερινή πολιτιστική της καθημερινότητα. Θα ήταν λοιπόν πολύ παράξενο να γράψει ένα βιβλίο σε ηλικία σχετικής ωριμότητας που να μην έχει να κάνει με τον καημό του αυτόν. Δεν μου έρχεται άλλωστε στο νου Ζακυνθινός συγγραφέας, όσο ευρέων οριζόντων κι αν ήταν, που να μην είχε λιγότερο ή περισσότερο φανερά ως επίκεντρο του έργου του το νησί που γεννήθηκε.

Όπως και να έχει το πράγμα, το βιβλίο «Ο ένας με μαχαίρι» προσποιείται το μυθιστόρημα. Το χρησιμοποιεί ως δόλωμα για ν' αγκιστρωθεί ο αναγνώστης σε μια κοινωνιολογική ή και φιλοσοφική πραγματεία. Αυτό δε σημαίνει πως δεν είναι γεμάτο από λογοτεχνικές αρετές. Διαφορετικά τι δόλωμα θα ήταν; Η λεπτός σαρκασμός του λόγου του, αλλά και η ιδιότυπη ειρωνεία της αφήγησης είναι από τις πιο σημαντικές.

Η ανάλυση ενός τέτοιου βιβλίου δεν μπορεί να εξαντληθεί ούτε μέσα από ένα σημείωμα ούτε από το γράφοντα. Θα έλθει όμως ο καιρός που θα γνωρίσει πολλές κι εκτεταμένες αναλύσεις. Όταν τα φώτα των απονομών θα έχουν σβήσει, τα δωράκια θα έχουν ανταλλαγεί και οι συμμετέχοντες στην κάθε άλλο παρά σεμνή τελετή θα έχουν επιστρέψει σπίτι τους.

ΔΙΟΝΥΣΗΣ ΒΙΤΣΟΣ

στο Χαϊδάρι

“*Εν πλώ*”
γιατί το ταξίδι
της γνώσης δεν
τελειώνει ποτέ...

Στρατάρχη Καραϊσκάκη 75 - Χαϊδάρι • Τηλ. 5323711

Στην ΚΑΤΕΡΙΝΗ (Παρμενίωνος 2, τηλ. 0351-31275) υπάρχει ένα τεράστιο και απόλυτα ενημερωμένο βιβλιοπωλείο του οποίου ψυχή είναι ο ΚΥΡΙΑΚΟΣ ΠΡΟΒΑΤΙΔΗΣ, που, ούτε λίγο ούτε πολύ, ρυθμίζει τι θα διαβάσει ο κάθε βιβλιόφιλος κάτοικος της πόλης. Η γνώσεις του σε βιβλιογραφικά θέματα είναι ανάλογες... αναγεννησιακού ανθρώπου. Η απόλυτα ερωτική σχέση του με το βιβλίο τον ώθησε στο να προχωρήσει στην έκδοση δύο βιβλιοφιλικών, πολυτελών, πρωτοτύπων και αριθμημένων εκδόσεων. Η πρώτη είναι ένα άλμπουμ με φωτογραφίες από τη ΔΥΤΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ που έχει τραβήξει στις αρχές του αιώνα ο FRED. BOISSONNAS, τις οποίες προλογίζει μ' ένα κείμενο του 1921 για την ιστορία της περιοχής ο μεγάλος φιλέλληνας D. BAUD-BOVY. Η δεύτερη είναι ένα βιβλίο με τίτλο ΛΑΒΑΡΑ, που έχει δημιουργήσει ο ΝΙΚΟΣ ΓΡΑΙΚΟΣ και περιλαμβάνει πλούσιο πληροφοριακό βιβλιογραφικό υλικό για το θέμα και σε ειδική θήκη εικόνες με καλαισθητά τυπωμένα πάσης φύσεως λάβαρα. Τα ευαίσθητα όσο και ουσιαστικά αυτά εκδοτικά εγχειρήματα κυκλοφορούν κάτω από τον τίτλο ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΜΑΤΙ.

«Ο ΣΩΑ ΕΧΩΝ ΤΑ ΙΔΙΑ ΚΥΠΡΙΟΣ, Δημήτριος Φραγκούδης, υποπρόξενος της Ελλάδος εις Ζάκυνθο» (Έκδοση Δήμου Λάρνακας) είναι ο τίτλος της εισήγησης του μορφωτικού ακόλουθου της κυπριακής πρεσβείας στην Ελλάδα και στηρίγματος του «Σπιτιού της Κύπρου» από τις πρώτες στιγμές της λειτουργίας του ΓΙΩΡΓΟΣ ΓΕΩΡΓΗΣ, στο συνέδριο που έγινε το 1994 στην Κύπρο με θέμα «Κύπρος-Επτάνησα». Ο Φραγκούδης ήταν από τη Λεμεσό και γόνος μιας από τις μεγαλύτερες κυπριακές οικογένειες. Υπηρέτησε ευδόκιμα στη Ζάκυνθο επί μια ολόκληρη εξαετία, όπου και πέθανε από φυματίωση. Οι Ζακυνθinoί με μια μεγαλειώδη κηδεία, της οποίας σώζεται περιγραφή, που περιλαμβάνεται στο κείμενο του Γ. Γεωργή, τίμησαν τον εκπρόσωπο της μητέρας πατρίδας. Προτάσσεται μια ευρεία αναφορά για τις σχέσεις Κύπρου και Ζακύνθου, οι οποίες κορυφώθηκαν όταν διαδραματίστηκαν τα εξής δύο γεγονότα της νεότερης ιστορίας: η κατάληψη της Κύπρου από τους Τούρκους και η καταστροφή του τουρκικού στόλου στη ναυμαχία της Ναυπάκτου, όπου στρατιωτική αποστολή των μεν βοήθησε τους δε.

Ο εκδοτικός οίκος ΣΠΑΝΙΔΗ που έχει έδρα την Ξάνθη, μπαίνει δυναμικά στο χώρο του βιβλίου με το έργο του Ξανθιώτη ερευνητή, φιλόλογου και συγγραφέα ΘΑΝΑΣΗ ΜΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ με τίτλο «ΑΓΕΡΗΔΕΣ ΚΑΙ ΚΥΜΑΤΑ». Το βιβλίο αποτελεί έναν περίπατο στη Θράκη, διάρκειας 1.000 ετών, μέσα από αποδελτίωση των αναφορών των αρχαίων συγγραφέων που είναι σχετικές με τη Θράκη. Η μετάφραση είναι είτε κλασικών μεταφραστών είτε του ίδιου του συγγραφέα. Στο δεύτερο μέρος του βιβλίου καταχωρούνται τέσσερις μελέτες του συγγραφέα σχετικές με τις σχέσεις διαφόρων αρχαίων συγγραφέων με τη Θράκη. Του Ομήρου, του Ευριπίδη, του Ηρόδοτου, του Θουκυδίδη και του Ανακρέοντα. Ας σημειωθεί πως ο εκδοτικός οίκος Σπανίδη έχει ήδη μια πολύ ενδιαφέρουσα και καινοτόμο ιστορία ως βιβλιοπωλείο της Ξάνθης, τελευταία δε μεταφέρθηκε και διασκευάστηκε σε χώρο βιβλίου αντάξιο των αντίστοιχων των ευρωπαϊκών πόλεων.

Μια ανθολογία σύγχρονης κυπριακής πεζογραφίας εξέδωσε η ακούραστη ELENA LAZAR εκδότρια των εκδόσεων «Όμοια» στο Βουκουρέστι. Της ίδιας της εκδότριας είναι ο αναλυτικός χρονολογικός πίνακας της κυπριακής ιστορίας που προτάσσεται καθώς και ο βιβλιογραφικός πίνακας που ακολουθεί. Προλογίζει ο Γιάννης Κατσούρης. Κάθε φορά που θα αναφερόμαστε στην κ. Lazar θα αναρωτιόμαστε: εξακολουθεί να παλεύει αβοήθητη από το ελληνικό κράτος; Τώρα δεν έχουν τίποτα να πουν όλοι εκείνοι που κόπτονται για τη διάδοση των ελληνικών γραμμάτων στο εξωτερικό; Επειδή δεν είναι πρώτη φορά που η εκδότρια αυτή δηλώνει την αξιοθαύμαστη παρουσία της. Σειρά είναι τα βιβλία Ελλήνων συγγραφέων που έχει εκδώσει στη Ρουμανία. Μήπως περιμένουν να δουν πόσο θ' αντέξει για να την καλέσουν στα γέραματα να της φορέσουν καμιά επίτιμη διδακτορική τήβεννο ή να της κρεμάσουν κανένα παράσημο; Και μετά να περιλάβουν και τη σχετική τελετή στα πεπραγμένα της πρυτανικής τους θητείας για να ξαναεκλεγούν;

«Ο Νίκος Γιαλούρης είναι γνωστός ως ο ζωγράφος της Χίου. Ξεκινώντας πριν από μισό αιώνα, ο Γιαλούρης συνέλαβε εικόνες που στον περίγυρό του δεν ήταν αντιληπτές και τις μετουσίωσε σε τέχνη. Οι περιφρονημένες γειτονιές, τα ξεχασμένα χωριά, τα δέντρα, τα ξωκλήσια, όλες εκείνες οι ιδιαιτερότητες που απαρτίζουν τη φυσιογνωμία του νησιού έγιναν αισθητές — πρώτα αδιάφορες — στον τραγικό περίγυρο από το χρωστήρα του Γιαλούρη». Έτσι ξεκινά το βιβλίο του ΣΤΕΡ. ΦΑΣΟΥΛΑΚΗ (που διανθίζεται από πολλά σχέδια του ζωγράφου): Η άλλη ζωγραφική, Τα βιβλία του Νίκου Γιαλούρη (ΒΙΒΛΙΟ-ΘΗΚΗ ΚΟΡΑΗ, Χίος 1997). Μόνο που ο Γιαλούρης δεν είναι μόνο ζωγράφος, είναι και λογοτέχνης και, κυρίως, είναι η τύψη του νησιού του για όλα όσα γίνονται εκεί και δεν έπρεπε να γίνουν.

Η Very Special Arts Hellas - ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΩΝ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΑΤΟΜΩΝ ΜΕ ΕΙΔΙΚΕΣ ΑΝΑΓΚΕΣ είναι μη κερδοσκοπική εταιρεία, μέλος της ομώνυμης διεθνούς που αριθμεί 80 κράτη μέλη, και άρχισε στην Ελλάδα τη δράση της το 1988. Στα χρόνια που πέρασαν προσέφερε ευκαιρίες καλλιτεχνικής έκφρασης ατομικά ή ομαδικά σε πολλούς νέους με ειδικές ανάγκες στην Ελλάδα και διακρίθηκε διεθνώς. Οργάνωσε φεστιβάλ, εργαστήρια, παραστάσεις και άλλες πρωτότυπες δραστηριότητες. Λειτουργεί σε ιδιόκτητο χώρο στου Ζωγράφου (Δάφνης 8, 157 72 Ζωγράφος, τηλ.: 7710847). Το πρόγραμμα ΑΡΙΑΔΝΗ που ξεκίνησε αυτό τον καιρό στοχεύει στη δημιουργία ενός χώρου που θα παραμείνει ως μόνιμο επίκεντρο της καλλιτεχνικής παρουσίας των ανθρώπων με αναπηρία και θα περάσει σε όλους το μήνυμα πως οι άνθρωποι με ειδικές ανάγκες αποτελούν μια σημαντική και ιδιαίτερα δημιουργική μερίδα της κοινωνίας.

Με την ευκαιρία της συμπλήρωσης διακοσίων χρόνων από τη γέννηση του Διονυσίου Σολωμού το βιβλιοπωλείο Μυλωνά στη Ζάκυνθο (Αλεξ. Ρώμα 79, 291 00 Ζάκυνθος, τηλ. 0695-42658), εγκαινιάζοντας την εκδοτική του δραστηριότητα, ανατύπωσε την πρώτη έκδοση του βιβλίου του ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΣΟΛΩΜΟΥ «ΤΑ ΕΥΡΙΣΚΟΜΕΝΑ»; Κέρκυρα 1859 με προλεγόμενα ΙΑΚΩΒΟΥ ΠΟΛΥΛΑ. Η έκδοση μπορεί φυσικά να μην έχει ενσωματώσει τα πορίσματα των μελετών των τελευταίων 150 χρόνων, δεν παύει όμως να αποτελεί ιστορικό σταθμό.

«Προσέγγιση στο πρόσωπο του Διονυσίου Σολωμού με βάση το ποιητικό του επίγραμμα *Εις Φραγκίσκα Φραιζερ*» είναι το θέμα που ανέπτυξε ο φιλόλογος και επίτιμος γενικός επιθεωρητής Μέσης Εκπαίδευσης ΜΑΡΙΝΟΣ ΑΒΟΥΡΗΣ στην εκδήλωση που οργάνωσε προς τιμήν του η ΕΝΩΣΗ ΖΑΚΥΝΘΙΩΝ ΑΘΗΝΑΣ στις 7 Μαρτίου 1998. Τον τιμώμενο παρουσίασε ο πρόεδρος, δικηγόρος Διονύσιος Μαρίνος, ενώ ο γενικός γραμματέας και τ. Λυκειάρχης Σπύρος Π. Κρεζίας μίλησε διεξοδικά για την προσφορά του στην εκπαίδευση και τον πολιτισμό της Ζακύνθου. Η μελέτη του κ. Μ. Αβούρη θα δημοσιευθεί στο αφιέρωμα του «Περίπλου» στο Διονύσιο Σολωμό. Έτσι, πέρα από την ουσία της, θα θυμίσει σε όλους «όσοι έχουμε περάσει από τα χέρια του» το απαράμιλλο ύψος, το επιστημονικό ύψος, το επίπεδο διδασκαλίας αλλά και τις διοικητικές ικανότητες του τότε Γυμνασιάρχη μας. Που μπορεί εκείνη την εποχή να μας έκανε με τις απαιτήσεις και την αυστηρότητά του — που πρώτα εφάρμοζε στον εαυτό του — να δυσανασχετούμε μέσα στην ανεμελιά της εφηβείας μας, αλλά σήμερα και με την εξέλιξη — φευ — που έχει το όλο σύστημα της δημόσιας εκπαίδευσης μας κάνει να ευλογούμε την καλή μας τύχη που μας επιφύλαξε την καθοδηγητική του παρουσία στη μόρφωση και τη ζωή μας.

«Κατάθεση ψυχής» τα δύο βιβλία ποίησης της Αιγυπτίτισσας ποιήτριας ΟΛΥΜΠΙΑΣ ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΑ με τίτλους «Προχωρώντας στο χρόνο» και «Μάτια του έρωτα» (ΕΞΑΝΤΑΣ, 1997), ξεκινούν από το 1961 για να φτάσουν στο 1987. Το πρώτο περιλαμβάνει τέσσερις ποιητικές συλλογές της που αντανακλούν το καθαρό και συχνά βαθύ κοίταγμα κάποιου που έρχεται καινούριος στην Ελλάδα και καταγράφει με τα μάτια της ποίησης και μέσα από τα μάτια του έρωτα ό,τι βιώνει γύρω και μέσα του. Το δεύτερο αφορά ποίηση της τελευταίας δεκαετίας. Σ' αυτό ο έρωτας, έντονος και εκστατικός, δε φτάνει ποτέ στην ολοκλήρωσή του. Μένει αίσθημα, μένει ποίηση.

«ΚΑΤΑΣΤΗΜΑ ΝΕΩΤΕΡΙΣΜΩΝ» λέγεται το τελευταίο ποιητικό βιβλίο του ΓΙΩΡΓΟΥ ΧΡΟΝΑ (ΟΔΟΣ ΠΑΝΟΣ, 1997), αφιερωμένο στη μνήμη του φίλου του Δημήτρη Παπαδάκη (Δημήτρη Ντακρέτα) «που κοιμάται στο Νεκροταφείο του Κόκκινου Μύλου». Πώς είναι δυνατόν όλοι αυτοί που κυκλοφορούν καθημερινά τις ποιητικές τους συλλογές να μας ζητούν να συγκινηθούμε από την ευαισθησία τους, όταν τις στιγμές που έγραφαν τίποτα από όσα έλεγαν δεν είχαν ζήσει, ουδέποτε είχαν συγκινηθεί — ως άνθρωποι όχι ως «διανοούμενοι» — από όσα πλασάριζαν πως υπέφεραν; Πώς μπορεί να πείσουν, όχι τους ειδικούς μα τον αγνό αναγνώστη, πως αντιμετωπίζουν τη ζωή με σοβαρότητα, όταν δεν αντιμετωπίζουν με σοβαρότητα την ποίηση; Τι εννοούμε; Ας διαβάσουν το «Κατάστημα νεωτερισμών» και θα καταλάβουν. Όπως άλλωστε θα καταλάβει κι ο χρόνος.

Ας αγοράσουμε όλοι το βιβλιαράκι «ΑΠΟ ΤΗ ΝΕΚΡΩΣΙΜΗ ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ» των εκδόσεων ΜΠΙΛΙΕΤΟ (σειρά το ΟΚΤΑΣΕΛΙΔΟ) όπου ο Λευτέρης Βεκρής σταχυολογεί αποσπάσματα από την τελευταία τελετή της ζωής μας. Είναι ευκαιρία να δει κανείς το κείμενο προσεκτικότερα για ν' αντιμετωπίσει τη ζωή όχι μόνο με μεγαλύτερη αισιοδοξία (τι παράξενο) αλλά και με περισσότερη ποιότητα στην καθημερινότητά της. Στην ίδια σειρά «ΟΚΤΩ ΔΟΚΙΜΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΟΙΗΣΗ» του Κ. Π. Καβάφη.

Καταγραφή, βιβλιογραφία και προσωπογραφία, καθώς και κάθε σχετική πληροφορία που έχει να κάνει με τις ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΠΟΛΕΩΝ ΠΛΗΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ στο διάστημα 1879-1950 μας δίνει ο ΝΤΙΝΟΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΠΟΥΛΟΣ σ' έναν τόμο (με την αισθητική της Διαγωνίου) που εκδόθηκε φέτος από το ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΒΙΒΛΙΟΥ ΚΑΙ ΑΝΑΓΝΩΣΗΣ της Κοζάνης. Η αναφορά στη μεγάλη του χρησιμότητα περιττεύει.

Στα 1928 έγινε στην Πάτρα μια φιλολογική δίκη της οποίας τα πρακτικά φυλάσσονται στο Πρωτοδικείο και το Εφετείο της πόλης. Θέμα της η ιδιωτική ζωή του ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΣΟΛΩΜΟΥ, ο υπερασπιστής της οποίας Διονύσιος Ρένεσης μήνυσε τον πολύ ΚΩΣΤΑ ΚΑΙΡΟΦΥΛΑ, πρώην νομάρχη, δημοσιογράφο, ιστορικό και συγγραφέα, ο οποίος το Νοέμβριο του 1926 με άρθρα του σε εφημερίδες των Αθηνών αποκάλυψε δυσάρεστες (τουλάχιστον για το Ρένεση) πλευρές από την ιδιωτική ζωή του εθνικού ποιητή. Ο Πατρινός λογοτέχνης ΛΕΩΝΙΔΑΣ ΚΑΡΝΑΡΟΣ (Καρόλου 98, 262 23 Πάτρα, τηλ. 061-450757) δίνει σ' ένα πολύ καλό και χρήσιμο βιβλίο με τίτλο «Ο ΣΟΛΩΜΟΣ ΚΡΙΝΟΜΕΝΟΣ» το πλαίσιο και τα πρακτικά αυτής της δίκης.

Πάρα πολλοί είναι οι λογοτέχνες που έχουν ζήσει και έχουν δημιουργήσει στη Μυτιλήνη. Τους συγκεντρώνει ο ΚΩΣΤΑΣ Γ. ΜΙΣΣΙΟΣ, σ' έναν ογκώδη τόμο, τον 8ο(!) μιας μεγάλης σειράς με γενικό τίτλο «ΑΝΘΟΛΟΓΙΟ ΛΕΣΒΙΩΝ ΠΟΙΗΤΩΝ». Ξεκινούν δε από το 648 π. Χ.

Τη ΜΑΥΡΗ ΘΑΛΑΣΣΑ των ναυτικών, που απέδωσαν έτσι το σκούρο χρώμα των νερών της, τον Εύξεινο Πόντο των αρχαίων, που προσπάθησαν να εξευμενίσουν την αγριότητα των στοιχείων της, μια κλειστή λίμνη αλλά κι έναν κόμβο επικοινωνιών, ένα σταυροδρόμι διαφορετικών πολιτισμών παρουσιάζουν οι εκδόσεις ΜΙΛΗΤΟΣ μέσα από μια συλλεκτική έκδοση φορτωμένη από μνήμες και με στόχο να διατηρηθεί και να διαδοθεί η ιστορία και ο πολιτισμός του ελληνοισμου που ήκμασε εκεί. Ο καθηγητής ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΑΡΔΑΣΗΣ έχει γράψει το εξαιρετικό κείμενο / μελέτη για τον παροικιακό ελληνοισμό των παρευξεινίων περιοχών, ο οποίος έδωσε την ξεχωριστή του διάσταση στην ιστορική πορεία του Ελληνοισμού της Διασποράς. Αστική ζωή, ήθη, ελληνικές ιδιαιτερότητες, τοπικές επιρροές και ευρωπαϊκές προσμίξεις, περίφημες ιστορικές οικογένειες και λαμπρά αστικά οικοδομήματα είναι το πλαίσιο μέσα στο οποίο κινείται το βιβλίο. Οι πολλές και θαυμαστές φωτογραφίες είναι των ΝΙΚΟΥ ΔΕΣΥΛΛΑ και ΡΩΜΥΛΟΥ ΠΑΡΙΣΗ.

Από τα πρώτα best sellers στο εξωτερικό το βιβλίο της ANNE MICHAELS «ΚΟΜΜΑΤΙΑ ΦΥΓΗΣ» («Fugitive pieces», Bloomsbury 1998), που έχει αποσπάσει έξι διεθνή βραβεία. Το ενδιαφέρον με το βιβλίο αυτό είναι πως κατά το μεγαλύτερο μέρος του διαδραματίζεται στη Ζακύνθο. Και μάλιστα στα μαύρα χρόνια της Κατοχής. Η συγγραφέας, που μπόρεσε να κάνει ένα βιβλίο εμπορικό έστω κι αν δεν ακολούθησε όλα εκείνα που κάνουν ένα βιβλίο να πουλάει πολλά αντίτυπα, περιγράφει κομμάτια της προσεισμικής Ζακύνθου και επικεντρώνεται στο συγκλονιστικό (και μοναδικό στον κόσμο) γεγονός της διάσωσης των Εβραίων της Ζακύνθου από τα κρεματόρια του Χίτλερ, πρωτοστατούντων του Μητροπολίτη Ζακύνθου Χρυσοστόμου Δημητρίου και του Δημάρχου Λουκά Καρρέρ. Η επιτυχία του βιβλίου είναι τέτοια που κυκλοφορεί και ηχογραφημένο σε κασέτα σε απόδοση του διάσημου Βρετανού ηθοποιού του θεάτρου Kerry Shale. Το βιβλίο σε μετάφραση Γιώργου-Ίκαρου Μπαμπασάκη κυκλοφορεί από τις εκδόσεις ΚΕΔΡΟΣ.

Είναι η τρίτη φορά που ο σημαντικότερος ποιητής ΤΙΤΟΣ ΠΑΤΡΙΚΙΟΣ εμφανίζεται μ' ένα πεζογραφικό βιβλίο. Έχει για τίτλο «ΣΤΗΝ ΙΣΑΛΟ ΓΡΑΜΜΗ» (Εκδόσεις ΚΕΔΡΟΣ) και αποτελείται από είκοσι ιστορίες οι οποίες κινούνται, όπως λέει και ο τίτλος, ανάμεσα στα αθέατα (τα κάτω από το νερό, όπως η καρίνα, τα βυθισμένα στο υποσυνείδητό μας) και στα θεατά (τα πάνω από την επιφάνεια, τα συνειδητά). Είκοσι ιστορίες-όνειρα σε πρώτο πρόσωπο, εμπνευσμένες από την πραγματικότητα, με γραφή ρεαλιστική, δομή συνειρμική και ατμόσφαιρα υπερρεαλιστική με αρκετή δόση μυστηρίου. Όσο για το χρόνο, μπλέκεται διαρκώς από το παρελθόν στο παρόν κι απ' το παρόν στο παρελθόν. Το να γράψει κάποιος μια ιστορία αφηγούμενος ένα όνειρο μοιάζει εύκολο πράγμα, γι' αυτό και στην πεζογραφία μας έχει επιχειρηθεί πάμπολλες φορές, αλλά τις περισσότερες τα αποτελέσματα είναι αποκαρδιωτικά. Ο Πατρικός όμως με τη δύναμη της πέννας του και τη γνωστή μαστοριά του κατάφερε να φτιάξει 20 γοητευτικές ιστορίες που διαβάζονται μονορούφι.

j e m m a
BOOKS & COMICS

Λογοτεχνία

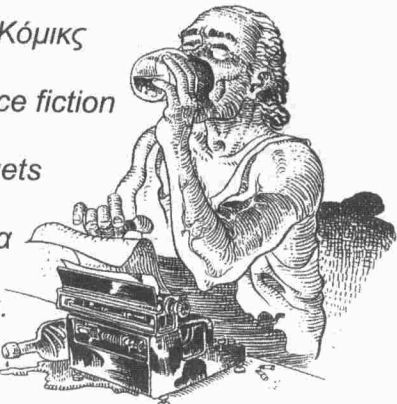
Κόμικς

Science fiction

Gadgets

κι άλλα

πολλά.

ΑΛΚΙΒΙΑΔΟΥ 138 - 140 ΠΕΙΡΑΙΑΣ. ΤΗΛ. 42.27.664

Μητροπολίτης Ζακύνθου Χρυσόστομος
Αβούρης Μαρίνος, Γενικός Επιθεωρητής Μ. Ε., Αθήνα
Αγγελόπουλος Διομήδης, Αθήνα
Αθανασόπουλος Βαγγέλης, καθηγητής Πανεπιστημίου, Αθήνα
Αθανασόπουλος Γεώργιος, λογοτέχνης, Βρυξέλες
Αθανασιάδου Άννα, τραπεζικός, Αθήνα
Αλεξανδροπούλου Λένα, Κηφισιά
Αλισανδράτος Γιώργος, φιλόλογος, Αθήνα
Ανδριώτης Γιάννης, λογοτέχνης, Αθήνα
Αντίοχος Σαράντης, λογοτέχνης, Λουξεμβούργο
Αντιόχου Τώνια, μαθήτρια, Ζάκυνθος
Αντύπα Διονυσία, Αθήνα
Αρβανιτάκη-Δερμάτη Ιωάννα, φιλόλογος, Αθήνα
Αρβανιτάκη Τασία, φιλόλογος, Ζάκυνθος
Βενάρδου-Ξένου Αλίκη, δημοσιογράφος, Αθήνα
Βενέτης Θανάσης, λογοτέχνης, Αθήνα
Βενετσάνου Αδαμαντία, Ζάκυνθος
Βεντούρας Σήφης, λογοτέχνης, Αθήνα
Villar Lecumberri Alicia, φιλόλογος, Μαδρίτη
Βίτσος Γιάννης, μουσικός, Ζάκυνθος
Βίτσος Γιάννης, γιατρός, Ζάκυνθος
Βίτσος Νίκος, φαρμακοποιός, Ζάκυνθος
Βίτσος Τάσης, Ζάκυνθος
Βλασσόπουλος Νίκος, εφοπλιστής, Λονδίνο
Βουτσινάς Γιάννης, χημικός, Αθήνα
Βυθούλκα Χρυσή, φιλόλογος, Αθήνα
Βυθούλκας Διονύσης, φιλόλογος, Αθήνα
Βυθούλκας Κων/νος, εκπαιδευτικός, Ζάκυνθος
Γεροντόπουλος Κίμων, Αθήνα
Γιαννόπουλος Σπύρος, δικηγόρος, Ζάκυνθος
Γκανούδης Δημήτρης, ψυχολόγος, Αθήνα
Γκούσκος Διονύσης, δικηγόρος, Αθήνα
Γκρίτση-Μιλιέξ Τατιάνα, συγγραφέας, Αθήνα
Γούναρη Αναστασία, ζωγράφος, Αθήνα
Γουσέτη-Πατατούχα Ρίτα, Αθήνα
Δάλκα Γιολάνδα, Αθήνα
Δανελάτος Αντώνης, οδοντίατρος, Αθήνα
Δεληγιαννάκη Ναταλία, φιλόλογος, Ηράκλειο
Δεμέτης Γιάννης, Δ/τής Μουσείου Σολωμού, Ζάκυνθος
Δρακοπούλου Κατερίνα, φιλόλογος, Αθήνα
Δρογγίτης Διονύσιος, συνταξιούχος δημοσίου, Ζάκυνθος
Δρόσου Ελευθερία, φιλόλογος, Αμφιλοχία
Ευαγγελάτος Γιάννης, επιχειρηματίας, Αθήνα
Ζακυνθινή Δράση για Φυσική & Πολιτιστική Συντήρηση
Ζαχαριά-Μυλωνά Στέλλα, δικηγόρος, Αθήνα
Ζαχαροπούλου Νατάσα, λογοτέχνης, Αθήνα
Ζαρκάδη Διονυσία, εκπαιδευτικός, Ζάκυνθος
Ζερβός Γεώργιος, οδοντίατρος, Αθήνα
Ζήβας Διονύσης, καθηγητής Πολυτεχνείου, Αθήνα
† Ζιμπής Γεώργιος, διευθυντής δασών, Ζάκυνθος
Ζουρίδης Γιώργος, τοπογράφος, Ζάκυνθος
Ζώη Κούλα, Ζάκυνθος
Ηλιόπουλος Βασίλειος, τραπεζικός, Αθήνα
Θέμελη Ελίζα, Θεσσαλονίκη
Θέμελης Γιάννης, υπάλληλος ΕΟΚ, Λουξεμβούργο
Θεοδόσης Κων/νος, λογοτέχνης, Ζάκυνθος
Θεοδοσιάδου Ασημίνα, Αθήνα

Θεοφάνης Γιώργος, ιδ. υπάλληλος, Αθήνα
 Θεοχάρης Γ. Χ., Άσπρα Σπίτια
 Ιθακήσιος Διονύσης, Διευθυντής Δημόκριτου, Αθήνα
 Ιστορική και Αρχαιολογική Εταιρεία, Αγρίνιο
 Ιωαννίδης Χαράλαμπος, τραπεζικός, Γιαννιτσά
 Καββαδίας Σπύρος, Δρ. φιλολογίας, Ζάκυνθος
 Κάγκουρας Γεώργιος, έμπορος, Ζάκυνθος
 Καζαντζή Φανή, Πανεπιστημιακός, Θεσσαλονίκη
 Καζολέα Κατερίνα, ιστορικός τέχνης, Αθήνα
 Κακούρου-Χρόνη Γεωργία, φιλόλογος, Σπάρτη
 Καλλιγιάς Π. Γ., αρχαιολόγος, π. Δ/ντης Μουσείου Ακροπόλεως, Κηφισιά
 Καλογερία Φωτεινή, ψυχολόγος, Αθήνα
 Κανδύλας Θάνος, ποιητής, Αθήνα
 Καπάδοχος Δημήτρης, καθηγητής, Αθήνα
 Κάπαρης Σάκης, τραπεζικός, Πάτρα
 Καραμαλίκη Μαρία, φιλόλογος, Ζάκυνθος
 Καραπάνου Σάσα, φυσικοθεραπεύτρια, Ζάκυνθος
 Κάρδαρη Αικατερίνη, γιατρός, Ζάκυνθος
 Καρυδάκης Γεώργιος, Ζάκυνθος
 Κατσιμίγκα Παρασκευή, Αθήνα
 Κατσουράκη Λίλη, Αθήνα
 Καψοκέφαλος Σπύρος, συνταξιούχος, Αθήνα
 Κεφαλληνού Κατερίνα, ιδιωτ. υπάλληλος, Αθήνα
 Κεφαλληνού Ελισάβετ, καθηγήτρια Πανεπιστημίου, Αυστραλία
 Κεφαλόπουλος Νίκος, υπάλληλος ΕΛΤΑ, Ζάκυνθος
 Κλαμπάνη Μαύρα, συνταξιούχος Ο.Τ.Ε., Ζάκυνθος
 Κόκλα Γεωργία, Διευθ. Δημόσιας Βιβλιοθήκης Ζακύνθου, Ζάκυνθος
 Κοκλανάρης Νικόλαος, Η.Π.Α.
 Κολοβός Ντίνος, φιλόλογος, Αγρίνιο
 Κολυβά-Καραλέκα Μαριάννα, Διευθ. Γενικών Αρχείων Κράτους, Αθήνα
 Κολυβάς Γιώργος, Διευθυντής ΕΡΤ, Αθήνα
 Κόμης Πέτρος, συνταξ. δημοσίου, Αθήνα
 Κονιτόπουλος Ιάκωβος, μουσικός, Αθήνα
 Κοντογιάννης Κων., Αθήνα
 Κοντονής Σπύρος, Αθήνα
 Κοριατοπούλου Πιερρίνα, δικηγόρος, Αθήνα
 Κορφιάτης Γεώργιος, διπλωματικός, Λουξεμβούργο
 Κοταμανίδου Εύα, ηθοποιός, Αθήνα
 Κουρκουμέλης Αντώνης, βιολόγος, Η.Π.Α.
 Κουρκουμέλης Νίκος, ιστορικός ερευνητής, Αθήνα
 Κραουνάκης Σταμάτης, συνθέτης, Αθήνα
 Κριαράς Εμμανουήλ, καθηγητής Πανεπιστημίου, Θεσσαλονίκη
 Κωνσταντοπούλου Γωγώ, Αθήνα
 Λαδάς Βασίλειος, συνταξιούχος, Αχαρναί
 Λαζίδης Γιάννης, αρχιτέκτονας, Αθήνα
 Λαμπίρης Λεωνίδας, τραπεζικός, Αθήνα
 Λασκαράτος-Τυπάλδος Κων/νος, δικηγόρος, Αθήνα
 Λασκαράτος-Τυπάλδος Ιωάννης, καθηγητής Πανεπιστημίου, Αθήνα
 Λευκαδίτης Νίκος, Βόλος
 Λιβανός Νικόλαος, καθηγητής, Αθήνα
 Λοϊζίδου Μαρία, εικαστική καλλιτέχνης, Λευκωσία, Κύπρος
 Λούντζης Νίκιας, λογοτέχνης, Αθήνα
 Μάνεσης Αριστόβουλος, Αθήνα
 Μάνεσης Διονύσης, εκπαιδευτικός, Ζάκυνθος
 Μάργαρης Ηλίας, τραπεζικός, Ζάκυνθος
 Μαρίνος Διονύσης, φωτογράφος, Αθήνα
 Μαρίνος-Κουρής Δημήτρης, καθηγητής Ε.Μ.Π., Αθήνα

Μαρκαντωνάτου Μαρία, λογοτέχνης, Αθήνα
 Μαρκάτος Παναγής, Αθήνα
 Μαρκάτου Δώρα, Αθήνα
 Μαρκίδου Ελένη, φιλόλογος, Αθήνα
 Μαρνέρη-Μινώτου Φραγκίσκη, Αθήνα
 Μαρούδα Αικατερίνη, Αθήνα
 Μαρούδα-Πολυζωΐδη Χρυσούλα, γεωπόνος, Λάρισα
 † Μεγαδούκας Γιάννης, τραπεζικός, Αθήνα
 Μελά Κωνσταντίνα, τραπεζικός, Πειραιάς
 Μελίτας Νιόνιος, συνταξιούχος δημοσίου, Ζάκυνθος
 Μερκάτης Λώρης, ερευνητής, Αθήνα
 Μητσού Μαριλίτσα, φιλόλογος, Αθήνα
 Μήτσιου-Παπαδοπούλου Ελένη, Θεσσαλονίκη
 Μήτσιου Φρίντα, φιλόλογος, Αγρίνιο
 Μιαουδάκη Ντίνη, Αθήνα
 Μικέλης Γιώργος, Αγρίνιο
 Μιχοπούλου Μαρία, Μεθώνη
 Μονοκρούσος Λεφτέρης, τραπεζικός, Αθήνα
 Μόσχοβης Αντώνης, τραπεζικός, Αθήνα
 † Μοτσενίγος Σπύρος, συνταξιούχος ΟΣΕ, Αθήνα
 Μουζάκης Τάσος, λογοτέχνης, Η.Π.Α.
 Μπαγδατόπουλος Δημήτρης, Αθήνα
 Μπακαλάκος Χρήστος, φιλόλογος, Θεσσαλονίκη
 Μπακανάκη Σοφία, λογοτέχνης, Αθήνα
 Μπακόλας Χρήστος, αγιογράφος, Θεσσαλονίκη
 Μπάκουρη Βίκυ, Πρόεδρος Λυκείου Ελληνίδων, Ελβετία
 Μπαλουξή Παυλίνα, μεταφράστρια, Πάρος
 Μπαρούδης Χρήστος, Δοξάτο
 Μπάστας Αντώνης, επιχειρηματίας, Αθήνα
 Μπαχαράκης Μιχάλης, φιλόλογος, εκδότης, Θεσσαλονίκη
 Μπελούσης Παναγιώτης, γιατρός, Ραφήνα
 Μπελούσης Σπύρος, φιλόλογος, Αθήνα
 Μποζικής Γιάννης, τραπεζικός, Ζάκυνθος
 Μπουρλέσα Σπυριδούλα, Καστοριά
 Μπούτου Τούλα, γιατρός, Πειραιάς
 Μωραΐτη-Καπετσώνη Σοφία, συγγραφέας, Αθήνα
 Νάζου Παναγιώτα, καθηγήτρια Πανεπιστημίου, Αυστραλία
 Νειώδη Τίνα, Αθήνα
 Νικολαΐδης Κώστας, τραπεζικός, Γιαννιτσά
 Νικολουδάκης Αντώνης, Αθήνα
 Ντενίση Μιμή, ηθοποιός, Αθήνα
 Ντενίση Σοφία, φιλόλογος, Αθήνα
 Ξένος Βασίλης, συνταξιούχος, Αθήνα
 Ξένος Γεώργιος, δικηγόρος, Αθήνα
 Ξένος Νίκος, φυσικός, Αθήνα
 Ξένου Αγγελική, Αθήνα
 Ξένου-Ανέστη Ιουλία, Αθήνα
 Ορφανάκης Μιχάλης, ιδ. υπάλληλος, Αθήνα
 Παναγάκου Γκλόρια, Γλυφάδα
 Παπαδάτου-Παπαγιαννοπούλου Αγγελική, Αθήνα
 Παπαδόπουλος Σεραφεΐμ, επιχειρηματίας, Γιαννιτσά
 Παπαϊωάννου-Αυγουστίνου Δανάη, φιλόλογος, Αθήνα
 Πατίλης Γιάννης, εκδότης, ποιητής, Αθήνα
 Πέττα Μαρία, φιλόλογος, ερευνήτρια, Αθήνα
 Πετροπούλου Ταζή, πρόξενος Γαλλίας, Ζάκυνθος
 Πετυχάκη Νιόβη, Αθήνα
 Πήλικα Αγγελική, Ζάκυνθος

Πηρ Βασίλης, λογοτέχνης, Κως
 Πίστας Παναγιώτης, καθηγητής Πανεπιστημίου, Θεσσαλονίκη
 Πλατανιάς Δημήτρης, Αίθουσα Τέχνης Ζακύνθου, Ζάκυνθος
 Πλατής Χρίστος, Αθήνα
 Πομόνης-Τζαγλαράς Γιάννης, πολιτικός μηχανικός, Αθήνα
 Προβατά Μαρία, Αθήνα
 Πυλαρινός Διονύσης, τ. βουλευτής, πρόεδρος Μουσείου Σολωμού, Ζάκυνθος
 Πυλαρινός Θεοδόσης, φιλόλογος, Αθήνα
 Ράντου Γεωργία, Αθήνα
 Ροζάνης Στέφανος, καθηγητής Πανεπιστημίου, Αθήνα
 † Σαββίδης Γιώργος, καθηγητής Πανεπιστημίου, Αθήνα
 Σαμαρά Ζωή, καθηγήτρια Πανεπιστημίου, Θεσσαλονίκη
 Σαμαρά Καίτη, εκδότρια, Θεσσαλονίκη
 Σαπουτζή Ελευθερία, ηθοποιός/ποιήτρια, Αθήνα
 Sargint Robert, αρχιτέκτονας, Ιταλία
 Σερπετόπουλος Χρήστος, οφθαλμίατρος, Αθήνα
 Σέρρας Διονύσης, λογοτέχνης, Ζάκυνθος
 Σιδέρη Αικατερίνη, Αθήνα
 Σκανδάμη Κλαίρη, ιστορικός, Ισπανία
 Σκλαβούνος Γιώργος, Αθήνα
 Σκοπετέα Σοφία, πανεπιστημιακός, Κοπεγχάγη
 Σκορδούλης Κώστας, καθηγητής Πανεπιστημίου, Αθήνα
 Σκούφη Αγγελική, τραπεζικός, Αθήνα
 Σούλη-Μόρφη Αναστασία, Ζάκυνθος
 Σοφιανόπουλος Γιώργος, επιχειρηματίας, Κέρκυρα
 Σταυρίδης Σταύρος, Αγρίνιο
 Στήνιος Γιάννης, γιατρός, Αθήνα
 Στράνη Φαίη, φιλόλογος, Ζάκυνθος
 Συνετός Παύλος, δικηγόρος, Ζάκυνθος
 Τζαβαλάς Διονύσης, δικηγόρος, Αθήνα
 Τζεμπίνος Στέλιος, δικηγόρος, Ζάκυνθος
 Τζιμη Στέλλα, γιατρός, Ζάκυνθος
 Τικτοπούλου Κατερίνα, φιλόλογος, Θεσσαλονίκη
 Τόδουλος Διονύσης, πολιτικός μηχανικός, Αθήνα
 Τόδουλος Ιωάννης, Χαλάνδρι
 Τοδούλου Ευτυχία, συνταξιούχος Ο.Τ.Ε., Αθήνα
 Τουλούπα Εβη, αρχαιολόγος, π. διευθύντρια Μουσείου Ακροπόλεως, Αθήνα
 Τουρόγιαννη Βιβή, τραπεζικός, Αθήνα
 Τριανταφύλλου Μαίρη, Βύρωνα
 Τσάμης Ιωάννης, Παλ. Φάληρο
 † Τσαντσάνογλου Ελένη, καθηγήτρια Πανεπιστημίου, Θεσσαλονίκη
 Τσαντσάνογλου Κυριάκος, Θεσσαλονίκη
 Τσερδανέλης (Τσερδάνης) Παναγιώτης, Βάρκιζα
 Τιμπίδα Λίλιαν, Αθήνα
 Τσουκάς Τάσος, τραπεζικός, Πειραιάς
 Υφαντής Νικόλαος, τραπεζικός, Παλλήνη
 Φάρρος Αλέξανδρος, καθηγητής, Αθήνα
 † Φάρρος Γεώργιος, καθηγητής, Αθήνα
 Φέκκας Κωνσταντίνος, φιλόλογος, Θεσσαλονίκη
 Φραγκογιάννης Ανδρέας, π. Γενικός Διευθ. Υπ. Δικαιοσύνης, Αθήνα
 Χαραλαμπίδου Νάντια, φιλόλογος, Θεσσαλονίκη
 Χορτά Ελένη, Πειραιάς
 Ψαρούδη Μαρία, Κηφισιά
 Hartzviker-Μοντσενίγου Πηνελόπη, υπάλληλος Ε.Ε., Λουξεμβούργο
 Δ. Ο., λογοτέχνης, Αθήνα

ΓΙΝΕΤΕ ΦΙΛΟΙ ΤΟΥ «ΠΕΡΙΠΛΟΥ» ΕΚΤΟΣ ΤΩΝ ΑΛΛΩΝ ΣΑΣ ΣΥΜΦΕΡΕΙ!!!

Πάνω από 200 άνθρωποι των Τεχνών και των Γραμμάτων, δημιουργοί αλλά και φιλότεχνοι, έχουν μέχρι σήμερα γίνει και στην πράξη «Φίλοι του «Περίπλου»».

ΤΩΡΑ ΠΟΥ

➤ ο «Περίπλους» βρίσκεται στο μέσο της δεύτερης δεκαετίας της ζωής του ανανεωμένος και στα πρότυπα των πιο καλών ευρωπαϊκών και αμερικανικών περιοδικών τέχνης

ΑΛΛΑ ΚΑΙ ΠΟΥ

➤ ένας εκδοτικός οίκος βιβλίων πάλι με την επωνυμία «Περίπλους» προχωρά την «εμπορική» πορεία του στον ελληνικό πνευματικό χώρο.

ΓΙΝΕΤΕ ΚΙ ΕΣΕΙΣ «ΦΙΛΟΣ ΤΟΥ «ΠΕΡΙΠΛΟΥ»»

ΑΡΚΕΙ

- ☛ Να συμπληρώσετε το κουπόνι που υπάρχει στην επόμενη σελίδα.
- ☛ Να το ταχυδρομήσετε στη διεύθυνση που έχει πάνω μαζί με την ετήσια συνδρομή σας που είναι 15.000 Δρχ.

ΤΙ ΚΕΡΔΙΖΕΤΕ;

- A** • Ετήσια συνδρομή στο περιοδικό «Περίπλους» και τις ευχαριστίες του περιοδικού για την αγάπη σας που θα τις εκφράζει και εγγράφως με την αναφορά του ονόματός σας στον κατάλογο των φίλων που θα δημοσιεύει σε κάθε τεύχος του.
- B** • Απολύτως δωρεάν ταχυδρομικώς στο σπίτι σας δέκα από τις εκδόσεις που έχει κάνει ο εκδοτικός οίκος «Περίπλους» ή που θα κάνει στους προσεχείς μήνες, δηλαδή τα εξής βιβλία:
 - ✓ 1. Ντενί Ντιντερό: *Αυτό δεν είναι μύθος.*
 - ✓ 2. Μαρκ Τουαίν: *Οδηγίες για την επιστήμη του αντανισμού.*
 - ✓ 3. Νώντα Σαρρα: *Τα 3.*
 - ✓ 4. Περί του Έρωτα.
 - ✓ 5. Περί της Πολιτικής.
 - ✓ 6. Διονυσίου Σολωμού: *Ύμνος εις την Ελευθερίαν.*
 - ✓ 7. Γιώργου Βελουδή: *Στοχασμοί στους "Ελεύθερους Πολιορκισμένους".*
 - ✓ 8. Ηρόδοτου: *Η γυναίκα του Κανδαύλη.*
 - ✓ 9. 2 + 7 *Εισηγήσεις για το Διονύσιο Σολωμό.*

ΣΗΜ.: Μπορείτε να επιλέξετε και τις προσφορές των 2 προηγούμενων ετών ή να ΑΝΤΙΚΑΤΑΣΤΗΣΕΤΕ κάποια βιβλία της φετεινής με άλλα των προηγούμενων.

ΔΗΛΑΔΗ

Η συνολική αξία των δέκα βιβλίων είναι Δρχ. 16.000.-
 Η αξία της ετήσιας συνδρομής στον «Περίπλου» Δρχ. 4.000.-

Το συνολικό κέρδος κάθε «Φίλου του «Περίπλου»» Δρχ. 20.000.-

ΚΙ ΕΠΙ ΠΛΕΟΝ

Γ • ο «Περίπλους» θα σας ενημερώνει δωρεάν ταχυδρομικώς για κάθε νέο βιβλίο που εκδίδει καθώς και για κάθε του δραστηριότητα.

ΑΛΛΑ ΚΑΙ

Δ • Έκπτωση 40% σε κάθε άλλη έκδοση «Περίπλους» καθώς και σε εκείνες που θα γίνουν στο μέλλον.

Σημείωση: Οι προσφορές ισχύουν και για τους ήδη «Φίλους του "Περίπλου"» αρκεί να έχουν ανανεώσει ή να ανανεώσουν τη συνδρομή τους για το τρέχον έτος.

Συμπληρώστε το παρακάτω κουπόνι και στείλτε το ταχυδρομικώς ή με Fax στον αριθμό 8254053.

ΕΚΔΗΛΩΣΗ ΕΠΙΘΥΜΙΑΣ ΕΓΓΡΑΦΗΣ ΜΕΛΟΥΣ

Θα ήθελα να με εγγράψετε μέλος της μη κερδοσκοπικής εταιρείας
«Οι Φίλοι του Περίπλου».

Αποστέλλω το ποσό των 15.000 δρχ. ως ετήσια συνδρομή μου για το 1998:

⇒ Με ταχυδρομική, τραπεζική ή ιδιωτική επιταγή στο όνομα:
Διονύσης Βίτσος, Σπ. Τρικούπη 38, 106 83 Αθήνα.

⇒ Με κατάθεση στους λογαριασμούς • ΕΘΝΙΚΗΣ ΤΡΑΠΕΖΑΣ 345/749 012-77
• ΤΡΑΠΕΖΑΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ 54/04870-00010/79 • ΤΡΑΠΕΖΑΣ ΠΙΣΤΕΩΣ 101-002101-685564

όπου πρέπει να ζητήσετε να σας αναγράψουν
στον κομπιούτερ ως καταθέτη.

⇒ Στον κ. Γιάννη Δεμέτη, Μουσείο Σολωμού, στη Ζάκυνθο.

⇒ Με χρέωση της πιστωτικής μου κάρτας:

ΕΘΝΟΚΑΡΤΑ MASTERCARD DINERS
 VISA AMERICAN EXPRESS

ΑΡΙΘΜΟΣ ΚΑΡΤΑΣ:

ΗΜΕΡ. ΛΗΞΕΩΣ:/.....

ΥΠΟΓΡΑΦΗ:

(Παρακαλούμε σημειώστε τον τρόπο).

ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ: _____

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ: _____

Τ. Κ.: _____

Πολη: _____

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ: _____

ΤΗΛΕΦΩΝΟ: _____

Ο ΜΑΡΙΝΟΣ Ν. ΑΒΟΥΡΗΣ είναι φιλόλογος και Γενικός Επιθεωρητής Μέσης Εκπαίδευσης ☼ Ο ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΑΓΓΕΛΑΤΟΣ είναι καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Κύπρου ☼ Ο ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ είναι καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών ☼ Ο ΔΙΚΑΙΟΣ Β. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΣ είναι επίτ. Γεν. Διευθυντής του Κέντρου Σύνταξης του Ιστορικού Λεξικού της Νέας Ελληνικής της Ακαδημίας Αθηνών ☼ ΘΑΝΑΣΗΣ ΒΑΛΤΙΝΟΣ είναι λογοτέχνης ☼ Η ΣΑΝΙΑ ΒΕΛΚΟΒΑ είναι φιλόλογος ☼ ΓΙΩΡΓΟΣ ΒΕΛΟΥΔΗΣ είναι σολωμιστής και καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων ☼ Ο ΔΙΟΝΥΣΗΣ ΒΙΤΣΟΣ είναι ο εκδότης του περιοδικού "Περίπλους" ☼ Ο ΙΩΑΝΝΗΣ Γ. ΔΕΛΛΗΣ είναι καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Πατρών ☼ Ο ΣΠΥΡΟΣ ΔΟΪΚΑΣ είναι μεταφραστής ☼ Ο ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΖΩΡΑΣ είναι καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών ☼ Ο ΝΙΚΟΣ ΚΟΥΡΚΟΥΜΕΛΗΣ είναι διδάκτωρ της φιλολογίας ☼ Ο ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΚΡΙΑΡΑΣ είναι Ομότιμος Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης ☼ Ο ΝΙΚΙΑΣ ΛΟΥΝΤΖΗΣ είναι λογοτέχνης και ερευνητής ☼ Ο ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΑΝΤΖΑΡΟΣ είναι φίλος του Σολωμού και ο συνθέτης του Εθνικού Ύμνου ☼ Ο ΝΤΙΝΟΣ ΜΕΛΑΧΡΙΣ είναι φιλόλογος και λογοτέχνης ☼ Ο Γ. Ν. ΜΟΣΧΟΠΟΥΛΟΣ είναι καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Πατρών ☼ Ο LARS NORGAARD είναι καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Κοπεγχάγης ☼ Ο ΘΕΟΔΟΣΗΣ ΠΥΛΑΡΙΝΟΣ είναι φιλόλογος και διδάσκει στο Πανεπιστήμιο Πατρών ☼ Ο ΝΩΝΤΑΣ ΣΑΡΡΑΣ είναι συγγραφέας ☼ Ο ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΣΕΡΡΑΣ είναι λογοτέχνης και φιλόλογος ☼ Ο ΜΑΡΙΟΣ ΣΤΡΑΝΗΣ είναι κριτικός βιβλίου ☼ Ο ΖΗΣΙΜΟΣ Χ. ΣΥΝΟΔΙΝΟΣ είναι φιλόλογος και μελετητής ☼ Ο ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΦΙΛΙΠΠΟΥ είναι συγγραφέας ☼ Ο ΑΝΔΡΕΑΣ ΦΟΥΝΤΟΥΛΑΚΗΣ είναι καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Κρήτης ☼ Ο ΑΝΔΡΕΑΣ ΦΥΛΑΚΤΟΣ είναι φιλόλογος και Γενικός Διευθυντής του Υπουργείου Παιδείας και Πολιτισμού της Κύπρου ☼ Ο ΝΤΙΝΟΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΠΟΥΛΟΣ είναι λογοτέχνης και φιλόλογος.

Σοφίας Μέλαθρον

Με ένα τηλεφώνημά σας
και χωρίς επιβάρυνση τα
βιβλία όλων των εκδοτικών
οίκων κοντά σας, στο σπίτι,
στην εργασία, στο σχολείο.

Book
express

ΕΚΔΟΣΕΙΣ Κ. & Π. ΣΜΠΙΛΙΑΣ
ΣΤΑΔΙΟΥ 44 ΑΘΗΝΑ ΤΗΛ.: 3313112 - 3313312 FAX. 3230652

ΤΡΑΠΕΖΑ ΕΡΓΩΝ

Η Τράπεζα Αττικής, η Τράπεζα των μεγάλων έργων, συνεχίζει την πορεία της προς την ανάπτυξη, θεμελιώνοντας μια νέα εποχή.

Ο διπλασιασμός του Μετοχικού Κεφαλαίου της, είναι το πρώτο μεγάλο βήμα, χειροπιαστή απόδειξη πόσο ψηλά μπορεί να φθάσει.

Με την αύξηση του μετοχικού κεφαλαίου της κατά 8,5 δισ. δρχ., η Τράπεζα Αττικής επεκτείνεται και εκσυγχρονίζεται σε όλους τους τομείς της τραπεζικής δραστηριότητας.

Σήμερα, η Τράπεζα Αττικής προσφέρει στους πελάτες της και στο επενδυτικό κοινό μια νέα προοπτική δυναμικής ανάπτυξης.

Η ώρα των Μεγάλων Έργων έφθασε. Για την Τράπεζα Αττικής είναι πλέον γεγονός.

ΤΡΑΠΕΖΑ ΑΤΤΙΚΗΣ

φιλικότατα

Μουσικός Οίκος

ΜΟΥΣΙΚΑ ΟΡΓΑΝΑ

ΕΞΑΡΤΗΜΑΤΑ ΜΟΥΣΙΚΩΝ ΟΡΓΑΝΩΝ

ΒΙΒΛΙΑ ΜΟΥΣΙΚΗΣ ΟΛΩΝ ΤΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ

Γ. ΜΑΥΡΟΜΟΥΣΤΑΚΗΣ

Καστριτσίου 4, Θεσσαλονίκη 546 23
Τηλ.: (031)242140 - Fax:(031)242057